

Första utgåvan Carlssons Bokförlag 2000

Boken *Gåtan Nils Flyg*... publiceras med författarens tillstånd. Bokutgåvan innehåller ett rikt bildmaterial, som inte finns med i denna digitaliserade utgåva, vilket kan vara ett argument för att skaffa den tryckta boken (t ex från något antikvariat eller någon bokhandel som fortfarande har kvar exemplar av boken). Martin F. 15/11-06.

Lästips: I [Den knöliga huvudkudden - om att försöka lösa gåtan Nils Flyg](#) diskuterar Håkan Blomqvist frågan *varför* Flyg närmade sig nazismen? Många olika försök att besvara frågan kom fram i de många recensioner, debatter och andra reaktioner som följde efter publiceringen av boken. Artikeln synar och analyserar en del av dessa.

Innehåll

Tack.....	1
Förord.....	1
Inledning.....	3
1. Rebellerna.....	4
Den nya andan.....	6
Prövningar.....	8
2. Krig och revolution.....	9
Stödjepunkt.....	9
Kärlek.....	11
Zimmerwald.....	12
Revolutionen.....	13

Ny tid.....	14
ABF.....	16
Bolsjevikerna.....	17
Världsrevolutionen.....	18
Proletariatets diktatur.....	19
Studieledaren.....	20
En papperslapp.....	20
3. Komintern.....	21
Den första amputationen.....	23
Ett nytt släkte.....	24
Den enda chansen.....	25
Höglund eller Moskva?.....	26
Kominterns man.....	27
Natt i Moskva.....	28
4. Hårdstensbolsjeviken.....	29
Ryska partistriden.....	30
Bolsjeviseringen.....	30
Segraren.....	31
Det röda huset.....	32
Personlig kris.....	33
5. Sprängningen.....	34
Nya partistriden.....	35
Svenska ultravänstern.....	36
Militärfrågan.....	37
Arbetarmajoritet.....	38
Politisk chock.....	39
Sista gången i Moskva.....	39
Uteslutningen.....	41
”Förskingraren”.....	42
Apparaten.....	43
6. Fascismen.....	45
Tredje perioden.....	45
Utan rivaler.....	46
Sillénare och kilbomare.....	46
Isolering.....	47
Reorganisering.....	48
En ny international?.....	49
Socialdemokrati eller nazism?.....	51
Mot fascismen.....	51
Otydlig skillnad.....	53
7. Folkfronten.....	53
Nationernas Förbund.....	54
Sjunde världskongressen.....	54
En fjärde international.....	55
”Socialistisk samling”.....	56
Namnbyte.....	57
Doriot.....	58
Londonbyrå.....	58
Abessinien.....	60
Mot ”krigsaktivism”.....	60

Neutralitet.....	61
Skärpta spänningar	61
Ett kraftprov	62
8. Förhoppningens tid.....	63
Partioffensiv	64
Socialismens aktualitet.....	65
Vilken socialism?	66
Felbedömning.....	67
Ute i kylan	67
Oppositionen	68
Spanska inbördeskriget	69
Nonintervention.....	70
Solidaritet	71
Attacken mot vänster.....	71
Vapenhjälp?.....	72
Handgemäng.....	73
Kilbom avsätts.....	74
Uteslutningarna	75
Djupa rötter	76
9. Nederlagen	78
Sönderfall	79
Ekonomisk kris.....	79
Självdeklaration.....	81
Sovjetunionen.....	81
Socialdemokratin.....	82
Nationell isolering	83
En tredje ståndpunkt.....	84
Münchenkrisen	86
Tjeckoslovakien	86
Ut ur NF	87
Skiftade färg	88
Bedrägligt lugn.....	89
Folkets sånger.....	90
Säkerhetstänkandets undergång	91
Ålandsfrågan	92
10. "Nazikommunismen"	93
Pakten	94
Politisk kollaps	95
Hungrig stormakt.....	96
Med Stalin	96
Revanschlystnad.....	97
Förinta förrädarna!	98
Antimilitarismens öde	99
Skandalartade brister	100
Många snabba maskiner	100
Eftersläntaren	101
Politisk rekyl	102
Arbetarrörelsens oberoende.....	102
Förbjud kommunisterna!	103
11. Finland.....	104

Sovjets krav	104
Kommunisterna	105
Sveriges frihet	106
Tvekade	107
Inte taktik.....	108
Ett värre hot.....	109
Tvätta bort	109
Från neutralism till aktivism	110
Finlands sak.....	111
Tre veckor	112
Socialistiska frivilliga.....	113
Asiatisk.....	115
Syndikalistisk kritik.....	116
”Feg vägran”	117
Skillnader	117
Upptrappningen	118
”Vänner skiljas”	119
Socialistisk solidaritet	120
12. I ny vandring	121
Kallt perspektiv	122
Oro i leden.....	123
Albin Ström går.....	124
Arbetarna såg.....	124
Nya vänner	125
Nationellt ledarskap.....	127
Militär oro	128
Gyllenkrok.....	129
Nazisterna.....	130
Svor sig fri.....	131
I gemensam front.....	132
13. Sammanbrottet	133
Avgörande timmar.....	134
Politiskt kaos	136
För Norge!	137
Nationell neutralitet.....	138
Första maj 1940.....	139
Blixtkriget.....	141
Den stora anpassningen	142
Underkastelse	143
Tre läger	144
Bakom kulisserna	146
Redaktör Björk	147
Förtroendefullt.....	147
Det ockuperade Norge.....	149
Ärlig vilja	151
På väg mot krasch	153
Affären Graffman	155
Allt förlorat.....	156
14. Steget över.....	156
Ingen bortförklaring	158

1940 års kostym	159
Är vi bolsjeviker?	160
Vissa kretsar	161
Tyskarna	162
”Strängt förtroligt”	164
Adolf Hitlerskolan	165
Samarbete	166
Tyskt tvivel.....	167
Furugårdarna	168
Långholmen.....	170
”Utvecklingens verktyg”	171
Barbarossa	174
Krigets stålkvast	175
Är jag nu nasse?	176
Sista kongressen	177
Slutmålet: kommunism	178
Flyg måste bort.....	180
En taktisk fråga.....	181
Vill vi ta makten?	183
15. Slutet.....	184
Det sista bandet	186
Bytte skepnad	187
Nationell socialism	189
Norskt besök.....	190
Judeförföljelsen	191
Fäderneslandet i fara	192
Stalingrad	193
Rid i natt	194
Samlingsformeln	195
Frontsoldaten	196
Blodigt allvar.....	197
Ny publik.....	198
Vände blad.....	200
Inga tårar	202
Trefaldigt hell.....	203
Epilog	204
Andersson talade	205
Herman förnekade	206
Agent 142/36.....	207
Såg filare till låns.....	207
En nedsläckt toalett	209
Svaret på gåtan	213
Livets väv	215
Noter.....	216
Förord	216
Inledning.....	217
1. Rebellerna.....	218
2. Krig och revolution	218
3. Komintern.....	221
4. Hårdstensbolsjevikerna	223

5. Sprängningen.....	224
6. Fascismen	225
7. Folkfronten	227
8. Förhoppningens tid.....	228
9. Nederlagen	231
10. ”Nazikommunismen”	236
11. Finland.....	240
12. I ny vandring	244
13. Sammanbrottet	246
14. Steget över.....	251
15. Slutet.....	256
Epilog	261
Referenser.....	263

Tack

Arbetet med "Gåtan Nils Flyg" har bedrivits på fritiden i flera år, ja faktiskt sedan mitten av 80-talet. Det hade inte varit möjligt utan många människors moraliska och praktiska stöd. Att nämna dem alla är inte möjligt, men några kan jag dock inte låta bli att apostrofera. Först och främst Olof och Inger Flyg vilkas gästfrihet, goda råd och rotande bland kartonger och minnen varit en förutsättning för att teckna Flygs personliga liv. Kent Kjellgren gav arbetet en spark i baken genom att i slutet av 80-talet uppbåda intresserade landet runt till att bidra med inspiration och ekonomi. Per Erik Wentus' ord "få det ur dig" har sporrat när vardagen hotat dränka projektet, liksom Matts Nilssons ousinliga energi och Jan Bergmans filmiska rekonstruktioner. Lena Sievers och Göran Samuelsson har hjälpt med översättningar, Arioso-projektet vid Södertörns högskola har tagit sig tid att diskutera några avsnitt och Socialistiska forskningsrådet stöttade med ett stipendium, för att inte glömma all hjälp från Arbetarrörelsens arkiv i Stockholm. Men utan min hustru Gudruns och alla ungarnas tålamod hade gåtan blivit kvar i skrivbordslådan.

Förord

Jag minns inte säkert, men det bör ha varit någon gång i mitten av 70-talet. Min far hade röjt ut ett gammalt vindskontor på söder i Stockholm och kom dragandes med några av sina gulnade fynd. Den här gången något utöver det vanliga.

En dammig pappkartong visade sig rymma ett helt stycke politisk arkeologi. Småskrifter, tidningar och flygblad hade bildat tydligt urskiljbara sediment från svensk arbetarrörelse genom åren. I botten Branting och Social-Demokraten. Så ungdomsförbundets radikala Stormklockan från 1910-talet, med Zeth Höglund och Fredrik Ström samt dagstidningen Politiken – vänsterns språkrör vid socialdemokratins sprängning 1917. I lagret ovanpå hade stuvats de tidiga 20-talsbroschyrerna från Frams förlag om "Råds-Ryssland" och Sveriges Kommunistiska Parti. Därpå skrifter av Karl Kilbom och Uno Modin från 30-talets Socialistiska partiet, de så kallade "kilbomarna". Så, mot toppen av traven, "Svensk självhävdelse i det nya Europa" från 1940 av riksdagsmannen Nils Flyg. Och allra överst "Jag tror på lång fred", av Adolf Hitler, stadgar för "Sveriges antijudiska kampförbund" samt några gummerade märken med texten: "ALARM? Jundefara".(1)

Kartongen rymde spåren av något som kunde varit ett halvsekel-långt politiskt liv. Ett liv som stuvats undan i en vårstädning 1945 för att noga glömmas i sitt dammiga skrymsle.

Och vem minns idag? En del av arbetarvärlden som under mellankrigstiden försökte hävda sina ursprungsideal mot alltmer överväldigande odds. Som maldes till grus mellan tidens framväxande huvudalternativ och vars spillror under krigsåren fördes bort av vitt skilda strömmar.

Kartongen från vindsröjningen berättade något om en av dessa spillror. Om en politisk krets som föddes till tonerna av "från mörkret stiga vi mot ljuset", för att fyrtio år senare drunkna i nazismens virvlar.

Bör också deras historia skrivas?

Jag tror det. Inte minst idag när deras tid åter flåsar oss i nacken. För min egen generation som växte upp med facit i läroplanen och god utsikt bakåt tycks det förgångna så självklart och varje färg utan nyanser. Förfasade "avslöjanden" av undfallenhet och anpassning görs med jämna mellanrum, ibland på gott – när invaggad självgodhet får sig en reva. Men ibland även på ont – när allt på tryggt avstånd görs pannkaksplatt: till snällt och elakt, vitt och svart, för eller emot.

För dem som sökte utvägar mitt i stormen var mycket annorlunda. Var Stalins massmord att föredra framför Hitlers? Storbritanniens koloniala förtryck av hundratals miljoner människor mer godtagbart än Tredje rikets? Var rapporterna om Auschwitz sanna, men inte de om Katyn? Slogs Churchill och Stalin för demokratin? Borde Sverige stå utanför kriget till varje pris, eller med öppna ögon ta sin del av blodbadet?

Svaren gavs utifrån skilda utgångspunkter, beroende av såväl politiska som moraliska värderingar. Men också av skiftande förmåga att tolka verkligheten inför en oskriven framtid. För rätt svar fanns inga garantier; vare sig i doktriner eller personliga egenskaper.

Den följande berättelsen handlar egentligen inte i första hand om en enskild person utan om hur ett politiskt tänkande smulades sönder mot verkligheten, hur ideal skrumpnade till skrupelfrihet och drömmar till självbedrägeri.

Men också om en nästan ofattbar vägran att ge upp, krypa till korset och bekänna sina synder för en gnutta stugvärme.

För även det är berättelsen om Nils Flyg, kommunisten, bolsjeviken, som ledde sitt folk rakt i armarna på nazismen och gick under, med man och allt.

Är hans historia för obetydlig att nedtecknas? Kan en smågrupp i världens utkant göras till annat än en marginalanteckning?

Jag tror att själva frågan röjer en kunskapslucka om mellankrigstidens politiska historia som i sig berättigar arbetet.

Nazismens och fascismens stödtrupper hämtades i första hand från det borgerliga lägret. Men stycken slets också loss från arbetarrörelsen. Ibland under hotet från tyska bajonetter, som i Danmark och Norge. Men ibland på grund av förhoppningar om den "socialistiska" sidan av nationalsocialismen och fascismen. I Italien hade delar av den syndikalistiska rörelsen redan på 20-talet gjort gemensam sak med Mussolini. I Frankrike rutschade Doriots uteslutna kommunister över till fascismen under andra hälften av 30-talet, liksom Déats neosocialister. I England gick vänsterlabourmannen Oswald Mosley i början av 30-talet samma väg som Mussolini. Mest uppmärksammas var kanske det belgiska arbetarpartiets legendariske ledare Hendrik de Man som hälsade de tyska ockupanterna med socialistiska förhoppningar.

Mycket har skrivits om arbetarrörelsens överlöpare på kontinenten.(2) Men när det handlar om våra breddgrader är det mer tunnsått. Till undantagen hör bl a den norske historikern Øystein Sørensen som i "Fra Marx til Quisling" 1983 och i "Hitler eller Quisling" från 1989 grävt på djupet i norsk arbetarrörelse.(3) Något motsvarande saknas däremot vad gäller svensk arbetarrörelse.(4) Och detta trots att övergången till Hitlers sida inte var helt obetydlig. Att det dessutom handlade om en sammanhållen politisk formation som gick hela vägen från revolutionär kommunism till pronazism gör erfarenheten till en av de mer unika.

Till det kommer det rent mänskliga dramat när personligt och politiskt gjuts samman till ett ödesdigert blysnäcke. Vi är nog många som kan skriva under på Vilhelm Mobergs ord:

"En nederlagets och olyckans man är som människa intressantare än framgångens och lyckans".

*Ordet förlåt
jag hann ej säga till dem jag sårat
dem alla vars ögon jag tårat
genom mitt svek,
min tanklösa levnadslek*

Nils Flyg 24 november 1941 (5)

Inledning

Ljudet från det fullsatta Berns' salonger nådde knappt ut på gatan i den kalla trettondagskvällen 1943. Tungt lutad mot väggen – som för att hämta andan – vilade talaren som några minuter tidigare hyllats med stormande applåder av de församlade gästerna.

Därinne bland långborden brusade ännu allsången när kamraterna klämde i med refrängen ”Churchills regim är slut och spöket far västerut”.

Festen som krönte höstens kampanj Silvernålen var verkligen en helgjuten tillställning, sammanfattade partiets tidning efteråt.(1) Över 600 partimedlemmar och sympatisörer hade fyllt stora salongen till bristningsgränsen. Och trots att även läktarna öppnats tvingades arrangörerna avvisa många som stått och stampat i snön.

Till den goda stämningen bidrog inte bara de ”många finstämda musikinslagen och de kärnsvenska hälsningstalen”. När en reslig kämpe från finska fronten förärades den lilla vita rosen på blå lackerad botten ville applådåskorna aldrig ta slut. Från nålen glimmade budskapet i guldskrift: ”För Sverige – Mot kommunismen”. Och mångas tankar gick till de soldater som långt borta i öster försvarade *Festung Europa* på Rysslands ändlösa isvidder.

Enligt talaren hade de, med krigets stålkvast sopat undan ”Stalins asiatiska imperialism” lika beslutsamt som de tidigare skyfflat bort storfinansens murkna system i väster. Det förenade Europa, den gamla socialistiska drömmen om produktionsmedlens och folkens frihet från nationernas tvångströjor, var på väg att bli verklighet. Och i den europeiska folkgemenskapen hade ett framtida socialistiskt Sverige sin givna plats?

Men då måste fronten mot öster hålla! Då måste alla socialistiskt medvetna krafter förenas till en vilja av stål?

De senaste månaderna hade visat att uppgiften inte var omöjlig. Runt om i landet hade nya yrkesgrupper mött upp till socialisternas möten i en utsträckning som överträffade förväntningarna. Blixturnén i Skåne de sista dagarna i oktober 1942 var bara ett exempel. Evenemangen i Helsingborg, Malmö och Lund var fullspikade. ”Där var arbetaren, där var tjänstemannen, läkaren, läraren, företagaren...”

Särskilt mötet i Lund hade övertygat och talaren mindes: ”Här mötte blixturnéns intressantaste och värdefullaste församling. Minst två tredjedelar av publiken bestod av studenter – morgondagens vetenskapsmän och intellektuella samhällsarbetare. Mycket reserverade bänkade de sig. De representerade hela den unga friska generationens förakt för nuets partier och partipolitik. Och talaren satt där före mötets början med känslan: här kommer du att stå inför dina domare – här kommer du att vägas kallt och obarmhärtigt. Men aldrig har vi upplevt ett sådant möte? Aldrig har vi starkare känt medvetandet att ha lyckats bevara tanken ung inom kroppens åldrande fängelse!”(2)

Gunnar Furugårds solidaritetstelegram till de församlade på Berns tre månader senare, i januari -43, visade att de ”konstlade motsättningarna” mellan den svenska nationella socialismens olika organisationer höll på att övervinnas. Det var hög tid att förena styrkorna. Efter åren av nederlag stod rörelsen på tröskeln till det nya genombrottet.

Ändå vacklade Nils Flygs steg.

Femtioett år är ingen ålder för de flesta. Men när mer än trettio av dem inneburit politisk strid från morgon till kväll, när kampen krävt all den själsliga och fysiska styrka han hade förfogat över, sinade krafterna. Hjärtat orkade inte längre driva fram det sönderkörda maskineri som hjärnan piskat vidare. Läkarens förbud mot ansträngningar vägde lätt mot partifolkets krav.

Kamraterna hade smuglat finkostymen förbi vårdpersonalen. Det var så få som kunde reda ut begreppen i tidens kaos, så få som ännu kunde hålla målet klart i de mörka labyrintherna.

Nattvinden svalkade den ljusa pannan, han slöt ögonen. Och allt var så länge sedan.

1. Rebellerna

*Oss alla unga som längta och strida
oss väntar handlingen som kräver mer än mod
oss skänkes lyckan att offra och lida
dö för den tro som bröder helgat med blod*

Nils Flyg(1)

Eftermiddagssolen lyste ännu upp den enkla lokalen och stämningen bland de trettiotal församlade ungdomarna var nästan andaktsfull. Genom små handskrivna lappar som satts upp vid stationerna hade de kallats till Johnssons matservering vid Järla. Det var unglubbister från Södermalm inne i Stockholm och Ektorp längre ut mot Skurusundet som tyckte det var dags att göra ett försök bland de stora industrierna i Nacka. Här hade Stormklockan redan många läsare och flera arbetarpojkar och flickor drogs till de radikala idéerna inom arbetarrörelsen. Två år tidigare, 1908, hade en socialdemokratisk ungdomsklubb bildats i det näraliggande Saltsjöbaden med bra resultat och det var hög tid att bygga vidare.

Efter inledningsanförande av Carl Ståhlberg – eller ”bärj” som det ofta stavades på radikalt sätt – från ungdomsförbundet följde en trevande diskussion. Men Martin Andersson, eldsjelen från Ektorp manade på och beslutet att bilda Nacka socialdemokratiska ungdomsklubb fattades enhälligt.(2)

De första mötenas diskussioner kom att kretsa kring ämnet: ”Wilket ideal kämpar du för?” Och åsikterna tumlade om varandra i protokollen: ”Fantasien samt lika rätt åt alla”. ”Idrotten och reformering av skolorna”. ”Rusdrycksförbud samt Kooperation”. ”Självstudier samt den fria kärleken”.(3)

Till förste suppleant i den nya klubbens agitationskommitté utsågs en nittonårig typograf-lärling från Järla. Den långe ynglingen med sin höga panna, blåa ögon och stadiga haka var en naturlig talarbegåvning som lätt och klart kunde lägga fram sina åsikter. Hans namn var Nils Svante Flyg. På många sätt personifierade han den rebelliska ungdomsgeneration som efter sekelskiftet började revoltera mot den socialdemokratiska arbetarrörelsens tilltagande maklighet.

Född 9 juni 1891 i Maria församling på Söder i Stockholm var han yngst i en syskonskara på fem. Han hade kunnat bli det sjätte barnet men äldsta system Esther dog, 13 år gammal, bara ett par månader innan Nils föddes. Modern Johanna var arbetardotter från Dalarna och fadern Gustaf sockerbruksarbetare. Det sägs att Gustaf en tid hade varit poliskonstapel i stan men tvingats sluta sin tjänst efter att ha blivit knivskuren vid ett ingripande.(4) Istället fick han anställning hos kaffegrosshandlare Jacob Setterwall i Nacka med uppgift att iordningställa dennes slottspark i Finntorp. Grosshandlarvillan låg som ett litet sagoslott med tinnar och torn på slänten ned mot Järlasjön.

I några rader på gulnat papper, kanske tänkta som inledningsord till en självbiografi, skrev Nils Flyg långt senare om familjens flytt från Lundagatan i stenstadens myller ut till det lantliga Nacka:

”Det var den 1 oktober år 1897. Solen kastade sina sneda höststrålar på landsvägen, som genom Danvikstull leder ut genom Nacka till Värmdölandet. Och just nu belyste den en smula nyfiket ett flyttlass som rullade fram runt Hammarbyberget. Man skulle kunna säga att ett flyttlass inte var

mycket att intressera sig för – det var en hop gamla slitna möbler och annat bohag staplade om vartannat – med andra ord ett vanligt, mycket vanligt flyttlass. Men solens nyfikenhet berodde på att hon upptäckt en liten människokrumelur längst fram på lasset -en liten blek pojke som med av spänning lysande ögon ivrigt spanade runt i den värld...” (5)

Det var en fattig arbetarpojke med ljusa drömmar som växte upp i trädgårdsarbetarbostaden på Fågelbo, längst ut på Nackanäset i Järlasjön. Hans barnår sammanföll med industrialismens genombrottstid i Sverige, när arbetarmassor strömmade in till städerna och nya stadsdelar smäcktes upp i febriga byggkonjunkturen. Larret nådde tidigt ut till trädgårdslanden bortom Danviksklippan just där ”idyllen mötte fattigdom”. Wallenbergföretaget Atlas vid Rörstrandsgatan kastade blickarna mot Sickla vid den egna järnvägslinjen ut mot Saltsjöbaden och lät 1898 bygga AB Diesel Motorers första fabrik på platsen för en gammal svingård där grisarnas förnöjda grymtningar ersattes av maskinslamret. Grönsaksodlingar och strandpilar schaktades undan när andra verkstäder och industrier följde efter.

Det var också arbetarrörelsens genombrottsår. Varken brännvinskungar eller åkarpslagar hade kunnat stoppa den. Fackföreningars och arbetarkommuners medlemsled fördubblades, femdubblades, tiodubblades.

LO hade bildats när Nils Flyg var sju och började folkskolan. Han fyllde elva under den stora rösträttsstrejkens år 1902. Hans tidiga tonår sammanföll med de hårda organisationsstriderna då fackföreningarna kämpade till sig föreningsrätten under strejker, lockouter, massvräkningar och svartlistningar.

Mullret från den nya tidens kraftmätningar ljöd ut över grönsaks- och fruktodlingarna. Arbetarna på Diesel organiserade sig vid sekelskiftet och under verkstadskonflikten sommaren 1905 hölls stora strejkmöten var och varannan dag. Det var också arbetare från Diesel som tog initiativet till att bilda en socialdemokratisk arbetarkommun i Nacka.(6)

När Nils’ skridskosegel av bambustavar och lakansväv, svepte honom fram över isarna på Järlasjön med De Lavals Ångturbin i bakgrunden var det som att segla med själva tiden som medvind. ”Från mörkret stiga vi mot ljuset”, sjöng majdemonstranterna och talade för en samhällsklass som var på väg att räta på ryggen och bryta upp från underklasstillvaron. Tusentals arbetarungdomar tog själva, mitt i fattigdomen, sina egna kliv mot kunskap och självmedvetande.

Nils Flyg var en av dem som ville veta och lära och han läste allt han kom över. Han ville sjunga och skapa, dikta och deklamera. Han lärde sig spela fiol och byggde sin egen. Han skrev visor och drömde om livets alla härliga möjligheter, om bara den unga kraften kunde spränga det gamla som tvingade Johanna och Gustaf att bocka för grosshandlaren och släckte många av deras förhoppningar.

Bland mängder av påbörjade versrader och rim återkom ständigt det tema som genomsyrade hela den rebelliska generationen.(7)

*Vi voro ej rika, vår enda skatt
det var vår jusa tro
som brann likt en eld i mörka natt
där vår sådd skulle växa och gro*

Flyg som ung sätтарlärling på Bonniers vid tiden kring storstrejken. [Bildtext]

Som många generationskamrater sökte han sig till orden. Inte bara för att sluka dem utan också för att lära sig använda dem. För att berätta, ruska om och väcka. Orden fanns på tryckerierna, arbetarungdomens universitet. Långt senare mindes han lite högtravande: (8)

*Omkring mig dundrade
pressarna i ett tryckeri
och sättmaskiner rasslade.
Jag tjänade dem
men tänkte:
En dag skall ni tjäna mig.*

Vid femton års ålder, efter sex års folkskola omväxlat med extraarbete i trädgårdar och fruktodlingar, började Nils Flyg arbeta som typograflärling på Bonniers vid Mäster Samuelsgatan. Det var där, bland storstadens fackligt aktiva lärlingar, han anslöt sig till det socialdemokratiska ungdomsförbundet. Förbundets antimilitaristiska kampanj hade nyss bidragit till att stoppa de svenska fälttågsplanerna mot Norge i samband med unionsupplösningen 1905. Men medlemmarna inspirerades också av det ryska revolutionsförsöket samma år och av marxistiska vänsterkritiker i Tyskland och Ryssland. Hans tankar fick politisk form i den miljö som födde den så kallade stormklockegenerationen på 10-talet. Och han blev en av de tusentals ungdomar som såg Zeth – populärt kallad Zäta – Höglund, Kata Dalström, Einar Ljungberg – ”Texas” – och Ture Nerman som föredömen i revolten mot det gamla.

Den nya andan

De socialdemokratiska ungdomarna kring tidningen Stormklockan som startades 1908 bröt politiskt med vad de uppfattade som den vuxna arbetarrörelsens växande försiktighet. De ville ha revolution istället för successiv parlamentarisk förändring, gränslös internationalism istället för nationell anpassning, principiell antimilitarism istället för begynnande försvarsvänlighet.

Den politiska brytningen kom också att präglas av skillnader i politiskt temperament och anda. För fackföreningsveteranerna och organisatörerna var honnörsorden disciplin, tålmod och enträget bygge.

Arbetarskalden K J Gabrielssons, ”Karolus”, dikt till Stockholms Folkets husfest vid sekelskiftet uttryckte den tonart som de äldre leden var stämde i: (9)

*Vi bygga i glädje, vi bygga i sorg,
vi bygga för framtida lycka.
Vi resa i höjden ett fäste, en borg
mot allt som vill släktet förtrycka.
Att redlighet trygga
vi bygga, vi bygga.*

För de unga som väntade världsdrabbning och revolution var det helt andra känslor som dominerade. ”Den socialistiska ungdomen”, skrev Zäta Höglund i Stormklockan 1914, är ”benådat fri från hänsyn, ty den har fötts i en tid då hänsynslösheten blivit ej blott en nödvändighet utan en dygd. Dess lösen är ej samverkan med fienden utan krig på kniven. Den begär inte pardon och den kommer icke att ge någon pardon. Den älskar kampen och dess flygande fanor och klingande spel – av själva drabbningen gör den en högtid som är livet värt! Den hälsar den kommande stormen med glädje, ty i stormen växer människan stor – stormen det är ungdomens rätta element, där skall vi tumla om som fisk i vattnet. Storm var hälsad!”(10)

Hyllningen till själva striden gick hand i hand med tron på arbetarrörelsens kulturella mission. Socialdemokratin skulle inte bara organisera de arbetandes kamp för högre inkomster och ett rättvisare samhälle. Den skulle också höja arbetarklassen ur okunnighet och underklass-

tillvaro. Att ”söka väcka håg för allmänbildning och vid alla tillfällen befrämja nykterhet samt med alla till buds stående medel höja medlemmarna i såväl moraliskt som intellektuellt hänseende”, var en av de första punkterna i Socialdemokratiska ungdomsförbundets stadgar.(11) Förbundet var en spjutspets i kampen för rusdrycksförbud och många av medlemmarna rekryterades från nykterhetslogerna. En ständig debatt på kongresserna var om helnykterhet skulle vara ett medlemsvillkor och Zäta Höglund fick utkämpa hårda duster med prästen Henrik Spak och torrläggarna för att försvara frivilligheten. Ofta var tre fjärdedelar av kongressombuden absolutister.

För den nya klubben i Nacka var det självklart att ”varje ansluten person borde som ett mål iakttaga ett *absolut* och *effektivt* avhållande af rusdryckernas begagnande”.(12)

Att ”höja sig” moraliskt var att sätta klassens intressen och solidariteten före allt, även den individuella lyckan. ”Må vi besjålas av samma känsla som den finske överklassdiktaren Bertel Gripenberg givit uttryck åt i orden: ‘Intet är jag, men min ras och min rot och min stam är allt –, manade Zäta sina anhängare. ”Så måste också vi känna samman med den klass vi tillhöra, med proletariatet – den är allt, individen är ingenting?. Den känslan ska ge oss solidaritetens väldiga kraft”.(13)

Det gällde att modigt och kompromisslöst stå fast vid idealen utan att vackla eller svika, att vara redbar och rättskaffens. Med tidens språkbruk formulerades det ofta i termer som handlade om ”rakryggad manlighet”. Ordvalet i Ture Nermans dikt ”Hellre dö på gatan” hörde till regeln, inte undantagen.(14)

*Hellre dö på gatan
håll fanan högt för din syn!
Det finns mer än nog med stackare,
som sölat vår duk i dyn.
Låt dem svika runt om dej, de fega,
e n har du dock alltid kvar,
och står själv du, fast ensam, manligt rak,
kamrat, då är vägen klar!*

Den strid som krävde dessa egenskaper skulle sopa bort inte bara kapitalismen och klassamhället utan också mänsklig låghet, illvilja och lastbarhet. Revolutionen framställdes gärna av både anarkister och stormklockeungdomar som ”en eld som äter all uselheten, och andligt renar all mänskligheten”.(15) Den handlade om att riva ner för att släppa in ljus och luft både i människornas livsmiljö och i deras sinnen. Den var i lika hög grad kamp mot ”smutslitteraturen” – de billiga detektivhäftena och pignovellerna som ”ockrade på de råaste instinkter” – som mot smutsen i de trångbodda hyreskasernerna. ”Ungdom, bärare av framtidens kultur, upp till kamp mot smuts och mörker?”(16)

Att ungdomsförbundets agitator, Texas Ljungberg, fördömde ”den primitiva jazzmusiken som attraherar den obildade” – ett uttryck för hur ”apinstinkter lever kvar från vilden” – för att istället propagera körsång, balett och frisksport utgjorde inget uddainslag i ungdomsrörelsens kulturkamp. När kongressen 1912 nöjd hade konstaterat att kampanjen mot smutslitteraturen närmast utrotat ”Nick Carter-litteraturen” slängde man sig över nästa uppgift, biografteatern. ”Denna företeelse som i första framträdandet var, och ännu här och var är, av fostrande, konstnärlig art, synes dock på sista tiden ha urartat till ren sensation.” Ungdomsförbundet manade därför landets arbetarungdom ”att på alla platser noga övervaka biografernas värksamhet ... och på lämpligt sätt reagera mot försumningen”.(18) Det var kampanjer mot kortspelets utbredning bland ungdomen med krav på förbud och ”rensning av offentliga platser från hasardspelsligorna”.(19) Det var fördömanden av revyulturen som uttryck för ”en ruttande borgarkultur, ockrande på rusdrycksbegär och annan osund

njutningslystnad".(20) Det handlade om att förgöra allt som man trodde avledde, försvagade och drog ned.

Människosyn, moral och levnadsideal faller aldrig från himlen. De ärvs ned genom generationerna och stöps successivt om av förändrade samhällsförhållanden och historiska omkastningar. På samma sätt som freden och samförståndet behöver och idealiserar vissa mänskliga egenskaper kräver striden sina. Den socialistiska ungdomen, som förberedde sig för krig, klasskrig, besjälades av stridsanda och fyllde Runebergs och Heidenstams hjälteideal med sitt eget politiska innehåll.

"Vi var den nya tidens korsriddare som inte för ett ögonblick tvivlade på att vi snart skulle erövra en hel värld!" (21)

Prövningar

När Nils Flyg 1906 kom i kontakt med socialistiska lärlingar på Bonniers befann sig den socialdemokratiska ungdomsrörelsen i en enastående uppsvingsperiod. Förbundet hade efter brytningen 1903 med de anarkistiskt inspirerade "unghinkarna" samlat knappt 450 ungdomar. Inför det ryska revolutionsåret två år senare hade medlemsantalet vuxit till över femtusen. Upproret i öster och den antimilitaristiska kampanjen kring unionsupplösningen lockade växande skaror. På två år värvades tiotusen nya medlemmar och ett par hundra nya klubbar bildades.(22) Storstrejken 1909 innebar emellertid en drastisk förändring. Den svenska arbetarrörelse som mödosamt byggts upp under trettio år utkämpade sin största strid och led sitt svåraste nederlag.

För vänstern bland fackföreningsfolket och de unga rådde ingen tvekan om orsaken. Det var urartningen och moderationen bland de gamla ledarna som krävt sin tribut. De hade så länge byggt för fred och var helt oförberedda på krig. Strejkens nederlag sammanföll med tsardömetts hämnd i Ryssland där efterdyningarna av revolutionen 1905 hade krossats. För många gick de ljusa drömmarna i kras. För de mer uthålliga omvandlades de till kyligare beräkning och hårdare beslutsamhet. Revolutionen krävde inte bara stora visioner och arbetsglädje utan i ännu högre grad målmedvetenhet och klarsyn. Den första insikten många av de socialdemokratiska ungdomarna tyckte sig ha vunnit var att de gamla reformistiska ledarna och deras metoder tillhörde historien. De skulle aldrig kunna anföras slutstriden. De var människor man aldrig mer kunde lita till.

Detta var den unge Nils Flygs första stora politiska erfarenhet. Han hade känt styrkan när strejken proklamerades och rädslan när den bröt samman. Ungdomsklubben i Nacka bildades året efter storstrejken, när spillrorna från nederlaget skulle sopas ihop. På Diesel, ett stenkast från Fågelbo, rådde en "eländig tid" med sänkta löner, allt färre fackligt organiserade och stöddigare förmän. Arbetarna förlorade sin avtalade semester, de stora klubbmötena reducerades till träffar för de närmast sörjande, den fackliga aktiviteten ersattes av skramling till helgens brännvin. (23)

Tusentals ungdomar hade lämnat organisationslivet, klubbar upplösts på löpande band och aktiviteterna tynat bort. Nedgången fortsatte månad efter månad, år efter år för att nå botten sommaren 1913 när inte ens sextusen medlemmar återstod» Men samtidigt radikaliserades förbundet. Det var vid kongressen i oktober 1909, efter storstrejksnederlaget, som den radikala Stormklockan blev hela ungdomsförbundets veckotidning och revolutionären Zäta Höglund ersatte den alltmer försiktige Per Albin Hansson som rörelsens ledare.

Som många andra ur stormklockegenerationens fotfolk innehöll Nils Flygs första politiskt medvetna år, från femton års ålder fram till första världskriget då han fyllde 23, både erfarenheten av politisk medvind och bittert nederlag. De rymde såväl hård strid som trögt

vardagsarbete, spirande förhoppning som djup besvikelse. Lärdomarna formade Flygs och tusentals andra socialistiska ungdomars politiska personlighet. En dyrkan av okuvlig seghet, där nuet lätt kunde ses som en parentes och allt handlade om att förbereda morgondagen då den stora möjligheten åter skulle öppnas.

Tillsammans med den fasta övertygelsen: framtiden beror av oss och ingen annan.

2. Krig och revolution

Det är härligt att ha någon att tala om kärlek med nu då hatet regerar världen.

Brev till Elsa 1915 (1)

I augusti 1914 kom bekräftelsen när ett halvt sekels upplagrade europeiska motsättningar detonerade i historiens väldigaste ragnarök.

Krigsutbrottet blåste bort den europeiska socialdemokratins internationalism och partierna ställde sig bakom sina regeringars krigsansträngningar. För socialistungdomen och den marxistiska vänstern besannades de värsta farhågorna. Den reformistiska andan och det fredliga organisationsbygget hade vilat på en illusion.

Medan många av de socialdemokratiska ledarna drogs med och arbetarrörelsen skingrades i beredskapsmobiliseringar försökte kärnor av vänsteranhängare och pacifister streta emot med fredsappeller som dränktes av stridslarmet.

Till skillnad från stora delar av Europa omfattades inte Skandinavien av det allianssystem som kedjereagerade in i världskriget. De nordiska länderna förklarade sig neutrala men mobiliserade ändå. Ett halvår före krigsutbrottet hade bondetåget i Sverige fällt Karl Staaffs liberaler och med kungahusets stöd insatt en rustningsvänlig högerregering. Hjalmar Branting förklarade att socialdemokratien var beredd att ingå borgfred och blåsa eldupphör i den sociala kampen, för landets bästa. Ställningstagandet liknade tongångarna från socialdemokratien i de krigförande länderna, även om det uttalades som ett stöd för neutraliteten.

För stormklockefolket inleddes en omvälvande tid. Perioden från storstrejksnederlaget hade länge handlat om att återuppbygga, ta till sig de nya vänsterrösterna från kontinenten och balansera upp de moderata inom partiet. Krigsutbrottet och borgfredsdeklarationen lät ana att vänsterns och Brantings vägar skulle bli oförenliga. På båda sidor inleddes förberedelserna för skilsmässan.

Stödjepunkt

Liksom på andra håll i landet hade den socialdemokratiska ungdomsklubben i Nacka utvecklats till en stödjepunkt för vänstern inför den kommande uppgörelsen. Dess medlemmar uttalade tidigt "sitt fulla gillande av den radikala politik och kritik som av Z Höglund m fl förts fram i Stormklockan".(2)

Under åren fram till kriget hade klubben förvandlats från ett litet trevande och valhänt diskussionssällskap till en politisk, och inte minst kulturell, faktor bland Nackas arbetarungdom.

Antalet medlemmar hade stadigt ökat och aktiviteten var frodig och blommande, från valarbete och försäljning av Stormklockan till studiecirklar, utflykter, litteraturaftnar och gökottor. "Klubben har gripits av bojkottraseri och bojkottar Stockholms stads spårvägar och Järns dansbana", rapporterar en verksamhetsberättelse.(3) Försöken att "i skolorna väcka barnens sympati för militarismen", bekämpades liksom den frivilliga skytterörelsen och "sportfåneriet".(4)

Till klubblokalen i Sicklaby kom vänsterns storheter som Spak, Texas och Zäta själv.(5) Här bedrevs också en intensiv barnaktivitet med sagostunder och lekar, ”för att motarbeta presternas dåliga inflytande på barnen”.(6) Det var i klubbens barnverksamhet Oskar Ohlsson från Atlas Diesel gjorde entre som den legendariske Sagostundsolle.(7) ”Böj din nacke för ingen”, var ett av budorden i den socialistiska barnkatekesen. Och Nermans ”Olles visa” sjöngs med klara röster: (8)

*När jag blir så stor som pappa
och stark som han, då ska jag stå
och vakta så att ingen trampar
dem som är fattiga och små.*

Mötesprotokollen ger vardagsglimtar från arbetet.(9)

”14 sept 1911: Adolfsson föreslog att anordna en nyårsvaka och försöka få hyra den nya samlingssalen vid Järsla med sextetten Flora som arrangör. En livlig debatt utspann sig angående lokalfrågan.

Som klubben en gång bojkottat lokalen ansåg Arvidsson att klubben ej kunde hålla någon fäst där. Största delen instämde dock med Sjöo att klubben bojkottat lokalen som nöjesetablissemang endast då strejkbrytare stod som arrangörer. Klubben beslöt att om klubben fick lokalen skulle det anordnas en nyårsvaka med sextetten Flora”.

”17 mars 1912: Sjöo föreslog inköp av gammalt virke för billigt pris till en dansbana. Klubben beslöt att underhandla med Järnvägsbolaget om markköp. Då marken ej blev tillåten föll dansbanefrågan.”

Och i den lokala, delvis handskrivna klubbtidningen, kunde reklam för studiecirkelar låta så här:(10)

*Jag är lycklig och säll
det är cirkel i kväll
Jag ska vara där långt före åtta
Ty det börjar ju sju
lycksaligt säll är ens fru
Nu slipper hon sitta hemma och spotta!*

Nils Flyg, som efter det första verksamhetsåret utsetts till klubbens ordförande, var den ständigt närvarande eldsjäl; talare på agitationsmöten, studiecirkelledare, författare av fest- och klubbvisor, redaktör för klubbtidningen och lekfarbror i barnillet. Typisk är en protokollsanteckning från maj 1913: ”Flyg föredrog en av honom själv författad sång om klubben, tackades med stormande applåder och beslöts därpå göra sången till klubbens vandringsång på utflykter osv.”(11)

*Vi komma icke tvekande
om vägen till vårt mål.
Vi äro inga veklingar som mödorna ej tål!*

Den socialdemokratiska ungdomsklubben i Nacka var välkött och skördade inte bara framgångar bland traktens unga. Den sammansvetsade också en krets socialister och revolutionärer som skulle hålla ihop genom livets och politikens skiftningar i nära trettio år.

Här var Hilmer Nilsson som senare bytte namn till Sylvin, Flygs vän från pojkkåren då de legat på knä tillsammans i Setterwalls trädgårdar och rensat ogräs. Hilmer var son till en arbetare på jästfabriken och började själv tidigt på Diesel. Han var sex år yngre än Flyg och såg upp till sin frejdige och vinnande kamrat:

– Han var en förbannat trevlig kille, kunde allting, sjunga, prata och vara glad. Nisse var vår ledare och vår lärare.(12)

Här var också Carl Malmros som växte upp nästan i grannhuset vid Fågelbo och gjorde rekryten tillsammans med Flyg. Han skulle bli en av målarförbundets stridbara företrädare. Av de sex barnen Malmros gick alla utom ett med i grannpojken ungdomsklubb. Lillasyster Gerda fick nöja sig med barnillet där hon sedan blev ordförande. (13)

I grannklubben Saltsjöbaden verkade Herman Johansson från Neglinge där han monterade båtmotorer på ett litet varv. Han skulle senare bli ryktbar under namnet ”Planka”. Vid hans sida stod snickaren Gottfried Lindau, några år senare den förste kommunisten i det nobla Saltsjöbadens kommunfullmäktige. (14)

Längre fram i tiden skulle de av belackarna kallas ”Nackaligan”. Några av dem skulle göra sällskap till det politiska slutet.

Kärlek

För den febrilt verksamme ordföranden i Nackaklubben sammansmälte den politiska oron dessa år med kärleken. Han hade mött den fyra år yngre Elsa Ströberg, dotter till en arbetare på Ångturbin, redan i kyrkokören, innan socialismen börjat tränga ut föräldrarnas religiösa uppfostran. Ett gammalt medlemskort från ”Kristliga föreningen av unge män i Stockholm” visar att Flyg betalade medlemsavgift så sent som sommaren 1910.(15)

Hösten samma år var Elsa en av dem som nappade när klubben inbjöd till diskussion om ”Kvinnans ställning till den socialdemokratiska ungdomsrörelsen”. Till arrangörernas förtjusning mötte så många som fem unga kvinnor upp till debatten, som emellertid blev ”föga livlig”. De få medlemmar som yttrade sig underströk emellertid ”den kvinnliga ungdomens rättighet och skyldighet att delta i klubbarnas arbete” och Elsa gick med.(16) Hon var liten och nätt med pigga ekorrhögon – och måste fått mer än en av pojkarna i klubben att dra efter andan.

Nils Flyg kunde aldrig få den nya klubbmedlemmen från Solhem på andra sidan viken ur huvudet. ”Här står jag och kan absolut inte göra någonting för att jag inte kan glömma en liten svart jänta med bruna ögon som satt bredvid mig på tåget i morse”.(17) Och Elsa sparade noga hans brev, fyllda av åtrå, oro och förhoppningar, just som kärleksbrev ska vara: ”Älskling. Oh? Oh? Jag längtar? Jag dör? I natt satt jag uppe vid fönstret och drömde – drömde om dig – du den enda – du evigt älskade. Kärleken bränner i mitt bröst Ack? Hade jag ej så mycket blod så brunne jag upp? En evig tid innan vi mötas? Hela två timmar?” (18)

”Ensam. Vad bara ordet ser naket ensamt ut där det står. Du förstod mig nog inte i kväll när jag föreslog att du skulle följa mig hem. Du trodde nog att det bara var min åtrå jag ville hava stillad, men så var det inte ... När vi skiljs så kommer du in i ett kärt hem, men jag kommer upp här i detta tomma, kalla rum där ensamheten talar ur varje vrå ... Då ligger jag och viskar ditt kära namn, omfamnande hela din lilla varma kropp tills jag sjunker in i en orolig sömn ... Jag satt och tänkte i kväll när du dansade och hade roligt; så bra hon passar ihop med dem och så har hon valt en sådan som jag. Elsa, allt annat, men gå inte ifrån mig!”(19)

”Nu skall jag krypa ned i min säng och drömma att en mjuk arm slingrar sej om min hals, att två små runda bröst tryckes mot mitt och att två varma läppar söker mina till en lång kyss”. (20)

Och tidens visioner om rosigt familjelycka kunde inte uttryckts mer värtaligt när han försökte vinna Elsa för sina äktenskapsförhoppningar: ”Det är en vardagseftermiddag, klockan har nyss slagit fem. I sitt lilla trevliga kök sysslar röd och varm unga fru Elsa med middagen. Vid fönstret står ett trevligt dukat bord för två och en angenäm doft av god mat fyller rummet. Fru

Elsa tittar på klockan och lyssnar utåt: 'Han borde vara här nu när som helst' ... Hon tittar in genom rumsdörren. Därinne sprakar en brasa och kastar ett hemtrevligt skimmer över det med enkla stilrena möbler prydda rummet. Nu hör hon välkända steg och vid en kort ringning öppnar hon dörren för att ögonblicket efter omslutas av ett par långa armar, och slipper ej lös förrän hon med ett par kyssar hälsat sin unge herre och man välkommen hem. Så slå de sig ned vid bordet och under glatt samspråk förtäres den smakfullt anrättade middagen. 'Ikväll har du väl inget särskilt för dig', frågar Elsa, och då han nekande skakar huvudet med munnen full av mat säger hon: 'Då ska vi ha en riktigt trevlig kväll tillsammans'. '(21)

Det var med drömmarna om lyckofamiljen som Elsa tog emot förlovningsringen en aprilkväll före krigsutbrottet på ett kafé vid Norrmalmstorg och undertecknade löftet på servetten: "Din blivande hustru".

För tjuugoåringen Nils var kärleksförklaringarna inga dussinlöften. Han kallade dem "spännen eller lås på ett band som räcker genom hela livet". (22) Aldrig svika, aldrig förråda, aldrig ge upp? det var kärlekens och politikens obrytbara trohetseder.

*

I takt med att orosmolnen drog samman över Europa avbröts kärleken och politiken allt oftare av militära inkallelser. Efter rekryten vid I1 utanför Stockholm 1911 inkallades Flyg till trettio dagars repetitionsutbildning varje vår fram till kriget, först som semaforist sedan som kulsprutebetjäning. (23) "Jag har aldrig trott att jag var så dum som jag kommit underfund med i det här sällskapet. Jag kan inte gå, stå och hälsa." Övningarna gav inte bara militära färdigheter utan också exempel på praktisk antimilitarism. "Jag råkade komma avsides häromdagen och träffade då fyra vilsekomna fiender i vilkas sällskap jag drack kaffe i en liten stuga". (24)

Ungdomsförbundets försök till massprotester mot svensk upprustning efter krigsutbrottet slets sönder av nya inkallelser och Flyg var en av dem som hösten 1914 åter måste dra på sig vapenrocken. Även under vårmånaderna 1915 var det dags. När Stormklockan inledde sin stora fredskampanj på försommaren låg Flyg ännu på magen i gräset på Järvafältet norr om Stockholm och övade skjutning med kulspruta medan tankarna gick åt helt annat håll: "Elsa, det är inte bra att ligga länge på magen i solen, man får så underliga känslor och känner att längtan efter en liten svarthårig jänta blir starkare." (25)

Zimmerwald

1915 blev just det år då den första politiska förlamningen efter krigsutbrottet började släppa. Budskapet om de ryska socialdemokraternas vägran att backa upp kriget och Karl Liebknechts trotsiga nej till den tyska krigföringen nådde ut till socialdemokrater runt om i Europa. Under våren skrapades internationella kvinno- och ungdomskonferenser samman i Schweiz där kraven på omedelbar fred restes. Och i september sammanstrålade radikala socialister från elva länder i den lilla schweiziska byn Zimmerwald där det så kallade Zimmerwaldmanifestet antogs.

Manifestet uttalade sitt principiella avståndstagande från kriget och för att återupprätta arbetarrörelsens internationalism. Syftet var att kämpa för en "fred utan annekitioner, krigsskadestånd eller nationellt förtryck".

I en minoritetsresolution som inte antogs av konferensen, deklarerade Lenins bolsjeviker och de mest radikala vänsterdelegaterna hur de ansåg att denna kamp mot kriget skulle föras. Arbetarrörelsen måste, menade de, använda varje strid för dagskrav och reformer till att skärpa krisen för kapitalismen och därmed öka möjligheterna för en socialistisk revolution.

”‘Inbördeskrig, inte inbördes-fred’, är vår paroll ... endast en social revolution kan åstadkomma en varaktig fred och mänsklighetens befrielse.”(26)

Bland deltagarna i Zimmerwald återfanns också representanter för det svenska socialdemokratiska ungdomsförbundet, Zeth Höglund och Ture Nerman. De båda svenskarna gav sitt stöd inte bara till manifestet utan även till bolsjevikernas minoritetsresolution. Därigenom kom det svenska ungdomsförbundet på ett tidigt stadium att följa den revolutionära vänster som snart skulle låta höra talas om sig.

Under 1916 skärptes motsättningarna i den svenska socialdemokratin. Krigsaktivistiska tongångar hade börjat göra sig breda inom överheten. Bland högerriksdagsmän och det kungliga hovet höjdes röster för en ”modig uppslutning” på Tysklands sida. Till och med inom ledande socialdemokratiska kretsar fanns högljudda tyskvänner. De uteslöts emellertid efter tryck från vänstern. I mars samlade ungdomsförbundet till en Arbetarfredskongress i Stockholm som i sitt manifest ”Fred till varje pris!” uttryckte många av tankegångarna från Zimmerwald. Flyg var där och insöp den antimilitaristiska agitationen mot storkriget. Tre av deltagarna, med Zeth Höglund som främsta namn, dömdes efteråt till långa fängelsestraff för ”stämpling till förräderi”. Men krigsaktivisterna hade pressats tillbaka av ungdomsförbundets kampanj och medlemmarna strömmade till i tusental.(27) ”Nej till varje deltagande i det imperialistiska kriget]” blev deras samlande lösenord.

Revolutionen

I takt med vänsterns radikalisering och växande styrka trappades förberedelserna för den avgörande striden upp inom socialdemokratin. Vänsterns riksdagsmän tilläts inte längre lägga fram motioner som var oacceptabla för partiledningen. Ungdomsförbundet avkrävdes lojalitetslöfte om att inte bara arbeta i samklang med socialdemokratin program utan också med partiets beslut.

Inför partikongressen i februari 1917 avvisade ungdomsförbundets medlemmar med en stor majoritet lojalitetskravet. Partiledningen vägrade retirera och partisprängningen var ett faktum.(28)

Tillsammans med ungdomsförbundet kallade vänsterns kongressombud och riksdagsmän till bildandet av ett nytt socialdemokratiskt vänsterparti. Det nya partiet föddes just när revolutionen bröt in över Europa.

De första veckorna i mars nådde rapporterna från Ryssland ut över världen. Miljoner trodde inte sina öron. Det var ofattbart! Europas mäktigaste despoti, orubbad sedan medeltiden, hade störtats i en klassisk folkrevolution med massupplopp, myterier, barrikader och beväpning. Matroserna och soldaterna hade gjort gemensam sak med strejkande arbetare och upproriska bönder. Tsarens förgudade maktapparat föll ihop på några dagar. Det var som den Stora Franska Revolutionens återkomst i industrialismens epok.

*

Återigen tyckte sig vänstern och socialistungdomen få en närmast häpnadsväckande bekräftelse: Världskriget hade visat att deras misstro mot talet om den ”fredliga kapitalismen” varit berättigad. Utbrottet i Ryssland förkunnade att revolutionen med stort R återstod på Europas dagordning. Och just som vänstern i Zimmerwald hade hoppats, var kriget mellan nationerna på väg att omvandlas till ett socialt krig mellan klasserna. Det var Revolutionen som samlade folkmassorna för fred och skulle sätta punkt för världskriget.

Upprorsvinden från öster svepte över skyttegravar och hungerköer. Helt oförberett blåste den först liv i det neutrala Sveriges arbetare.

Sverige hade åtskilliga gånger under tidigare sekler hemsökts av hungerrevolter och spontan social oro. Men ingenting liknade detta.

Från mitten av april gick hundratusentals arbetare, kvinnor och män, till aktion mot den allt värre livsmedelsbristen. Järnvägsvagnar plundrades, bönders och handelsmäns förråd inventerades, livsmedel tvångsköptes utan ransoneringskort. Arbetarmödrarnas demonstrationståg drog fram genom storstäder och bruksorter. Oron spreds till regementsstäderna där hela kompanier av uniformerade värnpliktiga kunde ses marschera tillsammans med hungerdemonstranterna. På många platser bildades arbetarkommittéer som följde ett exempel från arbetarbefolkningen i Västervik och tog kontroll över livsmedelsförsörjningen och ordningen.(29)

För den svenska överheten som med förfäran åsett händelserna i Ryssland var saken lika klar som för vänstern. Revolutionen hade nått Sverige.

Den socialdemokratiska ungdomen stod mitt i upproret. Stormklockan med bulletiner från Ryssland slets ur försäljarnas händer och upplagorna tycktes aldrig räcka till.(30) Revolterande värnpliktiga organiserades i arbetar- och soldatföreningar som propagerade förbrödning med hungerdemonstranterna. De sista dagarna i april försökte ungdomsförbundet till och med organisera väpnade arbetargarden för att möta en skyddskår som satts upp av militärledningen i Stockholm.(31) Samtidigt pågick striden inom arbetarrörelsen mot den gamla parti- och LO-ledningen, som försökte leda över hungerrörelsen i lagliga och parlamentariska banor.

Krigstillståndet första maj, massuppståndet för storstrejk, ”blodbadet på Gustav Adolfs torg” i juni, Arbetarnas landsråd – den ’svenska petrogradsovjeten – militärens avvapning på Seskarö, högerregeringens fall ... i revolutionstumultet lärde sig de socialdemokratiska ungdomarna att allt var möjligt när ”massorna” väl satte sig i rörelse. Och Ture Nerman tolkade förhoppningarna: (32)

*Låt gå för massans slöhet, ni pessimister grå
– nu ser det ut som massan allt var på väg ändå!
Låt gå – en del små härrar tar väl en annan ton,
när dina trummor börjar gå, general Revolution!*

Ny tid

För Nils Flyg och hans generationskamrater var det som om åren av förberedelser var över. Den politiska kampen uppslukade allt och det som återstått av lekfullhet tvingades vika för ett allt blodigare allvar.

Några år tidigare, i december 1914 hade Flyg valts som ombud till sin första ungdomskongress.(33) Där var han ett av de tysta ombud som bevittnade stjärnornas uppvisningar i talarstolen. Vid sidan av de välkända namnen mötte han också andra som skulle bli politiska bekantskaper för framtiden. Kongressens sekreterare, August Andersson från Göteborg, hade varit med länge och redan hunnit med ett par år i förbundsledningen. Han tillhörde inget av de värtaliga stjärnskotten men hans pålitlighet och ordningssinne gjorde honom till den klippa utan vilken ingen organisation fungerar. Hisskonduktören Oscar Samuelsson, son till en bergsprängare på Södermalm i Stockholm var en av de unga revolutionära Stockholmsklubbister som började få en framträdande plats i förbundet. Från Österfärnebo i Gästrikland kom lantbrukarsonen och skogsarbetaren Victor Herou som snart skulle ta över gården och göra kampen för småbrukarna till sin livsuppgift. Från Ramundeboda utanför Laxå Arvid Olsson, statarsonen som blivit vapensmed vid marinen och redan var fackligt erfaren. Här var också Herman Johansson från Saltsjöbaden och många andra han redan mött.(34)

Flyg talade bara en gång inför kongressen, när han tog mod till sig och försiktigt försvarade sin motion från Nacka. Den efterlyste en månadstidskrift med ett ”socialistiskt bildande och litterärt innehåll” eftersom den ”skolande hållningen” blivit eftersatt i Stormklockan. Kanske kunde Per Albin Hanssons nedlagda tidning Fram fylla den rollen? föreslog Flyg.(35) Det hela var närmast lite pinsamt och avslöjade bara inför delegaterna Flygs okunnighet om konflikten mellan höger och vänster inom förbundet. Och förslaget röstades närmast förstulet ned i klump med andra litet udda motioner medan Flyg grämde sig en smula över den snöpliga debuten. Han ville ju tillhöra vänstern och röstade troget med Zäta för den revolutionära socialismen.

Bland de radikala förebilderna på kongressen fanns inte bara de ledande svenska stormklockorna. Stort intryck gjorde också gästerna från Norge, Albin Eines och Eugéne Olaussen som Flyg skulle möta senare i livet i en helt annan politisk miljö.

Bokbindaren Eines hade bott i Sverige och deltagit i storstrejken 1909. Han återvände till Norge som revolutionär syndikalist men anslöt sig vid krigsutbrottet till den marxistiska vänsterflygel som stod i ledningen för Norges Socialdemokratiske Ungdomsforbund. Förbundets främsta vänsternamn var typografen Eugéne Olaussen. Tillsammans med den bereste officerssonen Sverre Krogh hade Olaussen introducerat de revolutionära marxistiska idéerna från kontinenten i den norska arbetarrörelsen och under Olaussens ledning fick ungdomsförbundets tidning Klassekampen samma funktion som Stormklockan i Sverige.(36) Den färgstarke chefredaktören blev något av Norges Zäta Höglund, lika populär skribent som agitator. Hans tjänster togs också i anspråk av det svenska ungdomsförbundet som arrangerade flera talarturnéer med den norske revolutionsivraren.

*

1915 hade Flyg också valts in i styrelsen för Nacka socialdemokratiska arbetarkommun när vänstern försökt stärka sina positioner. Vid partisplittringen 1917 samlades Flyg och hans kamrater på Mat-Jons servering vid Nacka kyrkogård och grundade en ny kommun, ansluten till det socialdemokratiska vänsterpartiet. De var sju stycken från ungdomsklubbens kärna, nästan som ett kompisgäng, eller snarare en familj. Flyg utsågs till ordförande, Elsa till sekreterare.(37) Av de radikala ungdomarna i ungdomsklubben hade nästan alla – med undantag av den gammaltroende pionjären Martin Andersson och hans närmaste – följt med till det nya partiet och Flyg rafsade stolt ner några versrader om utgången av partistriden för ungdomsförbundets del.(38)

*Och så kom den dag då dörren blev stängd
på det rum som vi kallat vårt
Man önskade se vår kedja sprängd
och hatet mot oss var hårt
Man ville locka bort vår krets
den ungdom som varit vår ed
men vår ring var stålsatt mot lock och hets
allt fastare slöt sig vårt led.*

Efter nära tio år i den socialdemokratiska ungdomsrörelsen började Flyg framträda som en allt starkare politisk ledare. Hans erfarenheter låg inte på det fackliga planet eller i vardagens strider. Han hade inte anförut strejker eller organiserat hungerkommittéer. Han var inte klasskämpan bland arbetarkamrater på Diesel och Ångturbin utan betraktaren och agitatorn från en slags arbetarklassens intellektuella elit, storstadens typografer. Han var på väg att bli partibyggar som slogs först och främst på idéernas område. Utan grundmurade socialistiska kunskaper och en fast organisation var, kände han, alla strider och framgångar som skrift i sand. Redan i Kommunistiska manifestet, sjuttio år tillbaka i tiden, hade Marx förklarat att det

viktigaste bestående resultatet av arbetarklassens strider var den ”allt omkring sig gripande organiseringen av proletariatet” och ökningen av ”klassmedvetenheten”. Att öka denna medvetenhet, det såg Flyg som sin viktigaste mission. Det var därför han hade efterlyst en mer ”skolande” tidskrift än den agitatoriska Stormklockan. Det var därför han lade ner så mycket energi på att organisera studiecirkel bland kamraterna på Bonniers och inom ungdomsklubben.

ABF

Alltsedan ABF:s start 1912 hade ungdomsförbundet varit dess mest livaktiga medlemsorganisation. Ungdomsförbundets dåvarande studieledare, Rickard Sandler, var själv en av pionjärerna bakom bildningsrörelsen. När ABF skulle bygga upp ett nät av instruktörer för studiecirkelverksamheten nappade flera cirkelledare från ungdomsförbundet. Nils Flyg från Nacka var en av dem som i januari 1917 blev uttagna till den första instruktörskursen på Brunnsvik.(39) Två år tidigare hade Richard Sändlers hustru Maja gästade Nackaklubben med ett föredrag om bildningsrörelsen som gjorde stort intryck på honom.(40) För den fattige Nackaynglingen var veckorna på Brunnsvik som ett första steg ut i den stora politiska världen.

Kursgårdslivet bjöd visserligen på de allra enklaste förhållanden med gemensamhetslogement och brasvakter. Såväl handelsbod som ”nöjesliv” låg utom räckhåll i Ludvika och kursdeltagarna levde ”i det förlovade samhälle där man inte behöver några pengar”.(41) De späckade kursprogrammen gav inte heller utrymme för andra fritidsaktiviteter än tidiga morgonpromenader och sen kvällssamvaro. Men när Flyg kröp upp på sin halmmadrass och i skenet av björkvedsbrasan skrev till Elsa var det från tröskeln till ett annat liv, långt från stranden av Järlasjön och klubbkamraterna.

Här uppe, där luften var torr och klar, och blicken nådde långt över de frusna sjöarna, bort över det vitklädda Uvberget och de snöiga skogarna, fick han tid att fördjupa sig i den politiska idévärld som fängslade honom. I Brunnsviks bokstuga och i diskussionerna med kamraterna, inklusive med Rickard Sandler själv och med ABF-pionjären Yngve Hugo, stärktes Nils Flygs ideologiska ambitioner. Det räckte inte att kämpa, organisera eller ens folkbilda för att öka en allmän medvetenhet. Utan att tillägna sig just marxismen som politisk teori skulle rörelsen stå sig slätt inför tidens prövningar. Och Flyg började se som sin uppgift att omvandla den allmänna bildningsverksamheten inom ungdomsförbundet till skolning i marxism.

Revolutionsåret 1917 med partisprängningen och försöket att skapa ett nytt revolutionärt parti öppnade vägen för Flygs ambitioner.

När ungdomsförbundet möttes till kongress i mitten av maj 1917 var ett generationsskifte ofrånkomligt. Uppbygget av det nya socialdemokratiska vänsterpartiet krävde mobilisering av alla drivande krafter. Zäta, vänsterns portalfigur, behövdes i den nya partiledningen och på partiets dagstidning Politiken. Karl Kilbom, förbundets studieansvarige, utsågs efter diverse stridigheter till förbundssekreterare. Till ny studieledare valdes Nackarepresentanten Nils Flyg.(42) Att Flyg på kongressen tillhört Kilboms fränaste kritiker var som ett varsel. Kilbom var sex år äldre än Flyg, son till en hovslagare på Österbybruk i Uppland. Han hade själv slitit sig igenom sina tidiga ungdomsår på bruket men också hunnit med att jobba på sjön och som kassaskåpssmed innan han drogs in i politiken på heltid.(43) På ungdomskongresserna var han ombud från ungdomsklubben Kärleken i Halland, men av många uppfattades han som strikt och saklig och med en viss distans till förbundskamraterna. Flyg å andra sidan var den glade gamängen med svepande politiska gester.

När Flyg valdes som studieansvarige och ledamot av förbundets dagliga verkställande utskott var hans liv som arbetare på Bonniers slut. Han anställdes på ungdomsförbundets nystartade

tryckeri Fram på Jakobsgatan och kastade sig på heltid in i de ideologiska striderna. Tillsammans med kamraterna i ungdomsförbundets ledning blev han en av de ”1917 års män” som snart skulle knyta alla sina drömmar och förhoppningar till den förestående bolsjevikrevolutionen i Ryssland.

Bolsjevikerna

I våra dagar framställs ofta bolsjevikernas maktövertagande den första veckan i november 1917 som en ren kupp. Den ”goda” demokratiska folkrevolutionen i februari/mars avlöstes av bolsjevikdiktaturen i oktober/november. Men miljoner radikala socialister världen över såg det helt annorlunda. Folkupproret på våren hade störtat tsaren och givit upphov till en provisorisk regering av liberal borgerlighet och försiktiga socialister. Under press från sina västallierade vägrade emellertid den provisoriska regeringen att sluta den efterlängtade separatfred med Tyskland som upproret krävt. På landsbygden hoppades bondemassorna på stöd när de tog över godsägarnas jordar – men mötte istället motstånd från den nya regeringen.

Därmed kom bolsjevikernas krav på jord, fred och bröd att i växande utsträckning kanalisera den upproriska folkstämningen. När representanterna för revolutionsrörelsens arbetar- och soldatråd, sovjeterna, samlades till kongress i Moskva i början på november 1917 stöddes bolsjevikerna av en majoritet. Ombuden hade utsetts av omkring tjugo miljoner väljare på fabriker, regementen och i bondbyar. De representerade långt ifrån alla Rysslands invånare men utgjorde den dittills första demokratiska församling som de understa folklagren kunnat välja sina egna ombud till.(44)

När bolsjevikerna störtade den provisoriska regeringen och lade den politiska makten i sovjetkongressens händer uppfattades det därför inte som något kuppstat av den svenska socialistvänstern. Tvärtom. Den provisoriska regeringen hade inte varit vald av någon. Nu hade Rysslands upproriska underklass träffat sitt val och utsett en regering som tycktes mena allvar med vartenda ord. Redan de allra första dekreten om omedelbart eldupphör, nationalisering av industrin och uppdelning av jorden visade att bolsjevikerna utgjorde en socialdemokrati av annan typ än den gamla.

Äntligen, tänkte tusentals radikala socialdemokrater runt om i Europa, äntligen ett arbetarparti som inte bara pratade, som inte kompromissade eller kapitulerade! Lenins bolsjeviker tycktes visa att allt var möjligt och hur man skulle göra. Det var just ett sådant parti som krävdes för att leda en revolution?. Det var en helt ny stat, uppbyggd på arbetar- och soldatråd, som måste ersätta den gamla om de breda folklagrens krav inte skulle förfuskas.

”Det går inte att beskriva”, skrev Ture Nerman, ”hur det kändes för oss socialistiska radikaler, när budet kom om den nya, som vi ansåg socialistiska revolutionen i öster. Det var som om allt skulle lossna, hela den gamla väven med alla sina fel och orättvisor, inte direkt en ny himmel öppnas men vägen till framtidsriket sprängas fri ... Man drog andan som om man kommit upp på en fjälltopp och såg ut över en ny värld. Man hade fått revansch för den ohyggliga besvikelsen, då arbetarnas International brast i sina löften att bevara världsfreden 1914. Lenin hade följt Andra Internationalens linjer, som de andra hade svikit. Lenin hade visat vägen.” (45)

Att till varje pris försvara den nyfödda sovjetstaten, ”arbetarklassens första fria territorium”, och samtidigt lära allt av de segerrika bolsjevikerna, det blev livsnerven för snart sagt alla revolutionära socialistiska sammanslutningar i Europa.

I mars 1919 samlades de i Moskva för att bilda den tredje, kommunistiska, internationalen på ruinerna av den socialdemokratiska. Fyra månader tidigare hade kejsardömet i Tyskland och

Österrike-Ungern störtats i ett da capo på den ryska februarirevolutionen och eld upphör blåsts på alla fronter. Upproriska soldater och arbetare i de krigsplågade länderna tog över gatorna och regeringar föll som käglor.

Världskriget hade äntligen övergått i den socialdemokratiska ungdomens efterlängtrade världsrevolution.

*

Oktoberrevolutionen i Ryssland och den följande europeiska explosionen sammanföll för Flygs del med hans avsked till ungdomstiden. Sommaren 1916 hade han gift sig med Elsa, på rådhuset förstås utan präst och bröllopsglitter. Det blev istället Biff a la Lindström och krusbärskräm för tio riksdaler på Piperska muren. Och en enkel supe hos Elsas föräldrar på Solhem.(46) Det gemensamma hemmet blev till sist verklighet då de nygifta flyttade in på Fågelbo där Flygs far numera levde ensam sedan Johannas bortgång. Två år senare föddes första barnet, Solveig, men visionen om de hemtrevliga familjekvällarna och den rosenkindade hustrun med middagen på bordet, hade svårt att hävda sig mot den politiska strid som slukade alltmer.

Världsrevolutionen

Kongressen i Moskva 1919 samlade vitt skilda schatteringar ur den europeiska vänstern; ryska bolsjeviker och tyska spartakister, franska syndikalister och engelska kommunister, svenska vänstersocialdemokrater och norska arbeiderpartister. Deras målsättning var att bygga upp en helt ny internationell arbetarrörelse och de såg kampen för socialismen som en världskamp där varje del av rörelsen måste lära av de övriga och ta ansvar för helheten.

Ingen nationell del av arbetarklassen kunde segra utan de andras stöd. Det var en för alla – alla för en!

Som Ture Nerman skrev:(47)

*Ensam, ensam står du illa inför Mammons hela våld
fega slavar håller herrarna isär.
Nationellt är du förlorad, isolerad är du såld,
men din enhet är din seger, proletär,*

Det svenska socialdemokratiska vänsterpartiet tog omedelbart steget in i den nya kommunistiska världsrörelsen, förkortad till Komintern, och sögs lika snabbt in i den europeiska storpolitikens virvlar. Alla de svåra taktiska och strategiska problem som konfronterade revolutionerna i Ryssland och Centraleuropa – hur ska arbetarklassen beväpnas, vilket är förhållandet mellan arbetarråden och partiet, det parlamentariska arbetet kontra masskampen? – hamnade också på de socialdemokratiska vänsterkommunernas dagordningar i Båtskärsnäs, Iggesund och Lottefors.

För många av de gamla socialdemokrater som följt med vänstern var ofta den allmänna känslan av solidaritet med ryssarnas revolution tillräcklig. De hade fullt upp med Folkets husföreningen och näraliggande arbetarfrågor. Det var istället inom ungdomsförbundet de nya frågeställningarna snart diskuterades rött och hett.

När ungdomsförbundets kongress öppnades i juni 1919 var det med en känsla av att snart stå inför det allra sista avgörandet. ”Den sista striden pågår redan nu”, öppningstalade Oskar Samuelsson.(48) Att ungdomen skulle gå med i den nya internationalen var närmast en självklarhet och några tveksamma minoritetsröster snarare stärkte beslutsamheten hos majoriteten. Vad de motsträviga vände sig mot var främst Kominterns paroller om arbetarklassens beväpning och proletariats diktatur.

”Det kan inte nekas att vår antimilitarism byggd på moralisk grund, vi har bekämpat våldet och mordkulturen”, påminde Albert Viksten, en av Flygs kamrater i verkställande utskottet, förgäves. Flottaren och timmerhuggaren från Graninge ungdomsklubb hade själv varit en av dem som på tidigare kongresser radikaliserat ungdomsförbundet i antimilitaristisk riktning.(49) Men vem kunde på allvar kämpa för arbetarmakt utan att vara beredd att möta borgerlighetens motreaktion med vapen i hand; efter de blodiga lärdomarna i det finska inbördeskriget, i Ryssland där inbördeskriget rasade, i Tyskland...?

Krigskapitalismens mordkultur kunde inte avskaffas med fagert tal. Om nödvändigt måste ont med ont fördrivas. Att Sverige, när nu rösträtten var införd, kunde bli ett fredligt undantag sågs inte som troligt. ”Även Finlands arbetare hade denna politiska demokrati.” Och i vilket fall som helst måste den socialistiska ungdomen vara beredd på det värsta. ”Vi är alltjämt anhängare av avvärningstanken, förklarade Zäta Höglund, och våra representanter i riksdagen skall allt framgent rösta avslag på alla anslag till militära ändamål. Men vi har heller aldrig varit några tolstoyaner. Vi har bekämpat militarismen under framhållande att den är ett borgarklassens vapen mot arbetarklassen. Vi har i alla tider fasthållit vid att i ett socialistiskt fädernesland skall vi försvara oss mot fiender från vad håll de komma månne. Vi har icke varit pacifister utan revolutionära antimilitarister.(50)

Proletariatets diktatur

Den andra stötestenen för de tveksamma, ”proletariatets diktatur”, var en term som Lenin och bolsjevikerna lånat från Marx men som under årtionden legat i träda inom den gamla socialdemokratin. Kärnan i Marx’ tal om proletariatets diktatur var de arbetandes makt över produktionsmedlen och uppbygget av en ny statsmakt som helt och fullt kontrollerades av den arbetande majoriteten. Den gamla ämbetsmannastaten skulle ersättas av folkvalda funktionärer och politiska representanter utan privilegier. Den stående krigsmakten skulle avskaffas till förmån för en allmän folkbeväpning utan en traditionell officerskast.

I sin uppgörelse med den gamla socialdemokratin tog Lenin och bolsjevikerna fasta på Marx’ gamla paroll. I boken ”Staten och revolutionen” från augusti 1917, alltså bara veckor före Oktoberrevolutionen, beskrev Lenin ”proletariatets diktatur” på Marx’ sätt som den bredaste massdemokrati där ”varje köksa” kunde ta del av styret.(51)

Verkligheten blev som bekant en helt annan. Att hålla de störtade motståndarna på plats med hjälp av ”den bredaste massdemokrati” blev en ren illusion. Den ”revolutionära demokratin” gällde dem som var för sovjetmakten och bolsjevikstyret, ”proletariatets diktatur” dem som var emot.

När den socialdemokratiska ungdomen anslöt sig till idén om proletariatets diktatur var enigheten stor om kritiken mot den rådande borgerliga demokratin. ”Den borgerliga demokratin, den är ingen demokrati alls, den är pengar och ingenting annat”, kunde Samuelsson sammanfatta den allmänna meningen.(52) Men i synen på den proletära diktaturen förenades i verkligheten ganska skilda föreställningar. Zäta Höglund företrädde Marx’ ursprungliga uppfattning att den proletära diktaturen i själva verket måste vara den bredaste demokrati för arbetarklassen och trodde att man i Ryssland försökte upprätthålla demokrati ”så långt det var möjligt” för kriget mot kontrarevolutionen. Han underströk också att råds-republiken och den proletära diktaturen ”icke innebär det socialistiska samhället” utan bara övergången dit.(53)

Andra var mer krassa. ”Så långt vi kan komma med demokratin bör vi gå den vägen, men när den inte räcker måste diktaturen till”, menade en talare.(54) En annan, den blivande skolläraren och esperantisten Vilhelm Johansson från Göteborg – senare kallad ”Kulsprute-Ville” för sin svada från talarstolarna – ansåg att det helt enkelt krävdes diktatur för att övertyga

arbetarna om fördelarna med socialismen. Han hade själv en kort tid arbetat inom skoindustrin och visste vad han talade om: ”Den som levt bland arbetarna vet att de ej är mogna för ett socialistiskt samhälle”.(55) I enigheten mot det fåtal som inte riktigt kunde förlika sig med proletärdiktaturen godtog de flesta argumenten.

Ungdomsförbundet anslöt sig med stormande applåder till Komintern, den väpnade revolutionen och proletariats diktatur. Med nära 25 000 unga medlemmar var förbundet en av de starkaste revolutionära organisationerna i Europa och såg sig som det kommande klasskrigets avantgarde. De svenska ungdomsklubbisterna var del av en internationell armé och beredda till de yttersta offer. Och härföraren Zäta Höglunds avskedsord till trupperna ringde i mångas öron när de gick ut från kongressen: ”Må vi nu gå härifrån, glada och djärva som unga gudar med hela vår personlighet i striden för den stora sak vi svurit vår trohet”.(56)

Studieledaren

En av de ”unga gudar” som sedan 1917 visat vad han gick för var förbundets nye studieledare Nils Flyg. Studiearbetet hade reorganiserats från grunden och klubbarnas cirkelverksamhet ökat kraftigt. Stormklockan hade ägnat ett helt specialnummer åt studierna och Flyg hade introducerat en spalt varje vecka med ”idéer och tips från studieledaren”. I skriften ”Vårt studiearbete” hade han sammanställt studieplaner av olika folkbildare och inom hela ungdomsförbundet hade en gemensam studievecka anordnats. Sin funktion som studieledare kombinerade Flyg också med förbundets barnverksamhet där han som ”fabror Svante” redigerade barntidningarna Solglimt och Smällkaramellen och manade till bildandet av revolutionära barnkillen.(57)

Flyg hade ersatt Kilbom som ungdomsförbundets man i ABF:s representantskap där han omedelbart visade framfötterna. Sedan kursen på Brunnsvik 1917 var han distriktsinstruktör för ABF i Stockholms län och organiserade studiecirkel på löpande band. 1919 valdes han in i ABF:s verkställande utskott och utsågs till organisationens sekreterare under Rickard Sänders ordförandeskap. Ungdomsförbundet applåderade och tyckte sig se att ABF fick ”en skarpare markering såsom en på klasskampens grund stående bildningsorganisation.”(58) Från ABF:s centralbyrå i Stockholm kom Flyg brevlades i kontakt med hundratals, ja tusentals vetgiriga unga arbetare landet runt. De prydliga kopieböckerna handlar om allt ifrån litteraturförslag till tips om hur man anordnar ett möte och fördelar uppgifterna i en studiecirkel.(59) Han tvingades samtidigt börja resa ut för att hjälpa ungdomsklubbar och ABF-avdelningar att dra igång föreläsningsserier och studiecirkel. 1918-19 rörde det sig ännu om enstaka kurser och föredrag, men han blev snart en av ABF:s mest anlitade föreläsare.(60) Ytligt sett handlade hans föreläsningar om hur man organiserade cirkelverksamhet, men i verkligheten kom de, under rubriken ”Är vi mogna att övertaga makten i samhället?”, att formas till ideologiska genomgångar av den socialistiska teorins grundstommar.(61) Ute bland ungdomsklubbisterna började Flyg framstå som en av rörelsens främsta marxistiska läromästare. Som sådan fick han en given plats i de partistrider som väntade.

En papperslapp

Detta var åren då politiken började dra Flyg bort från den nära världen i Fågelbo, familjen och kamratkretsen. Visserligen slamrade världen själv allt ljudigare in över Nacka. Efter att Wallenbergföretaget Atlas-Diesel i Moskva konfiskerats av bolsjevikrevolutionen 1917 kom lilla Sickla att bli växande hemmaplan för det blivande världsföretaget. Just där de svenska bolsjevikerna började slå upp sina bopålar. Hösten 1919 valdes Flyg in i Nacka kommunfullmäktige och började riva i lokala frågor om behovet av möteslokaler och bättre bostäder. Men kraven från bildningsarbetet och ungdomsförbundet skärptes – liksom den inre

personliga strid mellan omsorgen om det lilla och de omvälvande drömmarna, som skulle följa Nils Flyg genom livet.

Resorna landet runt ökade snabbt i antal liksom de otumlande intrycken och de nya bekantskaperna med såväl vanliga arbetare som många av tidens kulturpersonligheter inom arbetarvärlden. Ragnar Jändel, Martin Andersen-Nexö, Harry Blomberg, Elmer Diktonius och även Hjalmar Bergman fanns bland dem med vilka han diskuterade manus, honorar – och skrivmaskinsköp.(62)

”Här är härligt. Våldigt fin stämning. Och jag är så aktiv att jag knappast har en lugn stund”, jublade han hem till Elsa från den skandinaviska ungdomskongressen på Brunnsvik sommaren 1920.(63) Där hade nyfikna klubbister inte bara fått prova på att åka automobil – ”alla andra utom jag åker. Alltså lugn].” – utan också fått höra revolutionära storheter tala, den landsflyktige finske revolutionären Allan Wallenius om ”Rådssryssland” och Eugène Olausson om det världspolitiska läget. Olaussons föredrag blev kongressens verkliga höjdpunkt ”både i fråga om innehåll och framförande”.(64)

Flyg utsågs till sekretare i de socialistiska ungdomsförbundens skandinaviska sekretariat med resor till Köpenhamn och även Berlin som följd. Han var en välkommen gäst och snart en världsvan herre. ”Har köpt mig skjorta, krage, slips och kragsskyddare samt strumpor. Själv!!! Inte dåligt va?” Men kände sig ändå ofta främmande i de nya miljöerna. Köpenhamn var en tråkig stad, rörig och grötig, fylld av prat och sladder och Flyg längtade hem till den ”svenska stelheten”.(65) I Berlin flydde han kamraterna mellan mötena för att istället ”gå ensam och larva”. Och smått profetiskt utropade han efter en av de första utlandsresorna: ”Är nu snart patriot ända ut i fingerspetsarna.”(66)

Flygs ideliga brevmaningar till Elsa att inte glömma bort sin flyktade make och de återkommande raderna om tråkig ensamhet handlade säkert till en del om att bemästra det dåliga samvetet över bortavaron från familjen, som sommaren 1920 hade utökats med sonen Olof. Men de uttryckte också en känsla av främlingsskap som aldrig lämnade honom. Från de otaliga små brev och lappar han skrev till Elsa inför och under resorna talar ofta en klugen stämning: ”Sov gott nu, lilla kamraten ... När du läser detta är jag på väg bort bland främmande, ensam och trött och inte alls i någon kampstämning”.(67) På väg till tåget, huttrande i nattkyla och snöglopp, låg han allt oftare kvar i Elsas säng som en hastigt nedrafsad papperslapp.

3. Komintern

2. Varje organisation som önskar ansluta sig till Kommunistiska Internationalen måste systematiskt avlägsna alla reformister och centrister från alla ansvarsposter inom arbetarrörelsen och ersätta dem med kommunisten även till priset av att till en början ersätta 'erfarna' personer med män ur arbetarleden.

ur Kominterns 21 teser(1)

Den världsrevolutionära drabbning som inletts skulle kräva allt. Det stod klart efter två års inbördeskrig med vit och röd terror i Ryssland och de våldsamma motattackerna mot upproren i Tyskland och Centraleuropa. I motangreppen deltog inte bara hårdföra frikårer och den gamla monarkistiska ordningens försvarare. Även världskrigets segrarmakter och, på flera håll, socialdemokratin försökte dämna upp den revolutionära vågen.

I Tyskland gick Eberts socialdemokrater samman med borgerligheten och krigsmakten för att i januari 1919 kväsa Rosa Luxemburgs och Karl Liebknechts spartakistuppror. De båda revolutionsledarna mördades och hundratals andra föll offer i gatustriderna. Blodet som flöt

på Berlins gator skulle länge förhindra varje kontakt mellan den tyska arbetarrörelsens huvudkrafter.

I Ryssland massakrerade tsarens kosackgeneraler bolsjevikmisstänkta män, kvinnor, barn och åldringar som inte fann skydd bakom Röda Armén alltmedan bolsjevikernas röda terror kalhögg motståndarlägret. Och samtidigt som de västallierade hyllade tsaristerna i termer av civilisationens sista försvarslinje mot Asiens horder, utestängdes Sovjet-Ryssland från det nybildade Nationernas Förbund. Medan NF förenade de kapitalistiska nationerna på segrarmakternas villkor och isolerade Sovjet, försökte Komintern bli revolutionens och kommunismens världskraft.

Gentemot den kapitalistiska världens samlade styrka dög ingen löslig och oerfaren formation där tvekan och vankelmod kunde försvaga handlingskraften. Revolutionens trupper måste svetsas samman och disciplineras inom en stark gemensam ideologisk och organisatorisk ram. De vitt skilda och spretiga grupperingar som samlats i Moskva 1919 måste gjutas samman till en enda stridsenhet.

Så gick tankarna när Kominterns nya världskongress 1920 beslutade om de ryktbara 21 teser som inledde 20-talets ständiga avspjälkningsperiod inom den kommunistiska rörelsen. Teserna stadgade att alla Kominterns medlemspartier skulle bära namnet ”kommunistiska partiet” och vara uppbyggda enligt den ”demokratiska centralismens” principer, den organisationsnorm som gällt för det ryska partiet.(2)

Det kommunistiska partiet skulle ”helt och hållet förkroppsliga kampen för socialismen” och vara ett vapen i de mest stridbara arbetarnas händer. Istället för de gamla socialdemokratiska partiernas passiva kollektivanslutning kunde endast de arbetare som medvetet tagit ställning för det kommunistiska programmet och ville arbeta aktivt för det upptas som medlemmar.

Det kommunistiska partiets ledande organ skulle väljas demokratiskt, nerifrån och uppåt, men partibeslut – från kongresser och valda ledningar – skulle följas av alla, från medlemmen i ledet till redaktören och riksdagsmannen även om dessa hade en avvikande åsikt. Full frihet i diskussion, disciplinerad enhet i handling. Bara så, tänkte man, kunde partiet fylla sin uppgift som en stridsorganisation för den stundande revolutionen och det inbördeskrig som säkerligen inte skulle kunna undvikas.

Det program som organisationsnormerna skulle tjäna var de resolutioner och manifest som antogs av Kominterns världskongresser tillsammans med de nationella partiprogrammen. De senare fick emellertid inte avvika från världsrevolutionens ställningstaganden som per definition uttryckte den internationella arbetarklassens samlade och viktigaste erfarenheter. Besluten i såväl programmatiska som taktiska frågor från världskongresserna och från den ledning som där valdes, internationella exekutivkommittén – EKKI – var bindande för alla medlemspartier. EKKI hade rätt att utfärda direktiv till medlemspartierna i både stora och små frågor, suspendera såväl partier som enskilda medlemmar och i övrigt besluta i internationalens namn, tills nästa världskongress träffades.

Den demokratiska centralismen skulle alltså på så sätt tillämpas i världsskala. Besluten i Moskva skulle följas disciplinerat av redaktören på den kommunistiska dagstidningen l’Humanité i Paris, den politiska kommissarien i Irkutsk och av partimedlemmen på Skåpafors pappersbruk i Dalslands skogar.

Eftersom själva syftet med Komintern var att anförda revolutionen mot kapitalismen var det närmast självklart att det var erfarenheterna från Ryssland och de länder där den revolutionära kampen inletts som kom att präglade program och beslut. De hämtades ju från den slutstrid som inom kort väntade dem alla. All anpassning till mer fredliga och stillsamma förhållanden uttryckte efterblivenhet och svärmeri för något dömt och förgånget.

De nya revolutionspartierna måste därför noggrant rensa bort sitt socialdemokratiska förflutna med allt och alla som ännu hoppades på klassfred och kompromisser. I synnerhet gällde detta partier som ännu var lagliga. Där måste ”periodiska utrensningar” ske bland medlemmar och lokalorganisationer för att ”befria partiet från småborgerliga element”. Särskilt utpekades det svenska och norska partiet som ju undsluppit världskriget och ännu hyste ”åtskilliga reformistiska och socialpacifistiska element” som bara väntade på ”rätta tillfället att åter sticka upp huvudet och aktivt sabotera den proletära revolutionen”.(3)

Den första amputationen

När den svenska delegationen återvände från Moskva 1920 var den rustad för strid. Det socialdemokratiska vänsterpartiet hade vid brytningen tre år tidigare varit en mycket brokig samling som förenade vitt skilda idéer och personligheter.

Här var de som revolterat först och främst mot den gamla partiledningens försök att med hjälp av partidisciplinen sätta munkorg på vänsterns riksdagsmän och ungdomsförbundet. Var och en måste väl ha rätt att fritt föra fram sina egna ståndpunkter? Det synsättet låg mildtals från Kominterns krav på stridsdisciplin.

Här var Carl Lindhagen med sin egen humanistiska filosofi som skrivits in i partiets ”demokratiska grundlag” och som hävdade att revolutionen först måste börja inom den enskilda människan. Att ta hänsyn till andras uppfattningar och avstå från varje form av våld var en av de första utgångspunkterna.(4)

Här var de gamla folkrörelsebyggare som grundat fackföreningar, kooperativa föreningar och folkparker och såg sig som de verkliga socialdemokraterna, de som till skillnad från de fina herrarna i riksdagen ännu trodde på August Palms och Axel Danielssons pionjärsocialism.

Här var de antimilitaristiska pacifisterna som symboliserat hela sin tro med ett brutet gevär. Hur kunde någon tro att dessa drömmare och saktmodiga fritänkare kunde anförda det förestående klasskriget?

När dessutom stora partier som de oavhängiga socialdemokraterna i Tyskland, det franska socialistpartiet och norska Arbeiderpartiet tillsammans med italienarna, bulgarerna, holländarna, amerikanerna och alla de andra i snabb takt och med djärv beslutsamhet inrangerade sig i den röda världarmén kunde väl ingen som menade allvar tveka.

När det socialdemokratiska vänsterpartiet möttes till sin fjärde kongress i mars 1921 visste alla redan hur det skulle gå. En allmän medlemsomröstning om Komintern och de 21 villkoren hade genomförts redan en månad tidigare och majoriteten av medlemmarna röstat ja. När kongressen med rungande bifall antog teserna och namnet Sveriges Kommunistiska Parti, SKP, var det bara för minoriteten att samla ihop sina papper och lämna lokalerna. Försäkringar om att de nedröstade skulle följa fattade beslut båtade föga. Nej-rösten innebar automatisk uteslutning.(5)

I förberedelserna för den slutstrid som väntade runt hörnet högg därmed de svenska kommunisterna avsiktligt av sig en stor del av den gamla medlemskåren som man inte ansåg höll det revolutionära måttet. Bland de bortamputerade tre till fyratusen medlemmarna fanns den namnkunnige redaktören i Ådalen Ivar Vennerström följd av Ångermanlands partidistrikt, det enda som vid sidan av Norrbotten i sin helhet bröt med det gamla partiet 1917. Där fanns tobakshandlaren Ernst Åström, ungdomsförbundets ordförande när stormklockorna trängde undan de Brantingtrogna och inledde striden om moderpartiet. Där var tidningarna Nya Norrland, Västerbottens och Norrbottens folkblad, riksdagsplatser, kommunalmän och väljare. I andrakammarvalet 1921 vann de uteslutna under det vänstersocialdemokratiska namnet 45 000 röster och nästan lika många mandat som SKP, sex mot sju. I landstings- och

kommunalvalen året därpå erövrade de 25 landstingsplatser och över 300 kommunala mandat innan de 1923 återgick till socialdemokratin.(6)

Flyg tillhörde dem som inte tvekade en sekund inför amputationen. Det var andra gången han utan sentimentalitet tog farväl av tusentals medlemmar, klubbar, arbetarkommuner, tidningar, politiska motståndare och personliga vänner. Det skulle inte bli den sista.

När ungdomsförbundet möttes några veckor efter partiets rensning protesterade Albert Viksten innan han uteslöts mot att Flyg i Stormklockan manat klubbisterna att ”möta oppositionen med förakt”.(7) Men i ungdomsförbundet talade de motsträviga för en mur av döva öron. Medlemmarna hade så länge känt sig som ett revolutionärt brödraskap och nu äntligen börjat se sina drömmars parti formeras. Att en definitiv punkt sattes för tiden som ”socialdemokratisk vänster” symboliserades inte bara av namnbytena. När Flyg presenterade de nya stadgarna var de nästan som en kopia av dem som ungdomsförbundet revolterat mot 1917. Det kommunistiska ungdomsförbundet måste arbeta ”i full samklang med partiets program, riktlinjer och på dem grundade beslut”.(8) Nu var ju moderpartiet kommunistiskt och den kommunistiska ungdomen dess disciplinerade stormtrupp.

Ett nytt släkte

Flygs första möte med Sovjetunionen och den kommunistiska internationalen sommaren 1921 gav inte utrymme för några tvivel. Tillsammans med det svenska partiets stora namn som Höglund, Fredrik Ström och revoltören Hinke Bergegren som anslutit sig till det nya kommunistiska partiet, deltog han på Kominterns tredje kongress och den kommunistiska ungdomskongressen i Moskva. Trettio år gammal, folkbildare och förlagsredaktör, med fru och barn därhemma hade revolutionen fört honom långt ut i världen. I breven hem till Elsa som hade fullt upp med ungar och Flygs åldrige far, berättade han hänförd om sina intryck.

Om de första andäktiga stegen på revolutionärt territorium: ”Vid den rysk-estniska gränsen stod en rödgardist, en ung pojke, i stram givakt på den ryska sidan. Så stannar tåget och en gammal gråhårsman, chef för gränsvakten, hälsar oss välkomna till Sovjet-Ryssland. Det var ett verkligt högtidligt ögonblick. En fransman svarade och så klingade Internationalen på fyra språk ... Vid nästa station hälsas vi med musik av Röda gardets orkester som med ett rött standar står uppställt på stationen. De röda soldaterna stå i stram givakt. Ett möte ordnas, vi hälsas av partiavdelningens ordförande varefter tal följa på tyska, ryska, franska och norska. Så göres en rundtur i samhället. Här ha heta strider stått mellan [general] Judenitj och de röda ... bland annat besökte vi graven där 750 röda soldater vilar. 600 hade på en gång hängts och 150 bränts av den vita hjälten”.(9)

Och om mötet med revolutionens huvudstad där inbördeskrigets slut och NEP:s – den nya ekonomiska politikens – friare liv präglade atmosfären: ”Så är jag då i Moskva, i det röda Rysslands hjärta ... Affärerna håller nu på att öppnas undan för undan, men priserna där är kolossalt höga. Här är en förfärlig massa kamrater från de mest skilda länder.”(10) Ja, det var hela den revolutionära världen som sköljde mot nykomlingen, kommunister inte bara från industrialismens Europa och Nordamerika utan från jordens alla hörn. Bordsgrannarna i den kaotiska matsalen på hotell Lux var från Kina. Mongoler och uzbekar bar hammaren och skäran på fårskinnsjackorna. Ständiga debatter och stimmiga samtal där de främmande språken korsade varandra. Omtumlande teaterbesök, konserter och ceremonier, allt gratis för delegaterna, erövrade av revolutionen: ”Nu sitter jag på kongressen, debatterna pågår som bäst. Tänk dig en gyllene tronsal med guld och guld vart ögat vänder. I bakgrunden, tsarens tron till hälften undanskymd av talarstol och ordförandebord i rött. På bägge sidor tvänne härliga standar i röd sammet och guld. Ja, detta kan ej beskrivas men jag har aldrig drömt att sådana salar som dessa gavs annat än i sagorna. Och nu ha folkets representanter vandrat in här och

rådslå om kampens fortsättning. Förstår du de maktägandes förtvivlan, förstår du varför lögnerna flöda i den borgerliga pressen? Här är en makt församlad, en fruktansvärd makt som ingen kan motstå.”(11)

Det var febriga veckor i tryckande hetta och när Flyg efter den första månaden ska sammanfatta för Elsa är han översvallande: ”Sovjet-Ryssland kommer att leva. Det kan du hälsa alla som frågar. Du skulle se barnen som växer upp här. Och en del av ungdomen, dvs den kommunistiska. Ett nytt folk? Ett nytt släkte? Ja, jag har sett mycket härligt i detta land. Visst finns det avigsidor. Jag är ej blind. Men ändå så kommer här en ny kultur och ett nytt folk att uppstå”.(12)

Men klivet ut i den kommunistiska världen kastade också Flyg mellan de stora drömmarna och idealen och familjen därhemma. Även Elsa borde ha fått se det nya samhälle som skapades i öst. De borde resa ut tillsammans, lära språk, studera revolutionen, ”se och njuta av den nya världen”. Ja, ”det är ej rätt att gräva sig fast i en idyll som vi ha gjort”.(13) Livet handlade om något mycket större.

De första veckornas revolutionsrus övergick i nedstämdhet och främlingskap. På det kvävande varma hotellrummet, med revolutionära slagord ringande i öronen och litervis av citronvatten som enda kost greps Flyg av pinande hemlängtan och ånger. Året innan hade ju Elsa fött deras andra barn, sonen Olof Hur kunde han vara borta så mycket? Hur kunde han låta Elsa ”som för länge sedan skulle ha börjat med någonting utöver hemslaveriet” bära så mycket av familjebördan. Mitt i sina revolutionsdrömmars huvudstad kände han sig ”som ett träd utan jord till mina rötter” och tankarna klamrade sig vid Elsa, barnen, sjön och ekarna i ”vår lilla lyckliga vrå av världen”. Han reds till och med av svartsjuka gentemot partikamraten och familjens vän Arvid Vretling som därhemma bjudit ut Elsa på teater och inte skulle tveka att ”gå längre än till vänskap” om han blev uppmuntrad. Och han förtvivlade över att Elsa i brev tyckte att han glidit bort och förändrats.(14)

Långt från ”teser om taktiken och de kommunistiska partiernas struktur” avfattade han en deklARATION till Elsa att sättas upp ”inom glas och ram” inför kommande provningar: ”Här ute i den stora pulserande världsstaden har jag kommit underfund med hur intimt jag hänger ihop med det lilla hemmet vid Fågelbo och allt vad vi där upplevt; hur du och jag växt samman till en enhet som jag inte trott fanns ... Detta är helt säkert kärlek, Elsa, i dess högsta form, vida höjd över det rent könsliga samlivet som kanske annars träder i förgrunden. Därför att vi så hör samman har vårt hem blivit vad det är, ett lyckohem, där alla ovädersmoln förjagas; därför har våra barn blivit solbarn och, som jag hoppas, blivande starka sköna människor med blicken och tanken riktad på framtiden och det nya som kommer. Därför skall vi helt säkert också hålla samman genom allt som kommer att möta. Käraste du, vi gå mot storm, kanske mot hårdare provningar än du kan ana, men jag tror att vi skall tillsammans kämpa igenom dem”.(15)

Den enda chansen

Den tredje Kominternkongressen sommaren -21 hade tvingats konstatera att revolutionsstormen efter kriget bedarrat. Under några dagar i mars hade de tyska kommunisterna anförts ett uppflammande uppror men lidit nederlag och vänstern hade förlorat initiativet. Även på övriga håll i Europa hade revolutionen kastats tillbaka. Versaillesfredens segrarmakter och Nationernas Förbund göt ny stabilitet kring den europeiska ordningen. Tidtabellen för den sista striden tycktes ha förskjutits och Kominterns partier ställdes inför uppgiften att under respiten stärka sina ställningar och bygga upp verkliga masspartier inte minst för att bistå den enda revolution som lyckats överleva.

Bolsjevikerna hade mot alla odds till sist besekrat sina fiender men det nyfödda Sovjetunionen befann sig i ett fruktansvärt skick. Åtta år av världskrig och inbördeskrig hade förstört själva förutsättningarna för alla visioner. Drömmar om social rättvisa och framtidsplanering tvingades stå tillbaka för det allra första och enklaste: mat för dagen.

Genom den Nya Ekonomiska Politiken – NEP – ersatte bolsjevikerna krigstidens hårda kommandosystem med friare marknadsbyte. Syftet var först och främst att få fart på jordbruket. Inbördeskrigets rekvisitioner av livsmedel stimulerade inte direkt bönderna till ökad produktivitet. En kapitalistisk utveckling inom handeln och på landsbygden kunde, hoppades man, snabbt ändra på det. Men den innebar också en uppenbar politisk fara för sovjetmakten. Rika bönder och handelsmän kunde bli en stark bas för borgerliga krafter som utan tvivel skulle få den fientliga omvärldens stöd mot den avskurna och isolerade arbetarregimen. Hur skulle revolutionens socialistiska målsättningar då kunna räddas?

Ja, de hade bara en enda chans; revolutionen i väst, i Tyskland?.

Bolsjevikernas och Kominterns hela perspektiv och hopp vilade på den chansen. Utan att bryta blockaden, utan hjälp från de utvecklade industrinationerna var socialism i det gamla Ryssland en ouppnåelig dröm. Socialismens rättvise- och frihetsvisioner kunde bara förverkligas om industrialismens väldiga krafter mobiliserades för att avskaffa nöd och knapphet så att välståndet blev tillgängligt för alla. En fattigdomens och armodets ”socialistiska” jämlikhet var inget alternativ. Den skulle bara kunna upprätthållas genom hård diktatur, och bara för en tid. Ty alla krafter i samhället som strävade uppåt skulle äta sig in i diktaturen själv, på jakt efter en större bit av kakan.

Men räddningen skulle dröja. Och maktens privilegium åt sig snabbare in i de hängivnas skara än vad någon i den anat.

Höglund eller Moskva?

Utrensningen av de ”opålitliga och vacklande elementen” i det svenska partiet våren -21 hade inte lett till den efterlängttade klarheten eller handlingskraften. Tvärtom tvingades de kvarvarande ägna mycken kraft åt att reorganisera splittrade arbetarkommuner och skrapa ihop nya distrikt. Till den organisatoriska villervallan kom också kristidens umbäranden och massarbetslöshet. På många håll i landet var majoriteten av de kommunistiska medlemmarna arbetslösa och partiverksamheten fick ligga på is av brist på pengar. Partiets ”massarbete” kom först och främst att gälla stödinsamlingar åt det svältdrabbade Sovjet-Ryssland och bildandet av arbetslöshetsföreningar.

Och trots uteslutningarna gnagde de politiska motsättningarna vidare, men nu utifrån helt nya konstellationer. Liksom tidigare i socialdemokratien var det mellan partiledningen och ungdomsförbundet som sprickan vidgades, och intriger och misstro förgiftade efterhand atmosfären. För partiordföranden Zäta Höglund, partisekreteraren Fredrik Ström och de andra som anförde brytningen 1917 var en av de värsta intrigmakarna ungdomsförbundets representant i partiets ledning, Nils Flyg.

Den nya partistrid som började pyra redan hösten 1921 och som tre år senare skulle sluta i en ny sprängning handlade kanske i grunden om realism kontra konsekvens. I vilken mån skulle det svenska partiet ta hänsyn till det egna samhällets historia och särdrag? Hur hårt skulle den demokratiska centralismen praktiseras, i partiet och världsrörelsen? Hur mycket av sitt arv från den gamla arbetarrörelsen var de svenska kommunisterna beredda att skära bort?

Höglund hörde till dem som i de kommande stridsfrågorna ständigt drog åt ”realismen”. Till en början skedde detta också i samklang med Komintern. Men vid Kominterns fjärde kongress i december 1922, inträdde en förändring. Höglund motsatte sig där den ytterligare

centralisering av Komintern som föreslagits, med bland annat tillsättandet av representanter för EKKI som skulle sändas ut till medlemspartiernas styrelser för att garantera att världsrevolutionens beslut genomfördes. Dessa så kallade ExR skulle få ett starkt inflytande i de nationella partiledningarna.(16)

Zäta Höglund hade varit med länge och kände sig som de flesta bolsjevikledarnas like. Han såg i mycket stormklockegenerationen och partiet som sin egen skapelse. Att dansa efter någon ExR:s pipa var för honom otänkbart.

För partiets revolutionära ungdomar kom frågan emellertid snabbt att handla om ren lojalitet: med bolsjevikerna och världsrevolutionen eller med Höglund. Och hur kunde någon tro att Höglund och den lilla svenska partiledningen i världens utkant hade bättre omdöme än den enda segerrika revolutionens och de stridsprövade masspartiernas företrädare?

Ungdomsförbundet ställde sig på Kominterns sida och blev snart en sorts fraktion för Kominternledningen, en fraktion som dessutom till sitt antal och funktionsduglighet var betydligt starkare än moderpartiet.

Ungdomsförbundets kritik mot Höglund för att inte följa Kominterns linjer behandlades vid fjärde världskongressen 1922 av en specialkommission under de finska kommunisternas ledning. Finnarna var knappast kända för sin hänsynsfullhet. De hade genomlevt ett blodigt inbördeskrig och visste vad en verklig revolution krävde. De levde i rotlös landsflykt där deras enda fasta punkt var Sovjetunionen och Komintern. De behövde inte acceptera halvhet och försiktighet med hänvisning till ”särskilda nationella förhållanden”. Det fanns bara; kommunist eller inte, med eller mot.

För Flyg och de ledande ungtkommunisterna var det ingen tvekan om att finnarna representerade ett högre revolutionärt ideal. Att följa de klara linjerna utan kompromisser, att offra sig helt för saken var något annat än försiktigheten och det parlamentariska umgänget på hemmaplan. För Frams räkning hade Flyg varit i kontakt med de finska kommunisternas exilledare Otto Wille Kuusinen och redigerat dennes manus för broschyrer och Stormklockan. Som illegal flykting i Sverige efter de rödas nederlag bodde Kuusinen vid ett par tillfällen hos Flygs i Fågelbo. ”Poliserna sökte som sjutton”, minns Hilmer Sylvén som själv enrullerades av exilledaren för illegal kommunistisk verksamhet i Finland.(17) Tillsammans med Elsa blev Flyg också personlig vän med den landsflyktige Allan Wallenius och dennes hustru Alice som även de bjöds på husrum. Under långa kvällar diskuterade de livets och revolutionens problem både i Fågelbo och när de senare möttes i Moskva. Kunde en kommunist ha ett hem? Nej, menade Allan, revolutionen måste komma i första rummet. Jo, ansåg Flyg, kommunisten måste skapa ett hem kring sig vart han kommer i livet.(18)

Kominterns man

Att Flyg tillsammans med Samuelsson var en av dem i ungdomsförbundet som tillsammans med finnarna inledde kampanjen mot Zäta Höglund är tydligt. Senhösten 1922 tillhörde han de svenska ungtkommunisterna som stationerats i Moskva inför den fjärde världskongressen. I den lilla svenskkolonin ingick, förutom Oscar Samuelsson och Arvid Vretling, symaskinsagenten Sven Linderot från Östergötland som längre fram skulle bli de svenska moskvakommunisternas främste ledargestalt. Här var eldaren och fartygsmaskinisten Gustaf Larsson, ordföranden för de kommunistiska ungdomsklubbarna i Stockholm samt redaktionssekreteraren på Folkets Dagblad Otto Grimlund som varit med och arrangerat Lenins Stockholmsbesök 1917. Han var också chef för ryska telegrambyrån Rosta, sedermera TASS, i Stockholm och ansågs vara en av dem som skötte de ekonomiska transaktionerna mellan Moskva och de svenska kommunisterna. På plats var också sedan en tid tillbaka Arvid Olsson på kommunistisk ungdomsskola och Victor Herou. (19)

När den finska kommissionen om ”svenska frågan” lade fram sin starkt kritiska rapport protesterade Höglund och det svenska partiets kongressdelegation våldsamt mot vad man ansåg vara en helt snedvriden bild. Två av partiets delegater reserverade sig emellertid mot den svenska protesten, Anna Stina Pripp från de kommunistiska kvinnorna och Nils Flyg från ungdomsförbundet. Flyg ställde sig dessutom helhjärtat bakom den finska kritiken. Agerandet betraktades som ett avskyvärt solidaritetsbrott av Höglund och de övriga i delegationen. ”Mot en enig partidelegation instämde Flyg i en synnerligen ovederhäftig och sanningslös kritik av partiets arbete”, rapporterade Ström till partiet efter hemkomsten.(20) Men för Flyg handlade det om solidaritet med Komintern. Världsrörelsens normer och auktoritet måste hävdas och det svenska partiet helt igenom bli Kominterns avbild. För den saken väjde han varken för Höglund eller gud fader.

I sina brev hem till Elsa berättar han om striderna i delegationen där ”stickor och strån ryker” och om sin förhoppning att ”sopa rent därhemma riktigt grundligt”. Han är beredd på att ”bli halshuggen” vid hemkomsten men huvudsaken är att ”fäktningen” har inletts -och Elsas kärlek? Som vanligt oroas han över familjen och känner sig som ”karlfan som övergivit hustru och barn i nöd och fattigdom”. Kanske tröttnar de till slut på den där ”länge tråkige figuren” och låter någon annan flytta in. ”Så idag uppe i Kreml en fyra, fem ungar som lekte i snön. Den ene var så lik Olle som någon. Jag måste stanna och prata med grabben, men då stirrade han på mig och sprang”. Den ”förbannade hemlängtan” och det malande samvetet får honom att högtidligt lova: ”Snart kommer jag hem. Sedan skall jag aldrig mer resa bort, utan bli din snälle gosse som är hemma alla kvällar”. Till rädslan för att försumma och förlora dem därhemma kom också vantrivseln med partikamraterna. Gustaf Larsson och Victor Herou ”var rent ut sagt ett jäkla sällskap, två stora barn som inte kan klara sig själva. Klaga hela dagarna än om en sak, än om en annan. Jag har skällt på dom ett par gånger redan.” Själv ville han gå på operan ”men Arvid och de andra ha ej denna lust”. Genom den oerhörda NEP-inflationen var dessutom penningbidragen till delegaterna knappa. Flyg närmast chockades över de oerhörda priserna och var snart helt utan pengar. ”Jag har fått ut 90 millioner (rubel) sedan jag kom, nu är allt slut. Bara tandborsten kostade 10 millioner”. Därmed var han hänvisad att tillbringa det mesta av fritiden på det gemensamma rummet eller med kamraterna. Gentemot Sven Linderot fanns redan en personlig rivalitet och han bekymrade sig ofta över Linderots ”grepp” över olika kamrater, främst Arvid Vretling.(21)

Natt i Moskva

Motviljan mot Linderot stärktes efter en våt Moskvanatt då Flyg, Grimlund och Linderot bjudits på fest hos chefen för SKF i Moskva, ingenjör Adrian. Kvällen började bra på ”helsvenskt vis” med ärtor och fläsk plus pannkakor. ”Härligt!” Därtill serverades brännvin, vin och likör och ”pojkarerna blev alltså rätt glada”. Vid midnatt bjöds de ut på cabare av en ingenjör Hellman, som också deltagit på middagen. ”Här blev det mer sprit och pojkarerna, eller rättare sagt karljäklarna, blev allt fullare”. När programmet var slut vid tretiden på morgonen vidtog som nattens höjdpunkt ”handeln med flickor”. Flyg frågar hustrun om han är ”onormal på detta område” när han inte kunde delta utan istället hela natten ”satt och kontrollerade sig själv och äcklades åt de andra stackarna”. När ”kvinnököpen” gjordes upp flydde han gråtfärdig ut i Moskvanatten där han ensam vandrade runt och tänkte på Elsa, familjen och de stora ideal som utåt hölls så högt. Ledande svenska bolsjevikungdomar, de höga kommunistiska idealens spetsar, i en enda gyttjegrop av sprit, horor och borgare. Så tunn kunde fernissan vara hos människor som år efter år predikat kamp mot dryckenskap och borgerlig dekadens. Vad han avskydde dessa ”brackor”? Vad han var ”sjuk av hemlängtan”!(22)

Från Elsa hade han fått förtvivalade brev om svårigheter och tårar. Familjen hade flyttat från Fågelbo året innan då Flygs gamle far Gustaf dog. Förhållandet mellan faderns hyresvärd Jakob Setterwall på andra sidan viken och Gustafs sturske bolsjevikpojke var allt annat än hjärtligt. Flygs uppstudsiga brev om hyror, mangelbodas, fukt och kyla måste fått grosshandlaren att sätta mer än en punschbägare i vrångstruppen.(23) Från stranden av Järslasjön flyttade familjen upp till en lägenhet i Britteberg, inte långt från Elsas föräldrar. Men Flyg drömde om huset nere vid sjön och pekade för Elsa mot en röd vacker trävilla på berget alldeles invid stranden. ”Där, där ska vi bo en gång”.

Verkligheten var en annan. Nu skrev Elsa om pengar som inte räckte. Och träffade han andra? Skulle livet alltid vara så här? Men snart var han hemma, kanske till jul. Snälla, snälla, håll ut!

Flygs känsla av utanförstående stärktes när gudarna föll. Zäta, Ström och de andra i partiledningen var ju redan politiska motståndare, oförmögna att följa en rak och principfast Kominternkurs. Flera av de ledande kamraterna i ungdomsförbundet miste hans respekt när han bakom kulisserna såg deras personliga svagheter. En av de få i partiledningen han kände varmt för var journalisten på Stormklockan och blivande redaktionssekreteraren på partitidningen Folkets Dagblad, Carl Bergström från Fagersta. En lite sluten och inbunden unglubbist från krigsåren som efter några år som bruks- och verkstadsarbetare utbildade sig på Brunnsvik och anställdes på ungdomsförbundet.(24) ”Honom håller jag kanske mest av bland alla dem som kallas kamrater”, skrev han hem till Elsa i ett av de förtvivalade breven efter urspårningen på nattklubben i Moskva. ”Men säg nu inte detta till honom. Jag är, som du vet, så rädd att visa att jag älskar och håller av, även på detta område.” Och Elsa uppmanades att omsorgsfullt bränna breven.(25)

De politiska föredömena blev istället bolsjevikledarna i Moskva som på håll tycktes representera de ideal han drömt om. Till dessa räknade han också finländarna, i synnerhet den personlige vännen Allan Wallenius. Denne hade utvisats från Sverige året före och levde nu tillsammans med hustrun Alice och deras son Sivert som landsflyktiga i Moskva, ett utkastat hotelliv utan hem och trygghet. Jämförelsen med Fågelbo fick Flyg att i ännu mer krampaktiga ordalag prisa sin egen familj, sin egen fasta punkt. Men samtidigt förberedde han sig, och Elsa, ständigt på att allt snart kunde gå förlorat. ”Sådana förhållanden får man finna sig i när revolution och öppen kamp har rasat i hemlandet. Kanske blir det även vår lott att lämna hemmet en dag och med tomma händer fly ut i världen. Hårda tider stundar även i Sverige och vi får inte svika”.(26) Han själv, tänkte han, skulle återfinnas bland dem som likt Wallenius och bolsjevikerna var beredda på allt.

4. Hårdstensbolsjeviken

Jag var i Moskva och fick se partikongressen. Det var väldigt. I den stora salen du känner i Kreml hade de samlats – de hårdstensbolsjevikerna vilkas likar vi måste bli. Man kände att de är män och att vill man vara med, så får man i handling visa sig villig och vuxen.

Yrjö Sirola i brev till Flyg(1)

När de svenska kommunisterna återkom till fosterjorden efter den fjärde världskongressen inleddes den nya partistriden. Och som väntat hudflängdes Flyg av partiledningen som fraktionsmakare och intrigör. Vid partikongressen i maj 1923 anklagade Höglund den ”änglalike Flyg” för att i verkligheten eftersträva en ny partisprängning. Kongressen slöt upp bakom Höglund.(2) De Kominterntrogna, med ungdomsförbundets Flyg och Kilbom i spetsen, tvingades se sig besegrade. Men bara ett år senare ställdes Höglund inför ultimatum i

Moskva. Acceptera Kominterns beslut eller åk ut! Och efter en sommarmånad av våldsam fraktionskamp sprängdes partiet på nytt några veckor före valet hösten -24.(3)

Striden hade handlat om allt från synen på religionen och det norska Arbeiderpartiets vägran att anta det kommunistiska partinamnet – till frågor om partimedlemmarnas ”arbetsplikt” och cellorganisering. Men kalabaliken i det svenska partiet var ingen isolerad svensk företeelse.

Ryska partistriden

Inom det ryska bolsjevikpartiet hade allt starkare motsättningar vuxit fram om hur de väldiga svårigheterna i uppbygget av Sovjet-Ryssland skulle lösas.

Efter våren 1922, då Lenin drabbades av sitt första slaganfall, övergick den faktiska parti-ledningen till ett triumvirat bestående av Sinovjev, Kamenev och Stalin. Den sistnämnde var i egenskap av generalsekretare ansvarig för partiapparaten, Sinovjev ordförande i Komintern och Kamenev ledare för Moskvasovjeten. Deras hårdnande tag mot kritiker inom partiet mötte motstånd från flera håll.

Sommaren 1923 skakades partiet av strejker som svepte över landet mot den galopperande NEP-inflationen och den byråkratiska vanskötseln. Under hösten följde ett upprop med hård kritik mot triumviratets styre från en stor grupp av de mest kända bolsjevikledarna. De vände sig mot att NEP tilläts motivera en ekonomisk låt-gå-politik där uppbygget av den tunga industrin försumrades och klassklyftorna ökade. Samtidigt fördömde de den tilltagande byråkratiseringen och ledningens alltmer despotiska fasoner. Leo Trotskij, av många förmodad som Lenins efterträdare, tog offentligt ställning för kritikerna genom en artikelserie i Pravda där han propagerade för ökad demokrati inom partiet och sovjetsystemet. Kritiken utlöste en våldsam motreaktion.(4)

Men det var inte bara strejkvågen och demokratifrågan som skakade bolsjevikstyret utan även den internationella utvecklingen. I januari 1923 hade fransmännen ockuperat Ruhrområdet för att kväsa oroligheter och klämma fram det krigsskadestånd som Tyskland ådömts i Versaillesfreden. Bland orosstiftarna i Ruhr märktes en ny gruppering vid sidan av högröstade kommunister och socialister. Det var en formation som förenade de vanliga socialistiska parollerna med ett nationellt, antijudiskt och antibolsjevikiskt väckelsebudskap.

Liksom ett par år tidigare i Italien började denna nya typ av ”socialister” uppstå bland just de förtvivlade och famlande befolkningsmassor som kommunisterna försökte vinna. Nazisterna var ännu inget större hot men i Italien tågade deras fascistiska kamrater mot makten. Hösten 1923 sviktade den bräckliga tyska statsmakten samtidigt som nazisterna konspirerade med krigsledaren Ludendorff. I den kaotiska situationen växte de tyska kommunisterna snabbt och Kominternledningen bedömde att ett nytt revolutionärt uppror var nödvändigt – och möjligt. Den tyska partiledningen pressades till ett kupp försök som ändade i katastrof.

Trotskij och de oppositionella bolsjevikledarna krävde rannsaking av Kominterns roll där Sinovjev som världsrörelsens ordförande skulle hamna i skottgluggen. Inför hotet från de ekonomiska problemen, den borgerliga restaurationen i Europa och ett maktskifte inom både bolsjevikpartiet och Komintern beslutade triumviratet att krossa oppositionen.

Bolsjeviseringen

Lenins död i januari 1924 togs till förevändning för att inleda en kommunistisk personkult utan motstycke i arbetarrörelsen. Varje stavelse av Lenin, i synnerhet om den hårda demokratiska centralismen och den oförsonliga kampen mot bolsjevismens fiender, upphöjdes

till gudsord. I Lenins namn angreps oppositionen i det ryska partiet och inom Komintern för fraktionism och "trotskism".

För att hindra oppositionens förening med kritiska röster inom världsrörelsen måste Komintern ytterligare centraliseras och exekutivkommitténs utsända ges vetorätt i de anslutna partiernas beslut. Partierna skulle dessutom resolut omorganiseras på grundval av driftceller. Det var inte längre geografiskt baserade lokalavdelningar som skulle utgöra partiernas grundorganisationer utan små grupper av kommunister på arbetsplatserna. Genom denna närmast illegala organisationsform skulle den kommunistiska verksamheten effektiviseras och medlemmarna aktiveras. Men dessutom skulle framväxten av samlade partioppositioner försvåras. Det ryska partiets fraktionsförbud, instiftat 1921 som en temporär åtgärd i en krissituation, gjordes till norm för alla Kominterns partier.(5)

Femte världskongressen beseglade Kominterns öde. När besluten var omsatta i praktiken skulle ett internationellt maskineri ha skapats där ingen kunde välja sin egen väg. Ett slutet system vars inriktning avgjordes av vilka som styrde i den internationella exekutivkommittén upprättades. Något som i sin tur berodde av maktförhållandena i det ryska partiet, som hade det tyngsta inflytandet i Komintern, även rent formellt.

Om de ryska bolsjevikerna inte längre höll måttet, om de upphörde att representera revolutionens ideal för att istället styras av egna kortsynta intressen, då skulle de ha ett fruktansvärt vapen i sina händer.

Höglund var inte trotskist men han förstod vad som höll på att ske, och krossades.

Hösten 1923 hade det norska Arbeiderpartiet sprängts när ledningen kring Tranmael vägrade godta Kominterns ultimatum. En minoritet bröt sig ur och bildade tillsammans med ungdomsförbundet Norges Kommunistiska Parti, NKP. I ledningen för det norska Kominternpartiet återfanns förstås Flygs gamla bekanta Eugène Olausen och Albin Eines, liksom Olausens kamrat under pionjäråren, Sverre Krogh.

Den svenska partisprängningen ett knappt år senare trasade sönder både den svenska kommunismens organisationer och dess hjärntrust. Denna gång handlade det om att bortamputera stormklockegenerationens skapare och vänsterns ledare alltsedan 10-talet. Tillsammans med Zäta Höglund och Fredrik Ström gick kanske uppemot femtusen partimedlemmar, flera av de mest namnkunniga, som Nackaklubbens gamla gästtalare Texas Ljungberg och Carl Ståhlberg, och många med ledande funktioner i distrikt och kommunistiska arbetarkommuner. I en verksamhetsrapport talas det om förlusten av "hela partiets underbefäl". (6)

Ändå var de inte majoriteten. Under den utdragna partistriden hade Flyg och ungdomsförbundet efterhand erövrat rörelsens breda medlems- och anhängarskaror. Till sin hjälp hade man från Moskva fått sex "ExR:are", bland dem finländarna Sirola och Tanner, som skulle delta i kampen för att genomdriva kominterbesluten. Och viktigast: partioppositionen slogs med hela den ryska revolutionens och kommunistiska världsrörelsens auktoritet i ryggen.

Mot den motståndaren var till sist även Zätas trogna gudar förlorade.

Segraren

"Höglundiaden" var över. De sista resterna av "opportunist och vänstersocialism" hade rensats ut ur den svenska kommunismen. Den sanna bolsjeviseringen kunde inledas.

Det var ungdomsförbundets och partiets hårdaste Kominternanhängare som nu tagit över rodret. De som inte accepterade en spricka i den kommunistiska övertygelsen eller lojaliteten. De som oreserverat anslöt sig till Moskvans bannbullor mot "trotskistiska sabotörer" av den

bolsjevikiska disciplinen. En av de hårdaste var Nils Flyg och han valdes till den nya centralkommitténs ordförande.(7)

Knappt tjugo år efter sin första kontakt med arbetarrörelsen stod Flyg som ledare för Sveriges kommunister. Han sågs som ”marxist-leninisten”, den kanske bäst skolade av dem alla och utnämndes till chef för Frams förlag. Där svarade han för att de ryska bolsjevikledarna och marxistiska klassikerna gjordes tillgängliga på svenska i bokserien Socialistiskt Bibliotek.(8) I synnerhet var det utgivningen av Lenins skrifter som slukade honom. Genom tegelstenen ”Lenin – läraren, ledaren, kämpen”, lyckades Flyg utge en kompakt antologi för partiets Leninstudier redan året efter revolutionsledarens död.(9) Det hade krävt en pressad arbetsinsats, både av honom själv och Elsa som korrekturläste, men gjorde Flyg till partiets självklara Leninautoritet. Åtminstone under några månader. Dilemmat var att boken, som färdigställdes innan den ryska partistriden avgjorts, innehöll texter av både Trotskij och Stalin varför den snart blev opassande för partistudierna.

Lovorden för Leninutgivningen kom inte bara från hemmaplan. De finska exilkommunisterna i Sovjetunionen fäste stort hopp vid Flyg efter insatserna i striden mot Höglund och han vidmakthöll den personliga vänskapen. De i sin tur manade honom ständigt framåt.

”Pessimistisk och ensam får du aldrig känna dej, kommer sådana stunder måste du börja tvivla på din kommunistiska fasthet och den får du aldrig tvivla på”, skrev Alice Wallenius från Moskva med hälsningen ”din andliga moder”, när Flyg tycks ha förtvivlat inför striden mot Höglund.(10) Och under den familjära signaturen ”farbror” sporrades han gång på gång av Yrjö Sirola att gå i bräschen för bolsjeviseringen. ”Du har blivit leninismens litterära tolk och framdukare för det svenska folket. Och du får, du kan inte stanna här. *Vperjod – Framåt!*”(11)

Genom det nära samarbetet med Allan Wallenius på Proletkino i Moskva tillika Kominterns bibliotekarie – det var Wallenius som översatte många av Lenintexterna – fick Flyg därtill en nyckelroll i förmedlingen av sovjetisk propaganda till Sverige. Med Wallenius diskuterade han intensivt ”leninismen” i alla dess uttrycksformer och hur den skulle spridas. Ett exempel var Wallenius’ egen diktsamling ”I järnhälens tid” som gavs ut på Frams förlag. Den var, föreställde sig författaren själv blygsamt, ”den första leninistiska diktsamlingen i Sverige, i hela världen för övrigt” och han förklarar entusiastiskt för Flyg: ”Jag skriver endast politisk diktning. I vår tid vore det brott att skriva annan. Lägg märke till den materialistiska upptakten: först maskinernas roll, därefter människomaterialet. Denna ordning: maskin, ledare, parti.”(12)

Inom ABF där han fortfarande var sekreterare och representant för partiet, blev Flyg periodvis den allra mest anlitade föreläsaren, med över hundra möten per år.(13) Nils Flyg, ”rak, lång, bredaxlad med frisk hy”, det var den gudabenådade och pojkkaktige talaren som kunde trollbinda både en välvillig och fientlig mötespublik.(14) Det var den generöse kamraten vars hem stod öppet för alla och vars fiol och bordsvisor tonsatte fester och samkväm. Han var den principfaste revolutionären och ledaren för svenska kommunister som i bolsjevikisk anda och snabb takt återuppbyggde sin rörelse.

Det röda huset

Trots den förödande striden med Höglund innebar 20-talets andra hälft fem år av oavbruten frammarsch för det svenska kommunistpartiet. Det var det ”glada 20-talet” då efterkrigs-krisen följdes av högkonjunktur och brist på arbetskraft. Grävskoporna och byggkranarna ute i Sickla som 1925 röjde plats för utflyttningen av Atlasfabrikerna från stan var en passande inramning till den nya industriella optimismen.

Inom fackföreningsrörelsen kunde medlemmarna skärpa kraven och svenska arbetare kom att tillhöra de mest strejkande i Europa. Medan arbetsgivarna allt oftare tog till organiserat strejk-bryteri och beväpnad polis radikaliserades stora arbetargrupper. Trots att socialdemokratin och LO-ledningen sökte ökat samförstånd med arbetsgivare och borgerlighet polariserades samhället. Höglundarna hade 1926 återvänt till socialdemokraterna och skingrats medan kommunisterna, genom den nya "bolsjevikiska" cellorganiseringen, mer effektivt kunde samla sitt folk på arbetsplatserna och ryckte fram i flera tunga fackföreningar. Det var framgångens tid och den nya stora möjligheten tycktes inom räckhåll. Också för Flyg och Elsa. Det vackra huset vid Järlasjön var plötsligt till salu. Och det var inte vilket skjul som helst.

Villa Tomtebo, som egendomen kallades, hade byggts i början av seklet av familjen Wallenbergs ekonomichef vid den nydragna Salt-sjöbanan. Kamrerns son, postflygaren Olle Dahlbeck, brukade förtöja sitt hydroplan vid bryggan. Från de ljusa luftiga rummen kunde man se långt över Järlasjön mot Lillängen och Fannydal, och mot ättiksfabrikens och Ångturbins röda tegeltempel. I andra riktningen, mot Sickla och Hammarby sjö, växte Atlas Diesels väldiga fabriksområde från dag till dag. Med den nya proletära tiden inpå knuten och full kontakt med uppväxtårens lantidyll var Tomtebo allt de kunde önska sig.

Själva hade Flyg och Elsa förstås inga ekonomiska möjligheter att förverkliga drömmen. Men Elsas far, som hade fina trädgårdsodlingar i Järsla och sålde grönsaker på Kornhamstorg, hade sparat en slant och hjälpte till med köpet.(15)

Så flyttade familjen in i det röda huset på bergknallens topp, just där industrialismen mötte landsbygden och larmet stillheten. Granntomten åt öster var ingen annan än Finntorp med grosshandlare Setterwalls villa där Flygs far stretat i fyrtio år. Trädgårdsarbetarens pojke, de svenska bolsjevikernas nyvalde ordförande, hade erövat Wallenbergs boning utan att böja sin nacke för någon.

Det kunde ha varit triumfens tid, men den kantades av bitterhet.

Personlig kris

I oktober 1924, samtidigt som Flyg gick segrande ur striden med Höglund och inflyttningen till Tomtebo blev klar, dog familjens sexåriga dotter, Solveig. Dödsorsaken var tbc. Någon trodde att smittbäraren var en tysk kommunist som under en tid fått bo i familjens hem.(16) Kanske var Solveig ett av kampens oräkneliga offer, eller kanske bara ett av folksjukdomens. Elsa frågade aldrig, men hennes svarta ögon slocknade och tystnaden kröp efter väggarna. Lyckofamiljen, kärleken och drömmarna tycktes glida dem ur händerna. Allt hade fått stå tillbaka för Klassen, Partiet och Revolutionen. "Hur är det med dig, stackars liten? Inte tappa modet. Vi får inte ha fler, hur rara dom än är", hade Flyg svarat henne från någon agitations-turné när hon tidigare längtat efter fler barn. Visserligen hade han som vanligt bedyrat: "När man kommer ut så här så ångrar man att man inte berättar för barnen när dom önskar eller är mer tillsammans som en familj." Men så kom det obligatoriska: "Det är så att arbetet alltid ligger över oss. Och plikten måste göras".(17) Plikten hade gjorts och Solveig var borta.

Inför bråddjupet tystnade också Flyg. Inte den revolutionäre politikern eller folktalaren. Men den älskande och ångerköpte maken med sina ständiga löften att allt skulle bli annorlunda. Han lät sig motståndslöst sugas bort i den politiska kampen och störtade sig ut i fler mötesturnéer än någonsin. Elsa väntade snart deras nya dotter, Sonja. Men hon hade blivit "bolsjevikhustrun" därhemma, som han undvek att se i ögonen när han försökte gaska upp: "Inte gråta? Huvudet i vädret hur jäkligt det än är".(18) Alltmedan kärleksorden ersattes av hushållspengar i bruna kuvert från partiexpeditionen.

I strömmen av resor, möten, föredrag och debatter var Flyg agitatorn och kommunisternas eldfångande ordförande, mött av stormande applåder, bifall eller avsky. I nattmörkret på spartanska hotellrum eller en soffa hos partikamrater brottades han med sin längtan att slita sig loss från allt. ”Det brukar alltid vara svårt på vårsidan inombords. Tänkte att jag skulle komma ur det med åren, men i år tycks det starkare än någonsin. Det suger och drar – människohat och längtan från allt bråk till ensamhet.” Brevet var en hälsning till Elsa från någon turnépå våren 1927 och en äkta man ”som kanske är lika mycket borta även då jag är hemma”.(19) Plus en trött ursäkt: ”Du får försöka ha fördragsamhet med mig och försöka förlåta – men jag är en underlig kombination av människa. Just nu skulle jag vilja gråta, men det får inte en man och allra minst Nils Flyg”.

Några månader senare skrev Flyg till Elsa från en mötesturn söderöver. Han hade talat i Jönköping och därefter länge strövat ensam kring i den kyliga höstluften. Vid en kaffestuga högt över Vättern med en hisnande utsikt över landskapet sände han tacksamma tankar till hustrun som orkat upprätthålla familjen som en fast punkt i tillvaron, mitt i hans känslomässiga kaos. Vore hon bara där ”skulle jag be dig att förlåta allt ont jag gjort dig. Jag skulle försöka få bort den där förebrående frågande blicken ur dina ögon som möter mig så ofta numera.”(20)

I den klara stillheten ovan stadens ljud bekände han för Elsa: ”Jag brottas med mej själv under dessa sista år och nu. Min övertygelse är fastare och starkare än någonsin. Men samtidigt känner jag viljan att försvinna mer än förut. Det suger i mej – bort från människorna, vart vet jag inte. Det förstår du inte och ingen annan har jag sagt det åt. Har du tänkt på hur märkvärdigt det är att Nils Flyg som så många känner inte har en enda ‘vän’. Många vänner men ändå ingen. Och dej skjuter jag också bort. Det är detta jag idag vill att du skall veta. Kanske kan det förklara något – kanske kan det bidra till att du bättre förstår och ej missförstår – att du kan förlåta.”(21)

5. Sprängningen

Vid nu följande försök att komma in genom dörren till partiexpeditionen, som var bommad med stegar, bord och andra dörrar inifrån lokalen, möttes våra kamrater av ett intensivt motstånd i form av sådana minoritetens ”sakliga argument” som bläckhorn, vikter (1 à 2 kilo), klisterburkar, klädhängare, stämpeldynor, plankbitar och – revolverar!

Folkets Dagblad 10 okt 1929

En tid efter den trotskistiska oppositionens nederlag inom bolsjevikpartiet hade även Sinovjevs och Kamenevs maktställning försvagats. Stalin hade istället lierat sig med Bucharin i en hårdare anpassning till den internationella högkonjunkturen med ännu lösare tyglar för privathandel och marknadskrafter. Bönderna manades att ”berika sig” och socialismen skulle byggas i maklig ”sköldpaddstakt”. Internationellt beordrades de kommunistiska partierna att betona enigheten inom arbetarrörelsen och skjuta upprorstankar på framtiden. Eller att, i de koloniala länderna, förena sig med nationalistiska borgerliga grupper.

Denna försiktiga högervändning passade Flyg och ledarna för det svenska kommunistpartiet, inte minst de fackliga, bra. Den motsvarade bättre förhållandena i Sverige och drog undan grunden för den utslängde Zäta Höglunds kritik mot vad han stämplade som blind ”oxkommunism”. Under de mer realistiska parollerna fick det svenska partiet några ögonblicks arbetsro och skördade sina första betydande framgångar.

Det var någon gång under dessa år Flyg inledde ett illa dolt och sporadiskt kärleksförhållande med författarinnan Ingeborg Björklund. På flera sätt var hon Elsas motsats. Ljus, intellektuell

och feminist. Från en välbeställd akademisk familj hade hon under intryck av ryska revolutionen och via läsning av filosofen Pascal kommit att intressera sig för Marx' idéer.(1) Utan någon tidigare erfarenhet av arbetarrörelsen – hon var kristendoms lärarinna – började hon sympatisera med kommunismen och anslöt sig till den nybildade studentorganisationen Clarté i Lund. Möjligen träffade hon Flyg på Frams förlag redan 1925. Flyg fick nämligen sina fiskar varma av kamraten Arvid Vretling för en anonym broschyr som publicerats av Fram med titeln: ”Den nya kvinnan”. Vretling kunde inte begripa hur en sådan broschyr ”för folk som inbillar sig att man kan skapa en sund, frigjord kvinna i det borgerliga samhället”, kunde utges på partiets förlag. ”Den nya kvinnan är parodi, överklig och borgerlig radikalism. Ingenting för arbetare utan för borgare och bohämer”, fräste Vretling.(2) Ämnesval och stil kan tyda på att broschyren skrevs av Ingeborg Björklund. I slutet av 20-talet började hon också medarbeta i Folkets Dagblad.

1926 hade hon ingått ett kortvarigt äktenskap med författaren Arnold Ljungdal, en av Lundaclartés grundare. ”Skön och milt demonisk som en Selma Lagerlöfsk sagokavaljer”, var Ljungdahl lundastudenternas karismatiska revolutionär som kastade ut flygblad från domkyrkans tak. Äktenskapet föll emellertid tidigt sönder och i den brokiga vänstermiljön bland skribenter och intellektuella kunde hon knappast undgå att möta Frams redaktör.(3)

För Flyg var den vackra och självständiga Ingeborg Björklund en del av ett annat liv, friare från järnhårda principer och evighetslöften. Och för henne var han den proletäre frihetsagitatorn från fattiga förhållanden som kämpade för högre ideal utan tanke på egen vinning. I romanen ”Han som sjöng” skildrade hon i efterhand deras möten.(4) Hur Flyg – eller Olov Bring som hon kallat honom – ständigt slets mellan loj aliteteter till partifolkets krav på klara linjer och de egna tvivlen, mellan trohetsederna till hustrun Elsa – i boken kallad Sara – och sin egen längtan.

Flyg började närma sig de fyrtio och befann sig i en slags livskris. Även vid de sparsamma vistelserna hos familjen hade han tankarna På annat håll och Elsa visste att det inte bara var politiken han flydde till. Men, ”om hon innerst inne någon gång tvivlade på honom, togs dessa tvivel ur henne av hans kamrater, som talade om för henne vilken trevlig, utmärkt och betydande man hon hade...”(5) Flyg försäkrade: ”Du har din gamla stora plats kvar härinne i mitt hjärta” och värdade i ett litet brev på elvaåriga bröllopsdagen: ”förlåt alla mina snedsprång”.(6)

Många av de drömmar och visioner han levt med sedan tonåren började flagna. ”Jag idag är inte den unge idealisten, drömmaren och poeten från förr.”(7) Principerna, de personliga och de politiska, fanns kvar som grunden för hans verklighetsuppfattning. Men glansen var borta. Inga människor var gudar, inga principer heliga.

Och inom kort skulle även de sista förebilderna rasa.

Nya partistriden

I Sovjetunionen hade NEP-politiken inte kunnat handskas med de växande klyftor och sociala motsättningar som följde i den friare marknadens spår. Livsmedelsproduktionen stagnerade och sommaren 1927 skakades åter sovjetregeringen av en akut livsmedelskris, med upplopp och strejker i städerna. Inför den oro och handlingsförflamning som spred sig i partiet demonstrerade Stalin sina speciella talanger.(8)

Obunden av principer och tidigare utfästelser sände han ut beväpnade partiavdelningar på landsbygden som med våld konfiskerade böndernas jordbruksöverskott. För de bolsjevikledare som med Bucharin i spetsen bara tre år tidigare kämpat ned trotskisterna när dessa krävt långt mer blygsamma åtgärder var de nya metoderna svåra att svälja. Därmed hade en

ny maktstrid inom partiet inletts. Den skulle inte vara avslutad förrän sommaren 1929 när Bucharin avsattes som Kominterns ordförande och fältet låg fritt för den stora tvångskollektiviseringen av det sovjetiska jordbruket.

Motsättningarna i Moskva kom snart att föras ut i Komintern. I december 1927 hade Stalin med radikala vänsterargument och den mäktiga funktionärsapparatusens stöd drivit igenom kursändringen i det sovjetiska partiet. Våren därpå inleddes kampanjen för att mobilisera världsrörelsen till stöd för den nya politiken och isolera tvivlarna. Ställningstagandet formulerades som en nödvändig korrigerings inför en helt ny period i världspolitik, den tredje. Efter revolutionsstormen 1917-21 och stabiliseringen 1923-28 förestod nu åter världskris med nya möjligheter att störta kapitalismen. Till sin hjälp, hette det, skulle emellertid borgerligheten denna gång i större utsträckning än tidigare ha socialdemokratien som efter sveket 1914 utvecklats i riktning mot "socialfascism", arbetarklassens värsta fiende] Att föreslå dessa en enhetsfront mot kapitalet, som under den tidigare perioden, var ett avslutat kapitel. Istället gällde det för kommunisterna att själva söka leda masstriderna och överflygla de gamla ledarna.

Idéerna och klichéerna var inte nya. De hade länge förfäktats av extrema vänsterströmningar inom Komintern, i synnerhet inom det tyska partiet, men under några år hållits tillbaka. När Stalin banade sig fram mot oinskränkt makt blev denna frustrerade ultravänster hans viktigaste stödtrupper.

Redan vid Kominterns sjätte världskongress sommaren 1928 stod det klart att världsrörelsen girade vänster. Hela det supercentraliserade maskineriet tvingade vankelmodiga och förvirrade partiledningar som nyss bekämpat ultravänstern att acceptera sina argaste kritikers ståndpunkter. Ja, på kongressen var det Bucharin själv som, lika fången i den ryska partidisciplinen, varnade för "högerfaran" inom Komintern och predikade skärpt kamp mot "socialfascismen".

Logiken i den ryska partistriden gav emellertid inte utrymme för några oklara lojaliteter. Inför Stalins "slutliga lösning" på det sovjetiska jordbruksproblemet måste varje tveksamhet och potentiell opposition undanröjas. Den sovjetiska krisens hårda prövningar kunde när som helst ge starka och namnkunniga kritiker luft under vingarna. Två månader efter världskongressen uteslöts därför Bucharin ur det sovjetiska partiets politbyrå och i juli 1929 var hans tid som världsrörelsens ordförande till ända. Därmed var nådatiden slut även för de nationella partiledningar som trott sig kunna fortsätta den tidigare kursen.

Alltsedan 1928 hade Kominterns utsända bryskt möblerat om och uteslutit i partiledningar som på något sätt fronderat mot den nya vänsterkursen. Hösten 1929 var turen kommen till det svenska partiet

Svenska ultravänstern

Sedan skilsmässan från Höglund 1924 hade de svenska kommunisterna under sin nye ordförande Nils Flyg återuppbyggt rörelsen i linje med Kominterns direktiv. Partiet framhölls som ett av världsrörelsens mer framgångsrika och kunde med rätta känna stolthet över sina resultat. På fyra år hade såväl medlemsantalet som valsiffrorna mer än fördubblats trots att revolutionen knappast stod för dörren i Sverige. Andrakammarvalet 1928, "kosackvalet", innebar i det hätska samhällsklimatet framgångar för såväl den hårda högern som för kommunisterna. I början av 1929 hade den kommunist-ledda fackliga oppositionen, Enhetskommittén, stöd av kanske var femte LO-medlem och ledande socialdemokratiska fackföreningsmän varnade för att kommunisterna snart skulle kunna ta över landsorganisationen.(9)

Partiet och Flyg hade också lojalt följt Kominterns beslut och linjer. Man hade medverkat till centraliseringen, fördömt ”trotskister” och ”splittrare”, ”vänsteropportunisterna” och ”högeravvikare” och ständigt försökt anpassa sig till de kursändringar som beslutades i Moskva. Trots att sjätte världskongressens ultravänstersväng gick på tvärs mot det svenska partiets tidigare politik stöddes den av Flyg och en enig partiledning. Även Kominternresolutioner särskilt riktade mot ”högeravvikelser” från den svenska partiledningens sida godkändes ödmjukt.(10)

Redan kort tid efter drabbningen med Zäta Höglund hördes emellertid knotanden från ungdomsklubbister och partirevolutionärer som i sprängningen hoppats på den slutliga uppgörelsen med ”högeropportunisterna”. Snart skulle åter en upprorisk vänsterfalang formas där ledande namn från partiet och ungdomsförbundet högljutt anförde kritiken mot ”högeravvikarna”. Bland de upproriska var Hugo Sillén, telegrafarbetaren som vid femton års ålder organiserat Stockholms telegrambud. Stormklockans redaktör livsmedelsarbetaren Gustav Johansson från Skaraborg. Glasblåsaren Edvin E Persson från Malmö med många folkrörelsejärn i elden, bland annat som ordförande för nykterhetslogen Vårblomman. Och ungdomsförbundets sekreterare sjömannen och grovarbetaren Nils Holmberg från Göteborg.(11)

Utlösande för den nya partistriden var en kampanj mot krigsfaran som Komintern dragit igång under våren 1927.

Militärfrågan

Det militära hotet mot Sovjetunionen hade åter vuxit, menade Moskva, och Kominterns partier måste göra allt för att väcka arbetarnas motstånd. Men detta utan att sprida ”pacifistiska illusioner” genom paroller om nedrustning eller generalstrejk mot krigsförberedelserna. Bara arbetarklassens beväpning och kamp för proletariatets diktatur kunde hindra kriget, hette det från den radikaliserade exekutiven.(12)

I enlighet med sin vedertagna enhetsinriktning inledde Flyg och den svenska partiledningen förhandlingar med syndikalisterna om en gemensam fredskampanj. Syndikalisterna accepterade förstås inga paroller om proletärdiktatur och klasskrig och kommunisterna tvingades tumma på Komintern direktiven för enhetens skull. Trots att kampanjen därmed samlade stora skaror som kunde tänkas lätta det militära trycket på Sovjetunionen, väckte kompromissen partivänsterns vrede och partiledningen tvingades göra avbön i Moskva. Flygs och Kilboms försäkran på hemmaplan att taktiken trots allt hade varit riktig och visst kunde upprepas befäste emellertid kritikernas misstro. ”Högerfaran” hade åter fått fäste i partiledningen. De nya ledarna – ja, till och med Flyg – var lika böjliga som Höglund och följde dennes flirt med ”nedrustare” och pacifister i spåren.

I verkligheten hade den nya ”bolsjeviserade” partiledningen bara tvingats ta hänsyn till realiteter. I ett samhälle som det svenska saknades förutsättningar att vinna massanslutning bakom kravet på allmän arbetarbevapning. Trots nog så hårda sociala drabbningar hade Sverige förskonats från krig i över hundra år. Samhällsmotsättningarna avgjordes inte med vapen i hand, åtminstone inte ännu. På kontinenten däremot hade nyss en förödande världsdrabbning utkämpats och miljontals människor tvingats vänja sig vid väpnade och våldsamma lösningar. Till det kom generationers erfarenheter av uppror, revolutioner och befrielsekrig.

Såväl Zäta Höglund som Flyg och Kilbom delade Kominterns principiella syn på militärmakten i det kapitalistiska samhället. Arbetarrörelsen skulle vara mot den, men inte av pacifistisk motvilja utan av rent klasspolitiska skäl. Staten var ju, enligt marxismen, den härskande klassens maktapparat vars viktigaste beståndsdel utgjordes av just militärmakten.

Kommunisterna skulle avslöja dess roll, gå emot dess förstärkning och förbereda arbetarklassen på att, när tiden var inne, skapa sin egen väpnade makt. Men eftersom tiden ännu var långt ifrån inne i Sverige, trängdes frågan om arbetarbevapningen ofrånkomligt över till teoriernas och principdeklarationernas område. Där det var möjligt att samla opinion och nå resultat var inte kring prat om bevapning utan i det folkligt förankrade motståndet mot de militära rustningarna.

Genom "bolsjeviseringen" av partiet hade de mest Kominternloj ala hoppats hugga av de sista rotträdarna till den gamla antimilitarismen och få de svenska kommunisterna att propagera för Moskvas proletärbevapning. Sirola hade skrivit till Flyg inför skilsmässan med Höglund: "Om militarismen måste anslås nya toner. Pacifismen bort?" De "värsta fienderna" i partistriden var antimilitaristerna, eftersom "de inbillade arbetarna att man kan vara pacifist och tillhöra ett militaristparti."(13)

Men Sirola och hans gelikar tvingades snart uppleva hur partiet åter anpassade sig till den svenska verkligheten.

Arbetarmajoritet

Vid sidan av kritiken i militärfrågan vände sig partioppositionen hårt mot vad man såg som opportunism gentemot socialdemokratin. I riksdagsvalet 1928 hade kommunisterna, på förslag av Flyg, gått fram under kartellbeteckningen "Arbetarepartiet", samma beteckning som socialdemokraterna använde. Kommuniströster som inte resulterade i mandat kom därmed att räknas socialdemokraterna till godo. Syftet var att visa att inga arbetarröster mot de borgerliga skulle vara bortkastade. Flyg själv hade velat gå längre och föreslå socialdemokraterna ett gemensamt valmanifest för "arbetarmajoritet".(14) Så hade han lärt sig av Lenin och Kominterns tidigare tal om "proletär enhetsfront" att de socialdemokratiska ledarna kunde sättas under press.

Men 1928 gällde nya riktlinjer.

I en särskild resolution om den "svenska frågan" kritiserade sjätte världskongressen allt sådant tal om "arbetarmajoritet" och krävde hårdare tag mot socialdemokratin från den svenska partiledningens sida. Samtidigt manades partiet att göra sig av med sina "pacifistiska avvikelser". Partioppositionen gnuggade händerna inför den hårda kritiken som förstås enhälligt accepterades av den svenska partiledningen, även av en förödmjukad Flyg.(15)

Att riksdagsvalen i september blev en stor framgång för kommunisterna och den förda politiken, minskade inte oppositionens och Kominterns kritik. Valframgången hade vunnits på en tveksam ideologisk grund och partiledningen måste korrigera sina "högeravvikelser".

Våren 1929 innebar en stadig upptrappning av den nya partistriden där oppositionen, till vilken även Sven Linderot anslutit sig, tog varje chans att blåsa i hornet mot högerfaran. När den kommunistiska riksdagsgruppen, dit Flyg valts in genom valframgången 1928, föreslog riksdagen att ställa sig bakom ett sovjetiskt förslag om militär avrustning rasade partioppositionen återigen mot "pacifistiska illusioner". Sådana förslag kunde bara ställas av en arbetarstat, inte i ett kapitalistiskt parlament! Och när partiets Stockholmsavdelning i samråd med socialdemokraterna sköt upp sin första maj demonstration samma vår på grund av ett fruktansvärt oväder avslöjades, enligt oppositionen, vidden av majoritetens förfall. Medan kommunistiska majdemonstranter i Berlin sköts ned på öppen gata av den socialdemokratiska polisen, ryggade Stockholmskommunisterna tillbaka för lite regn?

Politisk chock

Sommaren 1929 avlöste de svenska delegationerna varandra inför skranket i Moskva. Vid Kominternexekutivens tionde plenum i juli var det Flyg och Samuelsson som företrädde partimajoriteten, medan Sillén och Edvin E. Persson talade för oppositionen. Mötet utvecklades till en politisk rättegång där Kominternledarna en efter en brännmärkte den svenska partiledningens ”opportunism” och ”högeravvikelser”.

För Flyg var det hela en närmast överklig mardröm. Han hade aldrig tvivlat på att Komintern skulle förstå det svenska partiets agerande bara saken lades fram klart och tydligt. Det var minoritetens förtal och ränksmiderier som fört ledarna i Moskva bakom ljust. Han och de andra i partiledningen hade efter bästa förmåga försökt anpassa sjätte världskongressens nya linje till svenska förhållanden. Ja, han hade själv varit ombud på världskongressen och röstat igenom vändningen. Om några tvivel gnagt på hans övertygelse hade han varit noga med att dölja dem. Inte minst inför Elsa som sommaren innan, 1928, för första gången hade följt honom på resan till den nya världen. Kanske var företaget ett sätt att reparera, ett försök att visa Elsa hans värld och motverka hennes misstänksamhet. Herr och fru Flyg tillsammans mitt i den kommunistiska världskampens centrum!

Att världskongressen i Moskva sommaren -28 tog Elsa med storm avslöjas av hennes resedagbok, späckad med intryck och glädje. ”17 juli, kongressen började, i gamla adelsklubben. Klara Zetkin och Bucharin kom i bilar. Rungande hurrarop. 56 ljuskronor. Bucharin höll hälsningstal. Talade om dem som stupat sedan förra kongressen ... sorgemarschen spelades, alla ställde sej upp ... Internationalen med musik, alla möjliga språk. Stalin framträdde, rungande applåder ... 80 000 arbetare tågade förbi adelspalatset. Gripande! Blommor, hurrarop, musik och sång.”(16) När delegaterna var upptagna av kongressarbetet bjöds gästerna på ett överväldigande program av besök på fabriker, pionjrläger, militärövningar och historiska minnesmärken. Elsa översköljdes av upplevelsorna: ”teater, dans, mat, sång, musik, hurrarop”. Och tillsammans med andra svenska kvinnoklubbister besökte hon barnkrubbor och barnhem där banderoller försäkrade de utländska gästerna: ”Vi är Lenins barn, vi är den nya världen! Krubban är det första steget till kommunismen!”(17)

Nils Flyg och Elsa återförenades i den värld där deras tidiga ungdomsideal förverkligades. Desto större blev chocken sommaren därpå när Flyg inför exekutiven i Moskva tvingades ta emot oräkneliga politiska förolämpningar från en kompakt fientlig omgivning.

Sista gången i Moskva

Några dagar efter ankomsten i början av juli 1929 var allt ännu gott och väl, även om Flyg anade att det skulle bli hårt. I ett brev till en partikamrat strax före avresan hade han bekänt: ”Reser ej gärna då jag är trött, men måste. Skall dit och få prygel för (riksdags)gruppens avvikelse”.(18) När han låg på hotellrummet för att förbereda sitt tal inför exekutivkommittén kunde han heller inte låta bli några oroliga rader hem till Elsa.(19) ”Här arbetas mot oss?” Inte bara från Silléns och Perssons sida utan från ”ett helt koppel av likasinnade.” Ja ”hela gruppen av svenska pojkar” som var stationerade vid Leninskolan i Moskva tycktes höra till oppositionen. Flyg och Samuelsson hade lämnats ”i förnäm isolation” på sin inkvartering vid skolan, som ”i kloster, omgivet av en hög mur och ingen jävel slipper in.” Men de var ännu vid gott mod. ”Det här är början. Om blott fortsättningen vore lika lätt ... Än är dock slaget ej förlorat?”

Så inleddes rannsakingen och det stod snabbt klart att de oppositionella ”svenska pojkarna” backades upp av hela Kominterngarnityret. Ulbricht från tyska partiet anklagade den svenska partiledningen för att hysa ”rena borgare” på sin particentral. Flygs gamla gäst på Fågelbo Kuusinen fyllde i med att hävda att det här inte handlade om några enstaka högerfel utan om

en ”högerursparning av partiledningens majoritet över hela linjen, på alla arbetsområden”. Och under auditoriets skrattsalvor hånade Kuusinen beslutet att inställa majdemonstrationen med frågan: Tror någon att det hade blivit revolution i Sverige om det svenska kommunistpartiet haft arbetarmajoriteten bakom sig? ”Jag tror det inte. Åtminstone inte om det inte hade varit riktigt vackert väder”. Och i mästrand och hotfulla ordalag vände han sig direkt till den svenska delegationen: ”Och jag skulle vilja säga kamraterna Flyg och Samuelsson att när proletariatet tar hand om makten så är det alltid dåligt väder!”(20)

Flygs desperata försvarstal för det svenska partiets – och sin egen – revolutionära heder innehöll allt ifrån inställsamma självföreläsnings till noggranna faktagenomgångar och sturska motangrepp: (21)

Jo, partiet har begått mängder av fel, men sådana är ofrånkomliga för ett ”utpräglat proletärparti som befinner sig i ständigt aktivitet”, och kan bara rättas till efterhand. Jo, den ideologiska klarheten bland medlemmarna är otillräcklig, men inte sämre än på andra håll i världsrörelsen. Faran är inte att vinna massor av proletära medlemmar, utan att underskatta ”den kvalitativa förstärkningen” vad gäller skolning och organisation. Jo, det var fel av riksdagsgruppen att föreslå svensk avväpning, men felet var inte ”pacifistiskt-opportunistiskt”. Felet var att förslaget inte öppet annonserades som ett sätt att demaskera socialdemokratien som alltid talar om nedrustning men i praktiken röstar för upprustning. Jo, det var fel att uppskjuta majdemonstrationen, men beslutet berodde inte på feighet utan på en vilja att åstadkomma en kommunistisk jättedemonstration istället för att samla några hundra. Den uppskjutna majdemonstrationen samlade också 25 000 arbetare några dagar senare.

Flyg uppehöll sig också vid frågan om ”svensk imperialism” som kommit att bli en av de viktigaste stridsfrågorna. Redan vid sjätte världskongressen hade Komintern velat slå fast att även den svenska kapitalismen utvecklats till imperialism, i Lenins mening. Det innebar att det svenska storkapitalet nått en sådan styrka att det måste, och kunde, slå sig fram på världsmarknaden och att Sverige därmed var en del av den imperialistiska världordningen. Därigenom var det otänkbart, menade Komintern, att Sverige skulle kunna stå neutralt ännu en gång, om de imperialistiska maktblocken drabbade samman. För att inte tala om i fall av ett imperialistiskt krig mot Sovjetunionen! Den svenska delegationen vid världskongressen hade inte blivit riktigt övertygad och lyckades få ståndpunkten mildrad till ”utvecklas i riktning mot imperialism”. Den hade också svårt att så kategoriskt förutsäga hur Sverige skulle ställa sig i ett framtida krig.

Flyg bekände öppet inför exekutiven sin osäkerhet på denna punkt och förklarade hur han snarare såg Sverige som en skådeplats för en kamp om inflytandet mellan den engelska och den amerikanska imperialismen. ”Jag är icke för närvarande på det klara med vilken av dessa maktgrupper som idag utövar det starkaste inflytandet över Sveriges ekonomi och politik. Det torde vara ett faktum, att flertalet av de tongivande inom den svenska högern och därmed också inom den nuvarande svenska regeringen är intimt förbundna med den engelska imperialismen.” Han menade dock att man borde ”vänta med att fastställa den svenska kapitalismens imperialistiska grad tills vi riktigt undersökt frågan”. Att det svenska partiet ändå måste bekämpa krigsfaran och svenskt deltagande i hoten mot Sovjet fann han självklart och ingenting som förändrades av teoretiska definitioner.

Samtidigt som Flyg i skarpa ordalag vände sig mot Ulbrichts och andras ”skymford” vädjade han om försoning. ”Ingen av de två grupperna inom vår centralkommitté kan säga om sig att den är mera kommunistisk och klarare än den andre”. Nu gällde det att med Kominterns hjälp jobba tillsammans för ett starkt svenskt kommunistiskt parti.(22)

Tillbaka till rummet, utmattad efter de många dagarnas politiska anspänning, summerade han i ett kort brev till Elsa: ”Ja, diskussionen i svenska frågan är nu avslutad. Vi ha haft alla mot

oss. Icke minst förstås våra svenska 'kamrater'. Men vi ha kämpat bra, tror jag. Vår fråga har faktiskt stått i centrum! Nu blir det ett öppet brev till partiet och så kamp igen. Om vi nu orkar med att slåss mera. Jag är nöjd, men kanske man kan om man får vila ett par veckor. Nå, de ledande kamraterna har nog inte någon dålig uppfattning om oss. Vem som tar hem segern – har vi ännu ej sett.”(23)

Det var som om han inte ville se vad som så oundvikligen höll på att ske, som om han inte hörde den nye Kominternordföranden Manuilskijs långa håfulla slutanförande som tog heder och ära av inte bara den svenska partimajoriteten utan också av Flyg personligen. Det var Stalins nya ordning som hotfullt talade genom Manuilskijs mun, en ordning där ståndaktighet inte var en dygd utan den värsta förbrytelse: ”Ja, kamrat Flyg, vi vill övertaga det goda hos er, men kasta det dåliga överbord ... Ni har gjort fel, vi har underkastat dessa en kritik – ty fel låter sig korrigeras. Det är inte det svenska partiets fel som är farliga, även om dessa fel är av svår natur ... det är tendensen att hålla fast vid dessa fel, som vi har sett här av kamrat Flygs tal. Kamrat Flygs tal var en dissonans i stämningen på plenum. I det att kamrat Flyg försvarade centralkommitténs åtgärder, upprepade han faktiskt hela den opportunistiska argumentation vi bekämpar, och detta icke-förstående av felens karaktär hos kamrat Flyg, hos den svenska partiledningen, är deras svagaste punkt. Ledningen för det svenska partiet tycker inte om att inse sina fel.”(24)

Uteslutningen

Efter ytterligare en rannsaking i Moskva, när Kilbom och Arvid Olsson i augusti fick en sista chans att begå självkritik, inleddes attacken. Exekutiven krävde att minoritetens män skulle få överta viktiga partifunktioner, först och främst redigeringen av huvudorganet Folkets Dagblad där Gustav Johansson skulle ersätta Kilbom som chefredaktör. Dessutom skulle den planerade partikongressen skjutas upp för att ge oppositionen möjlighet att stärka sina positioner.(25)

I syfte att genomdriva Komintern direktiven och säkerställa minoritetens maktövertagande sände exekutiven en grupp ExR:are till Stockholm. Liksom 1924 var det först och främst finnarna som skulle göra jobbet. En av dem var Flygs gamle vän och vapenbroder Allan Wallenius.

Det blev en fruktansvärd partisprängning. När partiledningens arbetsutskott, AU, möttes den 9 oktober och vägrade böja sig för Kominterns krav föll bilan. Under sittande möte förklarade Kullervo Manner från EKKI-delegationen att mötesmajoriteten var suspenderad. Karl Kilbom, Oskar Samuelsson, Arvid Olsson, Nils Flyg, Carl Malmros, Herman Johansson och metallarbetaren från Eskilstuna Einar Ebe Olsson, det svenska partiets erkända ledare, skulle röjas ur vägen genom ett enda ord från Moskva. AU-minoriteten, representerad av bland andra Sven Linderot, Hugo Sillén och Gustav Johansson skulle ta över. Mötet slutade i tumult.(26)

Partisplitringar brukar sällan ske under särskilt artiga former. Ändå överträffade sprängningen 1929 det mesta. Under den borgerliga och socialdemokratiska pressens jubel inleddes en rent handgriplig kamp om partiorganisationer, kassor, lokaler och tidningar. Medan AU-majoriteten säkrade kontrollen över partiets dagliga rikstidning Folkets Dagblad på Luntmakargatan 52 i Stockholm barrikaderade sig minoriteten i particentralens lokaler på Torsgatan. Ett stormningsförsök från majoritetsanhängare slogs tillbaka med plankor, brevpressar och revolverskott. ”Minoriteten och ExR gör fascistkupp mot partiet! En skändlighet mot varje partimedlem? Slå ned alla nedrivande element – Ut med de fascistiska kuppmaakarna!” dundrade Folkets Dagblads rubriker.(27) ”Partihögern tar revolver och tretumsplankor som 'argument' mot Komintern – Herman Johansson med ett femtiotal trogna sökte storma våra partilokaler – Oskar Samuelson med i ledningen för skadegörarnas

fascistbetonade kupp försök”, skanderade minoriteten till svar.(28) Partiets lokalorganisationer och ungdomsklubbar slets itu, de stridande lägrens emissarier för land och rike kring för att säkra trogna fästen och erövra tvekande, all utåtriktad partiverksamhet upphörde, kommunistledda massorganisationer – idrottsföreningar, kvinnoklubbar, pionjärorganisationer, Röda Hjälpn och andra – rämnade, den fackliga oppositionsrörelsen Enhetskommittén splittrades, det kommunistiska organisationsverket lades i ruiner.

När stridsröken lagt sig och de båda falangerna skrapat ihop sina anhängare stod vidden av förödelsen klar. Av nära 18 000 partimedlemmar hade drygt sjutusen följt sina gamla ledare ut ur Komintern. Knappt hälften så många hade slutit upp bakom ExR och minoriteten. Resten hade skingrats. I ungdomsförbundet var förhållandet omkastat. Över sextusen av dess medlemmar följde Moskva mot knappt hälften som valde partimajoriteten. Omkring fyratusen lämnade rörelsen. Sammantaget passiviserades kanske en tredjedel av den svenska kommunismens aktiva.(29) De övriga stod på senhösten grupperade i två skilda partier med samma namn, Sveriges Kommunistiska Parti, och samma anspråk på att utgöra Kominterns verkliga sektion. En titel som majoritetspartiet hade vissa svårigheter att hävda då Komintern-exekutiven själv omedelbart utnämnde minoritetspartiet till sektionens legitima förtvivlade.

För huvuddelen organiserade svenska kommunister, liksom för den stora majoriteten av kommunistiska väljare, stod emellertid de utslängda för kontinuiteten från 1917. Här återfanns de flesta av den svenska kommunismens förgrundsgestalter. Vid sidan av Kilbom, Samuelsson och Flyg med flera i den dagliga ledningen, kvarstod namn som Ture Nerman och Hinke Bergegren. Här var också de erkända fackliga ledarna från Pappers och massastrejken 1928 Johan och Henning Karlsson, Metalls vice ordförande Oscar Westerlund, Enhetskommitténs skapare Ernst Olsson från Metall 41:an i Göteborg, ammunitionsarbetaren Edoff Andersson, ombudsman för Arméns civilanställda, målarettans ordförande Carl Malmros, bröderna Norrblom i ledningen för Grov och Transport, sjömännens Jerker Svensson och många, många fler. Ja, frånsatt i Norrbotten kvarstod själva ryggraden av det kommunistiska fackföreningsarbetet inom majoritetspartiet. Hit gick också hela riksdagsgruppen, de flesta kommunala representanterna och avlönade partiorganisatörerna. Medan minoriteten tog med sig ungdomsförbundets Stormklockan, Norrskensflamman och Kalmar-Länskuriren behöll majoriteten huvudorganet Folkets Dagblad, Västsvenska Kuriren och Norrlandskuriren.(30)

”Förskingraren”

Efter sitt försvar för partimajoriteten i Moskva kom Flyg ofrånkomligen att ådra sig minoritetens vrede. Det var ju också Flyg som personifierat riksdagsmotionen om avrustning samt talet om ”arbetarmajoritet” i valet. Oppositionens anklagelser stannade emellertid inte vid politiska argument. Flyg angreps hätskt av minoriteten för ekonomiska oegentligheter på Frams förlag som efter sprängningen närmade sig konkurs. Det var en anklagelse som tog honom mycket hårt, skolningsarbetet och utgivningen av de ledande marxisterna på svenska såg han som något av sitt livsverk. I den kaotiska kampen om förlaget – och sin heder – underlät han att fullfölja en avtalad mötesturné och försvarade sig inför förtvivlade mötesarrangörer med att han tvingats ägna allt åt att bemöta ”anmärkningar mot undertecknad personligen av synnerligen obehaglig art”.(31)

Inför partikamrater medgav han att ”den sortens stridsmetoder som man använt mot mej inte varit hälsosamma för mina nerver”.(32) Ja, i ett mycket personligt brev avfattat en sömlös natt till vännen Paul Almén, partimedlem och folkskollärare i Hällefors, avslöjade Flyg sin vanmäktiga förtvivlan inför minoritetens kampanj och gav sin version.(33) ”Dessa fördömda skrivelser är att likna vid långsamt lönnmord. Angrip mej med alla medel och kraftord politiskt. Jag stoppar. Men detta. Då jag gick in på [mötessalen] Auditorium så hade jag en

känsla av att tusen hjärnor tänkte: förskingraren. Oskar [Samuelsson] säger: ta det lugnt, men jag kan ej. Jag känner att jag felat. Men intet har jag tagit från detta företag. Jag har hjälpt folk – lättsinnigt kanske – intet försvar. Varje öre har redovisats – kassan vet det och är, trots att hon tillhör minoriteten, upprörd över det hela ... Med posten har ofta kommit en eller flera checkar, jag har slagit dit stämpeln samt mitt namn samt lagt papperet där kassan skulle ha dem. Inte har jag kontrollerat om beloppen kommit vare sig på dagrapporterna eller i böckerna.... När en sådan historia kommer som denna ja, då förstår du att jag bara väntar på att den ena historien efter den andra skall laves. Och varför? ... Hugo S. [Sillén] sade i ett öppenjärtigt ögonblick att med mej skulle majoriteten följa oss. Därför skall jag målas full med ohederlighet. ... Jag skulle vilja ropa till varje fattig kamrat som offerar av sina fattiga slantar: det är lögn allt vad som säges! Men jag har känslan av att ej bli trodd. Antingen måste det bli slut snart på denna historia i pressen eller också på mej. Personligen gjorde detta intet, men utåt – hur skulle det verka? Att veta att den framgång vi vunnit, det förtroende som kommit oss till del skulle spolieras genom mitt lättsinne eller rättare sorglöshet, det är ordet, det vore oerhört.”

Och Flyg avslutade ångestfyllt: ”Åh, att få ha din gärning Paul]. Långt från detta fördömda centrum med all dess smuts och hets. I söndags föreläste jag i Valdemarsvik. 125 personer. Stigande intresse. Jag tror att jag talade bättre än någonsin, talade som i indirekt självförsvar. Och på natten sedan, då tåget rullade tillbaka, tyckte jag att rälsen ropade: för sista gången, för sista gången?”(34)

Apparaten

Långt senare, när Flyg spelade en helt annan roll, odlades bland de sk nationella en myt om att han 1929 medvetet fört sina anhängare ut ur Komintern och Moskvas klor. Ja, Flyg skulle redan i början av 20-talet ha velat följa en nationell kurs men tvingats kämpa tillsammans med moskvaanhängarna mot Höglunds återtåg till socialdemokratien.(35) Detta var förstås en ren efterhandskonstruktion, som dessutom passade senare tiders kommunister väl. Flyg hade väl alltid varit en förrädare]. I verkligheten hade Flyg, som vi sett, under hela 20-talet framträtt som den allra hårdaste företrädaren för ”bolsjevisering” och moskvatrohet. Under partistriden -29 var han också in i det längsta tveksam till varje steg som kunde leda ut ur Kom-intern. ”Föga anade vi att det skulle gå så snabbt och ta en sådan utveckling som den vi nu bevittnat”, bekände Flyg för en partikamrat efter sprängningen.(36) Personligen hade han också förklarat sig beredd att träda tillbaka från partiledningen ”för att därigenom undvika strid”, men det ville man i Kominternexekutiven ”ej höra talas om”.(37) Även sedan han själv och Samuelsson fått sin avhyvling i Moskva hoppades han att den förödande drabbningen kunde undvikas. Visst arbetades det energiskt från minoritetens sida på att få fram en ren partistrid, men kunde inte förståndiga krafter ännu rädda situationen, frågade han i ett brev till Kiruna. ”Vad säger Hilding H [Hagberg]. Jag vet ju till fullo att han sympatiserar med den så kallade oppositionen. Men denna är ju ytterst blandat sammansatt och H. är ju ändå en klok grabb”.(38)

Kilboms återkomst från Moskva efter sommaren med nya ultimatum från exekutiven visade emellertid att alla dörrar var på väg att stängas. Striden kunde inte undvikas. ”Man sade borta i M. att man rekommenderade oss att kämpa för vår uppfattning. De vill vi nu göra. Lyckas vi bara att mot allt skitprat hålla partiet samlat på en fast linje så skall vi också vinna slaget”, försäkrade Flyg oroliga medlemmar så sent som två veckor före sprängningen.(39) Det gällde ännu att ”slåss för vår rätt att tillhöra Komintern mot alla belackare i öppen eller dold roll”.(40) I ett litet mer förtroligt brev till en kamrat i Hallstavik framgick emellertid att majoritetens ledare sedan en tid börjat kalkylera med följderna av en uteslutning. ”Ingen av oss i AU vill bryta med Komintern. Oskar S. (Samuelsson) och jag hade långa samtal om

detta när vi var däröver och förstod vad man ville. Även om vi bli ställda utanför så vill vi så arbeta att vår återvändo skall komma snart. En återvändo som skall ge oss rätt. Men vi står idag vid en skiljeväg – antingen skall vi demisionera [avgå], vilket vore bekvämt men icke bolsjevikiskt, eller också måste vi kämpa. Vi har valt den senare vägen ... Kommer vi blott ur denna träta med största möjliga antal medlemmar kvar så skall vi också snart återvinna det som förlorats och mer till, inte bara för oss utan även för Komintern som faktiskt idag inte vet vad den gör i detta land.”(41)

Att rädda partiet åt det för tillfället förblindade Komintern blev i själva verket till sist den viktigaste motiveringen för Flyg och majoritetsledarna att inte ge efter. Partistridens gång med växande bitterhet gentemot exekutivens och minoritetens metoder hade efter hand röjt undan alla tankar på att lämna över rodret. I sitt nattliga brev till Paul Almén efter sprängningen besvarade Flyg vännens uppgivenhet inför det som skett och tvivel på en framtid utanför Komintern. ”Din tanke att dra oss tillbaka och lämna ut partiet, det skulle vara förräderi mot arbetarklassen och därmed även mot det väsentliga i Komintern. Ty endast i det moment som arbetarklassens international i varje land driver en politik som står i samklang helt med klassens – de arbetande massornas intresse – är den Komintern. Jag hoppas att du ej missförstår vad jag nu skriver. Men Kominterns apparat är ej Komintern ... Jag tror att vår historia här kan komma att visa sig till gagn för Komintern snarare än vi anar. Vart skulle din väg leda? Dithän att alla goda element skulle bli svikna i sin tro på oss som de givit sitt förtroende. Att partiet skulle utlämnas till dessa element som alls ej kan leda det framåt ... Nej, kamrat Paul, den vägen heter självuppgivelse. Idag gäller det att värna det vi kalla Komintern mot de som företräda den men som ej representera dess innehåll.”(42)

Genom att omvandla Komintern till en idé kunde Flyg på detta sätt förena sin principfasthet med steget ut ur världsorganisationen. Därigenom tog han emellertid samtidigt ett större kliv bort från Moskva än många av de övriga utkastade. För Flyg handlade inte längre ett återvändande med nödvändighet om den existerande Kominternorganisationen. Månaderna av politisk och personlig skärseld hade utsatt tvivel i hans benhårda övertygelse. Erfarenheten av att själv malas genom det obönhörliga maskineri som så effektivt gjort slut på andra kritiker var förfärande. Han kunde inte längre blunda för skräckbilderna bakom den blanka Kominternfasaden. ”Vem som kan och vågar, som har kraften att sopa rent det vedervärdiga näste som heter Kominterns apparat”, det vet jag ej, skrev han till Almén. ”De enda som kunde det är de ryska arbetarna. Men även de står utanför. Och även för den stora massan av dem har Komintern den gloria som jag tror att du ser kring dess änne [panna]. Men därinne i denna apparat dväljes en samling av de värsta äventyrare och mindrevärdiga element ... De ryska kamraterna har händerna fulla av arbete. Så återstår apparaten. Ett helt hus fullt av folk och olika avdelningar som arbetar för sig själva såsom självändamål. Som intrigerar mot varandra, spionerar och spinner ränker, tisslar och tasslar, alla misstänker varandra och dessutom alla med sina förbindelser i de olika sektionerna. Denna apparat är det som vi nu haft emot oss. Denna apparat är det som givit informationer om vårt parti. Och på mötena är det denna apparat som underifrån dirigerar. Jag vet vad jag skriver. Jag tänkte tala redan i somras om detta för dej, men det bar emot och jag gör det med tvekan även nu. Till ingen har jag talat om dessa saker. Oskar S. och jag har då och då berört den. Vi fick en inblick i det hela sist, som var oerhörd. Här höves en järnkvast och den kommer kanske snart ty missnöjet växer därborta. Måste blott det väsentliga stå fast – jag menar revolutionens verk, men även på detta område är jag orolig”.(43)

Detta var dock ingen oro som yppades offentligt av de uteslutna. Kominternledningen hade, förklarade de, begått ett fruktansvärt misstag genom sitt stöd åt minoriteten. Därför hade det varit nödvändigt att rädda partiet, för idealens och Kominterns egen skull. Det var Kominternapparaten och några av världs rörelsens ledare som bar ansvaret för det skedda.

Gentemot det sovjetiska kommunistpartiet och den sovjetiska statsledningen var förtroendet däremot utåt orubbat. I sin dikt "Deklaration" skriven strax efter sprängningen, tolkade Ture Nerman de utkastades känslor: (44)

*Vad kraxar ni, kråkor? Vad lismar du, fjäsk?
Här går inga vägar till härrarnas träsk.
Här blir ingen reträtt, varken hel eller halv
så ta ni av spisen er välgödda kalv.
Vår lösen var god, är alltjämt lika bra
och den lyder: Moskva!*

6. Fascismen

Det fascistiska Tyskland visar de borgerliga demokratiernas framtid över huvudtaget.

Folkets Dagblad 13 mars 1933

Två veckor efter pulvreringen av det svenska kommunistpartiet ljöd larmsignalen över världen att det glada 20-talet var till ända. Börskraschen på Wall Street förebådade 30-talsdepressionen med ekonomiskt sammanbrott och massarbetslöshet. Drömmar om fredligt samförstånd och växande välfärd trängdes undan av hårdnande samhällsmotsättningar och politisk desperation. I kristidens sönderfall skärptes kraven på radikala lösningar i alla läger. Inom arbetarrörelsen tappade kompromisskrafterna mark till förmån för anhängarna av klasskamp och socialistiska åtgärder. På den borgerliga sidan hårdnade kampstämningarna och beredskapen att satsa på utomparlamentariska rörelser och stridsgrupper. Hastigast gick utvecklingen i det bräckliga Tyskland där depressionen slog hårdast och Hitlers national-socialister lyckades förena extremnationella och revanschlystna högergrupper och frikårer till en mäktig politisk rörelse.

Tredje perioden

För ledarna i Moskva var börskraschen, depressionen och fascismen en bekräftelse av spådomarna från sjätte världskongressen 1928. Vem kunde nu tvivla på att den tredje perioden – revolutionsperioden – hade inletts? I Sovjetunionen själv hade tvångskollektiviseringen och utrotningen av "kulakerna" beskrivits som Oktoberrevolutionens nya utbredning över den väldiga landsbygden och den genomdrevs med inbördeskrigets hela uppsättning av revolutionära paroller och våldsamma metoder. Inom ett par år hade över tjugo miljoner bondehushåll med hugg och slag, våld och terror fösts samman i "socialismens" nya produktionsordning, kollektivjordbruken.(1)

För Kominterns partier gällde det att skyndsamt ställa sig i spetsen för alla arbetarstrider och bereda sig på revolutionära drabbningar med inbördeskrig och maktövertagande som yttersta konsekvenser. De fascistiska rörelsernas och våldets snabba utbredning sågs inte som något uttryck för arbetarsidans svaghet utan som det oundvikliga svaret på – och beviset för – kommunisternas frammarsch och revolutionens ökade möjligheter. Att söka förena arbetarrörelsens olika partier till försvar mot fascismen var därmed ett rent stickspår. De socialdemokratiska ledarna, "socialfascisterna", var bara en del av den reaktionära vall som vräktes upp mot revolutionens framryckande styrkor. Stridigheter inom fiendeläget mellan socialfascister och nazister, var ingenting som angick kommunisterna annat än som en ökande möjlighet att bryta igenom. Inställningen var en spegelbild av den socialdemokratiska synen på kommunisterna som nazisternas tvilling.

Därigenom var varje samlat försvar från arbetarrörelsens sida mot fascismen omöjliggjort. Särskilt präglade denna ödesdiga sekterism den tyska situationen där kommunister fängslats och skjuts till döds under socialdemokratiska delstatsregeringar. I avsky mot dessa ”socialfascister” hade kommunisterna stundtals gjort gemensam sak med nazisterna.(2) Gentemot det utmattande inbördeskriget på arbetarsidan framstod de tätande national-socialistiska leden som alltmer oöverbärliga.

Utan rivaler

I Sverige hade kommunisterna före partisprängningen stått på höjden av sitt inflytande i arbetarvärlden. Partiets fackföreningsfolk spelade en ledande roll i massprotesterna mot lagen om kollektivavtal och arbetsdomstol 1928, och LO-ledningen hade förmåtts att utlysa några timmars storstrejk mot ”tuktuslagarna”. Den kommunistledda fackföreningsoppositionen, Enhetskommittén, samlade i januari 1929 ombud för över hundra tusen fackligt organiserade arbetare till kamp mot ”mondismen”, den nya samarbetsandan mellan LO och SAF. När LO-ledningen i april inledde sin motoffensiv mot kommunisterna på arbetsplatserna, med ultimatum om uteslutning av de aktiva i Enhetskommittén, var oddsen egentligen i kommunisternas favör.(3) I synnerhet om man betänker den annalkande internationella utveckling som de agerade ännu knappt kunde ana. Börskraschen och depressionen skulle dra undan grunden för många av socialdemokraternas argument mot vänsterrivalerna.

Den alltmer sönderslitande kommunistiska partistriden förlamade emellertid all motståndskraft. Visserligen protesterade över etthundra femtio fackföreningar och fem förbund mot uteslutningshoten, men under sommarens fackliga kongresser började ledande kommunister uteslutas på löpande band.(4) Carl Malmros var på väg att kastas ut ur Målarna, Emil Andersson och Ernst Ohlsson ur Metall. Rader av medlemmar gick samma öde till mötes i andra förbund, liksom på sina håll hela fackföreningsavdelningar som ställt sig lojala med kommunisterna. De massiva uteslutningarna skulle gå i verkställighet först i november. Då låg kommunistpartiet redan i ruiner och Enhetskommittén i spillror. Skingrade kommunister gjorde avbön och i fackföreningar landet runt återupprättades LO-ledningens auktoritet. När kristiden vältrade in över Sverige stod socialdemokratin för första gången på flera år utan någon hotande rival inom arbetarklassen.

Sillénare och kilbomare

De båda sargade kommunistiska falangerna inledde ett frenetiskt arbete på att under våldsamt ordkrig återsamla styrkorna kring de egna organisationerna. Den moskvatrogna minoriteten, ”sillénarna” intog rollen som arbetarrörelsens mest krigiska revolutionsgarde, relativt isolerade från arbetarbefolkningens stora massor men med viss lyskraft gentemot förbittrade arbetarungdomar som såg sin framtid försvinna i kristidens mörker.

De kommunistiska huvudskaror som följde de gamla ledarna, ”kilbomarna”, överraskades av det plötsliga kapitalistiska krisraset. Så sent som en månad före partisprängningen hade Kilbom hävdad i polemik mot minoriteten att talet om en förestående kris var rent bedrägeri. ”Tvärtom talar allt för att kapitalismen har att räkna med ännu en tids högkonjunktur, ökad produktion och stegrade vinster”.(5) Verklighetens brutala revidering av den felaktiga prognosen medförde emellertid inte någon anpassning till ”sillénarnas” handlingslinjer. Kapitalistisk kris var för majoriteten inte detsamma som ett omedelbart revolutionärt läge. Krisen kunde lika gärna för en tid demoralisera arbetarklassen och stärka dess motståndare. Huvuduppgiften var som tidigare att ”samla och skola” arbetarklassen i de dagliga striderna, bita sig fast i de fackliga organisationerna och vinna över arbetarmajoriteten till kommunisternas sida. Först då kunde revolutionära metoder ställas på dagordningen.

Den närmaste tiden efter partisprängningen tycktes bekräfta majoritetens perspektiv, trots den plötsliga börskraschen. Världskrisen nådde inte Sverige med full kraft förrän i slutet av 1930 och de revolutionära utbrotten lät vänta på sig.

Isolering

Den förödande partistriden hade inneburit en stor press på alla de inblandade. Flyg fruktade att Kilbom, som en längre tid varit konvalescent för sina hjärt och lungbesvär, skulle ”gå under på denna kamp”, och själv hade han länge varit på gränsen till kollaps.⁶ Under de kaotiska höstveckorna när sprängningen genomfördes kastade han sig liksom de andra inblandade mellan möten, resor, debatter och skrivelser. I malströmen av försvarstal och angrepp, öppna drabbningar och konspirationer, blanka vapen och smutsiga knep uppfattades Flyg av många som den politiska maskin, den ”hårdstensbolsjevik”, han så länge velat efterlikna. Men i breven till de närmaste partivännerna framskymtade ofta formuleringar som närmast liknade rop på hjälp. Ja, även i mer formella skrivelser kunde utmattningen lysa igenom på ett tidigt stadium. I en irriterad brevväxling om förlagets redovisning av en diktsamling, där författaren otåligt begärde sin försenade ersättning, kunde Flyg plötsligt utbrista: ”Kom ihåg kamrat, att partiet är en sak och dess ledare inte annat än människor med människors alla fel och brister. Vad mina fel beträffar är jag fullt medveten om dem. Nyss sade jag i telefonen till Kilbom att varje dag är en mara av bekymmer över sådant som man inte hunnit med, sådant som ligger efter. Håller jag samman över riksdagen är det bra.”⁽⁷⁾ Och August Spångberg minns i sina memoarer att Flyg på telefon kunde önska sig ”bort från alltsammans”. En favoritstrof han återkommande dystert gnolade på var: ”Däruppe ingen nöd skall vara och inga tårar, ingen natt”.⁽⁸⁾

Detta var veckor och månader när partiet och politiken slukade honom levande och Elsa med familjen försvann i fjärran. Det var istället hos Ingeborg Björklund som numera arbetade på Folkets Dagblads lördagsbilaga han utmattad sjönk ihop några timmar då och då och sökte tröst. ”Jag är så trött ikväll. Låt mig bara hålla din hand, en människas hand...”⁽⁹⁾ Lägenheten hon flyttat till efter skilsmässan låg i det moderna bostadsområdet vid S:t Eriksbron som tagit den gamla Atlasfabrikens plats.

Partisprängningen 1929 var Flygs dittills värsta politiska upplevelse. Allt han med sådan stolthet byggt upp hade ifrågasatts och mycket gått förlorat, inte bara organisationer, medlemmar, tidningar och politiska positioner. Förlaget, med den ambitiösa marxistiska utgivningen, hans speciella skötebarn, var borta. Ja, hela den marxistiska studieverksamheten inom ABF:s ramar gick om intet. Kommunisterna förlorade sin plats i ABF:s representantskap där Flyg i närmare tretton år företrätt vänstern. Därmed förlorade Flyg även den post som bildningsrörelsens sekreterare han innehaft nästan lika länge. Verksamhetsåret före partikrisen var Flyg ABF:s i särklass mest anlitade föreläsare med mer än 160 föredrag, tätt följd av partikamraten och vännen Ture Nerman. Efter sprängningen minskade engagemangen till något tiotal föredrag om året i början av 30-talet.⁽¹⁰⁾

Det hela var inte bara en svår politisk prestigeförlust. Studiearbetet och föreläsningsturnéerna hade varit en av de viktigaste ingredienserna i Flygs liv, ja, den del han verkligen älskade och där han uppskattades mest, till skillnad från kaoset på particentralen där han aldrig räckte till och ständigt plågades av dåligt samvete för allt som försumrades. Dessutom innebar förlusten av ABF-uppdragen ett svårt ekonomiskt avbräck. Flyg hade ju hela livet lidit av bristen på pengar. Hur ofta hade han inte lovat Elsa; ”vänta bara, en dag...” ”Om vi hade mycket pengar och barnen i trygghet skulle vi ge oss ut i världen du och jag. Det finns ändå så mycket härligt att se och man lever blott en gång”.⁽¹¹⁾ Men dagen kom aldrig. Livet som yrkesrevolutionär var ingen lukrativ sysselsättning. Avbetalningarna på Tomtebo låg som en ständig snara kring familjens hals. Bortfallet av inkomsterna från ABF gjorde familjens

ekonomiska situation olidlig. Flyg beskrev desperat de ekonomiska problemen som ”en mara, som pinar natt och dag. Hur länge det skall vara vet jag ej. Men tragiskt är det.”(12)

Genom förlusten av ABF-uppdragen förlorade Flyg också sin viktigaste länk till den övriga arbetarrörelsen och världen utanför partiet. Inom ABF hade han i kamratliga former och under gemensamt ansvar kunnat stöta och blöta sina idéer med både socialdemokratiska arbetare, intellektuella och ledare. Rickard Sandler var inte bara en kollega i ABF-styrelsen utan också en välkommen gäst i familjen där Flyg och Sandler spelade fiol vid hemtrevliga middagar.(13) Efter sprängningen hade Flyg inte längre något sådant andningshål. Han anförde inte någon fackförening eller annan folk-rörelseorganisation. Han tvingades inte arbeta tillsammans med människor av annan övertygelse för en gemensam sak. Han var partiman, blott och bart. En partiets röst som talade till, inte med, dem han kunde nå. Partiet blev därmed hans enda plattform, hans enda förutsättning. Utan partiet hade han ingenting, var han ingen.

Tillsammans med förlusten av ett yttre fotfäste ökade partisplittringen Flygs personliga isolering. Flera av dem han ännu betraktat som personliga vänner förvandlades till oförsonliga politiska fiender. ”Farbror” Sirola och Allan Wallenius hörde till Kuusinens och Stalins torpeder när kritiska kommunister slängdes ut, inte bara i Sverige. Arvid Vretling gick med Moskva. Almén hängde på en skör tråd och hölls bara kvar av Flygs övertalningsförmåga. Till förlusterna kom de sista auktoriteternas fall. Kominternledarna var inte längre några föredömen att lita till utan med eller mot sina vilja instrument för apparatens intriger.

Flygs inre känslor av utanförstående och ensamhet tillsammans med auktoriteternas fall och hans isolerade politiska roll skulle i framtiden bli en ödesdiger kombination. Men ännu var han inte partiet, ännu fanns starka personligheter både i ledande ställning och i medlemsleden som hindrade enskilda viljor att styra ut på egna vägar. Och alltjämt tycktes de gamla politiska principerna räcka till för att hålla rörelsens kurs.

Reorganisering

Under de skärpta samhällsstrider som följde i depressionens spår vann såväl majoritets- som minoritetskommunister nya anhängare. Och från våren 1931 tycktes de första byarna av den revolutionära stormen nalkas. I april öppnade beväpnade strejkbrytare eld mot strejkande brädgårdsarbetare i Halmstad. Militär inkallades och belägringstillstånd utlystes. Några dagar senare sköts fem arbetare ihjäl av militär i Ådalen vid en demonstration mot strejkbryteri.

Dödsskjutningarna följdes av lokala generalstrejker längs hela Norrlandskusten där strejkkommittéer på sina håll tog över kontrollen på samma sätt som i Västervik under hungerrevolten 1917. I storstäderna drabbade demonstranter mot ”mördarregeringen” samman med polis. Följande vår fortsatte strejkstriderna med nya sammanstötningar. I kölvattnet på den långa pappersmassestrejken sköt beväpnad polis skarpt mot demonstrerande arbetare i Klemensnäs och Sandarne och sårade flera av dem. Striderna fortsatte under Sjömansstrejken 1933 och byggnadskonflikten året efteråt. Arbetarpressen drabbades av otaliga tryckfrihetsåtal för skymfning av myndigheter och militär.

Mängder av arbetare greps och dömdes till straffarbete efter demonstrationer och upplopp. Inom fackföreningsrörelsen stred sillénare, ibland fysiskt, med socialdemokrater som vägrade acceptera strejkkommittéer, allmänna omröstningar och Röda fackföreningsoppositioner, RFO. LO-ledningen manade till uteslutning av RFO:are och på sina håll uteslöts hela fackföreningar som vägrade att rätta sig efter förbundsledningarnas vilja.(14)

I det radikaliserade samhällsläget reorganiserade ”kilbomarna” sina fackliga positioner och återsamlade stora delar av medlemsskarorna. Vid partikongressen 1932, mitt under den värsta

kristiden, närmade sig medlemskåren åter tiotusenstrecket för att därpå öka i än snabbare takt. I andrakammarvalet samma år lade drygt hundratrettio tusen väljare sin röst för kilbomspartiet mot omkring hälften för silknarna.(15) Med drygt fem procent av väljarkåren befann sig majoritetspartiet ännu en bit ifrån kosackvalets goda siffror för kommunisterna 1928, men var på väg att återvinna det som förlorats. Huvudstyrkorna hämtades från några storstäder med Stockholm i spetsen där mer än åttiofem procent av kommunistväljarna valde kilbomspartiet. Till det kom en mängd bruksorter i framförallt Mellansverige där partiet hade djupa rötter och ofta konkurrerade med socialdemokraterna om arbetarmajoriteten.(16)

Fem gånger hade Flyg varit med om att återupbygga en sargad rörelse; efter storstrejken 1910, partisprängningen 1917, uteslutningen av vännerströmarna 1921 och Höglunds folk tre år senare. Och så detta. Han visste att bakslag och nederlag var ofrånkomliga längs vägen, men också att det förlorade kunde återvinnas. I synnerhet i oroliga tider. Det gällde bara att bita ihop och slita sig igenom. Som under de iskalla doppen från bryggan i Tomtebo och simturerna runt viken. Skölja bort eländet och kliva upp med friskare krafter.

En ny international?

30-talskrisens stormiga år utsatte alla politiska perspektiv och organisationer för hårda prövningar. Till synes obetydliga nyanser slets upp till avgrundsdjupa skillnader. Avlägsna konsekvenser bultade plötsligt på dörren och krävde avgöranden. Det tog bara två år för de utkastade svenska kommunisterna att göra upp med sina gamla lojaliteter.

Vid återsamlingskongressen i november 1929 hoppades ombuden att banden med Komintern snart skulle återknytas, senast under året därpå då, enligt stadgarna, en ny världskongress skulle hållas. Flyg hade också i sina brev till partikamrater landet runt utsatt förhoppningen att skilsmässan inte behövde bli långvarig, även om han själv hade sina tvivel.(17) Samma inställning hade väglett Kilbom redan i upptakten av partistriden och han hoppades på en snar tillnyktring av Kominterns större partier: ”Ju mer jag tänker över läget nationellt och internationellt ju säkrare är jag att vi *måste* hålla partiet *över* den nuvarande perioden. Det skall inte dröja länge förrän vi ha ändring i Tjeckoslovakiet och i Tyskland.”(18)

De uteslutna hade också noga skiljt på sin kritik av Kominternledningen och sitt förhållande till Sovjet-Ryssland och de sovjetiska ledarna. Ryssland var alltjämt arbetarnas stat och det sovjetiska kommunistpartiet världsproletariatets förtrupp. I Folkets Dagblads spalter hyllades Stalin som tidigare. Inget ifrågasättande skedde av vare sig partidiktaturen, fraktionsförbudet eller utrensningarna på 20-talet. Ändå var det ofrånkomligt att lojaliteterna började spricka upp. Ingen kunde undgå det faktum att det var det sovjetiska partiet som dominerade Komintern. Ingen kunde undfly insikten att de uteslutna svenska kommunisterna drabbats av samma maskineri som krossat så många andra.

Redan i början av 1930 inledde Kilbom publiceringen av kritiska artiklar från förkättrade ”högerkommunister” vars uteslutning ur Komintern man tidigare applåderat. Kritiken riktade sig också mot förhållandena i det ryska partiet. Folkets Dagblad distanserade sig även mot vissa ”överdrifter” i kollektiviseringen av det ryska jordbruket.(19) Ja, internt mellan skål och vägg yttrades rent hädiska tankar som när Samuelsson och Kilbom bara ett år efter partisprängningen ifrågasatte om Sovjetunionen överhuvudtaget kunde betecknas som socialistiskt?(20)

I mars inbjöds det svenska partiet till överläggningar med Brandlers kommunistiska ”högeropposition” i Berlin och i december samma år konstituerades en internationell sammanslutning av kommunistiska oppositionsgrupper, IVKO, där även svenskarna ingick.

Från att noga ha avsvurit sig släktskapet med ”brandleriter” och andra uteslutna representanter för – ”högerfaran” var det svenska majoritetspartiet efter bara ett år en av de viktigaste – och den överlägset största – komponenterna i den internationella kommunistiska ”högern”.

Orsaken var först och främst behovet av internationella kontakter. Själva utgångspunkten för bolsjeviseringen och det parti de byggt på 20-talet hade varit den ”proletära internationa- lismen”. Anna Stina Pripps varningar från partileden var säkert ännu representativa: ”Vad medlemmarna diskuterar och vad de är oroliga över, det är att vi är ett ‘nationellt’, ‘självständigt’ parti”.(21) Samtidigt började det stå klart för flera av de svenska ledarna att vägen tillbaka till Komintern murades igen. Dagligen överöstes de av skymford och anklagelser från Moskva medan sillénarna hyllades som de enda sanna företrädarna för Komintern. Någon världskongress stod inte längre i sikte och Komintern snarare hårdnade i sin ultravänsterism än lärde av bakslagen.

När svenskarna anslöt sig till den internationella kommunistiska ”högern” var det inte först och främst av programmatisk samhörighet utan för att om nödvändigt – och möjligt – bilda en ny kommunistisk international. Motsägelsefullt nog var IVKO:s själva syfte att inte göra det. Oppositionen skulle bara se sig som en falang av Komintern med målsättningen att reformera världsrörelsen, inte bilda några nya partier.(22) Men svenskarna, som var ett parti, större än alla andra IVKO-grupper tillsammans, kunde omöjligen bara verka som en öppen och utesluten fraktion av det lilla silknpartiet. Det skulle ge sillénarna en legitimitet de inte, enligt de uteslutna, förtjänade. Kilbomspartiet kunde inte begränsa sin verksamhet till kritik av Komintern utan måste agera på alla områden med ett kommunistpartis fulla kraft och auktoritet som ”proletariatets eget parti”. Därmed var det också omöjligt att acceptera en längre tids roll i Kominterns farstu, eller rättare sagt, soptunna. Logiken av den positionen var till sist att bygga en egen international. Och för att motivera ett sådant perspektiv måste även de sovjetiska ledarna konfronteras.

Inom loppet av bara några månader hade därför svenskarna förflyttat sig från att fördöma ”brandleriters och högeravvikares sabotage mot Komintern” till att inom IVKO kritisera dem för deras återhållsamhet i att skapa nya partier. Vad de svenska företrädarna såg på IVKO:s möten var heller inte särskilt överväldigande.

Tillsammans med Kilbom och Emil Andersson var det Flyg som gästade de internationella konferenserna och vämjts av ”skrivbordsteori och kammarlärd”.(23) Skillnaden mot handlingskraften i det unga Komintern han upplevt så intensivt var hjärtskärande. Och han beklagade sig ofta för Elsa över de nervpressande och meningslösa sammankomsterna där Brandler och andra storheter lade ut texten, ”Dessa tyskar gör en normal människa, eller ska vi säga svensk, retad.”(24) Under longörerna från talarstolen i sjabbiga lokaler seglade hans tankar hem till det parti han kände stolthet över och den verklighet han förstod.

Frustrationen över de nya internationella kamraterna förstärktes när möjligheten att skapa någonting nytt utanför Komintern ökade. Hösten 1931 uteslöts vänstern ur den tyska socialdemokratin och bildade Tysklands Socialistiska Arbetarparti, SAPD, med över tjugofemtusen medlemmar och stark arbetarförankring. Till det nya partiet slöt sig i januari - 32 något tusental av IVKO:s tyska medlemmar. Tillsammans med andra oberoende vänsterpartier, som det brittiska Independent Labour Party ILP, och norska Arbeiderpartiet, upprättade de samma år en ny internationell sammanslutning, Internationella Arbetsgemenskapen, IAG.(25) De uteslutna svenska kommunisterna föreslog att IVKO borde gå samman med denna rörelse och ta de första stegen mot en ny international.

När Flyg öppningstalade vid det svenska partiets nionde kongress i maj 1932 möttes hans deklamation av stormande applåder från de församlade ombuden: ”Ännu finns det kvar

rottrådar och förhoppningar att vi skulle komma åter till Komintern. Jag måste säga, att vore idag dörren öppen dit, skulle jag slå igen den”.(26)

Socialdemokrati eller nazism?

Återuppbyggnaden av de kommunistiska ställningarna och tillströmningen av nya anhängarskaror var emellertid en underordnad tendens i den polariserade svenska politiska situationen. De radikala stämningarna inom arbetarklassen kanaliserades inte först och främst till de båda kommunistiska rivalerna. Istället riktade de breda lagren sina förhoppningar till det överlägset starkaste arbetarpartiet. Efter bakslaget i valet 1928 och de goda tidernas slut hade socialdemokraternas profil radikaliserats och partiet talade om socialistiska lösningar på kristidens svårigheter. Medan de kommunistiska partierna räknade sina ny- eller återvunna medlemmar i hundra- och tusental mätte socialdemokraterna sina framgångar i tio- och hundratusental.

Andrakammarvalet 1932 blev en lysande triumf för socialdemokraterna som vann nära hundrasjuttiotusen nya väljare på ett svidande borgerligt nederlag.(27) För första gången någonsin förlorade de borgerliga partierna sin majoritet i riksdagen och socialdemokraterna bildade egen regering på grundval av det radikala krisprogrammet med omfattande åtgärder mot arbetslösheten som första punkt.

Den utgången av striden om vägen ur krisen stod i skarp kontrast till resultatet i Tyskland där Hitler några månader senare utropades till rikskansler efter nazisternas valsegrar. I Sverige hade fascistiska krafter ännu aldrig förmått formera sig till en betydelsefull politisk rörelse. Mussolini- och Hitlerinspirerade smågrupper av Furugårds eller Lindholms typ kunde inte på långt när mäta sig ens med något av kommunistpartierna. Till och med gentemot det lilla Silkpartiets sjuttiofemtusen röster 1932 var de svenska nationalsocialisterna en smågrupp med femtontusen väljare vid sitt första parlamentariska framträdande.(28) Däremot var sympatierna för fascistiska ideal inte obetydliga inom olika delar av det svenska etablissemanget. Högerns ungdomsorganisation, Nationella Ungdomsförbundet, genomsyrades av extremnationella och fascistinspirerade ideer. Inom polismakten och den militära befälskåren avslöjades titt som tätt fascistiska sympatier av arbetarpressen. Strejkbrytarorganisationernas härjningar var inspirerade av förebilderna söderifrån. Ändå var det ett intet mot den verklighet som konfronterade arbetarrörelsen nere i Europa. Medan de tyska arbetarnas organisationer dukade under inför fascismen tog arbetarrörelsen i socialdemokratisk skepnad initiativet här i norr.

Mot fascismen

Ifall några tveksamheter ännu fanns kvar bland de uteslutna svenska kommunisterna om Kominterns framtid sopades de undan i januari 1933. Hitlers maktövertagande markerade den kommunistiska ultravänsterpolitikens slutresultat. Världens starkaste kommunistparti utanför Sovjetunionen smulades sönder utan att kunna bjuda motstånd. Socialdemokratin, fackföreningarna och folkrörelserna gick samma öde till mötes inom loppet av några veckor. Ändå vägrade Kominternledningen att ompröva parollerna. Ja, till en början förnekades katastrofen. Bakslaget var bara tillfälligt. Snart skulle Hitlers dagar vara räknade och Moskva erkände Tysklands nya regim utan mankemang.(29)

Det svenska kilbomspartiet gjorde en helt annan bedömning. ”Reaktionen i dess mest brutala och öppna form är vid ledningen i Tyskland”, konstaterade Folkets Dagblad dagen efter Hitlers utnämning till rikskansler.(30) Att Hitler inte hade egen majoritet i riksdagen skulle ingen låta lura sig av. ”För dess reaktionära programs förverkligande behövs intet parlament. Nazist stormtrupper, officiellt utrustade med vapen och myndighet, räcker tillfullo och är mer värda än en riksdagsmajoritet”.(31)

Och tidningen rannsakade sina motståndare inom arbetarrörelsen: ”Vad säger nu alla profeter, vilka siat om Hitlers politiska död vid olika tillfällen under senare år?” Den enda chansen var att i elfte timmen resa massorna till förenad masskamp för ”de sista resterna av den borgerliga demokratin” och de egna intressena. Samma uppgift gällde snarast arbetarrörelsen runt om i Europa. ”Den öppna borgerliga diktaturen begynner i Tyskland. Får den bestå, skall den snart smitta av sig i övriga kapitalismens länder”.(32)

Medan Folkets Dagblads rubriker handlade om kravaller och gatustrider när nazisternas stormtrupper sprängde såväl arbetarmöten som de borgerligas – ”Hitlers mördarligor frossar i blod” – drog partiet igång en massagitation mot nazistfaran. I slutet av februari trummades styrkorna samman till ett stort möte på Auditorium i Stockholm. Flyg var huvudtalare på temat ”Hitlers banditvälde”. Det var ett klassiskt kommunistiskt anförande med en tillbakablick på världskriget och den tyska socialdemokratin roll 1919. Den hade då ”indirekt medverkat” till Hitlers seger genom att dämna upp revolutionen till förmån för den bräckliga och krisdrabbade Weimarrepubliken. Massornas ökade förtvivlan hade, förklarade Flyg, öppnat vägen för nazisterna. Hitler vara bara en galjonsfigur – ”megafonen med ett aldrig sinande förråd av demagogiska fraser” som skyllde allt ont på judarna och marxismen. Bakom honom stod storkapitalet som med ”terror och diktatur skall söka rädda det bankrutta systemet”.(33)

Talet nämnde bara de svenska hemmanazisterna i en bisats. De var alltför obetydliga för att uppfattas som ett verkligt hot. Det betydde inte att Sverige skulle undgå fascistfaran. Några dagar senare formulerade Flyg riskerna på ett möte i partiets arbetsutskott: ”Den fascistiska faran här i landet existerar framförallt inom högern och mindre inom Furugårds och Lindholms grupper. De avgörande högertidningarna uppträder nu öppet för Hitler. Samma ställningstagande kommer till synes vid deras sammanträden och föredrag där man öppet uttalar sig för diktaturen”.(34) Och Flyg hörde till dem som borde veta. Han var partiets ”fascistätare” och hade sedan våren -29 vid ett flertal tillfällen mött företrädare för den svenska fascismen i stormiga debatter.(35) Där hade han lärt känna deras argument och svagheter. Att de skulle representera någon konsekvent ideologi eller lära förnekade han bestämt. ”Fascismen” var, idémässigt sett, ingenting annat än en ideologisk kompott där populära – såväl reaktionära som revolutionära, borgerliga som socialistiska – föreställningar blandats samman till ”folkets”, ”rasens” och ”nationens” ideal, ovan klasser och politik. Den kunde inte spela någon självständig roll, utan blev ett verktyg i storfinansens händer för att med våld garantera kapitalets herravälde. Det fascistiska hotets kärna var alltså, enligt Flyg, varken ideologin eller de utom-parlamentariska kampgrupperna i sig, utan utvecklingen i riktning mot borgerlig diktatur.

Kampen mot fascismen handlade därmed inte först och främst om att konfrontera några brunskjortade gatukämpar, även om det ibland kunde vara nödvändigt. Det gällde att bemöta de fascistiska och diktatoriska tendenserna inom statsapparaten och borgarklassen genom att stärka de arbetandes kamp för sina egna intressen – både när det gällde demokratiska rättigheter och det rent materiella. Resolutionen från mötet på Auditorium ”mot fascism och undfallenhet” hade därför inte i första hand varit ett uttalande mot Hitler. Sådana yttranden och skrivelser var nog bra hade Flyg sagt, men viktigare var att ”svetsa arbetarklassens splittrade led samman”. Det viktigaste kravet mot fascismen från mötet var därför ”effektiv hjälp åt de arbetslösa” genom obligatorisk arbetslöshetsförsäkring.(36)

Att försöka slå vakt om den rådande parlamentariska ordningen tillsammans med icke-fascistiska delar av borgerligheten var överhuvudtaget ingen aktuell frågeställning för kommunisterna – vare sig de kallade sig kilbomare eller sillénare. Det var ju just vad de tyska socialdemokraterna hade försökt göra med Hitlers seger som följd.

Det var därför med tydligt socialistiska målsättningar som Kilbomskommunisterna manade till bred "arbetarsamling mot fascismen". Då, våren 1933, uppfattades inte detta som hopplös sekterism inom den radikala arbetarvärlden, tvärtom. Hela arbetarrörelsen, inklusive socialdemokratin, talade efter tre års världskris om socialistiska lösningar och hundratusentals arbetarväljare hoppades att Sveriges första "rent socialistiska regering" skulle börja förverkliga drömmarna.(37)

Otydlig skillnad

Ändå trädde här den otydliga skillnaden mellan Kilbom och Flyg i dagen. De bådas skilda politiska temperament hade också sin motsvarighet i skilda politiska roller. Medan Kilbom representerade den sista av Zäta Höglunds generation var Flyg en av de första "ryssarna", Kominternmannen framför andra. Medan Kilboms taktiska smidighet och realism av många partimedlemmar togs som uttryck för det vänstersocialdemokratiska förflutna, uppfattades samma egenskap hos Flyg som kylig leninistisk klarsyn. Efter partisprängningen hade många glunkat om att Flyg borde få plats vid sidan av Kilbom på Folkets Dagblad för att garantera den bolsjevikiska principfastheten. Men Flyg skrev till Almén: "Kanske att KK inte gärna vill, men det säger han ej direkt. Han tycks frukta eller misstro mej. Det blir nog strid oss emellan någon gång. Ty våra vägar gå nog ej åt samma håll. Nå, den dagen den sorgen."(38) Stridens första aningar skulle inte låta vänta på sig.

Vid ett ledningsmöte i mars -33 avslöjade Kilbom nästan som i förbigående att han inte alls delade de övrigas uppfattning om socialismen som enda svaret på fascismen. Om ett krig skulle bryta ut i framtiden mellan demokratiska kapitalistiska stater och fascistiska måste partiet klart ta ställning för demokratin, förklarade Kilbom till de övrigas förvåning.(39) Han vände sig också mot den ultimativa inställningen till enhet med socialdemokratin som de övriga, i linje med sjätte världskongressens inställning, alltjämt gav uttryck för.

Vid sin sida hade han Samuelsson som frustrerades över att parollerna om "samling" och "enhet" inte kunde fyllas med något konkret innehåll. Meningsbytet gav inte upphov till några våldsamma slitningar eller fraktionella formeringar, men de uttryckte skillnader som grodde under ytan. För Kilbom och Samuelsson höll behovet av enighet mot fascismen på att växa upp till tidens viktigaste fråga, ett behov man måste kunna kompromissa för att möta.

Så länge sillénarna höll fast vid sin sekterism var denna groende skillnad inget stort problem, men den var ett förebud om vad som komma skulle när parollerna om "enhet" började pumpas ut från oväntat håll.

7. Folkfronten

Det gäller att systematiskt bevisa för arbetarna att utan ett revolutionärt störtande av kapitalismen ingen internationell fredsdömstol, inga överenskommelser om minskade rustningar, ingen 'demokratisk' reorganisering av Nationernas Förbund kan förhindra nya imperialistiska krig".

Ur Kominterns 21 medlemsvillkor(1)

Under våren och försommaren 1933 krossades Tysklands en gång så mäktiga arbetarrörelse och alla förhoppningar om Hitlers snara fall begravdes under stöveltrampet. De som ännu hoppades på ett under tvingades till sist se sanningen i vitögat. I februari -34 upprättades en profascistisk diktatur även i Österrike efter flera dagars gatustrider. Till skillnad från i Tyskland hade Österrikes arbetare, under ledning av radikala socialdemokrater, försvarat sig med vapen i hand och stridit från hus till hus. Men vad hjälpte det? De hade stått ensamma medan den blivande diktatorn Dolfuss beväpnats till tänderna av Mussolini. Samma månad

försökte också franska fascister genomföra en beväpnad demonstration och storma parlamentet. Försöket slogs ned men Frankrike darrade.

Inom den europeiska arbetarvärlden upplevde miljoner människor ett omedelbart och tvingande behov att slå tillbaka. Det ändlösa inbördeskriget i arbetarrörelsen, medan fascisterna oförtrutet marscherade, måste få ett slut. Trycket från arbetaropinionen på kommunisterna att överge ultravänsterkursen, liksom på socialdemokraterna att våga samarbeta med vänsterrivalerna, växte. Samtidigt inledde Moskva en senkommen omorientering som slog världen med häpnad.

Nationernas Förbund

Katastrofen för tredje-periodenkursen hade övertygat de sovjetiska ledarna att revolutionen i Europa för tillfället var ett avslutat kapitel. Att hoppas på viktiga kommunistiska segrar i väst, som ett sätt att bryta Sovjetunionens isolering, sågs som illusionspolitik. Tyskland hade alltid, av såväl socialdemokrater som kommunister, upfattats som nyckeln till den socialistiska möjligheten i Europa. Nu hade porten slagits igen med en våldsamt smäll. Istället för att fåfängt försöka framkalla på förhand dömda revolutionära utbrott i den kapitalistiska omgivningen måste Sovjet skyddas med andra medel; militär upprustning och strategiska allianser.

Under 1934 inleddes de sovjetiska sonderingarna med en ansökan om medlemskap i Nationernas Förbund, NF. En förutsättning för samarbetet var att Moskva erkände de gränser och den efter-krigsordning som överenskommit i Versailles 1921. Samma villkor hade året innan uteslutit Hitlertyskland ur förbundet. När det sovjetiska medlemskapet beviljades på hösten hade ett nytt blad vänts i Europas mellankrigshistoria.

Alltsedan NF:s bildande 1919 hade "folkförbundet" fördömts av bolsjevikerna. Och för Kommunistiska Internationalen, som grundats samma år, var motståndet mot NF en självklar utgångspunkt som skrevs in i villkoren för medlemskap. De hårda fredsvillkoren i Versailles som understöddes av många socialdemokrater i segrarländerna och godkändes av deras kollegor i Tyskland hade inte bara fördömts av tyska nationalisterna och militarister utan även av arbetarrörelsens vänsterkrafter. Villkoren gick rakt emot Zimmerwaldmanifestets målsättningar om en fred utan annekationer eller skadestånd. NF uppfattades därför också som det segrande imperialistiska maktblockets världsorganisation för att undertrycka de besegrade. Revolutionens unga Sovjet-Ryssland, arbetarnas stat, hade naturligt stått utanför en sådan organisation. När Sovjetunionen i september 1934 inträdde som medlem i "folkförbundet" och accepterade Versaillesfreden förpassades därför inte bara ett och ett halvt årtiondes Kominternpropaganda mot NF till skräpkammaren. Hela den föreställningsvärld om världsimperialismen och krigsfaran som legat till grund för Kominterns verksamhet måste omprövas.

Sjunde världskongressen

Det mest chockerande med kursändringen i Moskva för de kommunister som stod utanför Komintern var emellertid kanske just att ingen sådan omprövning ägde rum. När Kominterns sjunde världskongress sammanträdde sommaren 1935 girade organisationen etthundraåttio grader utan ett ord av självrannsakan eller omprövning. Det nya lösenordet blev "Folkfront mot fascismen!"(2)

Det innebar att de kommunistiska partierna under den kommande perioden skulle lägga de revolutionära ambitionerna på hyllan för att istället samla alla antifascistiska krafter inom såväl arbetarrörelsen som borgerligheten till gemensamt motstånd mot det fruktansvärda hotet. Många radikala arbetare i Europa hälsade de nya tongångarna med glädje. Äntligen

skulle den utmattande söndringen upphöra och krafterna förenas. För många var också kampen mot fascismen synonym med en kamp för de arbetandes fri- och rättigheter på alla områden. En seger över fascisterna var bara det första oundgängliga steget i kampen för arbetarrörelsens socialistiska målsättningar. De hade svårt att ana vidden av de säkerhetspolitiska uppgörelser som låg bakom kursändringen i Moskva.

När sovjetledarna våren 1935 tecknade sina försvarsavtal med Tjeckoslovakien och Frankrike var det med förutsättningen att de kommunistiska partierna inte längre skulle störa den etablerade ordningen med utomparlamentariska äventyrligheter. Dessutom måste Kominternpartierna ompröva sin traditionella agitation mot rustningsanslagen. Vem tjänade på att Sovjetunionens bundsförvanter mot fascismen försvagades militärt? Genom Moskvas nya säkerhetspolitik och Kominterns folkfrontsparoller bröts kommunisternas ultraradikala isolering.

De svenska ”sillénarna” var inte sena att hörsamma Moskvas nya signaler. Konfrontationslinjen hade kostat mycken möda och stora uppoffringar. Ändå befann sig partiet fortfarande långt efter de uteslutna i fråga om antal och inflytande. Trots upplopp och revoltstämningar stod ännu efter fyra års kamp inget allvarligt revolutionärt läge i sikte. Istället visade socialdemokraternas kraftiga frammarsch att Sveriges arbetare föredrog att pröva mer fredliga vägar. Partiet ömsade skinn utan större problem och anammade den ”realism” man 1929 revolterat mot. Hugo Sillén som fått personifiera den föregående politiken sköts i bakgrunden, medan Sven Linderot framträdde som den nya tidens man.(3)

Plötsligt hade slagorden om ”socialfascism” tystnat, ”silléneriet” i fackföreningarna upphört och de militanta rödfrontkämparnas uniformer hängts undan. ”Kilbomarna” var inte längre ensamma i sin roll som ansvarsfull vänster i fackföreningar och folkrörelser. Och när försvars- och utrikesfrågor debatterades i riksdagen framstod med ens kilbomskommunisterna som övergivna principryttare på den gamla vänsterkanten. En märklig politisk rockad hade ägt rum och de uteslutna kommunister som några år tidigare brännmärkts för ”högeravvikelser” angreps nu lika tvärsäkert för ultravänsterism. De vägrade emellertid att hänga med i svängarna och höll fast vid den föreställningsvärd de en gång grundade sin rörelse på och försvarat genom åren.

I Folkets Dagblad kritiserade Flyg Moskvas nya kurs och påminde om hur paktsystemen 1914 utlöst storkriget. ”Sovjetunionen står ej längre – för att citera Lenins stolta ord – ‘oberoende av imperialismens värld’ utan är förbundet med en del därav”.(4) Därmed ökade, enligt Flyg, risken för krig mellan alla stater som var insyltade. Och den arbetarklass som följde Kominternpartierna riskerade att få spela kanonmatens roll, som förra gången. ”Kominternpartiet i Frankrike får nu ge besked – klar bekännelse för den franska imperialismen”, hävdade Folkets Dagblads rubriker när Stalin gav sitt stöd åt det franska rustningsprogrammet. Och Flyg skrev: ”tredje internationalen som en gång grundades för att bli ledaren av klassens kamp mot en döende kapitalism”, har ”liksom sin föregångare engagerats i makternas spel samt lämnat klassintressets bas”.(5)

En fjärde international

Det första försöket att återskapa en arbetarinternational ”på revolutionär grund” hade gjorts vid den konferens i Paris i augusti 1933 som den nybildade internationella samlingsorganisationen IAG kallat till. Det svenska partiet hade sändt en manstark delegation med Flyg och Samuelsson i spetsen.

Denna sommar efter Hitlers triumf gick debattens vågor höga inom arbetarrörelsens vänster och många omprövade gamla ståndpunkter. Kominterns vägran att erkänna sitt delansvar för katastrofen och, än så länge, överge ultravänsterkursen var, menade flera, det slutgiltiga

uttrycket för rörelsens förfall. Världsrörelsen hade reducerats till ett simpelt redskap för Moskvas utrikespolitik som i sin tur uttryckte intresset hos en alltmer maktfullkomlig byråkrati. Att försöka reformera organisationen var lönlöst.

Tankegångarna som länge vuxit sig starkare i det svenska partiet blev efter nederlaget i Tyskland allmänna bland oppositionella kommunister och socialister. Vid konferensen i Paris, som samlade ett femtontal partier och grupperingar, förfäktades de framförallt av den trotskistiska Internationella Vänsteroppositionen, två holländska revolutionära socialistpartier och det tyska SAPD. En ny, fjärde international, borde omedelbart bildas för att samla de revolutionära styrkorna.(6)

Men svenskarna tvekade. Samlingen i Paris motsvarade ändå inte deras förhoppningar. Den politiska spännvidden omöjliggjorde någon djupare enighet. Medan det brittiska ILP inte ville stänga dörren till Komintern eller kritisera Moskva för hårt talade trotskisterna om behovet av en ny revolution i Sovjetunionen för att störta byråkratin. Det norska Arbeiderpartiet, som införlivat Norges socialdemokrater, tycktes närmast stå på tröskeln till den Andra, socialdemokratiska, internationalen. Hur skulle dessa vitt skilda perspektiv kunna sys ihop? Och att bilda en ny international bara tillsammans med trotskisterna och tyska SAPD, kändes inte som någon lovande start. Var inte församlingen egentligen just den slutstation som Sillén-minoriteten därhemma ständigt förutspått att de uteslutna till sist skulle hamna vid? Tillsammans med alla dem man själva en gång, i bolsjeviseringens namn, sparkat ut ... Flyg skrev uppgivet från det röriga och stimmiga Hotel Lafayette där debatterna fortgick dag som natt: ”Det hela synes mig meningslöst och hopplöst.”(7)

Den svenska delegationen röstade också, som tungan på vågen, emot en deklaration för en ny international och återvände modstulen hem med oförrättat ärende. Kanske mer anade än insåg de att tåget hade gått. Med Kominterns omorientering året därpå och socialdemokratins minskade motstånd mot samverkan med kommunisterna avstannade uppspjälkningen från den gamla arbetarrörelsen. De växande socialdemokratiska vänsterfalangerna i bland annat Frankrike och Spanien tvingades inte längre bryta med sina partier för att kunna kämpa tillsammans med kommunistiska arbetare mot fascismen. Den radikaliserade viljan att slå tillbaka kunde kanaliseras inom de gamla internationalerna.

”Socialistisk samling”

Hemma i Sverige skördade emellertid Kilbomspartiet en av sina största framgångar. I Göteborg hade socialdemokraterna varit inbördes splittrade alltsedan mitten av 20-talet. En radikal opinion hade formats kring grovarbetaren och s-riksdagsmannen Albin Ström som gått med vänstern 1917 men återvänt till moderpartiet efter några år. Tillsammans med Göteborgskamraten Torsten Henriksson, tog Ström avstånd från den nytillträdna socialdemokratiska regeringens krisuppgörelse med bondeförbundet och fick majoritet för sin ståndpunkt i Göteborgs arbetarkommun.

De socialdemokrater som stod lojala med partiledningen slog tillbaka och krävde att Ström uteslöts ur partiet men det medlemsmöte som inkallades i december 1933 vände på steken. Istället för att kasta ut Ström röstade mötet för uteslutning av de partitrogna företrädare. Partiledningen i Stockholm ogiltigförklarade mötesbeslutet och uteslöt Ström i januari 1934. Han följdes ut ur socialdemokratin av några tusen medlemmar i den största brytningen sedan 1917.(8)

Var det den nya stora möjligheten som öppnade sig? Efter fyra stormiga klasskampår och radikalisering. Socialdemokraternas valseger två år tidigare hade inte stillat stämningarna, utan tvärtom givit arbetarsidan råg i ryggen. Just nu gick den årslånga byggnadskonflikten mot sin kulmen. Gentemot hotelser från den socialdemokratiska regeringen om tvångsåtgärder

för att bryta strejken kände kommunisterna medvind på arbetsplatserna. Även Flyg upplevde åter en slags livets medvind. Efter den lyckade riksdagsdebuten fem år tidigare hade han börjat framstå som den mest framträdande bland andra kammarens kommunistiska ledamöter. Hyllningarna från vänner och partifolk på fyrtioårsdagen sommaren -31 var översvallande. Och Ture Nermans ord satt knappast ivägen för självförtroendet: ”Som kamrat hör Nils Flyg till de mest omtyckta och är personligt populär långt utanför partiet. Hans intelligens, optimism och humor, överhuvud hans goda, glada och naturliga mänskliga väsen har hjälpt honom att övervinna personliga svårigheter och att sätta sig över åsiktsfienders hat.”(9)

Populär var han inte minst bland kvinnorna och ryktet som kvinnokarl var numera grundmurat på particentralen vid Luntmakargatan. En av de historier som viskades mellan skrivborden var om en uppnosig hotellportier i Eskilstuna där Flyg övernattat efter ett möte. ”Herr Flyg glömde ett damnatlinne på rummet, ska jag skicka det?” frågade portieren indiskret per telefon. ”Nej, behåll det ni tills jag kommer nästa gång”, ska Flyg ha svarat.(10) Grubblerierna vid den ensamma nattvandringen i Moskva låg några tusen kvällar bort.

Våren 1933 hade Flyg också tagit klivet in i en ny tidsålder. 30-talet innebar bilismens genombrott i Sverige. De arbetslösa lågbetalda slit på AK-jobb långt från hemorten lämnade efter sig ett alltmer förgrenat och modernt vägnät där de blänkande maskinerna inte behövde skumpa sönder på krokiga kostigar. Med ett nytaget körkort i nypan blev Flyg en hängiven motorist. 1934 köpte han sig – med lånade pengar förstås – en Chevrolet och blev omedelbart duschad av okvädingsord och anklagelser från silknare och andra motståndare för att ha skott sig. Men ute på vägarna mellan föredrag och konferenser bars han fram av fartvinden i självvald ensamhet. Och kanske nynnade han ibland på en bordsvisa från fyrtioårsdagen: ”Hej, vak upp du däste borgare, nu kommer Nisse Flyg!”(11)

Namnbyte

Kilbomspartiet hade aldrig varit starkt i Göteborg. Distriktet var ett av de få som med stor majoritet följt sillénarna 1929 och styrkeförhållandena hade inte förbättrats med åren. Under ledning av bland andra ”kulsprute-ville”, skolläraren Vilhelm Johansson som vi mötte i ungdomsförbundets debatt om proletariats diktatur, segade sig den lilla medlemskadern utsiktslöst framåt i ständig motvind. Uteslutningen av Ström kom därför som en skänk från ovan.

Påskan 1934 slog sig Ströms socialdemokrater samman med kilbomskommunisterna vid en konferens för ”Socialistisk Samling” i Göteborg. För att markera det nya hade kilbomspartiet, efter en allmän medlemsomröstning strax innan, beslutat dumpa sitt kommunistiska partinamn och anta en ny, rent socialistisk beteckning: ”Socialistiska partiet – arbetarnas och jordfolkets förbund”.

Orden ”sektion av Komintern” efter partiets namn, hade plockats bort ett år efter parti-sprängningen 1929. Två år senare hade partikongressen börjat fundera på att ändra partinamnet för att undvika förväxling med sillénarna. Ytterligare två år därpå, under intryck av den nya brytningen från socialdemokratin, fattades så slutligen beslutet. Nu var de forna Kominternkämparna och bolsjevikerna socialister, rätt och slätt. Och under den socialistiska samlingens paroll förenades de med omkring fyratusen radikala socialdemokrater till en ny kraftkälla inte bara i Göteborg. På ett tjugotal orter, från Borås upp till Jönköping, anslöt sig hundratals radikala socialdemokrater till samlingen.(12)

Att namnbytet och sammanslagningen på något sätt handlade om ideologisk urvattning förnekades bestämt av de ledande kilbomarna. I den principförklaring som antogs av Göteborgskonferensen fanns, i en eller annan form, de flesta av de viktigaste kommunistiska grunderna med. Men ofta uttryckta på ett finurligt litterärt sätt och med dagsagitationens mer

taktiska formuleringar. Avskrivningen av Komintern, det nya partinamnet tillsammans med de nya medlemsmassorna och kanske framförallt med de nya åhörarskarorna avlägsnade därmed partiet ytterligare några steg från dess gamla kommunistiska identitet. Det tydligaste uttrycket för det var den allt skarpare profileringen av partiet som ett freds- och nedrustningsparti i bjärt kontrast till 20-talets bolsjeviserade proletärbeväpning. Valet av internationella kontakter förstärkte förändringen.

Doriot

Någon fjärde international hade inte kommit till stånd sommaren -33. Tyska SAPD hade övergivit iden samtidigt som den en gång relativt starka organisationen maldes sönder i hemlandet och obönhörligt förvandlades till en ren exilgrupp. Trotskisterna hade anslutit sig till de socialdemokratiska partiernas radikaliserade ungdomsorganisationer i hopp om att där finna styrkorna för en fjärde international och det norska Arbeiderpartiet hade till sist även offentligt övergivit revolutionsambitionerna för att bilda regering. Ändå gjorde IAG nya försök att samla de oppositionella socialistkrafterna. Det nya mötet ägde rum i februari 1935 i Parisarbetarnas röda stadsdel S:t Denis där den förre kommunistledaren och borgmästaren Jacques Doriot stod som värd.

Den reslige stålarbetaren hade varit en av den franska kommunismens pionjärer som med brinnande entusiasm kastat sig in uppbygget av Komintern och dess franska gren i början av 20-talet. Som ledare för ungtkommunisterna och ledamot av den nya internationalens exekutivkommitté personifierade han den revolutionära franska upprorstradition som så länge bildat underlag för starka radikala rörelser i landet. Dömd till långvariga fängelsestraff för antimilitaristisk agitation i mitten av 20-talet, glödande antikolonialist i parlamentet, folkkär arbetarledare och kommunistisk borgmästare i hjärtat av Paris' norra arbetarförstäder, framträdde han som en av kommunisternas mest färgstarka ledare och förutspåddes rollen som generalsekreterare.(13)

Kominterns sjätte världskongress kom emellan. Doriot följde lojalt den nya vänsterkursen men drog sig inte för att kritisera den internt. När de franska fascisterna vädrade morgonluft efter Hitlers maktövertagande manade Doriot partiledningen att byta spår. Fascisterna måste mötas av kommunister och socialister gemensamt medan tid var. I samband med det blodiga kuppöversöket i februari -34 gick Doriot från ord till handling och mobiliserade arbetarna i S:t Denis, kommunister och socialdemokrater, till en gemensam försvarskommitté mot fascisterna.

Men Doriots opposition hade blivit för mycket för partiledningen och efter en intensiv smutskastningskampanj uteslöts han i juni 1934, bara dagar innan de nya tongångarna från Moskva nådde ut till Kominterns partier. En månad efter uteslutningen undertecknade det franska kommunistpartiet sin överenskommelse med socialistpartiet om gemensamt uppträdande mot fascismen, men att ta Doriot till nåder var uteslutet.

Som ”arbetarklassens och kommunismens fiende” fördrevs han från partiet och följdes av medlemsmajoriteten i norra Paris. Genom hugg och slag hindrades Doriots anhängare från att nå kontakt med andra delar av kommunistpartiet men etablerade en oppositionell bastion på hemmaplan där Doriot kunde räkna med stöd från majoriteten av arbetarbefolkningen. Bara några dagar före IAG-delegaternas ankomst till S:t Denis i februari 1935 hade ett kommunistiskt försök att storma ett Doriotmöte slagits tillbaka under våldsamt handgemäng.

Londonbyrån

Bland de nytillkomna på IAG-mötet märktes förutom Doriots anhängare de norska socialisterna kring tidskriften Mot Dag. Mot Dag-gruppen var inte något parti utan mer ett

marxistiskt upplysningssällskap av intellektuell prägel. När Arbeiderpartiet bröt med Komintern 1923 följde Mot Dag det nybildade kommunistpartiet men uteslöts i samband med vändningen på sjätte världskongressen fem år senare. Trots att gruppen stod utanför de båda arbetarpartierna försökte Mot Dag upprätthålla sin marxistiska och revolutionära publicistiska verksamhet.(14) Skiftet av norska representanter i IAG var inte utan symbolik. Gemenskapens enda verkliga massparti med ett par hundratusen medlemmar hade försvunnit ut till höger och ersatts av en handfull principfasta intellektuella.

Ett annat nytillskott skulle bli mer betydelsefullt, det nybildade spanska POUM, Förenade marxistiska arbetarpartiet, en sammanslagning av före detta trotskister och högerkommunister med bortåt tiotusen medlemmar och därmed starkare än det spanska Kominternpartiet. (15)

Under den högstämda beteckningen ”Internationella byrån för revolutionär socialistisk enhet” förenades de närvarande brokiga grupperingarna inom en gemensam organisatorisk ram utan större politiska förpliktelser. Tanken på att skapa en ny international avskrevs på ett bra tag. Varje ingående parti skulle istället, utifrån sina egna förutsättningar, vinna det massinflytande som krävdes för att en ny international i framtiden skulle kunna framträda som ett verkligt alternativ till Komintern och socialdemokratin. Genom en gemensam organisationsbyrå, förlagd till London där det brittiska ILP hade sitt högkvarter, skulle de ingående organisationerna kunna utbyta erfarenheter utan att underordna sig någon internationell ledning som i Komintern. Det svenska partiet kunde därmed ansluta sig utan några politiska risker.

Det enda verkliga politiska utspelet från konferensen i Paris var att skapa en internationell fredskommitté med uppgift att få tillstånd en världsomfattande massrörelse för ”verklig nedrustning och fred”. Världens arbetare skulle med alla medel motsätta sig rustningar och krig vare sig de ägde rum i fascismens namn eller demokratins. Deklarationen, som tydligt bar det brittiska ILP:s pacifistiska prägel, antogs enhälligt av de församlade trots att den så uppenbart stred mot de gamla bolsjevikiska principerna om proletärbeväpning och klasskrig som ännu, åtminstone formellt, utgjorde grundvalen för flera av partierna.(16) För det svenska partiets fredsframtoning passade emellertid kampanjen utmärkt då den kom i helt rätt ögonblick.

Det var just våren 1935 som Moskva och Komintern befann sig mitt uppe i den drastiska kursändringen bort från tredje perioden-kursen. I maj slöt Sovjetunionen nonaggressionsavtalet med Frankrike. Samtidigt föddes den franska folkfronten där kommunister och socialdemokrater i samverkan med det borgerliga radikalpartiet tog sikte på regeringsmakten. Mindre än tio år efter det krig som skulle gjort slut på alla krig, inleddes återupprustningen av Europa. Att socialdemokratin mer eller mindre aktivt skulle stödja de nationella försvarsprogrammen var något alla kommunister tagit för givet. ”Socialpatrioterna” från 1914 skulle åter föra den internationella arbetarklassen till slaktbänken om inte kommunisterna hindrade det, det hade Komintern förutspått från början. Det nya var emellertid att också socialdemokratins kommunistiska utmanare, de som en gång skapat sin rörelse mot just ”socialpatriotismen”, trappade ner sitt motstånd mot rustningarna. Ja, samma människor som på 20-talet gått i fängelse för sin antimilitarism, samma principfasta leninister som bara månader innan dundrat om klasskrig mot nationskamp, började i antifascismens och det sovjetiska försvarsintressets namn gå över till den hatade ”socialpatriotiska” ståndpunkten. (17)

Men för den vänster som stod utanför Komintern gällde ännu de gamla sanningarna och Londonbyråns paroller om fred- och nedrustning liknades vid den kamp som Zimmerwaldrörelsen fört två årtionden tidigare.

Den första prövningen lät inte vänta på sig.

Abessinien

När Mussolini i oktober 1935 invaderade Abessinien, det nuvarande Etiopien, beslutade det nya NF nära nog enhälligt om ekonomiska sanktioner mot angriparen.

Liksom de flesta inom arbetarrörelsen fördömde Flyg och det svenska socialistpartiet Mussolinis "afrikanska rövartåg" och försvarade Abessiniens rätt till oberoende. Här skiljde de sig exempelvis från syndikalisterna som intog en oklar ställning. Medan SAC som organisation uttalade sig mot Mussolinis överfall företrädde dess språkrör, Arbetaren, en närmast neutral hållning. "Feodalismens" Haile Selassie eller fascismens Mussolini gick på ett ut, menade tidningen: "För det abessinska folket finns det ingen frihet, utan endast feodalt slaveri. Det finns ingen anledning att uppträda till försvar för detta".(18)

Men trots att socialisterna solidariserade sig med Abessiniens försvarskamp motsatte de sig sanktionerna. Eftersom NF inte hade ändrat karaktär utan representerade ett mäktigt imperialistblock som förslavade miljoner människor i sina kolonier kunde ingen ta dess omsorg om Abessinien på allvar. Sanktionspolitiken var bara ett uttryck för Englands och Frankrikes försvar för sina egna intressen som oinskränkta kolonialmakter.

De inom arbetarrörelsen som krävde sanktioner, för att inte tala om militära insatser, bidrog istället till att snabbt öka risken för ett nytt imperialistiskt stormaktskrig i Europa och driva in arbetarklassen på den ena sidan. Återupprustningen av västmakterna hösten -35 skedde just med argumentet att det var nödvändigt att kunna sätta kraft bakom den kollektiva säkerheten inom NF:s ram.

Mot "krigsaktivism"

I september 1935, när kampanjerna för NF-sanktioner mot Mussolinis krigshot organiserades som bäst, gick därför Flyg och socialisterna tillsammans med syndikalisterna ut i en utmanande fredskampanj "mot sanktionskrig och rustningar". Sanktionsförespråkarna stämplades som "krigsaktivister" och arbetarklassen manades att "förhindra vilken som helst regering att mobilisera landets ungdom och mandom för att föra den till slaktbänken. Med generalstrejk, mobiliseringsvägran, bojkott mot krigsindustrin och alla lämpliga medel måste landets indragande i kriget förhindras."(19)

Fredskampanjen hade just kommit igång då den moderna italienska krigsmaskinen släpptes loss mot Abessiniens primitivt beväpnade försvarare. De följande sju månaderna av mekaniserat kolonialkrig med gasbombningar av fattiga byar skulle lära miljoner människor i Europa vad fascismen var i stånd till.

Ursinnet mot Mussolini och viljan till solidaritet med de angripna var särskilt stark inom arbetarrörelsens mest radikala delar där man så länge sökt vägar att stoppa fascismen. Efter Hitlers maktövertagande hade exempelvis IAG manat till "arbetarsanktioner" mot Tyskland med bojkott av tyska varor och politisk isolering av naziregimen. Även inom stora delar av socialdemokratin och fackföreningsrörelsen var stödet starkt för sådana åtgärder. Vreden hade därför varit stor när Moskva vägrat ställa upp på "arbetarblockad". I Sverige hade också förbittrade arbetarröster höjts mot den socialdemokratiska regeringen som även den, när det till sist kom till kritan, avvisade bojkottkraven.(20)

Moskvas världspolitiska lappkast förändrade fullständigt förutsättningarna men raderade i förbifarten ut alla tankar om några självständiga aktioner från arbetarrörelsens sida. Ja, hela föreställningen om arbetarrörelsen som en separat internationell maktfaktor sopades undan.

När Flyg och de svenska socialisterna tillsammans med syndikalisterna angrep NF-sanktionerna tvingades de inte bara gå rakt mot strömmen. De attackerade också de enda åtgärder som i det nya läget föreföll kunna bjuda Mussolini spetsen och anklagades av den

kommunistiska och socialdemokratiska pressen för att ”gå Italiens ärenden”. Samtidigt hamnade de i obekvämt politiskt sällskap. Då värriksdagen 1936 som ett led i NF-sanktionerna tog ställning för en kreditspärr mot handel med Italien röstade Flyg och den socialistiska riksdagsgruppen i konsekvensens namn nej. Endast högerens mest ökända Mussolinianhängare följde exemplet och fascistpressen applåderade skadeglatt.(21)

Samma sak hände med den traditionella kommunistiska motionen om utträde ur Nationernas Förbund. Nu företrädde den bara av Flyg och socialisterna medan kommunisterna vänt på klacken och försvarade NF-medlemskapet. Det hela var mycket irriterande och öppnade för politisk smutskastning men åstadkom knappast någon omedelbar politisk skada. De flesta radikala arbetare kände till socialisternas argument. Viktigare var att partiet inte längre kunde uppfattas som antifascismens mest radikala spjutspets. Den skarpa freds- och nedrustningsprofilen sköt en helt annan paroll i förgrunden.

Neutralitet

Det omedelbara alternativ som socialisterna och syndikalisterna förde fram mot sanktionspolitiken blev i praktiken aldrig någon ”arbetarsolidaritet” med de kämpande abessinierna. Orsaken var inte bara svårigheterna att fylla den med ett realistiskt innehåll. Viktigare var bedömningen att stormaktskonfrontationen kring Abessinien riskerade att utlösa det nya storkriget. Den helt överordnade uppgiften uppfattades därför som att förhindra en ny imperialistisk världsdrabbning och alla försök att locka med arbetarklassen i ”häxdansen”. Svaret på sanktionskraven formulerades därför i det gemensamma fredsuppropet: ”En bred och djup folkfront av arbetare, småfolk och fredsvänner måste svetsas samman kring parollen neutralitet, den paroll om vilken Sveriges arbetarklass var orubbligt enig 1914-1918”.(22)

Kamp för en strikt statlig neutralitetspolitik, det var så den svenska arbetarklassen kunde motsätta sig det hotande kriget. Inställningen låg i själva verket ljusår från den bolsjevism Flyg så länge bekant sig till. Lenins paroll om att ”vägra offra liv och blod i det imperialistiska kriget” hade varit en upprorsmaning, inte ett utrikespolitiskt förslag om mellanstatligt umgänge. Flyg, som kunde sin Lenin utan och innan, kände förstås till det, men var inte parollen om statlig neutralitet, på samma sätt som ”fred” och ”nedrustning”, bara ett mer populärt sätt att framställa den ursprungliga kommunistiska grundinställningen till kapitalistiska rustningar och krig? Så användes också slagordet till en början av socialisterna, sammantvinnat med. de gamla revolutionsargumenten.

Ändå öppnades dörren till en ny politisk logik.

Skärpta spänningar

Kilbom uttryckte tidigt en helt annan uppfattning än Flygs och den övriga partiledningens och tvekade inte att föra ut den på Folkets Dagblads ledarsida. Sverige borde göra gemensam sak med Sovjetunionen och småstaterna för att pressa fram hårdare NF-åtgärder mot Mussolini. Dessutom borde den svenska regeringen exportera vapen till Abessinien.(23) Under trycket av den växande arbetaropinionen för NF-sanktioner ökade spänningarna i partiledningen och Samuelsson varnade för att partiet isolerade sig från arbetarna.(24) Det viktiga var inte de exakta parollerna för demonstrationer och möten utan att de representerade en växande vilja att slå tillbaka fascismen. Partiet borde finnas med utan att för den skull ge avkall på sin principiella grundsyn. Och vad gällde vapenstöd till Abessinien kunde han inte alls förstå de övrigas argument. Abessinien var en nation i den koloniala världen som överfallits av en imperialistisk stormakt, det kunde väl inte råda någon tvekan om att ge landet rätt till vapen?

Att Samuelsson här talade på klassiskt Leninvis drunknade emellertid helt i motargumenten om att våga gå emot strömmen och stå på sig mot krigsaktivismen. Samuelssons sak för-

bättrades heller knappast av att han flankerades av Kilbom vars politiska tvetydighet och vankelmod vid det här laget knappast doldes. Året innan hade han på helt eget bevåg startat tidskriften *Folket i Bild* både för att personligen tjäna en slant och åstadkomma en ”begynnande avspänning” gentemot socialdemokratin.(25) Alla kunde också se att tidningen orienterade sig i folkfrontsriktning. Trots att Kilbom godtagit Londonbyråns och partiledningens inställning till sanktionspolitiken förmådde han inte försvara den i *Folkets Dagblads* spalter. Resultatet blev istället famlande argument om riskerna för den svenska utrikeshandeln och de svenska arbetarnas levnadsstandard. Partimedlemmar skrev förbaskade inlagor och Emil Andersson vände sig mot Kilboms ”småborgerligt merkantila synpunkter på arbetarklassens socialistiska kamp mot kriget”.(26)

Kilbom och Samuelsson talade som mot en mur medan partiledningen sammansvetsades bakom partiordföranden. Flyg vacklade inte. Flyg frångick inte för en sekund principerna trots att stormbyarna friskade i. Just så skulle en partiledare, en kommunistisk ledare, vara. En bolsjevik som höll när andra tvekade. ”I stormen växer människan stor...”

På förslag av Carl Bergström, Flygs förtrogne som övertagit redaktionssekreterarstolen på *Folkets Dagblad* efter splittringen -29, halverades Kilboms inflytande som tidningens chef-redaktör. Det var i oktober -35 och hela utrikesavdelningen, inklusive de utrikespolitiska ledarartiklarna, skulle i fortsättningen skötas av Nils Flyg som så oöverträffat och kompromisslöst kunde lägga ut partilinjen.(27)

Ett kraftprov

Vårvintern 1936 var det uppenbart för många att de ledande NF-makterna inte hade menat allvar med sina solidaritetsord. Den enda faktor som kunde ha utgjort ett verkligt hinder för Mussolini, en blockad mot oljeleveranserna, undantogs från sanktionerna. Olja från bland annat Sovjetunionen pumpades under hela kriget oavbrutet in i den italienska krigsmaskinen med NF:s goda minne. I december -35 hade också den så kallade Hoare-Lavalplanen avslöjat hur långt den brittisk-franska omsorgen om Abessiniens oberoende i verkligheten sträckte sig. Mot löfte om att avbryta fientligheterna skulle Mussolini tillerkännas hälften av det abessinska territoriet.(28) Under våren -36, när det blev tydligt vartåt kriget i Abessinien barkade, tynade sanktionerna bort och hade i praktiken redan upphört vid Addis Abebas fall i maj. De ledande NF-makterna skyndade sig också att erkänna den italienska erövringen så snart Italiens kung Viktor Emanuel utropades till Abessiniens nye kejsare. En iakttagare på första parkett, Winston Churchill, medgav långt efteråt: ”De åtgärder som presenterats i så högtidliga ordalag var inga verkliga sanktioner med syfte att förlama angriparen, utan bara sådana halvhjärtade sanktioner som angriparen kunde tolerera, ja i själva verket stimulerade de oavsiktligt den italienska stridsviljan. Nationernas Förbund samlades till Abessiniens räddning på villkoret att ingenting fick göras som kunde stoppa de italienska invasionsarméerna. Dessa fakta var inte kända för den brittiska allmänna opinionen ... Den stödde ärligt sanktionspolitiken och trodde att denna var ett säkert sätt att få ett slut på Italiens angrepp.”(29)

*

Trots alla svårigheter var det ingen modstulen krets som mötte upp när socialisterna samlades till partikongress i april 1936. Tvärtom, kände de församlade att utvecklingen givit dem rätt och att deras grundläggande politiska perspektiv höll streck. De hade politiskt rakryggade gått emot den uppiskade krigsopinionen och kunde med stolthet skriva under på Flygs ord: ”Den sista tiden har varit en värdefull skola för vårt parti. Varje kamrat har nödgats kämpa, nödgats taga ställning genom motståndarfrontens anfall. Vi har bestått ett kraftprov som socialistiskt parti”.(30)

8. Förhoppningens tid

Det var första gången som jag överhuvudtaget befann mig i en stad där arbetarklassen höll i tömmarna. Arbetarna hade ockuperat så gott som alla byggnader och skrudat dem i röda eller anarkisternas röd-svarta fanor, på varje vägg stod hammaren och skäran och de revolutionära partiernas initialer målade, så gott som alla kyrkor hade plundrats och gudabilderna bränts ... Utanför varje affärs- eller kafélokal fanns en inskription som förkunnade att lokalen hade kollektiviserats – till och med skoputsarna hade anslutit sig till kollektiviseringen.

George Orwell, Hyllning till Katalonien(1)

När socialisterna möttes till kongress våren 1936 stod de inför en motsägelsefylld tid. Å ena sidan knakade den europeiska efterkrigsordningen i fogarna inför fasciststaternas oavbrutna triumfer. Medan de italienska trupperna lade under sig Abessinien marscherade de tyska in i Rhenlandet som i Versailles gjorts till demilitariserad zon mellan Frankrike och Tyskland. Under hösten proklamerades "axeln Rom-Berlin" och de två fascistdiktaturens vägar i världspolitiken började förenas.

Å andra sidan befann sig arbetarrörelsen på stark frammarsch i ett par av Europas nyckelländer. Kominternpartiernas kursändring och samarbete med socialdemokraterna tände miljoner människors förhoppningar om ljusare tider. I februari hade den spanska folkfronten triumferat i valen. Inspirerade av valsegern och folkfrontens reformprogram började fattiga lantarbetare överta storgodsens jordegendomar och upprätta sj älvstyrda kommuner enligt den starka anarkosyndikalistiska rörelsens exempel. I städerna stormades fångelser och politiska fångar fritogs. Under försommaren drog en strejk våg över landet med krav på högre löner och bättre arbetsförhållanden. I början av juli strejkade över en miljon arbetare. Det revolutionära tidvattnet steg i ett Spanien där förtvivlade arbetaruppror slagits ner bara ett par år tidigare. Med stöd av de stora jordherrarna, kyrkan och delar av borgerligheten inledde Franco sitt kupp försök i juli men möttes av en omedelbar motreaktion. I en våg av folkligt motstånd – generalstrejk, arbetarmiliser, fabriksockupationer och försvarskommittéer – drevs upprorsmännen undan till ett fåtal stödjepunkter där de omgrupperade sig inför det följande inbördeskriget.(2)

Under tiden förändrades den politiska situationen i Frankrike på ett likartat sätt. Efter det tyska kommunistpartiets undergång var det franska partiet Kominterns största sektion utanför Sovjetunionen. I en folkfront tillsammans med socialdemokraterna och det borgerliga radikalpartiet var det under våren på väg mot valseger i kontinentens viktigaste stormakt vid sidan av Tyskland. Liksom i Spanien utlöste framgången stora förväntningar från breda lager. Maktskiftet i juni följdes av omfattande strejker med fabriksockupationer där arbetarna drev igenom krav på kortare arbetstid och sociala förbättringar.

Efter åren av reträtter, bakslag och nederlag för den europeiska arbetarrörelsen tycktes pendeln åter vara på väg åt vänster.

Men samtidigt gick ridån upp för en ny akt i Sovjetunionen. För att öka sina möjligheter att få en plats i demokratiernas gemenskap genomförde Moskva under året också en inrikespolitisk kursändring. Den så kallade Stalinkonstitutionen ersatte orden om proletärdiktatur och sovjetmakt med tal om hela folkets styre på parlamentariskt manér. Bakom den mer demokratiska fasaden släpptes emellertid terrorn lös i en helt ny skala.(3)

Mordet på Leningrads partichef Sergei Kirov i december 1934 blev startpunkten. Inom loppet av dagar hade ett hundratal partimedlemmar och andra gripits och skjutits. I mitten av månaden arresterades de gamla bolsjevikledarna Sinovjev och Kamenev tillsammans med

andra partimedlemmar. De dömdes i januari -35 till långvariga fängelsestraff för en påstådd mordkomplott mot partiledningen. Under det följande året eskalerades hotelserna mot alla delar av partiet med nya massarresteringar bland medlemmarna.

Partioffensiv

Inför denna tid av både växande hot och möjlighet tyckte sig Flyg och socialisterna stå väl rustade. Kongressen i april var en mäktig tillställning, präglad av massivt självförtroende och tillförsikt. Svårigheter sänkades förstås inte. Det senaste årets stålbad mot ”krigsaktivismen” hade medfört en viss stagnation i partiarbetet och medlemsanslutningen, men sanktionspolitiken var, menade man, avslöjad och den kollektiva säkerhetstanken hade lidit ett ömkligt nederlag. Som ett litet men uppmuntrande tecken letade sig en rännil av forna silknare som inte kunnat förlika sig med de nya folkfrontstakterna fram till socialisterna.(4)

När Flyg öppnade kongressen med en världspolitisk utblick var det med känslan av att principfastheten hade segrat. Det var den gamla kampen för socialismen som var tidens svar: ”Kriget och krigsfaran i nuet har samma grundorsaker som den väldiga alaktningen 1914-1918 och den socialistiska kampen måste nu liksom då vara en kamp mot denna grundorsak – mot systemet och dess olika organ, de kapitalistiska regeringarna, Nationernas Förbund mm.”(5) Och gentemot talet om att allt skulle ha förändrats av fascismens uppdykande förklarade partiordföranden: ”Visst är det sant att genom den extrema nationalismens seger i ett land motsättningarna utåt skärpes. Men att därav dra slutsatsen att krigsfaran bottnar i nationalsocialism eller fascism är socialistiskt grundfalskt samt leder till fullkomligt felaktiga och för arbetarklassens kamp ödesdigra slutsatser. Det leder till uppfattningen att genom fascismens förintande förintas även krigsfaran. Detta är helt felaktigt ... Vår tids krigsfara bottnar i de bestående allt oförsonligare motsättningarna mellan de imperialistiska makterna. Nazism och fascism spelar härvidlag en ringa roll – i varje fall en sidoroll.”(6)

Det var hög tid för en kraftfull socialistisk offensiv längs de gamla linjerna. Moskva-kommunisterna hade övergivit hela det ultra-vänsterperspektiv som motiverat sprängningen -29 och i praktiken tvingats ge de uteslutna rätt i sin kritik. Socialdemokratin hade börjat visa sitt ”rätta ansikte” efter den stora valsegern 1932. Levnadsvillkoren var fortfarande svåra för stora delar av arbetarklassen och viktiga vallöften hade inte infriats, bland annat avskaffandet av det förhatliga systemet med AIK-arbeten för arbetslösa. Regeringen hade börjat ta aktivt ”ansvar för kapitalismen” med förslag om skärpt fredslagstiftning på arbetsmarknaden och förbud mot ”statsfientliga organisationer”. Och så förstås den värsta förbrytelsen. Alla ambitioner om nedrustning och minskade försvarsanslag hade givits på båten till förmån för 1936 års försvarsordning med höjda försvarsanslag. Inför höstens val var det möjligt med ett verkligt socialistiskt genombrott bland arbetarväljarna. Partisekretare Emil Andersson kunde inför ombuden presentera en kampanjuppläggning som överträffade det mesta i offensivkraft och kamplust. Kanske var det till och med möjligt att fördubbla partiets röstetal och drastiskt flytta fram partiets positioner!(7)

Högsommaren stod i full blom och från Frankrike och Spanien kom uppmuntrande rapporter om strejker och jordockupationer. På den av vänstern fördömda Berlinolympiaden firades svenska idrottstriumfer – om det nu inte varit för japanerna! Vid Hinke Bergegrens begravning i maj som utvecklats till ett kvinnornas sorgetåg genom huvudstaden kunde Flyg ha känt en föräning av ett nytt styrkeförhållande. Som huvudtalare vid ceremonin stod han själv. Därefter talade, som företrädare för socialdemokraterna, den gud han en gång störtat, Zäta Höglund.

Efter några dagars andrum på Yxlö i skärgården dit familjen flyttade ut om somrarna var det dags för partiets största kampanj i mannaminne. Det skulle bli en härlig strid.

Socialismens aktualitet

Men en fråga som ständigt gnagde i partiets inre, förhållningssättet till Sovjetunionen, gav ingen ro. Till skillnad från de numera enhets-ivrande kommunisterna som socialisterna motvilligt ingått en valkartell med, varnade kilbomarna allt ljudigare för att socialismens landvinningar hotades i Ryssland.(8) Flyg talade olycksbådande om Sovjetunionen som ”en belägrad fästning vilken snart krossas av fienden eller faller vindbryggan för dem. Jag tror att det senare blir fallet.”(9) Men ännu var partiet övertygat om att det var arbetarklassens och socialismens fästning de diskuterade, om det rådte ingen oenighet.

Valkampanjen hade kört igång enligt ritningarna och var på väg upp i toppvarv. Kartellen med kommunisterna tycktes inte skapa några större problem, partiet kunde utan hämningar driva sina hjärtefrågor. Särskilt central gjordes kampen mot militarismen för freden. Den socialdemokratiska regeringens militära upprustningsbeslut gisslades, inte bara som ett svek mot tidigare nedrustningslöften utan också som en illustration till regeringspartiets grundläggande förändring. För vilka var det som nu talade för höjda försvarsanslag? Här fanns dem man brutit med 1917, Gustav Möller och Per Albin Hansson som en gång rest parollen ”Ned med vapnen?” för fred åt Norge. Här fanns den forne pacifisten Ivar Vennerström från partisprängningen 1921, numera försvarsminister. Här var Zeth Höglund, den revolutionära antimilitarismens fader, och många andra av dem som en gång talat från samma plattform. Nu hade de, enligt socialisterna, kapitulerat och sugits upp och blivit rena ”kriksaktivister”. Så gick det för dem som ställde sig i kapitalismens tjänst? Socialisterna var de enda som höll fast vid det gamla budskapet: ”Inte en man, inte en styver till militarismen?”, och såg sig som de enda som inte kapitulerat eller kompromissat.

Och när Flyg fick tillfälle att i radio presentera Socialistiska partiets ståndpunkter var det principfastheten som talade och påminde:(10) ”Gamla former och begrepp som för blott ett årtionde sedan nära nog ansågs rent heliga, har brutalt trampats ned eller också är man i färd med deras successiva avskrivning”. Inför radiolyssnarna var han snart den forne studieledaren som höll en ABF-föreläsning om kapitalismens utvecklingslagar och socialismens aktualitet. ”Tidens oro förklaras av brottningen mellan en passerad epok på mänsklighetens vandring, kapitalismen, och en ny epok för vilken utvecklingen redan är mogen, socialismen. Valet står alltså ... för eller mot socialismen. Tiden själv har ställt mänskligheten inför detta val.” Ja, varje dagspolitisk fråga och krav – från försvaret av demokratiska fri- och rättigheter till övernattningsstugor åt yrkesfiskarna och ”främjandet av motorismen” – formulerade Flyg i termer av valet mellan kapitalism och socialism; ”kapitalismen måste dö för att mänskligheten ska leva”. En röst på partiet var ett ställningstagande till den grundfrågan och en demonstration för ”ett Sverige, där det arbetande folket, äntligen och slutligen, ensamt är härskande och bestämmande, ett socialistiskt Sverige”.(11)

Moskvaprocessen och dödsdomarna mot de gamla bolsjevikledarna i slutet av augusti 1936 drabbade socialisterna som ett hammarslag mitt i partiets svagaste punkt. Här passerade Oktoberrevolutionens och de första Kominternårens ledargestalter revy framför skranket och sköts som ”galna hundar” efter några dagars beklännelser. Bakom rättegångskulisserna inleddes samtidigt förintelsen av tusentals oppositionella bolsjeviker i fånglägren. Utrotningen av ”trotskister” blev en terrorparoll av samma slag som klappjakten på judar i Tyskland, ett vapen för att sprida skräck och panik och förhindra varje ansats till opposition.(12)

Skräckscenerna från Moskva innebar ett hårt slag mot den socialistiska vision Flyg propagerade för, åtminstone bland de arbetare som inte var starkt ideologiskt knutna till kommunismen. De chockade socialisterna gjorde sitt bästa för att avsvära sig ”blodsterror” i Moskva. Broschyrer och flygblad spreds mot Stalinregementet och Flyg försäkrade inför radiolyssnarna att dödsdomarna inte hade någonting gemensamt ”med socialistiska

statsförvaltnings-och rättsskipningsprinciper. Denna händelse är ur socialistisk synpunkt lika fördömlig som den är upprörande och beklaglig".(13) Men det är uppenbart att förhållandet mellan socialismen som idé och tillståndet i Sovjetunionen var en olöst fråga för socialisterna som de själva fört in i centrum av sin valkampanj. Och vad menade de egentligen med socialismen? Hur skulle den se ut om nu Sovjetunionen inte längre var någon förebild?

Vilken socialism?

Vi har tidigare sett hur Flyg och de övriga socialistledarna egentligen aldrig hade vänt sig mot bolsjevikpartiets politiska monopol i Sovjetunionen. Tvärtom, proletariatets diktatur var arbetarklassens maktutövning genom det kommunistiska partiet, det hade de lärt under 20-talet och aldrig i grunden ifrågasatt. Felet i Sovjetunionen var att kommunistpartiet inte längre tycktes representera arbetarklassen utan stats- och partibyråkratin som tystat varje kritik. Utåt användes inte längre de gamla begreppen men i partiets skolning och teoretiska tidskrift levde de dock kvar som en återförsäkran om att partiet fortfarande höll fast vid "marxismen-leninismen".(14)

Flygs radiotal inför valet ger en ganska bra bild av vilket innehåll socialisterna gav sin socialism när de talade inför allmänheten.(15) Gentemot kapitalismens anarki och upplösning ställde partiordföranden "socialismens ordning". Den innebar först och främst "en planmässigt organiserad produktion och distribution" utifrån befolkningens behov, kontrollerad och styrd av "de inom industri, handel och jordbruk arbetandes organisationer". Härunder låg den gamla kommunistiska tanken om en ny sorts stat grundad på arbetarråd och arbetarkontroll.

Den ställdes mot socialdemokratins "statskapitalistiska monopolprojekt" som bara syftade till att med statens hjälp bistå privatkapitalets "utplundring av producenter och konsumenter". Här var den unga marxismens idé om att den existerande staten var borgerlig och inte kunde brukas för socialisering i arbetarnas intresse. Socialisterna kunde tänka sig enskilda statliga ingrepp till direkt försvar mot arbetslösheten – de krävde själva offentliga arbeten åt arbetslösa – men de skulle ske under arbetarorganisationernas överinseende. Förstatliganden i allmänhet var ingenting socialistiskt så länge staten inte tillhörde arbetarklassen.

Proletärdiktaturen formulerades av Flyg i termer av en "statsform som genomgående är präglad av det arbetande folkets intressen. Dess rättsordning är omutligt sträng mot alla försök till sabotage och motstånd från det likviderade systemets krafter, men den garanterar samtidigt åt envar fullständigt objektiv rättvisa inom den nya ordningens ram."

Alltså: en ny ordning, med planmässig produktion och distribution, styrd av de arbetandes organisationer inom de olika näringarna istället för "statskapitalistiska monopolprojekt", plus en omutligt sträng och rättvis stat i "det arbetande folkets intresse"... så kunde Flyg framställa idén om den proletära diktaturens rådsstat i mitten av 30-talet. Hade det inte varit för några ytterligare preciseringar skulle framställningen knappt ha kunnat skiljas från det ansikte fascismen riktade åt vänster. Men Flyg och socialisterna var inga fascister, i deras vision ingick det budskap som gjorde marxister till fascisternas dödsfiender. Det passionerade talet om internationalism och förbrödring över gränserna mot militarism, nationell inskränkthet och "den dumma, brutala, nazistiska rashetsen". Försvaret av arbetarorganisationernas frihet och de demokratiska rättigheterna mot varje antifacklig lagstiftning eller inskränkning av de politiska partiernas verksamhet. Därtill: arbetarprofileringen och klasskampen.

Ja, socialisternas försvar för de demokratiska rättigheterna hade betonats alltmer i takt med fascismens framväxt i Europa, särskilt som de föreställde sig att hotet var störst inom staten själv. Ture Nermans paroll "För en kämpande demokrati!" hade gjorts till valparoll och Flyg fördömde såväl "demokratins avdemokratisering på parlamentarisk väg" som utomparlamen-

tariska rekommendationer om ”diktaturen och den starke mannens regim”.(16) Socialismen handlade i grunden om arbetarklassens frihet och självständighet. Budskapet gick stick i stäv med såväl fascisternas i söder som kommunisternas i öster. Men också med den dominerande tidsandan

Felbedömning

Det var med hjälp av centraliserade statliga ingrepp som depressionstidens kaos tycktes ha övervunnits eller åtminstone motverkats i många länder. Kristidsuppgörelser, ”new deal”-politik och andra formler hade stått för statlig reglering och styrning. För de flesta människor som lidit under massarbetslöshet och krissvårigheter var resultatet det viktiga, inte formerna. Paroller mot ”statskapitalistiska monopolprojekt” fick knappast blodet att koka hos breda arbetarlager vare sig i Sverige eller på andra håll. Inte heller varningsord om statens ”klasskaraktär”. Folkfrontstonerna och de socialdemokratiska riksdagsuppgörelserna hade börjat riva de klassbarriärer som en gång varit så heliga för arbetarrörelsens vänster. Socialisternas vision om socialismen representerade inte längre något allmänt synsätt inom arbetarrörelsen eller dess vänster.

För alltför socialdemokratiska arbetare var just statlig reglering och välfärdsreformer socialism. För de kommunistiska var socialism detsamma som kommunistpartiets makt och sovjetiska femårsplaner. När socialisterna predikade en tredje variant, med rötter i den gamla arbetarrådstanken, kunde de inte längre göra sig hörda.

Paradoxalt nog drabbade Stalins terrorrättegångar socialisterna hårdare än andra, trots att de fördömde dem. Socialistiskt sinnade arbetare som tog avstånd från förhållandena i Sovjetunionen fick sina farhågor gentemot kommunismen bekräftad, bolsjevikerna åt upp varandra, det var otäckt men väntat. Socialdemokratin hade i alla år varnat för den kommunistiska diktaturen. Nu hade de fått rätt. Socialisterna och kommunisterna var lika goda kålsupare och de båda vänsterpartiernas valsamarbete stämplades: ”Trotskijs drabanter och Stalins livegna i samma kartell”.(17) Den socialdemokratiska socialismen var den enda framkomliga vägen.

Kommunistiska arbetare däremot slöt leden kring sin sovjetiska socialism. Förrädare och avfallingar hade kantat den revolutionära arbetarrörelsens väg sedan begynnelsen; 1914, 1917, 1921, 1924, 1929 ... Det fanns ingenting underligt med att samma sak drabbade de sovjetiska kamraterna, i synnerhet som det socialistiska uppbygget ständigt hotades av så mäktiga krafter. Och ”trotskister”, de hade ju saboterat redan i början av 20-talet. Såväl silknare som kilbom-are hade före sprängningen gjort sitt bästa för att tillsammans krossa dessa skadegörare. Dessutom hade ju de åtalade i Moskva bekänt! Många framträdande intellektuella från väst hade på plats följt processerna och kunnat intyga att de var juridiskt oantastliga.(18) Kommunisterna angrep med stort självförtroende sina kartellrivaler för att vara ”terroristligans försvarsadvokater”.(19)

När resultatet av 1936 års andrakammarval kungjordes stod det klart att de ledande socialisterna fullständigt felbedömt de politiska förutsättningarna.

Ute i kylan

Valets stora segerherre var socialdemokraterna som gick fram med hela trehundra tusen röster till 46 procent av väljarkåren. Även kommunisterna inhöstade en framgång och ökade från 74 000 till 96 000 väljare, 3,3 procent av valmanskåren. Det innebar sammantaget en stark frammarsch för arbetarrörelsen på borgerlighetens bekostnad, men inte för alla arbetarpartierna. Valets förlorare på arbetarsidan blev till dess ledares stora häpenhet Socialistiska partiet. Det handlade inte i sammanräkningen om något förödande ras, partiets nettoförlust

blev drygt 4 700 väljare och slutresultatet stannade på 128 000 röster, alltså ännu med tydlig marginal till kommunisterna och med alla sex riksdagsmandaten i behåll.(20) Men kontrasten till de uppställda förhoppningarna var hänsynslös och trenden olycksbådande. Nedgången var med några undantag allmän över landet, ja över elvatusen väljare hade övergivit partiet och i en del traditionellt starka fästen kunde man faktiskt använda ordet ras. I Gästrikland, där partiet haft starka positioner i Sandviken och på andra bruksorter, förlorade socialisterna en fjärdedel av sina väljare. Tendensen var liknande på flera andra industriorter. Den sammanlagda tillbakagången motverkades av framgångar i Stockholmsområdet och, i synnerhet, av nytillskottet från strömarna. Utan Strömoppositionens nya väljarskaror hade nettoförlusten blivit dubbelt så stor.(21)

Samtidigt som partiets gamla kommunistiska ställningar knakade i fogarna var en annan signal tydlig. Socialisterna hade inte kunnat nå vare sig de unga arbetarna eller dem som lämnade sofflocket. Valet 1936 innebar en kraftig ökning av valmanskåren, i synnerhet inom arbetarklassen. Nära en halv miljon nya väljare hade mött upp vid urnorna, de flesta med den socialdemokratiska röstsedeln i näven. Socialistiska partiet stod helt isolerat från den uppmarschen.(22)

Vad som segrat bland arbetarväljarna var först och främst tilltron till den etablerade arbetarrörelsens förmåga att stå emot kristiden och diktaturhoten. Att levnadsvillkoren fortfarande var svåra och många socialdemokratiska löften uppfyllda förblevade mot situationen ute i Europa där fascismen marscherade. Och ”sveken” mot nedrustningen vägde lätt i en tid när alltför många kände att diktatorerna inte lät sig stoppas av ord. Bland många arbetarväljare var den gamla antimilitarismen helt överspelad, inte för att de ville krig utan för att de övertygats om att freden måste försvaras med vapenmakt. Det var en stämning som också till en del gynnade kommunisterna även om den överväldigande arbetarmajoriteten gick till socialdemokratin. Genom folkfrontspolitiken slapp de mest radikala arbetarna gå rakt emot folkopinionen i de eviga stötestenarna om försvaret, fosterlandet och demokratin, det var möjligt att ta ställning för den tilltalande socialistiska tanken ändå.

Socialisternas budskap kunde inte gripa tag i de stämningar som växte fram i arbetarleden och deras gamla principer tappade mark bland de ideologiskt intresserade. De hade förlorat väljare till såväl kommunisterna som socialdemokraterna utan att kunna vinna någon ny generation. De hade gått på hälleberget och var på glid ut i politisk isolering.

Oppositionen

Utvärderingen av valresultatet rev upp de skillnader som länge funnits i partiledningen och den alltmer förbittrade debatten kom under hösten -36 att sätta sin prägel på klimatet i styrelsen. Först och främst var det Oskar Samuelsson som satte klackarna i backen och vägrade gå vidare längs den inslagna politiska vägen. Genom kampen mot NF och folkfronten hade partiet hamnat i en återvändsgränd och isolerat sig från arbetarklassen vars sunda instinkter ledde den att söka enighet mot fascismen, menade Samuelsson.(23) Denna enhet inom arbetarrörelsen var tidens helt överordnade fråga och måste ställas före snäva parti-intressen. Det var samtidigt nödvändigt att ompröva den gamla socialistiska inställningen till militarismen och försvarsanslagen. Nu krävdes ett starkt försvar för att värna demokratin mot fascismen. Dessutom var det, efter Moskvarättegångarna, nödvändigt att distansera sig hårdare från Sovjetunionen.

Samuelssons kritik blev en hållpunkt för flera oppositionella röster inom partiledningen. Här fanns åsikten att socialisterna kanske borde nöja sig med att vara en marxistisk idéströmning på vänsterkanten utan ambitionen att vinna arbetarmajoriteten för ett eget partialternativ. En annan inställning var att partiets gamla marxism var överspelad och att socialdemokratin på

väsentliga punkter fått rätt. Det var hög tid att ompröva målsättningarna och snarare bli en aktiv vänsterflygel inom socialdemokratien. Kilbom delade mycket av Samuelssons kritik men hade nu en mer positiv syn på Sovjetunionen än tidigare. Partiet hade distanserat sig för långt från Sovjetunionen som fortfarande var en viktig faktor för arbetarklassen och freden. Han återuppväckte också ett förslag från partikongressen om något slags samgående med kommunisterna.(24)

De skilda åsikter som representerades av kritikerna sammanföll i några viktiga avseenden: den positiva inställningen till folkfrontspolitiken mot fascismen, beredskapen att ompröva partiets gamla principer samt misstron mot möjligheten – och nödvändigheten -av att vidmakthålla och stärka ett eget partialalternativ. Men majoriteten inom partiledningen slöt upp bakom Flyg när denne slog fast att partiets principiella linje varit korrekt, problemet var snarast att den inte förts ut tillräckligt konsekvent.(25) Socialdemokraternas framgång berodde, menade Flyg, först och främst på att arbetarna ännu inte sett någon annan utväg än att välja socialdemokraterna framför de borgerliga. Men snart skulle besvikelserna komma och då gällde det att det fanns ett starkt alternativ som kunde dra till sig massorna. Lärdomen av bakslaget var därför att satsa mer på att bygga ut partiet och samtidigt stärka dess ”ideologiska rustning” så att politiken kunde föras ut mer effektivt och beslutsamt. Kritikernas ”dödsdomar” mot partiet var ”likvidatoriska” och syftade bara till att röja vägen för en återgång till socialdemokraterna eller kommunisterna.(26)

Om kritikerna representerade ganska skilda politiska åsikter men förenades av en misstro mot partiets egna möjligheter kan det motsatta sägas om majoriteten. Med något undantag samlades den just kring försvaret av den egna organisationen. Sitt tydligaste uttryck fick det i värderingen av den socialdemokratiska valsegern. Medan Samuelsson och Kilbom såg valresultatet som en stor framgång för arbetarklassen – borgerlighetens nederlag var förkrossande och socialdemokraterna hade gått till val på många arbetarlöften – underströk Flyg att en seger för socialdemokratien inte var detsamma som en seger för arbetarklassen. ”Vi kan inte säga att arbetarklassen segrat, när vi själva lidit nederlag”.(27) Uttalandet kan stå som något av en symbol för den inställning som vägledde de flesta av de kommunisterna som gått igenom Kominterns skola. Det ”revolutionära partiet” representerade arbetarklassens intressen vare sig arbetarna ansåg det eller inte, förr eller senare skulle det gå upp för dem. Tanken ingav ett självförtroende som kunde bära genom de svåraste motgångar och bakslag men också en närmast religiös blockering som kunde föra rakt in i de isolerade sekternas värld.(28)

Hösten 1936 hade delar av partiledningen till sist, efter år av tvivel, förlorat den gamla övertygelsen. De såg hur arbetarnas tankar, förhoppningar och handlingskraft kanaliserades i andra politiska banor och kände sitt eget parti som ett ideologiskt och organisatoriskt fängelse. Men de kunde inte bara öppna dörren och gå. De hade ägnat hela sitt liv åt att bygga sin politiska rörelse och tänkte inte överge den utan strid. För de övriga handlade det bara om en ny prövning, att orka stå emot det tryck som ofrånkomligen riktades mot en sammanlutning som deras i tider av skärpta motsättningar och krigshot. Just dessa höstdagar eskalerades också trycket häftigt. Klappjakten på ”trotskister” i Sovjetunionen fördes ut i hela Komintern och mot alla dem inom arbetarrörelsen som inte anslöt sig till folkfrontspolitiken. Det värsta slaget om arbetarpolitikens inriktning kom att stå i Spanien.

Spanska inbördeskriget

Vidden av skillnaderna inom den spanska arbetarrörelsen hade blottats redan vid Francos kuppöversök den 17 juli. Inför hotet från de upproriska officerarna hade regeringen manat arbetarna att ”fortsätta leva vardagslivet som vanligt” och ”visa lugn och förtröstan på statens militära styrkor”.(29) Kommunisterna och socialisterna i folkfronten betygade omedelbart regeringen sin lojalitet i en formulering som skulle gå till historien: ”Regeringen befäller,

folkfronten lyder”. Förtroendet för den republikanska statsmakten omfattades emellertid inte av den spanska arbetarrörelsens djupa led. Anarkister och syndikalister, socialistpartiets vänster och POUM representerade tillsammans vid denna tid en majoritet av den organiserade arbetarklassen och dess anhängare tvekade inte att ta till gatorna. Den 19 juli stormades den första militärförläggningen i Barcelona och på några timmar var hela staden i arbetarnas händer. Exemplet spred sig till Madrid, Valencia, Malaga och andra större städer. Fascisterna tvingades slå till reträtt inför folkmassor som beväpnat sig genom att plundra militärförråd och polisstationer. Arbetarmiliser och folkkommittéer sköt upp som svampar enligt den klassiska folkrevolutionens mönster. Det var som sovjeterna i Ryssland 1917 eller arbetar- och soldatråden i Tyskland året därpå, som den stora revolutionens återkomst till Europa efter alla år av bakslag. Medan makten över utvecklingen på den republikanska sidan lokalt låg i händerna på folkresningens brokiga flora av kommittéer och väpnade grupper var den centrala regeringsmakten ännu intakt om än skakad och handlingsförlamad. Försöken att återupprätta regeringens och de republikanska myndigheternas auktoritet medförde en växande konflikt med folk rörelsen.(30)

Nonintervention

Det stod omedelbart klart att Francos upproriska militärer kunde påräkna ett starkt politiskt och materiellt stöd från Mussolini och Hitler. Redan ett par dagar efter kuppöversöket vände sig därför den spanska regeringen till sina regerande folkfrontskollegor i Frankrike med en begäran om vapenhjälp. Svaret blev en kalldusch. Den brittiska högerregeringen gjorde klart för Leon Blum att varje franskt bistånd till den republikanska sidan skulle skada de brittisk-franska relationerna. Inom de styrande brittiska kretsarna hade man reagerat med fruktan och avsky på den spanska folkresningen, ja många föredrog Franco framför ”de röda” och stämningen var till och med stark för en uppgörelse med Tyskland och Italien. Hennes Majestäts regering förklarade sig därför strikt neutral till den spanska konflikten och begärde ett likartat ställningstagande från sin franska allierade. Blum accepterade och förbjöd i slutet av juli all vapenexport till den spanska republiken.(31)

Gentemot de franska arbetarnas protester tvingades emellertid folkfrontsregeringen i Paris att agera för någon form av internationell symmetri och föreslog att alla Europas stormakter skulle förklara sig neutrala till striden i Spanien och avstå från militärt engagemang. I slutet av augusti undertecknades avtalet om nonintervention i den spanska konflikten av Frankrike, Storbritannien, Italien, Tyskland, Portugal och Sovjetunionen. Signatärerna förband sig att inte exportera vapen till någondera sidan i kriget eller på annat sätt engagera sig militärt. Exemplet följdes av Europas övriga regeringar.

Noninterventionen hindrade emellertid inte det tyska och italienska stödet till Franco och efter den första chocken under folkresningen började de fascistiska styrkorna avancera. Inför krigets krav växte snabbt behovet på den republikanska sidan av att centralisera och effektivisera ansträngningarna. Ur myllret av lokala miliser och kommittéer måste skapas en stark armé och handlingskraftig regering med förmåga att mobilisera hela samhällets resurser mot fienden. Men på vems villkor?

För Moskva var den revolutionära vägen i Spanien utesluten. Den centrala uppgiften för den sovjetiska utrikespolitiken var att nå en säkerhetspolitisk överenskommelse med västmakterna, allt som kunde tänkas stå i vägen för det var av ondo. Vad gällde Spanien handlade det om att undanröja varje tvivel om Sovjetunionens avsikter. Den lagliga republikanska regeringens auktoritet måste återupprättas och de revolutionära intrången på statsmaktens och egendomsförhållandenas område stävjas. Det blev kommunistpartiets uppgift att med folkfrontens paroller om demokratins försvar mot fascismen dämna upp floden. Och med hela den världskommunistiska rörelsen i ryggen tog de spanska kommunisterna täten i såväl

försvaret av de republikanska institutionerna som i tillbakarullningen av de folkliga revolutionskrafterna.(32)

Solidaritet

Det spanska folkets kamp mot fascismen väckte djupa känslor av solidaritet bland arbetare i hela Europa, ja i hela världen. Äntligen hade någon slagit tillbaka. Äntligen tycktes det vara möjligt att hejda marschen in i mörkret. Miljoner människor levde med det spanska motståndet, jublade åt framgångarna, förtvivlade över nederlagen och försökte på sitt sätt bidra med vad de kunde. Det gällde också för den svenska arbetarrörelsen och Socialistiska partiet. ”Kuppen i Spanien kvävd – Arbetarna räddade landet undan det fascistiska slavoket!” ”Fascisterna försökte lönnmörda den spanska arbetarklassen, men arbetarna slog hårdast”, jublade Folkets Dagblad när Francos rebeller mötte det folkliga motståndet under sommarmånaderna.(33) Och i en av partiets valbroschyrer, ”Spanien i revolution. Vad lär oss den blodiga kampen för demokratin?” förklarade Emil Andersson att de spanska arbetarna inte bara försvarade demokratin mot fascismen utan genomförde en social revolution. Ja, ”endast den väpnade arbetarklassen under ledning av egna organisationer och i egna milisförband” tillsammans med fortgående socialisering och arbetarkontroll kunde säkra segern.(34) Medan Flyg i Folkets Dagblad fördömde sovjetledarnas stöd åt noninterventionen försökte socialisterna direkt efter den svenska valrörelsen få till stånd en landsomfattande Spanienkommitté tillsammans med syndikalisterna och kommunisterna för att påbörja solidaritetsarbetet.(35) Men de politiska klyftorna inom arbetarvärlden skulle snart göra sig gällande.

Varken de svenska moskvakommunisterna eller socialdemokratin delade socialisternas och syndikalisternas syn på en spansk revolution. Socialdemokraterna sjösatte Svenska Hjälpkommittén för Spanien till stöd för den spanska demokratin och folkfronten. Kommittén blev ett paraply för det lokala solidaritetsarbetet, kommunisterna anslöt sig och för dem som ville ha en förenad solidaritetsinsats var det bara att gå med.(36) Flyg grämde sig över att socialisterna inte agerat snabbare. Partiet tvingades göra fotarbetet i en Spanienhjälp mot fascismen men med just den folkfrontsinriktning som socialisterna och Londonbyrån kritiserade. Dessutom växte misstanken att resultatet av trappspringet, bössinsamlingarna, flygbladutdelningarna, mötena och basarerna inte alls kom den spanska broderorganisationen POUM och revolutionen tillgodo.(37)

Attacken mot vänster

I mitten av december 1936 gick signalen i Moskva för en bred offensiv mot POUM och den spanska revolutionsvänstern. ”Vad angår Katalonien har upprepningen av trotskister och anarkister börjat och kommer att bedrivas med samma energi som i Sovjet-Unionen”, förkunnade Pravda.³⁸ Den som kände innebörden av klappjakten och avrättningarna i Sovjet visste vad klockan klämtade. Medan POUM-ledaren Andres Nin drevs ut ur den katalanska delstatsregeringen skärptes den kommunistiska kanonaden mot ”fascismens trotskistiska agenter” världen över. Så också i den svenska SKP-pressen: Spaniens arbetare ”skall förstå att slå ner Hitlers och Mussolinis vapendragare lika energiskt som de ryska kamraterna tidigare gjort det”? ”POUM-trotskisterna deserterar från fronten ... Uppträder som Hitlers och Francos hjälpare” ”POUM har blivit en stödtrupp åt fascismen”! ”Att vara trotskist är detsamma som att vara agent för fascismen. Att försvara trotskister är detsamma som att försvara fascismens agenter”!(39)

I december 1936 hade Evald Höglund från Socialistiska ungdomsförbundet rest ner till Barcelona och kunde under ett par månader följa händelseutvecklingen – och POUMs insatser – på plats. Hans rapporter om POUMs och syndikalisternas kamp för arbetarmakt och kommunisternas försök att vända tillbaka revolutionen skärpte Flygs och de ledande socia-

listernas oro.(40) Om Stalins maskineri och socialdemokratin drog gadden ur den spanska upprorsrörelsen till förmån för ”demokratins försvar” då skulle striden vara förlorad. POUM-ledaren Gorkins besök i Stockholm i mars stärkte den uppfattningen. När Flyg talade vid socialisternas och syndikalisternas gemensamma förstamajdemonstration på Gärdet i Stockholm var det med garden uppe. Han till och med citerade Lenins så kallade ”aprilteser” från 1917 mot alla försök att stävja den revolutionära processen. Och den enighet han talade om gick stick i stäv med folkfrontsinriktningen. ”Vi vill enighet med alla svenska arbetare som liksom vi vill att den väpnade kampen mot Francos legotrupper även skall vara en kamp för socialismen”.(41)

Två veckor efter första maj 1937 föll bilan för socialisternas spanska kamrater. Men då hade den spanska kraftmätningen redan slitit det svenska partiet itu.

Vapenhjälp?

Inbördeskriget i Spanien blottlade de oenigheter som molat inom Socialistiska partiet alltsedan Moskvas förändrade syn på NF och västdemokratierna 1934. Det sovjetiska stödet åt vapenblockaden mot republiken bekräftade förstås för Flyg att Stalin sålde ut Europas arbetare för de nya alliansbrödernas skull. Det hela komplicerades ordentligt när Moskva under hösten bröt vapenembargot som ett svar på Tysklands och Italiens militära stöd åt Franco. Och kommunisterna började kräva att också Sverige skulle bryta blockaden och exportera vapen till den lagliga spanska regeringen.

Hela dilemmat från Abessinienkrisen tornade åter upp sig för socialisterna. De oppositionella vägrade att bara harva vidare med allmän propaganda om ”arbetarsolidaritet” och ”arbetarbevapning”. Emil Andersson föreslog i oktober att partiet skulle verka för ”de demokratiska staternas gemensamma hjälp åt Madridregeringen” och att den svenska regeringen skulle upphäva ”alla handelsinskränkningar också beträffande vapen, ammunition och militärutrustning gentemot det regeringstroga Spanien”.(42) De principfasta med Flyg i spetsen slog bakut. Att kräva vapen av en kapitalistisk regering och av NF ”till arbetarna i Spanien ... vore ren illusionspolitik”, löd det vanliga argumentet. Och Flyg höll fast vid partiets syn på motstånd mot rustningar och för statlig neutralitet i den europeiska krigsutvecklingen. Det handlade inte om ”neutralitet gentemot arbetarklassens kamp” och en vapenexport ”via arbetarnas egna organisationer” skulle partiet stödja.(43)

Men liksom i Abessinienfrågan blev det hela abstraktioner. För att skicka artilleri, tanks och stridsflyg räckte inga fackföreningar eller insamlingslistor. Än mer besvärlig blev inställningen när Flyg hamnade på Per Albins sida mot kraven från de radikalaste delarna av Spanienopinionen.(44) Försöken att sända frivilliga löste inte dilemmat. I synnerhet som även det stötte på problem.

Det var kommunisterna som redan mot slutet av -36 började skicka frivilliga till Spanien. Det hela var ingen omfattande verksamhet – den internationella brigadens historia började först efter sommaren 1937 – utan handlade om rännilar av enskilda som ville göra en insats. Socialister som ville delta stötte omedelbart på den antitrotskistiska kampanjen och ställdes till och med inför krav på att lämna sitt parti.(45) I ungdomsförbundets tidning *Avantgardet* angreps – och misstänkliggjordes – därför de första kommunistiska frivilligförsöken.(46) Saken tog emellertid en plötslig vändning i mars 1937. Riksdagen antog, på den socialdemokratiska regeringens förslag, ett förbud mot frivilligverksamheten. Också kommunisterna röstade motvilligt för förbudet, i linje med Moskvas inställning. Socialistiska partiet blev det enda riksdagsparti som klart tog ställning mot lagen(47) och försökte forcera sina egna ansträngningar. Men medan socialister från ungdomsklubbar och arbetarkommuner

organiserade resor och skramlade ihop till biljetter förlamades partiledningen av den hårdnande inre striden.

Handgemäng

Motsättningarna kring vapenexporten under hösten var ingenting som bara blåste förbi. Vid ett möte i riksdagsgruppen i februari -37 kom det nästan till handgemäng mellan Flyg och Kilbom när riksdagsgruppens majoritet – Kilbom, Nerman, Spångberg och Verner Karlsson – vägrade godta partiordförändens skrivningar i en partimotion.(48) I första kammaren struntade Nerman blankt i partilinjens och argumenterade för att Sverige borde ”skicka pansarbåtar” för att skydda svenska vapenleveranser till Spanien.(49) Ungdomsförbundets kongress i slutet av mars lyckades med konststycket att både uttrycka ”sin tillfredsställelse” med socialistiska riksdagsgruppens linje och kräva att ”den spanska regeringens rätt att köpa och införa vapen återupprättas”.(50) Samtidigt applåderade Flyg Moskvas återupptagna vapen- och truppsändningar. ”Det var bara ett fel: att Sovjetunionen väntade för länge samt tog betalt för de levererade vapnen”.(51)

Mitt i villervallan om vapenexporten framskyntade också en oenighet i synen på POUM. Medan oppositionens Emil Andersson var varm POUM-anhängare ifrågasatte Kilbom på ett styrelsemöte i januari hela POUMs strategi och argumenterade för kommunisternas folkfrontsinställning: ”Det måste väl vara det viktigaste att slå ner fascismen. Därefter blir det tid nog att diskutera de andra frågorna. Att kasta fram dem redan nu innebär, eller kan komma att innebära att den revolutionära fronten splittras till oerhörd skada för arbetarklassens i Spanien.”(52) Kilboms invändningar lades fram i just det skede när kampanjen mot POUM vreds upp från Kominterns sida. Under vårmånaderna närmade sig kampen om det spanska motståndets väg ett avgörande. Även för de svenska socialisterna började saker ställas på sin spets. Vart gick egentligen pengarna från Spanienhjälpens? Till kampen mot fascismen, ja. Men också till att återupprätta de republikanska myndigheternas auktoritet på arbetarrådets, folkkommittéernas och milisernas bekostnad? Att stödet från Sovjetunionen stärkte det spanska kommunistpartiet på de övriga vänsterkrafternas bekostnad kunde få betvivla.(53)

Flyg var, vid sidan av ungdomsförbundets Evald Höglund, en av de få bland de ledande socialisterna som vågade antyda vidden av vad som väntade; att Moskva med sitt kommunistparti och delar av folkfronten kunde väntas försöka krossa vänsteroppositionen med våld.(54) Men detta var ännu förhoppningarnas tid och trots kommunisternas hetskampanjer mot ”fascisttrotskister” var det känslan av gemensam kamp som dominerade. Mot Spanienhjälpens solidaritetsvärme skulle alltför högljudna varningar bara uppfattas som patologisk sekterism. Till och med Flyg mumlade i skägget och vågade inte, trots kritiska inlägg internt, ifrågasätta inriktningen på arbetet i den breda solidaritetsrörelsen.(55)

I slutet av april skickades de två riksdagsmännen Ture Nerman och August Spångberg ner till Spanien för att följa kampen och undersöka läget i den spanska arbetarrörelsen. Resan fick ett abrupt slut i Barcelona då de båda riksdagsmännen fångades i kulregnet mellan de kommunistledda inrikestrupperna och CNT:s och POUM:s milis. Det var de republikanska myndigheterna som försökte återta kontrollen över telegrafstationen i Barcelona vilken styrdes av en arbetarkommitté under CNT:s ledning. Därmed kulminerade offensiven mot de spanska vänsterkrafterna.(56)

På Folkets Dagblad i Stockholm visste man inledningsvis inte hur nyhetstelegrammen från Barcelona skulle tolkas. De förmedlade i allmänhet regeringssidans version om ett anarkistiskt kupp försök.(57) Till en början förringade Folkets Dagblad striderna under rubriker som ”lugn råder i Barcelona” eller ”anarkosyndikalisternas ledare manar till lugn”.(58) Därpå försäkrades att broderpartiet POUM inte hade med saken att göra. Nyhetsartiklarna koncen-

trerades istället till striderna vid fronten och Nermans och Spångbergs artiklar på temat ”Spansk resa” hade inget att säga i saken. Ännu. De låg hopplöst efter skeendet och berättade för läsarna om det ”första turistintrycket” av Barcelona under de dagar när kulspruteelden smattrade över Ramblas.(59)

Inbördeskriget i inbördeskriget dränktes också i Folkets Dagblads spalter av rapporteringen om katastrofen för det tyska luftskeppet Hindenburg i New York. För att inte tala om uteslutningen av Kilbom och hans kamrater den andra veckan i maj.

Det var, med något undantag, först när Nerman och Spångberg återkom till fosterjorden som innebörden av majstriderna fick en framskjuten plats i Folkets Dagblad. Men på samma sätt som synen på folkfronten och fascismen splittrade partiet på hemmaplan drog de båda resenärerna helt olika slutsatser av vad de upplevt. Medan Spångberg tog klar ställning för POUM och CNT i Folkets Dagblad 18 maj hävdade Nerman i Social-Demokraten samma dag att ”ansvaret främst låg hos ultra-element bland anarkisterna, rena barrikadromanitiker, ... desperados utan känsla och ansvar för folkets front mot fascisterna”.(60) POUM präglades, menade Nerman i Social-Demokraten, av ”en ärlig socialistisk iver”, men var ”för oklart och vacklande”.

Att Flyg tog till sig Spångbergs bedömning låg förstås helt i linje med hur han hela tiden uppfattat folkfrontspolitiken och vad som stod på spel i Spanien. Det var ingen slump att Spångberg fick stå för värderingen i Folkets Dagblad. Nermans manus till hemkomst-rapport ströks fullkomligt sönder av Flygs penna.(61) Medan den hemvändande Spanienresenären ville angripa POUM för att det i sin press ”berömde revoltmännen” och ”genom sin oklarhet och dogmatism” isolerade sig från den spanska arbetarbefolkningen redigerade Flyg om texten till en kritik av POUM för att det inte deltagit i upproret och för dess ”undfallenhet” mot folkfronten. Och Nermans ord att han ”ur revolutionär socialistisk synpunkt knappast kan klandra den spanska folkfrontsregeringen” för dess partiförbud mot POUM ströks irriterat av Flyg, liksom hans vägran att ”tro på POUM:s påstående att den spanska folkfrontsregeringen förråder folkfrontens och socialismens sak”. De resoluta strykningarna drabbade också Nermans slutsats av resan, att det i Spanien gäller ”att först tillsammans med alla antifascistiska krafter slå ned fascismen – och neutralisera dem som på den inre fronten äventyrar den militära segern”.(62)

Om det var Nerman själv som vägrade låta publicera den oigenkännliga artikeln – eller Flyg som lyfte ut den – är obekant. Men det blev Spångberg som framträdde på partiets Spanienmöten och berättade om resan. Nermans namn fanns med i mötesannonserna, men han avstod från att delta.(63) Istället kom hans rapportering att ske i form av två stora intervjuer. En med POUM-ledaren Gorkin som förklarade att ”revolutionen och frihetskriget är ett” och en med en företrädare för det katalanska kommunistpartiet, PSUC, som företrädde folkfrontslinjen. Gorkin fick också förklara att POUM ingalunda var trotskistiskt, som Kominterns propaganda ständigt gjorde gällande. De trotskister som funnits inom POUM, meddelade Gorkin, hade uteslutits eller övergivit Trotskijs läror.(64)

Vartåt Nerman kunde tänkas gå i den nya partisprängning som just inletts var knappast en gåta.

Kilbom avsätts

Den nya striden om partiet hade inletts i oktober 1936 när Samuelsson i spetsen för minoriteten i den dagliga ledningen lade fram en skrivelse med krav på att partiet skulle lägga om kursen. Centralkommittén inkallades och en första kraftmätning tycktes förestå.(65) Den politiska dramatiken uteblev emellertid nästan helt. Kilbom var sedan en tid tillbaka sjukskriven och hade genomgått en uppslitande skilsmässa från sin ryska konstnärinna Zoia.

Majoriteten för partilinjen var helt förkrossande och de tillresta ombuden hade överhuvudtaget svårt att förstå kritikernas åsikter. Dessa hade ju också redan avlägsnat sig längre än vad någon kände till från partiets principiella grunder, exempelvis i militärfrågan. Samuelsson vågade knappast ens tala klarspråk om sitt stöd för tanken på ett starkt svenskt försvar inför inlägg som det från Axel Lenndin: ”Vår linje i militärfrågan är klar. Vi vill inte upprusta klassfienden. Vad är denna uppfattning som man talar om, ‘fascism kontra demokrati’? Menar man krig mellan det fascistiska Tyskland och det kapitalistiska Sverige? Ska vi då säga till arbetarna att slåss för det senare? Jag tror att den inställning som Karl Liebknecht intog är en rätt ställning även idag...”(66) Lenndin och de andra verkade alltså inte ha rubbats en tum av de senare årens utveckling.

Den politiska debatten blev efter omständigheterna ganska lågmäld och kamratlig och Flyg gick kritikerna till mötes i fråga om tonen mot socialdemokratin. Det hade varit för mycket råskäll i stället för saklig kritik, något som måste rättas till för framtiden. En utbredd enighet fanns också bland alla församlade att samarbetet med kommunisterna gått för långt och skadat partiet. Det var kommunisterna som vunnit ett mandat genom kartellen, i Göteborg. Socialisterna hade inte tjänat något på överenskommelsen.(67)

Någon känsla av omedelbar fara för partiets sammanhållning förmedlades inte av mötet och motsättningarna verkade kunna tacklas utan stridigheter, om det inte varit för en sak. Kilbom hade bakom ryggen på den övriga ledningen skickat ett brev till en enskild ledamot av centralkommittén med antydning om att det förestående mötet borde göra vissa personförflyttningar på Folkets Dagblad och i den dagliga ledningen, underförstått till kritikernas förmån. Brevet kom till mötets kännedom och uppfattades som rent fraktionsmakeri. Den irritation över Kilbom som länge funnits bland många av de ledande socialisterna, ja för somliga ända sedan ungdomsförbundets dagar, flödade nu över sina bräddar. ”Vi vill inte ha en man som söker att spela diktator”, skällde den annars så stillsamme nykterhetsmannen L H Landén från redaktionen.(68) Lars Hjalmar, som initialerna skulle uttydas, hade tjugo års erfarenhet från Debs amerikanska socialistparti och det syndikalistiska IWW när han på 20-talet återvände till Sverige och anslöt sig till kommunisterna. Från ett brokigt liv som det mesta från mjölkutkörare till cowboy kom han till Folkets Dagblad i början av 30-talet. Trots att han också engagerats av Kilboms Folket i Bild hade han svårt att tåla chefredaktörens sätt att leda arbetet.

Flera av de övriga på tidningen öste ur sig liknande anklagelser mot Kilboms ”fasoner”. Inför vågen av kritik mot den frånvarande chefredaktörens personliga sätt och metoder satt även de oppositionella tysta. De visste att många av anklagelserna var berättigade och hade själva genom åren stundtals känt samma ilska. När partiledningen vände upp och ned på Kilboms förslag om personförflyttningar restes därför inga invändningar. Kilbom avsattes enhälligt och helt sonika från den post som chefredaktör han innehåft alltsedan den kväll tretton år tidigare då han i bolsjeviseringens namn stegat ned på Folkets Dagblads tryckeri och lyft ut Zeth Höglunds ledarartiklar. Till ny chefredaktör utsågs partiets ordförande, Nils Flyg.(69)

Kilboms uppgift framöver skulle vara att tillsammans med partisekreteraren Emil Andersson svara för partiets organisationsarbete. Den febersjuka och detroniserade chefredaktören sades vara helt införstådd med arrangemanget och redo att göra sitt bästa för att rycka upp partiverksamheten. I verkligheten innebar personomflyttningen startskottet för den organisatoriska kampen om partiet.

Uteslutningarna

Avsättningen av Kilbom väckte stor uppståndelse både inom och utom partiets led. Socialisterna kallades ännu i folkmun för ”kilbomare” och spekulationerna om en maktkamp i

partiledningen blommade. Försäkringarna att det hela bara handlat om ett praktiskt arrangemang för att stärka organisationsarbetet kunde inte stilla oron bland medlemmar som kände igen tecknen på en uppseglande partistrid. Kilboms återkomst från sin konvalescens efter årsskiftet innebar också att oppositionen formerade sig till en fastare fraktion.

Inför första maj lades striden i öppen dag. I partiets speciella första majtidning, Folkets Maj, som publicerades av particentralen förde de tre oppositionsledarna, Kilbom, Samuelsson och Andersson, offentligt ut sina ståndpunkter. Stick i stäv med partilinjen hyllades socialdemokratin som "arbetarklassens parti" vilket skickligt upprättat en folkfront mellan arbetare och bönder genom samarbetet med bondeförbundet. Det egna partiet däremot, framställdes som en rätt obetydlig grupp och kritiserades för sin inkapslade ovilja att ansluta sig till den "stora folkfronten".(70)

Häpna partimedlemmar visste inte vad de skulle tro. Några av rörelsens främsta ledare dömde ut hela den politik som medlemmarna så länge gjort sitt bästa att försvara i den hårda motvinden. Många vägrade sälja tidningen, andra skrev rasande brev till partiexpeditionen. På mängder av orter inställdes helt enkelt de socialistiska första maj arrangemangen av förvirrade och lamslagna arbetarkommuner. Socialistiska partiet stannade. I ett manifest till medlemskåren förklarade oppositionen krig mot Flyg och majoriteten som anklagades för att försöka hindra debatten och smutskasta kritikerna.(71) Som ett av de värsta exemplen nämndes en artikel i Stockholms-Tidningen där Kilbom påståtts vara på väg till moskvakommunisterna. Det hela sades vara en provokation av Flyg som i hemlighet skulle ha läckt till tidningen. Nu var det hög tid för medlemmarna att lägga om partiets ödesdigra kurs, ta ställning för folkfrontspolitiken och avvisa den "trotskistiska linje" som förfäktades av det spanska POUM och praktiserades av gruppen kring Flyg. Det var droppen.

I viss mening passerade Flyg just krönet av sitt politiska liv. Han var ledaren för huvuddelen av Sveriges kommunister. Tjugo år tidigare hade han suttit på en halmmadrass och tittat in i brasveden på Brunnsvik. Nu titulerades han "Herr riksdagsman" och bjöds, tillsammans med Elsa i aftondräkt, på middag hos överståthållare Nothin med prins Gustav Adolf. Och trots sina eviga ekonomiska bekymmer kunde han ge Elsa en persianklopäls i julklapp. Han debatterade med rikets ledande makthavare och mötte kulturfolk som Karl Gerhard, Stig Järrel, Karin Juel och andra som framträdde på Folkets Dagblads stora tidningsfester.(72)

Hans ende like, eller överman, i rörelsen var på väg att falla.

Djupa rötter

I början av maj sammanträdde den dagliga partiledningen, arbetsutskottet, för att behandla det uppkomna läget. Mötet blev närmast en formalitet. Alla de inblandade hade varit med länge och visste vad klockan var slagen. Kilbom läste upp en deklARATION där oppositionen försvarades, Flyg läste upp sin med förslag på uteslutning, några obligatoriska invektiv slängdes över bordet varpå mötet kunde gå till beslut. Med nio röster mot fem uteslöts Karl Kilbom och Emil Andersson ur Socialistiska partiet för illojal och fraktionell verksamhet. Utan någon tumultartad jakt på kassor och lokaler vek de båda uteslutna ihop sina papper, tackade torrt för tiden som varit och lämnade sammanträdet. De följdes på sin väg ut av Samuelsson och den övriga minoriteten. Partiet var på nytt sprängt.(73)

Medan de uteslutna samlade sina anhängare inom en offentlig fraktion som krävde omedelbar extrakongress kallade partiledningen samman centralkommittén vars majoritet ställde sig bakom utrensningen.(74) Allt samarbete med de uteslutna förklarades vidare oförenligt med partimedlemskap. Till medlemmarna utsändes skrivelser om de uteslutna funktionärernas "partilikvidatoriska" verksamhet med hårresande exempel på illojalt uppträdande genom åren. I synnerhet var det Kilbom som hade underminerat ansträngningarna. Ja, redan 1931 skulle

han förtroligt ha lovat hjälpa Arvid Olsson att skaffa sig en fruktaffär(!) då partiet, enligt Kilbom, måste läggas ned efter det svaga stadsfullmäktigevalet. Ekonomiskt hade han hållit partiets AU-ledamöter i ett järngrepp genom ett nätverk av framtvingade borgensförbindelser. ”Kilbom hade hela den ekonomiska makten i sin hand och kunde på grund av borgensförbindelserna göra vad han behagade med oss”. Ibland ”försvann Kilbom med pengarna” och var ”borta i dagar” medan personalen fick gå utan löner. Under den stora byggnadskonflikten -34 hade dessutom ”diktatorn” vägrat låta Folkets Dagblad fullt ut solidarisera sig med de strejkande arbetarna, något som ”bidrog till vårt partis fackliga tillbakagång”.(75) Den uteslutnes syndaregister visste inga gränser och Flyg dammade på med påståenden om att Kilbom ”ända sedan 1929 varit inställd på vårt partis likviderande genom dess uppgående i socialdemokratin. Han har aldrig haft någon på socialistisk övertygelse grundad politisk uppfattning. Hans motiv för partiets likviderande har varit av rent personlig egoistisk karaktär”.(76)

Inom partiledningen försökte man i själva verket på sina håll tycka att sprängningen var ”sympatisk” – ”medlemmarna vill socialistisk politik, två funktionärer vill bli socialdemokrater”.(77)

Verkligheten var förstås en annan. ”Karl Kilbom har betraktats som partiets ledande man och det med rätta. Han har kämpat för socialismen sedan sitt femtonde år. En sådan man kastas inte ut i det tomma intet under vilka förhållanden som helst. Han har alltför djupa rötter i arbetarrörelsen för att något sådant ska få ske”. Orden från en av socialisternas fackliga veteraner, Frans Norrblom i Grov och Transport, gav uteslutningen riktigare proportioner.(78) Kilbom skulle inte gå ensam. När det började stå klart att partiledningen sagt sitt sista ord, att någon extrakongress inte stod på dagordningen och vidare debatt i saken inte planerades brast slutligen många sista lojalitetsband. Medan huvuddelen av partiledningen kände sig samman svetsad och redo för nya tag utan den gamla ballasten, rann under de vackra försommarveckorna hundratals, ja snart flera tusen medlemmar ut ur socialisternas grundorganisationer och styrelser.(79) En liten minoritet följde Kilbom, Samuelsson och Andersson över till socialdemokratin. Det rörde sig först och främst om den socialistiska funktionärskåren inom fackföreningar och folkrörelser: Bröderna Norrblom från ledningen för Grov och Transport i Stockholm, Metalls Ernst Ohlsson som en gång tog initiativ till den fackliga oppositionsrörelsen Enhetskommittén, Johan och Henning Karlsson de gamla strejkledarna från Pappers, Jerker Svensson från Sjöfolks och många fler ur den fackliga ryggrad som kilbomarna behöll 1929, ordföranden och funktionärerna inom hyresgäströrelsen som till stor del skapats av socialisterna, Socialistiska ungdomsförbundets ordförande Torsten Henriksson – som sedermera skulle bli socialdemokratins starke man i Göteborg –, riksdagsmannen och televerkaren Verner Karlsson samt förtroendevalda på partiets distrikts- och kommunnivåer. Kilbom själv fick en hjälpande hand av Metalls ordförande, den tidigare partikamraten Oskar Westerlund, samt den gamle ”unghinken” Ragnar Casparsson som sedan länge övergivit ungdomsynderna för en karriär inom socialdemokratin. De lyckades bända upp dörren för Kilboms återinträde i socialdemokratin och efter en tid erbjöds han jobbet som direktör på Folkets Husföreningarnas Centralorganisation och Sveriges folkbiografer. Att Kilbom en gång föddes i Films församling gjorde inte saken sämre.(80)

Samuelsson överöstes av kommunala uppdrag inom socialdemokratin vid sidan av sitt arbete som organisationschef på Folksam. Den forne bolsjeviken hann bli stadskollegiets ordförande i Stockholm innan han avled i förtid, året efter kriget.(81)

Emil Andersson blev annonsackvisitör på Social-Demokraten. Några enstaka följde järnvägs-männens Carl Winberg, den sextioårige veteranen från vänstern i riksdagsgruppen 1917, tillbaka till Komintern. Men den stora majoriteten, tusentals socialistiska arbetare som så länge stridit, slitit och trott orkade inte längre.(82)

Deras förhoppningar låg i spillror, deras auktoriteter hade fallit och de lämnade med avsmak, bitterhet eller kanske ibland lättnad politiken bakom sig.

9. Nederlagen

Idag ligger stan grå – gårdagens sol är borta. Jag känner mig själv grå – ofta nu förtiden.

19 oktober 1937 (1)

”Ensam. Vad bara ordet ser ensamt ut...” I hela sitt liv hade Flyg fruktat ensamheten och brottats med sin grundmurade känsla av att stå utanför, ändå innebar hans politiska doktrin att utanförskapet upphöjts till en slags benhård princip. Ja, all hans erfarenhet, all hans politiska fostran hade koncentrerats till detta enda: ”Framtiden beror av oss och ingen annan”. Förankrad i den järnstången kunde vilka kompromisser och vilka manövrer som helst accepteras, bara man aldrig släppte fästet. Men vilket var egentligen fästet, tjugo år efter oktoberrevolutionen?

En gång hade det utgjorts av ett program av kött och blod; Lenin, Komintern, bolsjevik-ledarna, de finska kamraterna och andra. De var alla borta nu. I Moskva paraderade Flygs gamla föredömen som dödsdömda ”fascistagenter” framför domarskranket. De nära vännerna Wallenius och Sirola som svikit honom 1929 hade fått sin lön och gått under i Stalins rike. Av de hårdföra finska exilkommunisterna lyckades bara Kuusinen rädda sig undan terrorn genom att reducera sitt liv till ett verktyg i Stalins händer.(2)

De flesta internationella bundsförvanterna inom Londonbyrån hade utplånats; tyskarna och österrikarna var krossade av fascisterna, POUM:s folk av kommunistpartiet. Britternas ILP höll på att reduceras till en smågrupp och Doriots uteslutna kommunister skandaliserade de oberoende socialisterna genom sin fascistiska utveckling.

Redan efter brytningen med Komintern hade de svenska socialisterna upplevt sig som en av de starkaste oppositionella vänsterkrafterna i Europa. Med POUM:s undergång fanns inga rivaler och Flygs fäste var slutligen bara det egna partiet och dess uttolkning av de kommunistiska idéerna, ett fäste som med den sista stora sprängningen i mycket reducerades till honom själv. I partiledningen fanns inte längre någon som kunde mäta sig med hans politiska kunnande och kapacitet.

De hade gått en lång väg tillsammans; den gamla kamratkretsen från Nacka med Hilmer Sylvén, Carl Malmros och Herman Johansson i spetsen; medarbetarna på Folkets Dagblad med Carl Bergström som den mångkunnige och sammanhållande tidningsmakaren; Arvid Olsson, en av de första eleverna i Moskva, numera partiets fackliga talesman; LH Landén som omväxlade med Flyg på ledarredaktionen, och August Andersson, den pålitlige sekreteraren från Flygs första ungdomskongress, som blivit partiets och tidningens kassör.

Stockholmskommunens ordförande Gustaf Larsson som numera satt i ledningen för Transport, där många maskinister som klivit i land hamnat, hörde till dem som fortsatte. Han var också numera sekreterare i Hyresgästernas riksförbund. Anna Stina Pripp som oförtrutet organiserade de socialistiska kvinnoklubbarna och deras kooperativa kvinnogillan, var med liksom Viktor Herou, bonderiksdagsmannen som översvämmade kammaren med sina motioner om stöd åt småbruk och nedsättning av arrenden. Här var också sågverksarbetaren och tidningsmannen Oscar Öhman på Norrlandskuriren vars lillebror Gunnar gjort karriär hos sillénarna och blivit chefredaktör för Ny Dag; spårvägsmannen Axel Lenndin i Stockholms stadsfullmäktige; CJ (Carl Johan) Berg, ordföranden för järnvägsarbetarna i Ljusdal; Agaton Blom bryggeriarbetaren från Uppsala med brodern Elis; ”Kulsprute-Ville” Johansson från

Göteborg som även han blivit ledande inom hyresgäströrelsen; plåtslagaren Sanfrid Hässel från Lidköping som satt i styrelsen för Arbetarnas Motorförbund; partiombudsmannen Uno Modin som snart skulle visa framfötterna på Folkets Dagblad; vänstersocialdemokraten Albin Ström; Amaltheamannen Anton Nilsson; för att nämna några.(3)

De representerade rika erfarenheter och djupa rötter i den svenska arbetarvärlden, men ingen av dem kunde inta Flygs plats. Till sist var Nils Flyg partiets oinskränkte auktoritet, en ensam ledare för ett ensamt parti vars fasta övertygelse var att endast de representerade sanningen i en värld av fiender.

Sönderfall

Det stod snart klart att förlusterna inte bara handlade om ett par funktionärer. När kittet av lojalitet och förtroende sprack upp och många nyckelpersoner lämnade rörelsen tvingades de kvarvarande ledarna fara land och rike runt i desperata försök att täta läckorna. Demoraliseringen och sönderfallet fick även många av de trogna att vackla. Som exempel kan nämnas August Spångberg, Spanienresenären och riksdagsmannen för socialisterna i Värmland, ett av partiets allra starkaste fästen. Han hade röstat för uteslutningarna och talat om "förräderi mot arbetarklassen" liksom mot varje tanke på att ge upp partiet. Men när medlemmarna rann bort eller passiviserades och det stolta Värmlandsdistriktet skrumpnade ihop tappade även Spångberg tron och gick över till socialdemokratin med några ord om att de som blev kvar skulle "förödas utan gagn för arbetarklassen och socialismen".(4)

Många valde att följa Ture Nermans exempel och helt enkelt förklara sig "avvaktande", varvid hela arbetarkommuners och distrikts verksamhet lades på is.(5)

Socialistiska partiet hade stannat redan under våren, nu satt tusentals medlemmar och bara väntade. Vidden av förlamningen och sönderfallet framgår av den allmänna medlemsomröstning som genomfördes efter uteslutningarna för att godkänna eller förkasta partiledningens beslut. Under våren -37 räknade partiet mellan elva och tolv tusen medlemmar i drygt trehundra arbetarkommuner efter de svåra årens tillbakagång. Av dessa deltog inte mer än knappt två tusen inom en fjärdedel av kommunerna i omröstningen och gav partiledningen sitt stöd!(6) Det ledande partifolket stod ännu en gång inför slitet att återuppbygga en rörelse som slagits i spillror. De hade gjort det så många gånger tidigare, skrapat ihop medlemmar och lokalorganisationer, ingjutit nytt mod och handlingskraft, men aldrig hade uppgiften verkat tyngre. De hade besegrat Kilbom men var ändå partistridens förlorare, och kände det för varje steg.

Flyg tillhörde som vanligt dem som jagade runt för att återsamla de skamfilade styrkorna och skrev hem till Elsa om tunga möten och missmodiga medlemmar. Hur mycket han än agiterade och övertygade ruvade tveksamheten över de församlade. Och gamla kämpar bekände att de inte orkade mycket längre. Från ett möte i Sundsvall där partiet utgav Norrlandskuriren fick Elsa ett av de dystra breven. "I går satt Oskar Öhman här, en bruten man med bekymmer för tidningen. Lägges tidningen ned nu spricker hela distriktet."(7) Flyg började närma sig femtio och var lika sliten som det parti han anförde. Ja, han var som en spegelbild av den rörelse som vacklade på randen av sin existens och bara drev sig själv vidare med ren viljekraft. "När allt är klart för en dag kommer den förbannade tröttheten – blandad med lusten att ge upp, vilket jag dock vet att jag aldrig kommer att göra".(8)

Ekonomisk kris

Sönderfallet och passiviteten innebar också ofrånkomligen ett ekonomiskt ras som underminerade all verksamhet. Jakten på lån, bidrag och borgenärer för att hålla Folkets Dagblad och particentralen flytande hade alltid varit nervpressande, i synnerhet efter sprängningen

1929. Arvid Vretling och Otto Grimlund som sades ha "rest med bältet", pengar från Komintern dolda under kläderna, hade följt Moskva respektive gått till socialdemokraterna och från ryssarna fanns förstås inte längre en rubel att få.(9) Kilbom hade varit en mästare på att kompensera bortfallet genom kontakter med näringslivet och finansvärlden. Folkets Dagblad hade bara överlevt partisplitringen -29 med hjälp av ett jättelikt lån på ett par hundratusen riksdaler som Kilbom lyckats utverka av Ivar Kreuger sommaren 1930. Det hela hade försigått i största hemlighet via bulvaner med stor skandal som följde när Kreuger-kraschen två år senare lade allt i dagen.(10)

En annan betydelsefull ekonomisk kontakt var finansmannen Olof Aschberg som ända sedan tiotalet haft sitt hjärta hos den radikala arbetarrörelsen. Han hade lämnat stora bidrag till Folkets husbyggen och utgivning av Marx' "Kapitalet" på svenska. Dessutom bistod han bolsjevikerna med viktiga lån och affärskontakter och hade framträtt inför revolutionära massmöten till stöd för den ryska revolutionen. Under 20-talet var han en viktig finansiär av det svenska kommunistpartiet och hyllades på sin femtioårsdag 1927 varmt av Kilbom i Folkets Dagblad.(11) Efter sprängningen -29 var det med Kilbom som Aschberg upprätthöll kontakten och den generöse finansmannen stod för en stor del av grundplåten till Folket i Bild 1934.(12) Uteslutningarna våren -37 innebar att förbindelsen med Aschberg bröts. Flyg var visserligen personligen bekant med Aschberg sedan den unga tiden då de 1919 suttit tillsammans i en kommitté för "hugfästandet av minnet av Jaurés och Liebknechts kamp mot kriget". Det var skulptören Carl Eldh som skulle uppföra ett monument och Aschberg stå som ekonomisk garant.(13) Elsas syster Thyra hade också tjänat jungfru hos Aschbergs en gång i tiden.(14) Men när Flyg i början av oktober reste till Paris där Aschberg hade sin verksamhet blev han inte mottagen utan tvingades modstulen återvända med oförrättat ärende.(15)

Förlusten av de ekonomiska kontakterna var inte bara svår för partiet utan också för Flyg personligen. Liksom Kilbom och många av de övriga partiledarna var Flyg intrasslad upp över öronen i borgensförbindelser för tidningen och partiet. I kritiska situationer hade de inte haft något annat val än att sätta sina egna namn och tillgångar, i Flygs fall Tomtebo, i pant för växlar och lån. Därigenom tenderade parti- och privatekonomier att vävas samman till ett nät som fjättrade dem alla. Ekonomisk konkurs för partiet eller tidningen var liktydigt med personlig krasch. Att partiets ekonomiska kontakter också utnyttjades för personliga tjänster blev därför närmast ofrånkomligt. Aschberg hade givit Flyg vänliga tips och råd och lovat skaffa borgenärer för privata lån när situationen blev akut efter sprängningen -29.(16) Den hjälpen upphörde nu.

År efter år hade Flyg pressats av sina ekonomiska bekymmer och breven till Elsa var ibland nästan desperata. "I övrigt bara bekymmer, men de måste klaras av. Jag vill och får ej brytas ned."(17) "Jag måste igenom och över allt sattyg av ekonomisk art. Lyckas jag måste jag komma loss ett moment. Mina nerver är, som Du väl märkt – men ingen annan hoppas jag – ganska spända".(18) Jakten efter privata lån och borgensmän hade givit honom nya kontakter inom bankvärlden och näringslivet som inte tidigare odlats upp av partiet men som också kunde brukas för det politiska. Att det handlade om politiska motståndare i riksdagen eller storkapitalister ändrade ingenting. Ivar Kreuger hade, när det begav sig, knappast varit någon socialistvän, Kilbom och partiledningen hade sett det hela strikt affärsmässigt. Det var ingen principiell skillnad mellan att teckna ett lån med hjälp av den protyske storföretagaren John Weibull eller med den engelskvänlige Aschberg, bara förbindelserna var utan politiska villkor.(19) I de förtvivlade försöken att rädda rörelsens ekonomi och säkra utgivningen av Folkets Dagblad fanns ännu mindre än tidigare plats för skrupler.

Självdeklaration

Hösten 1937 stod Flyg inför en ny period av sitt politiska liv. Kilbom och de övriga som hämmat och hindrat var borta, ingenting stod längre i vägen för hans krav på konsekvens och tydlighet. Inför detta sannings ögonblick kände han behovet av att dra sig undan den dagliga malströmmen för att samla tankarna och reda ut, inte minst för sig själv, vartåt han egentligen syftade. ”Jag skulle behöva komma loss ett par månader – sticka iväg med bilen ... bli mej själv igen och göra en programskrift, ej blott för vårt lilla parti utan för morgondagens Sverige. Det låter kanske skrävlande och fantastiskt, men vem gör det annars? Jag vet ingen...”(20)

Hit hade åren av politisk kamp slutligen fört Flyg; ”Jag vet ingen...” Bara han själv satt inne med svaren, bara han själv var järnstången och principen. Under mellankrigstiden fylldes Europa av sådana politiska ledare som endast litade till sig själva och trodde sig ensamma representera sanningen. De var en produkt av kristiden och sönderfallet där hårdnande motsättningar slog sönder möjligheter till dialog och levande tankeutbyte samtidigt som de gamla ideologierna maldes sönder mellan världsmakternas kraftmätning. I 30-talets Europa fanns allt mindre utrymme att pröva sig fram, göra misstag och rätta fel. Tiden förebådade kriget där marginalerna är noll och den nakna styrkan har ordet, där de starkaste, mest beslutsamma och oinskränkta tar kommandot. Kombinationen av Flygs politiska erfarenheter och hans personliga egenskaper hade under många år förberett honom för en sådan roll. Och han skrev till Elsa som så länge sett honom glida bort: ”Ja, här har du ett stycke självdeklaration om vad jag går havande med i min ensamhet. Måhända förklarar det något av vad Du går och funderar över. Jag har haft en rad hårda år sedan 1929 med de kära kamrater som nu äntligen bekant färg. Edoff [Andersson] var en bundsförvant, men efter honom har ingen funnits.(21) Det sista året efter valet i fjol har varit värst. Någon tid till och utvecklingen i stort kommer att vända sig – vi får vind i seglen – men då gäller det konsten att styra. Vi måste loss från mycket av det gamla. Varken Ryssland eller Tyskland får segra i Sverge – lärande av vad där skett måste utvecklingen här bli en annan”.(22)

Vad var det gamla Flyg ville loss ifrån? Det visste han inte säkert själv när han bolmade sina svarta El Globo framför det öppna fönstret mot sjön. Och planerna på att i lugn och ro reda ut tankarna blev ”ej mer än ett hugskott, liksom så mycket annat”.(23) All tid måste ägnas åt att hålla Folkets Dagblad och partiet flytande. Flygs inre funderingar kom därför att treva sig vidare långt bortom de ståndpunkter och idéer han offentligen slogs för som partiets röst. I Folkets Dagblads spalter och på agitationsmötena framträdde han som den främste garanten för ”det gamla” som kunde inge medlemmarna en trygg känsla av att stå fast vid sin ungdoms ideal. I verkligheten drog han emellertid sin rörelse, mer eller mindre medvetet, i en ny riktning.

Sovjetunionen

Först och främst kände han behovet av att kapa de mentala trossarna till Sovjetunionen. Även om Flyg tillhört de hårdare kritikerna av Moskva i socialisternas partiledning hade han aldrig släppt tanken på Sovjetunionen som oktoberrevolutionens land. Efter den första Moskva-rättegången sommaren -36 försökte han förklara Sovjetunionens utveckling i partiets teoretiska publikation Socialistisk Tidskrift.(24) Under Stalins ledning hade en allsmäktig byråkrati vuxit fram och dödat all ”proletär demokrati” i staten och partiet. Byråkratin hade därmed kunnat ”frigöra sig från massorna” och börjat tillvarata sina egna intressen. Den fick ”alltmer karaktären av en ny klass med eget klassmedvetande och intressen som skiljde sig från arbetarnas”. Grundvalen för den nya klassen var, ekonomiskt sett, ”statskapitalismen” som börjat skapas i Sovjetunionen under NEP -den marknadsinriktade ekonomiska politik som infördes efter inbördeskriget 1921. Men statskapitalismen fick, menade Flyg, fast form

först genom tvångskollektiviseringen och femårsplanerna i slutet av 20-talet. Stalins terror var den byråkratiska klassens sätt att slå sig fram till oinskränkt makt och förintäta det gamla bolsjevikgarde som utgjorde ”representanter för principer som icke längre gäller, och kan bli framtida representanter åt den till proletärt klassmedvetande vaknande arbetarklassen mot byråkratin”.(25)

Den första Moskvarättegången uttryckte, hade Flyg skrivit, ”en stegring men ingen principiell förändring av det hittillsvarande tillståndet”.(26) Ännu hösten 1936 var alltså Sovjetunionen inte förlorat. Ändå hade Flyg tillagt att det som skedde motsvarade ”ett av de omslag där kvantiteten förvandlar sig till kvalitet”. I marxistiskt språkbruk innebar det att en gradvis förändring slutligen nått en avgörande punkt. Vid denna punkt klamrade sig Flyg och de övriga socialisterna fast i bävan för vad som väntade om de drog slutsatsen att punkten passerats. Under tiden som det ”hittillsvarande tillståndet” under 1937 stadigt ”stegrades” och gammelbolsjevikerna raderades ut i våg efter våg, dallrade socialisterna vid randen av sin gamla lojalitet.

Flyg kände att det var nödvändigt att släppa taget för att bli fri från varje känsla av medansvar för blodsväldet och de sovjetiska intressena och därmed slippa tvehågsenheten som hindrade partiet att plöja sin egen fåra. Men vågade han? Även om han inte helt kunde överblicka dem visste han mycket väl att konsekvenserna skulle bli fundamentala. Om Sovjetunionen inte längre var arbetarnas stat, vad var den då, i förhållande till de existerande samhällssystemen? Hela den marxism Flyg utgick ifrån föreställde sig samhällsutvecklingen som en historisk trappa där socialismen innebar ett kliv uppåt från kapitalismen som i sin tur låg ett trappsteg ovanför den gamla, medeltida feodalismen. Det ”historiskt progressiva” var att bidra till nästa möjliga steg mot ljuset och förhindra varje fall tillbaka. Om socialismen var död i Sovjetunionen, var på trappan befann sig den byråkratiska statskapitalismen? Var den överhuvudtaget värd att försvara gentemot den existerande ordningen i väst? Ja, om den enda erövring som gjorts av revolutionsåren efter första världskriget gått förlorad, om den historiska utvecklingen rutschat tillbaka ett eller flera trappsteg, var befann sig arbetarrörelsen? Måste allt börjas om på nytt, men under helt andra villkor och i en ny tids former? Och om Stalins anhängare lyckats med vad inga borgerliga krafter förmått – att krossa Lenins bolsjevikparti och den första arbetarstaten och kasta historien tillbaka till förrevolutionär tid – vad representerade de i det nya sammanhanget?

Allt skulle förändras för socialisterna i samma ögonblick de drog slutsatsen att Sovjetunionen, deras Sovjetunionen, inte längre existerade. Flyg visste det. Han skärpte tonen, fördömde och rasade men kritiken och anklagelserna mot Stalin och sovjetledarna riktades ännu mot att dessa försvagade Sovjetunionen och äventyrade arbetarstatens framtid.(27)

Socialdemokratin

Flyg manade inte bara sitt parti till hårdare oförsonlighet gentemot Moskva utan även mot socialdemokratin och den ”demokratiska kapitalismen”. Orsaken var inte bara den personliga vämjelsen och bitterheten över alla dem som räddat sig över till segrarens sida. Naturligtvis spelade sådana känslor en stor roll för Flygs stundtals rabiata tonläge. Här hade många av de gamla principfasta ”bolsjevikerna” bänkat sig vid köttgrytorna efter ett liv av anklagelser mot socialdemokraterna för deras funktionärsprivilegier och väntjänster. Nu jagades de inte längre av ekonomiska mardrömmar och politisk utsatthet utan kunde sola sig i glansen av rörelsen från upphöjda styrelseposter och skåla över de gamla ”synderna”. Alltmedan de brännmärkte dem som stod kvar för ”fascism” och ”förräderi mot arbetarsaken”. Flyg erkände aldrig sådant, men han hatade dem.(28) Ett envist rykte om att även han själv i smyg skulle ha sonderat möjligheterna av en återgång till socialdemokraterna gjorde honom ursinnig och han undersökte möjligheten att föra frågan till domstol som ärekränkning.(29)

Ändå var de hatfyllda känslorna bara en del av förklaringen. Den skärpta hållningen gentemot socialdemokratin var också betingad av ren och skär politisk självbevaringsdrift. Distanseringen från Sovjetunionen riskerade att sänka tröskeln mot socialdemokratin och få denna att framstå som ett långt mindre ont. I valet 1936 hade också tusentals socialistiska arbetarväljare gjort den bedömningen. Om inte rågången hölls skulle socialisternas hårdnande sovjetkritik – en kritik som socialdemokraterna pumpat ut i tjugo år – bara förstärka trenden, i synnerhet som kristidspolitiken skördade framgångar. Svenska arbetare behövde bara jämföra Wigforss' och Per Albins reformverk med utvecklingen i öster och söder för att övertygas om rubriken på valsedeln. Att reformerna lämnade mycket ogjort och, enligt kritikerna, byggde på den europeiska rustningskonjunkturen gjorde dem inte mindre välkomna. Just året 1937 nådde reformpolitiken sin höjdpunkt med höjda folkpensioner, det allmänna barnbidraget, moderskapspenningen och fri förlossningsvård, subventionerade skolluncher, bostättningslån och åtta timmars arbetsdag för lantarbetare. Om kommunisterna i Sovjetunionen inte åstadkom något bättre utan tvärtom hade förvandlat sitt välde till en skräckkammare, som socialisterna hävdade, var saken klar för de flesta socialistiskt sinnade arbetare. Att inte ta steget över krävde en grundmurad fiendskap som inte gav efter för något.

Flyg som personligen hade röstat för idéerna om "socialfascismen" i Moskva 1928 hade i Komintern lärt sig att en statsbärande socialdemokrati i tider av kris och hårdnande klasskonflikter skulle bidra till en utveckling i riktning mot diktatur och statens "fascistisering". Nu hade den svenska socialdemokratin suttit vid makten under en längre period än någonsin tidigare och börjat ta över fler viktiga statsfunktioner. Den förberedde lagar mot "statsfientliga organisationer" och drog in hela arbetarrörelsens toppskikt inom parti, fackföreningar och folkrörelser i det kapitalistiska samhällets förvaltningsapparat. När rustningskonjunkturen var över och kristiden och kriget stod för dörren, trodde Flyg, skulle de socialdemokratiska ledarna inte tveka att rikta statens repressiva krafter mot alla försök av arbetarklassen att slåss för sina intressen. Därför måste socialdemokratin bekämpas hårdare än någonsin!

Det var budskapet från Flyg och socialisterna i en tid när de egna leden vacklade under trycket av miljonsympatierna för socialdemokratin.

Nationell isolering

Socialisternas hårdnande hållning gentemot Sovjetunionen och socialdemokratin ägde rum samtidigt som internationalismen var på hastig reträtt inom arbetarrörelsen, ja inte bara där utan i alla politiska läger. Genom folkfrontspolitiken anslöt sig kommunisterna till den nationella försvarstanke som socialdemokraterna tagit ställning för redan vid första världskriget. Ingen av arbetarrörelsens huvudkrafter talade längre om villkorslös internationalism och hela den idé som en gång legat till grund för Andra Internationalen, för Zimmerwald och Komintern förvandlades till en betydelselös viskning i arbetarvärlden. Inom den svenska arbetarrörelsen kom skärningen av de nationella tongångarna att ta sig uppseendeväckande former under våren 1938.

Redan 1935 hade socialisterna fått uppleva att blågula fanor och Du gamla du fria blivit allt vanligare vid socialdemokratiska möten och demonstrationer. "Arbetarklassen, internationalismens naturliga bärare, undslipper inte att bli påverkad", konstaterade Uno Modin och menade att "internationalismen har kommit in i en återvändsgränd".(30)

Första maj 1938, som av regeringen för första gången gjorts till nationell helgdag, framfördes en svensk flagga i täten för socialdemokraternas röda fanborg i Stockholm. Det hade inte tidigare hänt. Folkets Dagblad talade om en "storm av protester" mot att fackföreningarna blivit "lurade" att trava bakom den blågula och manade: "Låt borgarna ensamma demonstrera under blågula fanor!"(31) Och på svenska flaggans dag månaden efteråt överlämnade

konungen en blågul fana till Stockholms arbetarkommun och Per Albin återgäldade vänligheten genom att på Gustav V:s åttioårsdag en vecka senare överbringa folkets "samfälliga hyllning" till majestätet som uttryck för dess "bestående vördnad och tillgivenhet". "Samlingen kring konungen" hade genom hyllningen fått "ett fulltonigt uttryck" i en "vrång värld där vårt land nu är ett av de lyckligaste".(32)

Samtidigt försvagades den rent fysiska möjligheten till internationalism. Förbuden mot frivilliga till Spanien och den internationella brigadens upplösning var ett par av de sista spikarna i arbetarrörelsens sammanhållning över gränserna. I stora delar av Europa var det inte längre möjligt att ens upprätthålla försiktiga kontakter. Tysklands, Italiens, Österrikes och stora delar av Spaniens arbetarklass – för att inte tala om den sovjetiska – hade avskurits från alla bundsförvanter. Och våren 1938 försämrades möjligheterna hastigt.

I mars tågade Hitlers trupper in i Österrike som utropades till en del av det tyska riket. Under tiden genomfördes den tredje stora rättegången i Moskva där turen slutligen kommit till Bucharin och andra ledande "högerkommunisterna" att möta sina bödlar. Avrättningarna av de gamla Kominternledarna i Sovjetunionen var, menade Flyg, "bara logiskt med hänsyn till reträtten till en nationell 'socialism'".(33)

Månaden efter nådde Francos trupper ut till Medelhavet och republikens kvarvarande territorier kring Madrid och Barcelona skars helt av från varandra. Samtidigt föll Leon Blums sista folkfrontsregering i Frankrike och företrädaren för den borgerliga koalitionspartnern, Daladier, krossade med militärhjälp de franska fackföreningarnas strejker till försvar för reformerna.(34) Förhoppningarna från folkfrontssommaren 1936 hade förbytts i djup demoralisering inom Europas arbetarrörelse medan krigets krafter marscherade upp till fosterländska fanor och klingande spel. Varje föreställning om att nedräkningen mot krig skulle kunna hejdas av någon arbetarsolidaritet över gränserna eller revolutionära uppror, förvandlades till löjeväckande dagdrömmar. Kriget skulle komma, det var oundvikligt, men måste Sverige vara med?

Genom åren av agitation för att den svenska arbetarklassen skulle stå fri från de "imperialistiska stormaktsblocken" och kräva en strikt statlig neutralitetspolitik, hade Flyg övertygats om att det kanske fanns en väg. Visserligen hade Lenin lärt honom att neutralitet var ett avslutat kapitel för Europas småstater men vad fanns det för annan möjlighet? Hur kunde socialisterna bidra till att förhindra att arbetarklassen offrades för de imperialistiska intressena? Genom att hindra Sveriges styrande från att i något enda avseende blanda sig i leken?

Ju tydligare kriget ryckte an desto mer central blev den föreställningen hos Flyg. Därmed fångades han, som de flesta andra, i den nationalisering av politiken som dominerade tidens tänkande. Hans politiska krav och svar fick samma prägel av nationell socialism han fördömt sovjetkommunisterna för, inte på grund av fosterländsk patriotism som för fascisterna, utan genom den isolationism han började propagera. Den nationellt socialistiska inriktningen tillsammans med fientligheten mot socialdemokratin och Moskva fick hans motståndare att orera allt högre om att Flygs väg bar mot fascismen. Flyg var säker på att han skulle göra dem besvikna. Han hade inte för avsikt att dela Doriots öde.

En tredje ståndpunkt

Redan i maj 1935, knappt tre månader efter att Flyg mött Doriot på Londonbyråns möte i Parisförorten S:t Denis, hade de uteslutna Pariskommunisternas färd bort från den traditionella kommunistiska miljön accelererat. Det sovjetisk-franska vänskapsavtalet den 2 maj och Stalins stöd åt Frankrikes rustningar fick alla Doriots gamla lojalitetsband att brista. Franska kommunistpartiet hade ju fötts i kampen mot rustningarna och den "imperialistiska

Versailles-freden”. Och Doriot hade själv, som vi sett, i hela sin ungdom uthärdat uthärdat um-bäranden, förföljelse, smädelser och fängelse för den kampen. Nu strök Stalin helt sonika ett streck över kommunisternas 1900-talshistoria.

För Doriot hade folkfronten inte ett dugg att göra med någon omsorg om den enade kamp mot fascismen han själv hade försökt föra. Den uttryckte bara Stalins utrikespolitiska intresse av att återupprätta det gamla paktsystemet mot Tyskland – ett system som redan en gång störtat världen i krig. Han tvivlade inte på att resultatet skulle bli detsamma även denna gång.

Likt Flyg kände han väl till hur Kominternpartierna styrdes från Moskva och inledde en agitation för att alla ”ärliga kommunister” måste bryta beroendet. I spetsen för en slags fransk nationalkommunism drog han i fält mot den fransk-sovjetiska ”krigspakten”.(35) Det allt tätare samarbetet mellan kommunist- och socialistpartiet under hösten -35 minskade emellertid det politiska utrymmet för Doriots uteslutna kommunister som blockerades, även med fysiskt våld, från att nå nya åhörarskaran utanför S:t Denis.

Redan mot slutet av året började Doriot ompröva marxismen och knyta kontakter i den nationalistiska miljön. I juni 1936, just när den franska folkfronten triumferande fört Leon Blum till makten och en omfattande strejkvåg sköljde över landet, proklamerade Doriot ett nytt parti, Franska Folkpartiet – PPF.

Partiet var folkligt och arbetarriktat, men nationellt och antikommunistiskt med ”Fred med Tyskland” som första punkt på programmet. Som folkfrontens viktigaste och hätskaste motståndare blev PPF inom kort en samlingspunkt för hårdföra nationalister av fascistisk typ. Genom sitt ursprung och sin revolutionära inställning skilde det sig emellertid markant från Eldkorset och andra högerinriktade franska fasciströrelser med förankring i de mer välsituerade klasserna. Men det skilde sig också från Marcel Dts så kallade neosocialister som i början av 30-talet brutit med det officiella socialistpartiet. Medan Doriot predikade folkrevolution var den intellektuelle Deat övertygad reformist med en antikapitalistisk nationell samling kring den starka staten på programmet.(36) De båda skulle rivalisera om själarna i den franska nationalsocialistiska miljön ända till våren -45.

Även om många av Flygs ställningstaganden var identiska med Doriots – som synen på Versaillesfreden och NF, Etiopien, folkfronten och rustningarna – ville Flyg inte alls uppge sin rörelses marxistiska grundvalar och socialistiska identitet och tog bestämt avstånd från Doriots utveckling.(37) En ledare i Folkets Dagblad senvåren -37 beskriver insiktsfullt Doriots utveckling och svårigheterna för den franska högern att finna någon folkligt förankrad portalfigur. ”En man från vänstern måste det vara, en ‘son av folket’ ... För dem är en karl som Doriot den rätte mannen – en man med hårda nävar, aktiv och äregirig, utrustad med alla politikens och demagogins finesser, organisatoriskt begåvad och med en talaregåva som fascinerade massorna.” Och Folkets Dagblad förklarade hur pengar från framförallt det franska försäkringskapitalet – som förlorat stora pengar på folkfrontstidens strejker – pumpades in i Doriots rörelse. ”De omständigheter, som förde Doriot till hans hastiga förvandling från revolutionär till fascist, är ett skolexempel på diktatorernas utveckling”.(38)

Men Flyg å sina sida, var lika övertygad som tidigare om behovet av revolution och kommunism i den mening han en gång anslöt sig till. Däremot var Kominterns språk förbrukat och många av de gamla parollerna otidsenliga. En hel idétradition var på väg att raderas ut bland arbetarna. ”Klassolidaritet”, ”socialistisk revolution” och ”proletärmakt”, det var termer som höll på att begravas eller förlora sin mening hur mycket socialisterna än försökte hindra det. Uppgiften var inte att nostalgiskt klamra sig fast vid ord utan att hålla den socialistiska tanken levande i en värld där ingenting längre var vad det utgav sig för. Flyg famlade efter de nya begreppen, fann ibland några men anpassade sig oftare till dem som brukades. Arbetarmakt kunde exempelvis bli ”realdemokrati” eller Nermans ”kämpande

demokrati”, i kontrast till ”formaldemokratin” som på Kominternspråk hade kallats ”borgerlig demokrati”. I interna partisammanhang brukades emellertid oftast de forna benämningarna för att undvika missförstånd. Samtidigt försökte han utforma socialisternas perspektiv som en slags tredje ståndpunkt inom arbetarrörelsen såväl ideologiskt som realpolitiskt: Varken det stalinistiska systemet i Sovjetunionen eller socialdemokratin samförstånd med kapitalismen utan en socialism där det arbetande folket styr. Och inget samarbete med vare sig fasciststaterna eller NF-blocket utan svensk neutralitet. Slutsatsen: en svensk socialism, neutral till drabbningen mellan världsblocken och beredd till överlevnadskompromisser med segraren, satt ännu inte på pränt men var på väg att växa fram i Flygs huvud.

Münchenkrisen

1938 blev inte det år då vinden vände och de kvarvarande socialisterna äntligen fick lön för sin principfasta möda. Ett år efter splittringen hade de lyckats skrapa ihop kanske hälften av de skingrade styrkorna men bara knappt fyratusen kunde betraktas som helt säkra.(39) Att många av partiets profetior slagit in gjorde inte läget ljusare, tvärtom. Den franska och spanska folkfrontens nederlag fyllde inga arbetare med ny revolutionär stridslust. Stalins massakrer i Moskva drev inte människor i famnen på socialisterna utan bort från radikala socialistiska idéer överhuvudtaget. Münchenkrisen under sensommaren förde Europa ända fram till krigets tröskel och alla krafter linjerade upp sig. Skulle Hitlers krav på Tjeckoslovakiens Sudetområde slutligen leda till att det europeiska paktsystemet slog tillbaka, i den kollektiva säkerhetens namn?

Bland de hårda ”hit men inte längre”-förespråkarna återfanns delar av socialdemokratin tillsammans med Kominterns partier. Demokratins krig mot fascismen var inte längre en fråga för debatter och spekulationer. Den handlade om en omedelbar risk för ett nytt storkrig i Europa.

I april, bara veckor efter Anschluss av Österrike, hade spänningarna skärpts i Tjeckoslovakien till följd av de sudettyska kraven på att få ansluta till Riket. I slutet av månaden utbröt oroligheter i gränsområdena, några veckor senare beordrade Tjeckoslovakien partiell mobilisering. Landets paktbröder, Frankrike och Sovjetunionen, varnade Berlin att ett tyskt ingripande skulle betyda krig. Tyskland mobiliserade i augusti, öppen sudettysk revolt utbröt i början av september med full tjeckisk krigsmobilisering som följd.

Inför den avgrunden och de tyska arméernas imponerande uppmarsch ryggade Tjeckoslovakiens brittiska och franska allierade tillbaka. Chamberlain och Daladier gick i slutet av september, utan att ta hänsyn till sin allierades åsikt, med på Hitlers krav att införliva Tjeckoslovakiens västra, tyskdominerade delar i Riket i utbyte mot löfte om fred. Den brittiske premiärministerns glada vinkningar och orden ”peace in our time” skulle i efterhand komma att stå som klarsignalen för det andra världskriget.(40)

Tjeckoslovakien

I likhet med den övriga arbetarrörelsen vände sig Flyg och socialisterna mot Hitlers expansion och likt många andra fördömde de Englands och Frankrikes svek. Men Flygs förhållningssätt var i grunden kluvet. Hela hans föreställningsvärld utgick ju ifrån att Versaillesfreden varit en imperialistisk rövarfred som påtvingat de besegrade folken orimliga villkor. Den österrikiska folkomröstningens 99 procent för Anschluss betecknades i Folkets Dagblads rubriker som ”Hitlers valspej” och ”världshistoriens största humbug”.(41) På ledarplats var Flyg emellertid mer tveksam och trodde att resultatet inte bara kunde förklaras med ”tvång och regi”. Han påminde om att det revolutionära Österrike som störtat kejsardömet i november 1918 hade förklarat sig vara en del av den tyska republik som då just proklamerats i Berlin. Österrikes förste kansler den gången, austromarxisten Karl Renner, manade också nu, tjugo år senare, till

ja-röst i Hitlers folkomröstning. Och Flyg fäste uppmärksamheten på Renners ord att ”Hitler förverkligade ett enhälligt beslut av den österrikiska nationalförsamlingen år 1918”.(42)

Även frågan om Tjeckoslovakien var mer komplicerad för Flyg än den enkla formeln ”stoppa nazismen”. Statsbildningen Tjeckoslovakien var ju också den en ny företeelse på Europas karta, skapad vid Versaillesfreden. Kring de tjeckiska och slovakiska folkens gamla strävan efter självständighet hade tidigare tyska, österrikiska och ungerska områden slagits samman till en självständig stat, av segrarmakterna tänkt att fungera som en av länkarna i säkerhetskedjan kring Tyskland. Eller ”en pil mot Tysklands hjärta”, som nazistpropagandan uttryckte det. Därför hade också Tjeckoslovakien ådragit sig ett särskilt hat från Hitlers sida. En ”konstlad statsbildning”, ihopfogad av olika nationaliteter – inklusive tre och en halv miljon tyskar – enbart för att hålla Tyskland på plats, har inget existensberättigande, var Hitlers ständigt propagerade uppfattning.(43)

Kominterns syn hade inte varit särskilt annorlunda även om man aldrig förespråkade att förintä Tjeckoslovakien. De nationella minoriteter som mot sin vilja byggts in i segrarmakternas buffertstat skulle nå sin frihet genom socialismen, inte genom ockupationer och annekteringar. Men genom att nazister och kommunister hade haft en likartad uppfattning om Versaillesfredens orättvisor var Hitlers brott mot fredsvillkoren aldrig okomplicerade för dem som höll fast vid de gamla synsätten. Flyg hade skrivit våren 1937: ”Versaillesfördraget, mot vilket kommunisterna och uttryckligen också Sovjetunionen en gång tog ställning ur internationell klasskampssynpunkt och för vars skull de bekämpade NF – som detta ‘fredsfördrags’ exekutor – har idag av de tyska nazisterna så gott som annullerats – men detta har skett av *reaktionära imperialistiska* grunder”.(44) Men kunde dessa reaktionära grunder – och syften – få socialister att försvara fördraget och den ordning det skapat?

När den tysktalande befolkningen i Sudetområdet till synes mangrant revolterade mot sin ställning och krävde att få ansluta sig till ”hemlandet”, kunde socialister vara emot det? Flyg tog aldrig öppet ställning för de tyska kraven men hans gamla motstånd mot Versaillesvillkoren kunde inte heller förmå honom att fördöma dem. Liksom i fallet med Österrike klövs Folkets Dagblads uppfattning mellan rubriker som ”Tjeckoslovakien kan räddas ur klorna på den nazistiska imperialismen” och Flygs förståelse för de nationella minoritetskraven: ”När sudettyskarna kräver nationellt oberoende så menar de rätt att ansluta sig till Tyskland ... Man torde lugnt kunna konstatera, att den stora majoriteten av tyskar inom Tjeckoslovariens gränser anser sig ha hemorts rätt på den tyska sidan.” (45)

Då Flyg betraktade utvecklingen i Österrike och Sudetområdet som närmast ofrånkomliga ”korrigeringar av Versaillesfördraget” och den växande krigsrisk som ”avlad av ententens dikterande statsmän i Versailles”, var förstås varje tanke på sanktioner och militära repressalier från dessa statsmän mot Tyskland förkastliga.(46) Liksom i Abessinienfrågan brännmärkte Flyg dem som krävde att NF skulle visa tänderna för att vara ”kriksaktivister” vilka drev Europas arbetare rakt in i kriget. NF:s stormakter skulle aldrig försvara folken i Tjeckoslovakien eller Österrike utan bara skrida till handling om det gynnade deras egna intressen. Det visades inte minst av att NF just erkänt Italiens rov av Abessinien och Storbritannien slutit avtal med Italien. Om det passade London och Paris skulle Tjeckoslovakien offras. Utifall av krig skulle det aldrig föras för tjeckers och slovakers sak, utan för imperialistiska världsintrössen. ”Vad tjecker eller sudettyskar vill eller anser vara rätt, visar sig spela alls ingen roll”.(47)

Ut ur NF

För den svenska arbetarrörelsens del gällde det, menade Flyg, att förhindra att Sverige drogs in i det eventuella stormaktskrig som skulle föras för snöda intressen. Genom en debatt vid

NF:s rådsmöte i Genève om att undanta Schweiz från NF-stadgans sanktionsparagraf aktualiserades frågan om Sveriges ställning. Flyg motionerade i vanlig ordning under vårriksdagen för att Sverige skulle utträda ur folkförbundet, eller åtminstone begära samma undantagsklausul som Schweiz.

Kravet formades under maj till en smärre kampanj inför riksdagsbeslutet i början av juni. Parollen i Folkets Dagblads tidningshuvud ändrades från ”Hjälp det spanska folket” till ”Ut ur NF” och Flyg frågade i riksdagen: ”Vill riksdagen att svensk ungdom skall offra liv och blod för att delta i värnandet av resterna av de orättfärdiga fredsfördrag som fastställdes av de segrande makterna i 1914-1918 års världskrig?”(48) Genom ett par socialdemokratiska riksdagsfrondörer samt högerledaren Bagges dubier mot NFs antityska linje hoppades Flyg på en smal chans för kravet att Sverige åtminstone skulle begära samma särställning som Schweiz.

Men motionen röstades ned och Flygs kampanj inbjöd förstås åter till nya angrepp mot honom för fascistsympatier. Om inte NF-makterna skulle skydda Tjeckoslovakien, vem skulle göra det då? Alla argument om ”arbetarsolidaritet” lät sommaren och hösten 1938 som fria fantasier och användes inte ens i den socialistiska propagandan. Var det inte så att Flygs attacker på NF och förståelse för sudetkraven bara var ett sätt att urskulda Hitlers rov? I brev till partiledningen framfördes också sådan oro och alla kunde se att Flyg inte hade något recept för Tjeckoslovariens försvar.(49) Men Flyg höll benhårt fast vid sitt motstånd mot ”krigsaktivismen”. Krig skulle bara stärka de fascistiska och diktatoriska tendenserna i alla krigförande läger. Ett nytt världskrig i den moderna tidsåldern skulle trotsa allt någon tidigare upplevt. Och vem skulle stoppa det? Bara om folken själva bekämpade ”vad som kallas för fascism, i eget land” kunde kriget och diktaturernas frammarsch stoppas.(50)

Den fruktansvärda sanningen denna sommar och höst 1938 var emellertid att ”folkens kamp” just begravdes på Spaniens slagfält eller i sovjetiska och tyska fångläger. Det återstod inte längre några recept för arbetarrörelsen med vilka Hitler kunde stoppas utan krig. Men de flesta av dem som i vämjelse fördömde Flyg var inte heller beredda att med öppna ögon gå över tröskeln till det otänkbara.

Skiftade färg

1938 var det år då Europas färd mot kriget accelererade tvärs igenom demokratiska eller säkerhetspolitiska fördämningar. Om 1937 ännu varit perioden då den spanska och franska arbetarrörelsen brottades om överhanden gled initiativet dem slutgiltigt ur händerna våren -38. Europa skiftade färg till fältgrått, de folkliga rörelserna hukade och tystnade efter hand i larmet från militära beredskapsmobiliseringar.

Uppfylld av domedagskänslor inför utbrottet av det nya världskrig han så länge predikat mot nåddes Flyg i riksdagen av ett chockartat personligt meddelande. Elsa och Thyra hade varit i stan på Dramaten. Flyg hade ordnat biljetter till stycket ”Höfeber” men hade själv känt sig trött och ”parkerat kvar” i riksdagen. Det var en mörk och regnig marskväll när de båda kvinnorna klev av bussen vid Nacka station. Direktionsbilen från Kol & Koks hann inte väja och träffade Elsa med full kraft. Skadorna blev allvarliga, i ryggen och båda benen som knäcktes. Läkarna ville amputera det svårast splittrade, ”annars får vi plocka ihop det flisa för flisa.” ”Rädda benet, det får kosta vad det vill”, krävde Flyg med all sin riksdagsmannapondus.(51)

Elsa skulle överleva men händelsen blev en skräckinjagande påminnelse in på bara huden om att ingenting var för evigt, allt kunde kastas om eller störtas samman inom loppet av ögonblick. Flygs träta med försäkringsbolaget om ersättning för Elsas förstörda kläder var i sammanhanget inte utan symbolik. Det var den dyra julklapps-pälsen i persian från de löftesrika

dagarna som ”förlorat sin glans då den släpades i gatan” och nu, efter reparation, bara kunde ”användas som kappa”.(52)

Men olyckan markerade också en punkt där Flygs ekonomiska svårigheter höll på att bli alltmer ohanterliga, där kvantitet höll på att övergå i kvalitet, som han själv måhända skulle ha uttryckt det. Under de veckor när Hitler marscherade in i Österrike och Sudetkonflikten försatte Europa i krigsberedskap stod orden ”kosta vad det kosta vill” i eldskrift över Flygs dagar, både när det gällde tidningens överlevnad, och Elsas. Vid ett AU-möte i februari hade Hilmer Sylvin som ny partisekretare presenterat kalla siffror över partiets organisatoriska och ekonomiska läge.(53) Han hade understrukt att partiapparaten – tidningarna, förlaget och tryckeriet – var den motverkande kraften när medlemssiffrorna föll. ”Vi skall vara på det klara med en sådan apparats väldiga betydelse, men inte heller blunda för att den också kan bli en börda som tynger”. Och att verksamheten inte längre gick ihop var bara alltför tydligt. ”Vi har 22 000 kronor i skulder och vi har inga kontanter att röra oss med”.(54) Flygs inställning var klar. Den skulle vid ett senare tillfälle formuleras: ”Utan tidningen blir vi en vegeoterande företeelse utan inflytande ... Vi måste göra allt vad som står i vår makt för att klara denna ekonomi för tidningen. Det blir vår livsuppgift först och främst ... Vi skall fortsätta och tillgripa alla medel för att rida ut stormen”.(55)

Han var beredd till det yttersta, och otänkbara, när han just dessa dagar tog ett steg som skulle förändra hans liv. Och han kände, som han själv upplevde det, ingen annan lojalitet än den med sitt parti, och sitt fäste. Men från och med dessa majdagar 1938 måste vi lyssna efter en störton genom Flygs agitation och agerande. En ny, obekant faktor har tillkommit i den politiska logik som tog ett allt fastare grepp om honom. Men låt oss ännu vara lika okuniga som samtidigt om vad denna störton representerade. Låt oss ännu bara känna en förnimmelse av vart Flygs steg fört honom.

Sommaren efter Elsas olycka avled också, till Flygs sorg, en av de närmaste kamraterna från den politiska kärnan och pojkåren vid Fågelbo, Carl Malmros, förgiftad av sitt yrkes lösningsmedel och kemikalier. Ett par veckor senare skulle höstens kommunalval demonstrera i en annan skala hur krafterna sinade och leden glesnade.

Bedrägligt lugn

Senhösten 1938 inträdde ett sorts bedrägligt lugn före stormen. Alla invanda politiska perspektiv basunerades ut som tidigare men präglades av en utmattad heshet. Det europeiska maktmönstrets förskjutningar hade förändrat politikens grundförutsättningar och den gamla retoriken motsvarade allt sämre verkligheten. Genom Hitlers annektering av sudetområdet hade de starka tjeckiska befästningslinjerna, ”pilspetsen” i de allierades östra säkerhetssystem, gått förlorad. Istället för att utgöra en kil mot Tyskland riskerade Tjeckoslovakien att bli en tysk invasionsbrygga mot Ukraina. Utvecklingen hade undergrävt den sovjetiska försvarspakten med Frankrike och i hemlighet trevade Moskva efter nya vägar. Förtroendet för den kollektiva säkerhetstanken vacklade efter München i alla politiska kretsar och många började dra öronen åt sig. Under det att Hitler firade triumfer sjönk Frankrike demoraliserat ihop medan britterna drog sig tillbaka i ”splendid isolation”.

Hemma i Sverige seglade socialdemokraterna ännu i stark medvind genom ett fortsatt reformarbete. Upphävandet av den gamla antifackliga Åkarpslagen från 1899 hade kanske mest symbolisk betydelse men besluten om lagstadgad folktandvård för alla barn och tolv dagars betald semester – den första lagstiftningen av det slaget i Sverige – gick rakt in i hjärtat hos arbetarväljarna. Och vad hjälpte det att Folkets Dagblad högljutt underströk att motionen mot Åkarpslagen ställts av Arvid Olsson och firade det hela som ”socialistisk seger i riksdagens båda kamrar”.(56) Höstens landstingsmannaval innebar också en seger för

socialdemokratin som för första gången gav partiet en majoritet i väljarkåren. Även kommunisterna fortsatte starkt framåt medan valens stora förlorare återigen var högern och – socialisterna. Som en bekräftelse på sönderfallet efter Kilbomsstriden förlorade partiet fyrtio procent av sina väljare och hade klart distanserats av sina moskvatrogna kollegor. Värst var raset i Stockholm och Göteborg, men också andra gamla fästen, som i Värmlands och Västernorrlands län, drabbades av mer än halverat röstetal. Av tjugofem län plus sex städer med egna val hade socialisterna vid valet -34 varit större än kommunisterna i tjugo, och ofta med mycket bred marginal. Nu återstod endast åtta, varav flera med hårfin majoritet gentemot vänsterrivalen. Väljarkåren hade, genom sänkt rösträttsålder utökats med hela 600 000 röstberättigade. Från floden av dessa förstagångsväljare nådde, likt 1936, ingenting fram till Socialistiska partiet som istället förlorade trettiofemtusen gamla sympatisörer. Kommunisterna kunde däremot räkna in fyrtiotusen nya väljare medan socialdemokraterna mätte sina tillskott i helt andra dimensioner; bortåt en halv miljon.(57)

Som förklaring till det egna nederlaget och motståndarnas segrar angav socialisternas ledare både omedelbara praktiska omständigheter och det politiska läget i stort.(58) Flyg hade uteslutits från radioframträdanden. Valkarteller hade förbjudits så rädslan för att ”kasta bort” röster var större. Partiets ekonomi var svag medan socialdemokraterna ”plundrar fackföreningarna” och kommunisterna lever på ”den ryska statens frikostighet”. Och dessutom: Kilboms anhängare hade, trots allt, haft ”en viss förbindelse med en del grupper i väljarekåren”.(59)

Men viktigare i stort var: socialdemokraterna hade ”skickligt förmått att ta äran utav det kapitalistiska konjunkturuppsvinget” och kommunisterna hade ”fräckt ockrat på det känslomässiga tänkandet hos många arbetare”. Inte bara genom att sola sig i glansen av kampen för demokratin i Spanien. ”De har för de arbetare som i dagens kaos gripits av uppgivenhet och förlorat tron på sin egen kraft pekat på Sovjet-Unionen”.(60)

Arbetarna hade förlorat tron på sin egen kraft. Det var en av nycklarna i socialisternas förklaring till sitt valnederlag och bedömning av tiden. Själva hade de haft rätt och försvarat sina riktiga politiska principer. Men valet visade ”att en socialistisk princippolitik har ingen god konjunktur just nu.”(61)

Skulle konjunkturen vända? Och kraften åter växa? De flesta av dem var ännu övertygade om det.

Men för många av dem som förklarat sig neutrala efter partistriden var det nya bakslaget ett bevis på att loppet var kört. En av dem var Ture Nerman som efter valet fattade sitt beslut och sökte medlemskap hos socialdemokraterna. I ett mycket utredande brev till Flyg förklarade han att han som ”internationalist” inte kunde göra annat.(62) I den kamp, ja, i det krig, mellan borgerlig demokrati och fascism som inte i längden skulle kunna undvikas, fick socialister inte tveka att ta ställning. Att av rädsla för det fruktansvärda dra sig tillbaka till en ”svensk neutralitet” var outhärdligt för Nerman vars internationalism var punkt ett i hans föreställningsvärld. Den skulle efter krigsutbrottet göra honom till obrottslig anhängare av de allierade. Att alla sådana tankar var uteslutna hos Flyg behöver inte sägas. Tillsammans med sina följeslagare bet han åter hårdare i betset och slet sig igenom valnederlagets nesa medan partiet ständigt knakade under fötterna, politiskt, organisatoriskt och, förstås, ekonomiskt. ”Elsa! Allt åt helsicke! Idag har vi ej lyckats klara personalen.”(63) Hur länge till skulle det vara möjligt? Hur många år? Hur många dagar?

Folkets sånger

Som för att understryka Flygs svaghet drabbades han i oktober av en stämning för musikstöld. Det var en musikhandel i Helsingfors som yrkade skadestånd för att han i början av 20-talet

skulle ha stulit melodin till ”Högtidssång” i häftet Folkets Sång, utgivet på Frams förlag. De befintliga exemplaren av Flygs sång, liksom ”plåtar och litografiska stansar” skulle dessutom förstöras.(64)

Folkets Sång tillhörde en av de saker Flyg känt mest stolthet över. Sångboken han själv sammanställt och redigerat hade tryckts i upplaga på upplaga och nått ut till tusentals människor inom arbetarrörelsen, inte bara kommunister. Sångerna hade sjungits på kongresser, fackföreningsmöten, cirklar och kurser, i demonstrationer och på folkfester. Bland närmare sjuttioalet texter hade han författat eller tolkat till svenska var femte.(65)

Anklagelsen om melodistöld uppfattade han som absurd. I häftet, som sålts under sexton år, stod noggrant angivet att den ursprungliga ”Högtidssång” hade titeln ”Modersmålets sång” och att noter till denna ”finnes i musikhandeln”. Samma sak – ny text till gamla melodier – gällde för övrigt mängder av arbetarrörelsens sånger. Fick man inte göra så blev det snart tyst på arbetarmötena. Och hur, frågade Flyg i rådhusrätten, skulle man bära sig åt för att förstöra sångböckerna? Finkamma Sveriges arbetarhem?

Men Flyg fälldes. Femton dagsböter å tio kronor, 500 kronor i skadestånd och 400 i rättegångskostnader var ingen obetydlighet, i synnerhet inte för Nils Flyg. Men värre var chikanen. Den falske ”fascistlakejen”, ”splittraren” och ”förloraren” hade till och med stulit sina sånger!(66)

Högtidssången, författad för så länge sedan, hade talat om dem ”*som gick med lugn mot död och fasa i samma ädla strid*”. Fasan öppnade just sin famn mot Europa – och i det lilla mot Flyg personligen. Men striden var långt ifrån ädel. Varken i världskampen mellan imperier eller i sluggningen mellan olika politiska riktningar på hemmaplan. Anklagelserna, förtalet och smutskastningen låg ljus år från Stormklocke-poeternas drömmar om ”ridderliga slag” och ”glittrande dukar”. ”Lyckan att offra och lida”, som Flyg så ofta besjungit, var lättare att uppleva på rusiga folkmöten än när han i den lokala valrörelsen i Nacka 1938 gick ut i garaget. Bilen, den Dodge Special han köpt året innan, hade stulits och vandaliserats. Av politiska fiender, verkade det. Och motståndarna i lokalpressen och kommunpolitiken garvade åt ”proletärbilens” öde medan de anklagade Flyg för att missköta uppdraget som sammankallande i trafikkommitté.(67)

Säkerhetstänkandets undergång

Slaget mot den kollektiva säkerhetstanken efter München och därmed mot hela det politiska perspektiv som legat till grund för folkfrontsidéerna inom arbetarrörelsen, tycktes emellertid få muren av förtroende för socialisternas motståndare att börja uppvisa en och annan spricka. Med stöd av sin väldiga auktoritet i arbetarvärlden försökte socialdemokraterna framstå som den nationella endräftens representant på alla områden och i december -38 ingick LO och SAF det så kallade ”Huvudavtalet” vid en konferens i Saltsjöbaden utanför Stockholm. Uppgörelsen, i folkmun kallad ”Saltsjöbadsavtalet”, syftade till att garantera arbetsfred och återhållsamma lönerörelser genom att motverka lokala konflikter och centralisera förhandlingsordningen. Genom ”saltsjöbadsandan” skulle en känsla av nationellt samförstånd mellan arbetare och arbetsgivare spridas över hela organisationsfältet. Tio år tidigare hade tankegångarna fördömts som ”mondism” av en stark kommunistledd facklig opinion. Detta sista år före världskriget var folkstämningen en annan, men socialisternas agitation längs de gamla linjerna fick ändå många fackliga veteraner att hålla med och oroa sig över fackföreningarnas framtid.(68)

I februari 1939 slog den brittiska och franska regeringen ännu en spik i förhoppningarna om demokratiernas gemenskap genom att erkänna Francos fascister som Spaniens lagliga företrädare medan republiken ännu kämpade för livet. Vem orkade längre tro på hyckleriet?

Och när Hitler i mars slukade hela Tjeckoslovakien, vem kunde då längre hoppas på att freden skulle räddas genom stormaktsöverenskommelser och säkerhetspakter? Bland de ledande socialisterna började faktiskt en försiktig optimism spira mitt i den internationella katastrofstämningen och mellan alla ekonomiska och organisatoriska brandkårsutryckningar. Såg de inte en viss ljusning i partiarbetet? Började inte partileden vakna på nytt och åhörarna bli fler?

I slutet på februari hade redan över tvåhundra offentliga möten hållits som upptakt till partiets ”våröffensiv” och minst det dubbla antalet hade planerats för kommande veckor.(69) Den landsflyktige POUM-ledaren Gorkin som besökte Sverige i mars 1939 – samtidigt som slutstriden om Madrid inleddes – övertygade socialisterna om att de haft rätt hundra gånger om i kritiken av folkfronten och insamlingsarbetet för POUM och dess flyktingar i Frankrike intensifierades.(70) När partiledningen i början av april summerade rapporter från partidistriktet talade de flesta om en viss uppräckning. ”Anser ni att det håller på att lossna för vårt parti?” kunde Lenndin fråga de församlade varvid Arvid Olsson försiktigt nickade: ”Den politiska vinden har vänt för vårt vidkommande. Det är bättre och lättare att arbeta nu”.(71)

Det var i synnerhet en politisk fråga som under våren -39 givit ett visst genomslag för socialisterna, men inte först och främst inom arbetarrörelsen.

Ålandsfrågan

Sedan våren 1938 hade den svenska och finska regeringen i hemlighet överlagt om möjligheterna att uppföra militära befästningar på Åland för att ”trygga ögruppens neutralitet”. Förslaget började läcka ut i januari -39 och möttes av upprörda protester från vitt skilda håll. Ända sedan 1809 års krig, då Sverige förlorade Finland till Ryssland, hade ett centralt svenskt säkerhetskrav varit att Åland skulle utgöra en demilitariserad zon. Ryska styrkor skulle kunna göra öarna till en plattform för angrepp rakt mot Sveriges huvudstad och aldrig lämna det svenska försvaret någon ro. När ryssarna under första världskriget, trots ingångna avtal, militariserade öarna protesterade Sverige högljutt och den nya bolsjevikregeringen lovade att ta hem trupperna och demolera befästningarna. Så skedde också hösten 1919 då röda arméns soldater tillsammans med en svensk truppstyrka efter pompa och ståt förstörde fort och andra anläggningar. När Nationernas Förbund ett par år senare beslutade att tillerkänna Finland full suveränitet över Åland fastslogs samtidigt, i enlighet med svenska krav, att ögruppen skulle utgöra en ickemilitär och neutral zon.(72)

Men våren 1938 var mycket förändrat. Vem skulle garantera Ålands neutralitet när ”NF:s kollektiva säkerhetssystem var så försvagat?” Utrikesminister Rickard Sandler, Flygs forne kollega inom ABF, hade efter påstötningar från den finska regeringen kommit till slutsatsen att det bästa vore om ”de närmast intresserade staterna gör det själva.”(73) Kritikerna angrep planerna från vitt skilda utgångspunkter.

Anhängare av uppfattningen att Åland egentligen var en del av Sverige stormade mot att finsk militär skulle släppas in på öarna, det var bara ett första steg mot en total finsk annektering och närmast att likna vid landsförräderi. Efter första världskriget hade Sverige krävt att ålänningarna i en folkomröstning skulle få avgöra vilken nation de ville höra, men det nyss självständiga Finland hade sagt absolut nej. Den gången levde Finland i nationalistisk yra efter de vitas seger över arbetarrörelsen och tänkte inte uppge någon del av sitt territorium, i synnerhet inte till ett Sverige som regerades av liberaler och socialdemokrater gemensamt. NF hade givit öarna en särskild status inte bara i militärt avseende. Undervisningen skulle ske på svenska och finska medborgare på öarna få rösträtt till Ålands styrande församling först efter fem år. Det var en kompromiss som garanterade svenskheten med bibehållen finsk överhöghet.(74) Att uppge den var otänkbart för många fosterländska hjärtan.

Kommunistpartiet kritiserade Ålandsplanen utifrån misstro mot det tyskvänliga Finland och bortifrån Moskva morrade ryssarna om risken för Sovjetunionens säkerhet utifall att inloppet till finska viken proppades igen av örlogsfartyg och befästningsverk som en dag kunde visa sig vara av fientlig art. Även från tysk sida var man misstänksam mot vad en militarisering kunde innebära. Sverige var anslutet till NF och opinionen proengelsk och antinazistisk. Den socialdemokratiska regeringens utrikesminister hade gjort sig känd som en av de ivrigaste förespråkarna för kollektiv säkerhet inom NF:s ram. Ett militariserat Åland kunde mycket väl bli ett av de allierades vapen mot den tyska flottan i Östersjön.

Flyg och socialisterna vände sig mot Sändlers "krigsaktivistiska" planer utifrån sina vanliga argument om antimilitarism och strikt neutralitet. Men genom att Flyg anslöt sig till den kampanjkommitte som bildats mot Ålandsplanen hamnade partiet mitt i den brokiga opinionen av fredsivrare, militärer, tyskvänner och storsvenskar som larmade mot regeringen.(75) Tillsammans med den åldrige socialdemokraten och pacifisten Carl Lindhagen, en gång i tiden partikamrat inom den socialdemokratiska vänstern, var Flyg den ende riksdagsmannen i kommittén och fick därmed en framskjuten roll. Hans förmåga att lägga ut texten och trollbinda en församling kom väl till pass vid de stora opinionsmötena där han inte tvekade att kombinera sina argument om neutralitet och demilitarisering med de nationella tongångar som många hoppades få höra. Att ålänningarna själva inte hörts om befästningsplanerna och att deras protestlistor som undertecknats av majoriteten av öborna tystades ned, var förstås tacksamma angreppspunkter som fick mångas fosterlandskänslor att koka." För Flyg låg det nära till hands att hänvisa till Brantings krav från 1921 på att låta ålänningarna själva bestämma och han citerade gärna den forne arbetarhövdningens ord om att Åland egentligen hörde till Sverige.(77)

Flygs beredskap att anpassa sig till de nationella tongångarna och det sällskap han blandat sig med kritiserades högljutt av socialdemokrater och kommunister men med argument som skorrade en smula falskt. De hade ju inte själva haft något emot att samverka med militärer och borgerliga kretsar inom ramen för folkfrontspolitiken och den nationella enigheten. Dessutom inhöstade Ålands-kommittén och dess företrädare en tveklös seger. När den svenska och finska regeringen sökte stöd för planen bland Östersjöstaterna avlämnade Sovjetunionen efter kort betänketid sitt resoluta nej. Därmed var allt över. Åland kunde inte militariseras om en av stormakterna uppfattade det som en fientlig handling. Sändlers största utrikespolitiska företag låg i spillror efter ett enda ord från Moskva. Hans avgång kan sägas markera slutet för en hel period i svensk utrikespolitik.(78) Det som Flyg skulle ha kallat "aktivismen" var ett avslutat kapitel och förhoppningarna om någon slags kollektiv säkerhet skrinlagda. Sverige började istället, just som Flyg propagerat, dra sig undan det storpolitiska maktspelet till sitt neutrala hörn av världen, hukande inför den väntande orkanen.

10. "Nazikommunismen"

Det finns en grupp i svensk politik inför vilken varje hederlig människa måste känna enbart äckel och avsky. Det är de kommunistiska ledarna – garnityret i Kominterns svenska sektion ... De har helt sålt sig till diktatorn i Moskva – de har ingen övertygelse, ingen egen vilja. Dyliga herrar har ingen plats i svensk politik – allra minst i svensk arbetarrörelse. De står i främmande makts tjänst – att denna makt befinner sig i allians med tredje riket gör ej saken bättre ... Med förakt och avsky måste de drivas till isolering. Och de medborgare, arbetare, som ännu följer dessa herrar måste bringas att inse att deras ledare är köpta lakejer – det smutsigaste och ynkligaste en mänsklig varelse kan bli

Nils Flyg 1 september 1939(1)

Det var trettioalets sista sommar, den sista för mellankrigstidens Europa. Inte bara för dess gränser, statsbildningar och politiska regimer, utan också för dess drömmar, ideal och sista ungdomsgeneration. Några dallrande högsommarveckor när de knastrande radionyheter om Hitlers hot mot Polen med krav på Danzig och "korridoren" satt som en tagg i de nyligen lagstadgade semesterdagarna. När Flyg på lediga stunder påtade i det stenparti med växter från Bergianska han anlagt på bergsknallen vid Tomtebo anade han, likt så många andra, att fristen gick mot sitt slut. Tjugo års lagrade politiska, ekonomiska och militära motsättningar var på väg att brisera i en förstörelseorkan utan motstycke i människornas historia.

Den annalkande stormen skulle blåsa ut trettiofem miljoner europaers liv, smula sönder tiotals miljoner bostäder, tusentals städer och samhällen, industrier och kommunikationer. Hundratusentals av kontinentens mest kunniga, erfarna och framstående män och kvinnor; inom politiken, näringslivet, kulturen, idrotten och samhället i övrigt fanns inte längre när stridsröken skingrades sex år senare. En stor del av den generation som föddes strax efter första världskriget och som trädde in vuxenlivet mot slutet av 30-talet förintades. Var fjärde tysk pojke ur årsklass -24 som gick ut skolan inför denna sista sommar dödades i kriget. Av dem som återvände var varannan invalidiserad.(2)

Förödelsen innebar inte bara människors och samhällens undergång. Även ideer och politiska rörelser som under lång tid väglett många människor begravdes i spillrorna. Ännu hade inte militären raserat Flygs lilla trädgård och rivit upp de tåliga växterna för att anlägga ett skyttevärn på berget. Men för de socialistiska tankegångar som Flyg och hans följeslagare representerat inleddes begravningen i augusti 1939.

Pakten

Den 23 augusti ställdes världen inför sin sista chock före krigsutbrottet. I Moskva undertecknade Ribbentrop och Molotov den så kallade nonaggressionspakten mellan Tyskland och Sovjetunionen. Ceremonin satte inte bara punkt för den europeiska blockpolitik som inletts med Sovjetunionens kursändring 1934. Den avlägsnade inte bara det sista hindret för Hitlers marschorder till den tyska krigsmakten. Den förändrade åter villkoren för det politiska tänkandet och bedömningsförmågan hos miljoner människor.

För Flyg och socialisterna blev pakten det slutliga beviset på att Sovjetunionen var förlorat för arbetarklassen och socialismen. Vindbryggan hade till sist fällts, för nazisterna! Medan endast några små europeiska trotskistgrupper från den oberoende kommunistiska och socialistiska mellankrigsmiljön höll fast vid det gamla försvaret av Sovjetunionen, "trots allt", strömmade radikala socialister världen runt över till ståndpunkten: "Stalins kontrarevolution i Sovjetunionen är fullbordad!" Pakten med Hitler uppfattades som den yttersta förbrytelsen.(3)

I själva verket uttryckte pakten det slutliga nederlaget för de sovjetiska försöken att åstadkomma säkerhetspolitiska uppgörelser med västmakterna. Folkfrontsregeringarna var borta. Hitler hade marscherat fram över brutna avtal, eftergifter och tomma ord. Nu stod det nazistiska Tyskland, kontinentens starkaste industrination, rustat till tänderna och redo för krig. Slutmålet för det kriget var ingen hemlighet. I över tjugo år hade Hitler basunerat ut budskapet om att krossa Sovjetunionen, den "judiska världsbolsjevismens fäste".

Vad skulle kunna hejda det tyska angreppet? Kominterns stora partier i Europa, det tyska, österrikiska, tjeckiska, spanska och franska, var krossade eller demoraliserade. Fascism eller högerregimer härskade i de flesta av kontinentens betydande länder, inklusive i Sovjetunionens randstater. Samtidigt var den sovjetiska krigsmakten långt ifrån redo att stå emot ett samlat angrepp. Stalins utrensningar inom Röda Armén hade åsamkat det sovjetiska försvaret svåra förluster. "Röda armén hade tappats på sitt blod och var ur stridbart skick under många år", sammanfattade den ryske underrättelseagenten Leopold Trepper.(4)

På samma sätt som Stalin och den sovjetiska ledningen efter katastrofen i Tyskland 1933 fäste sitt hopp till överenskommelser med demokratierna hoppades de nu på en motsatt allians som en sista utväg. Den förhoppningen passade Hitler som behövde ha ryggen fri.

En vecka efter att paktens mellan de nya vapenbröderna signerats ylade tyska störtbombare ned över polska städer åtföljda av rytande pansarkolonner. Två veckor senare rullade Röda Armén in över Polens östgräns. Det andra världskriget hade inletts.

Politisk kollaps

Över hela arbetarvärlden innebar paktens och den utveckling som följde en politisk och moralisk kollaps. När Stalin utbringade sin skål för den nye paktbrodern med orden: ”Jag vet hur högt det tyska folket älskar sin führer, låt oss därför skåla för honom”, brast det sista lojalitetsbandet bland dem som redan tidigare tvivlat.(5) Och som för att besvara de kommunisterna ute i Europa vilka förtvivlat försökte försvara sina sovjetiska föredömen med att det hela rörde sig om en i grunden antifascistisk manöver, förklarade Molotov i ett tal inför högsta sovjet: ”Under de senaste månaderna har begrepp som aggression och angripare fått en ny innebörd. Tyskland är en stat som strävar efter fred, medan England och Frankrike vill fortsätta kriget. Rollerna är ombytta som ni ser ... därför är det vansinnigt, för att inte säga kriminellt, att föra krig i syfte att tillintetgöra hitlerismen under sken av att det sker under demokratins baner ... Vi har alltid ansett att ett starkt Tyskland är absolut nödvändigt för fred i Europa.”(6)

Efter alla år av propaganda för demokratins försvar mot fascismen, efter alla hetskampanjer, all terror och klappjakt mot dem inom arbetarrörelsen som vägrat uppge de gamla socialistiska ambitionerna för den antifascistiska frontens sak, var för kommunistpartierna återigen allt i ett slag förändrat. Deras uppskattande ord om den parlamentariska demokratin ersattes av en agitation av tredje periodens typ där ingen som helst skillnad gjordes mellan ”borgerlig demokrati” och diktatur. Krigshotet kom inte längre från det nazistiska Tyskland utan från den ”engelsk-franska imperialismen”.

Allt tal om kamp mot fascismen försvann ur direktiven från Moskva. En sovjetisk ambassadtjänsteman i Paris hemkallades och dömdes till fem års fängelse för ”antityska åsikter”. Arbetarklassen som förberetts för det ”antifascistiska kriget” skulle nu ”vägra offra sina bästa söner i det imperialistiska kriget” och verka för fred med Tyskland.(7)

Den landsflyktige ungerske journalisten Arthur Koestler skildrade situationen för de franska kommunisterna, men också sin egen bottenlösa besvikelse mot den sak han själv kämpat för. Skildringen skulle ha kunnat gälla vilket land som helst: ”Om man den 22 augusti 1939 hade sagt till någon medlem av det franska, engelska eller tyska kommunistpartiet att en sovjetisk-nazistisk pakt skulle undertecknas inom tjugofyra timmar och att hakkorsfanan skulle hissas i Moskva, skulle man endera blivit utskrattad eller fått ett slag i ansiktet ... Men när kriget verkligen bröt ut och det ryska förräderiet mot antifascistsaken inte längre kunde bestridas, levde de i veckotal i ett slags dåsig förvirring. Alla överröste dem med smädelser, skrånade åt dem, spottade på dem ... De var fullkomligt hjälplösa, de vacklade av slaget de fått och sökte förtvivlat efter en förklaring. Partitidningarna var förbjudna, och de viskade slagord som sipprade ned ’däruppiifrån’ gjorde ingen klokare. Det var lika svårt för en trögtänkt Renault-arbetare som för en liten nittonårig polsk jude att fatta att den messianska tro vilken de var och en på sitt sätt hade ägnat det renaste inom sig, var ett bedrägeri; att de blivit lurade som idioter, uthärdat prygel och fängelse till ingen nytta; förstört sina framtidsutsikter på fabriken till ingen nytta; lidit, drömt, grälat, argumenterat i årtal – allt till ingen nytta. Det fanns många miljoner sådana – den segaste, mest aktiva och våldsamt antinazistiska delen av den franska arbetarklassen.”(8)

Hungrig stormakt

I årtal hade Flyg och socialisterna slagits i underläge, ständigt överösta av socialdemokraternas och kommunisternas anklagelser. De hade förlorat en stor del av det ledande partifolket, mer än hälften av sina väljare och den ekonomiska grunden för sin verksamhet – allt för sin hårdnackade vägran att stödja något av de ”imperialistiska blocken” och att inränga sig på den demokratiska sidan. Pakten och krigsutbrottet var i all sin anskrämlighet som en politisk belöning.

Det krig man hade varnat för var ett faktum. De flesta som tidigare utslungat parollen om demokratiernas front mot Hitler och Mussolini tystnade. Kravet på neutralitet blev oomtvistat och Flyg kunde känna igen sina egna ord när Per Albins socialdemokratiska regering avgav sin högtidliga försäkran: ”För oss svenskar gäller det nu att med lugn beslutsamhet endräktligen samlas kring den stora uppgiften att hålla vårt land utanför kriget.”(9)

Socialistiska partiet var efter många långa år inne i den politiska stugvärmen. I riksdagen uttalade Nils Flyg och Arvid Olsson sitt fulla stöd åt statsministerns deklaration och sin lojalitet gentemot regeringens avsikter. ”Alla försök att rubba landets neutrala position måste enhälligt tillbakavisas.”(10) Och partiets fredskampanj som inletts under sensommaren fick frisk vind i sina fransiga segel. ”Slutna led kring neutraliteten – skydda det arbetande folket mot krigskrisens verkningar?” var budskapet som samlade betydande publik på socialistmöten runt om i landet där Flyg talade som aldrig förr. Tusentals deltog på mängder av stadsdelsmöten i Stockholm, 2 000 i Västerås, 2 000 i Gävle, 1 500 i Sandviken, 1 000 i Karlskoga, 200 i Hofors, 500 i Ludvika, 300 i Grängesberg, 2 000 i Uppsala ... Folkets Dagblad såldes som aldrig förr.(11) Och medan kommunisterna drevs ut i kylan upptogs socialisterna på nytt i den antifascistiska gemenskapen. Herman Johansson hade fått stort stöd då han så sent som i juli dömdes till dagsböter för en provokativ antinazistisk fana på första maj. Gustaf Larsson från partiledningen blev vice ordförande i Antifascistisk Samling som sedermera ombildades av Ture Nerman till Förbundet Kämpande Demokrati. Det nya förbundet annonserade till en början sin verksamhet i Folkets Dagblad.(12)

Samtidigt anslöt sig socialisterna, efter så många år och så många vändor, till den syn på Sovjetunionen som företrädades av de flesta inom arbetarrörelsen och det svenska samhället. Pakten och kriget var det slutliga beviset. ”Kvantitet” hade slutligen övergått i ”kvalitet”. Sovjetunionen kunde inte längre i något avseende betraktas som arbetarklassens stat utan var rätt och slätt ”en strängt centraliserad och likriktad hungrig stormakt som breder ut sig genom förkvävandet av småstaterna”.(13) Uppgörelsen med nazisterna, det yttersta förräderiet, hade till sist löst Flyg och hans följeslagare från sitt gamla löfte ”in i döden, Moskva.”

Men kombinationen av den nationella inriktningen och den nya synen på Sovjetunionen öppnade vägen för en politisk logik som malde sönder allt vad partiet dittills hållit heligt.

Med Stalin

Det svenska kommunistpartiet drabbades lika skoningslöst av den sovjetiska kursändringen som kommunister på andra håll i Europa. In i det sista förnekade eller tonade partiledarna ned massmediarapporterna om den förestående pakten. När saken var ett faktum försökte kommunisterna först tolka den som en taktik från Moskvas sida att tvinga i synnerhet England till en hårdare linje gentemot axelmakterna. ”Sovjets fasta fredspolitik dominerar Europa”, försäkrade Ny Dag.(14) Den 1 september kunde tidningen också glädjande låta meddela i tjocka förstasidesrubriker: ”Klar Hitlerreträtt – Freden räddas – allt rör sig om maskering av Hitlers nederlag?” Äntligen tycktes Moskvas politik ha burit frukt, äntligen hade ledarna i London reagerat. ”Efter allt att döma är det nu bara formerna för Hitlers nederlag som står till diskussion. Polen har mobiliserat. England har gjort klar sin flotta. Efter den lektion som icke-

angreppspakten utgjorde tycks man äntligen ha kommit underfund med att det krävs fasthet mot de fascistiska rövarna.”(15) Olyckligtvis kom meddelandet om det tyska angreppet samma morgon försent för Ny Dagredaktören. Tidningen hade redan lämnat pressarna.

De uppskakade kommunistledarna tvekade inte att under krigets första dagar lägga skulden på fascismen: ”Ansvaret ligger helt hos den tyska regeringen. Detta historiska ansvar skall inget propagandafälttåg, inga fraser kunna fördunkla”, skrev Hilding Hagberg i Norrskensflamman dagen efter krigsutbrottet.(16) Men propagandafälttåget skulle snart ta sin början. Efter den sovjetiska inmarschen i Polen den 17 september, började de nya signalerna nå ut till Kominterns partier: Krigsfaran kom från västimperialismen. Arbetarnas fredskamp kunde inte längre föras under antifascismens paroll. Liksom på andra håll följde de svenska kommunisterna Stalin på även denna nya väg.(17) Därmed inleddes en våldsamt klappjakt på partiet. Flyg och socialisterna skulle återfinnas bland de mest vildsinta jägarna.

Revanschlystnad

Oupphörligt hade de stämplat som ”fascismens köpta verktyg” eller ”trotskistiska fascist-agenter” när de kritiserat folkfrontspolitiken och paktpolitiken. Deras tidning, Folkets Dagblad, som medlemmarna offrade allt för, påstods vara finansierad av det tyskvänliga Kreugerkapitalet. De socialistiska riksdagsmännen nej till ökade försvarsanslag hade brännmärkts som förräderi mot demokratin. De hade tvingats åse hur meningsfränder i Spanien fängslades av kommunister och mördades av sovjetagenter. De hade fått uppleva hur alla dem de en gång hoppats på i bolsjevikpartiet likviderats och försvunnit – allt i namn av kampen mot fascismen. Och, det kanske mest outhärdliga, dessa gärningar till trots hade Stalins Sovjet under folkfrontstiden uppfattats som en positiv fredskraft av en bred allmänhet och stora delar av det politiska etablissemanget. Kommunisterna hade omfamnat av den radikala intelligentian och stadigt vuxit i styrka.

Nu randades räknenskapens dag. Med den förödmjukades hela uppdämda vrede och revanschlystnad kastade sig Flyg och socialisterna över sina forna belackare.

Det var närmast ofrånkomligt att striden mot kommunisterna kom att få en dominerande plats i socialisternas agitation. Vad kunde svenska socialister göra mot det krig som hade inletts? Regeringen praktiserade just den neutralitetspolitik som partiet länge krävt. Sverige stod utanför kriget och ännu framträdde inga öppna motståndare till den politiken, även om Flyg befarade att sådana snart skulle dyka upp ”under Mr Chamberlains antinazistiska fana”.(18) Men det fanns en uppgift där partiets insatser kunde bli avgörande för den framtida utvecklingen. Det var i kampen mot dem som försökte underminera arbetarrörelsens motståndskraft mot det andra imperialistblocket; ”nazikommunismen”.(19)

Termen hade lånats från Zeth Höglund i Social-Demokraten och sammanfattade bra socialisternas inställning till det nya ”imperialistiska” Sovjetunionens allians med Tyskland. Att de svenska kommunisterna nu kunde stämplas som ”nazikommunister” eller ”sovjetnazister” inför folkopinionen var inte bara en ljuv hämnd.

Socialisterna hade länge hävdade att den partiminoritet som blev den svenska Kominternsektionen efter -29 aldrig haft någon politiskt självständighet utan bara expedierat Moskvas önskemål. Särskilt tydligt blev det, ansåg socialisterna, under folkfrontsperioden på 30-talet. ”Kommunistpartierna i de olika länderna har inte till uppgift att genomföra någon bolsjevik-revolution, de är uteslutande agenturer för ryska statsintressen”.(20) Det var också den gängse uppfattningen bland oppositionella kommunister och socialister runt om i Europa från mitten av årtiondet. Men även om Kominternpartierna var rena bulvanorganisationer utan egen livskraft betraktades de ännu som arbetarorganisationer, dels på grund av sitt ursprung och förankring i arbetarklassen, dels på grund av sin anknytning till Sovjetunionen. Sovjet var

fortfarande arbetarnas stat om än i rysligt skick. Men om nu detta hade förändrats, om arbetarstaten hade förvandlats till en ”hungrig reaktionär stormakt” som i allians med Hitlertyskland krossade allt i sin väg, vad representerade då kommunistpartierna? Om de förut varit verktyg i händerna på en förfallen arbetarregim, var de nu inte ett vapen åt den reaktionära stormakten och dess fascistallians?

Flyg och de socialister som varit med under Kominternåren visste hur maskineriet fungerade. De visste att Linderot och de övriga inte hade en millimeters armbågsutrymme när det verkligen gällde. Antingen klippte de banden med Moskva, eller också var de med, hela vägen. Under några dagar talade Flyg om ”stalinisternas dubbelspel med nazisterna”, men efter den sovjetiska inmarschen i Polen var saken klar.(21) Det handlade inte om någon dubbellopp eller något dubbelspel. ”Ny Dag är nu den tyska nazismens intresseorgan. Kommunist- och nazistpartierna är utländska maktens spionorganisationer.”(22) Det ankom på socialisterna, fastslog Flyg, att hålla rent mot deras inflytande i arbetarledet. ”Utländska maktens...” Om hans åhörare vetat var han själv tillbringade ett par julidagar bara några veckor tidigare skulle de tvingat honom att tugga i sig varenda stavelse.

Förinta förrädarna!

Under åren av folkfrontspolitik påstod socialisterna ständigt att Moskva och kommunisterna aldrig drevs av någon verklig omsorg om de demokratiska rättigheterna. Det räckte med att syna den demokratiska utvecklingen i Sovjetunionen själv. Talet om enhet och folkfront hade bara varit en taktisk manöver i den sovjetiska diplomatins intresse. Nu kunde Flyg med stolthet hävda att partiet konsekvent försökt hålla den ”ryska statsagenturen” stängd i arbetarvärlden, medan exempelvis radikala socialdemokrater som Georg Branting förespråkade samarbete med kommunisterna. ”Socialistiska partiet har varit hindret, skrev Flyg, för kommunisternas strävan att vinna inflytande bland oppositionella skikt inom svensk arbetarrörelse och bland övriga grupper av småfolk”. Tio år efter brytningen med Moskva var det nödvändigt att fullfölja den uppgiften till det yttersta. ”Kampen mot Komintern är inte slut i och med tioårsdagen av vårt partis brytning. Kampen måste istället skärpas. Den ryska regeringens agenter måste överallt stämplas för vad de är: förrädare mot Sveriges folk. Här har vårt parti en stor uppgift ... Det viktigaste nu är att det ryska inflytandet inom Sveriges gränser snarast och helt förintas.”(23)

Utrensningen av kommunisterna ställdes de första krigsveckorna som en politisk uppgift för arbetarrörelsen själv. Det handlade om att avslöja Kominternpartiets roll, tvinga dess medlemmar att ta ställning till sina ledares ”drängtjänst” samt rensa ut dem som följde Moskva från varje ledande position inom arbetarrörelsen. ”Stäng dörrarna för den nazikommunistiska spionorganisationen överallt.” löd stridsropet inom fackföreningar och folkrörelser. ”Rensa ut Hitlers och Stalins tidning ur arbetarhemmen och från kaféerna!” annonserade Folkets Dagblad i en kampanj mot Ny Dag.(24) Arbetarkaféer som fortsatte att hålla Ny Dag åt sina gäster, brännmärktes i blockadliknande annonser. Ett uttalande från styrelsen från Stockholms socialdemokratiska arbetarkommun hälsades som ett föredöme i striden. Socialdemokraterna deklarerade: ”Det är omöjligt att upprätthålla något slags politiskt eller organisatoriskt samarbete med de kommunistiska elementen. Alla partimedlemmar som ännu tillhör samarbetsorganisationer av det ena eller andra slaget – Antifascistisk samling mfl – uppmanas att upplösa dem eller utträda ur dem. Nazikommunismen måste isoleras från den svenska demokratin.”(25)

Veckorna efter uteslöts kommunisterna ur Antifascistisk samling och Stockholms Spanienkommitté Socialdemokratiska arbetarkommunen i Stockholm fördömde vid ett stort möte ”kommunisternas klass- och landsförräderi” och manade till bojkott av alla deras aktiviteter. ”Möt dem med förakt!”(26) Socialisterna applåderade och gjorde sitt bästa för att dra sitt strå

till stacken. I vissa fackliga val avstod de från att kandidera för att inte splittra rösterna mot kommunisterna.(27) Om något, kritiserades socialdemokraterna för att inte gå fram tillräckligt hårt. ”Rengöringsarbetet” fick inte fördröjas. Exempel från andra håll i världen framhölls som föredömen. ”Franska LO nu rengjort från nazikommunister”.(28)

Socialisterna tog sin uppgift på största allvar. Världskriget hade inletts, mullret tycktes närma sig Sveriges gränser. De hade sett vad ”stalinisterna” var förmögna till; mot de spanska syndikalisterna och POUM, mot Lenins gamla bolsjeviker. De tvivlade inte en sekund på att de själva skulle återfinnas bland de första som ställdes mot väggen om den dagen kom. Den berömda debatten i Stockholms Folkets hus i slutet av september mellan kommunist-ungdomen och SSU tycktes också ge klart besked. När frågan ställdes till kommunisterna: ”Om Ryssland vänder sig mot Sverige med sina militära maktmedel, kommer ni då att hälsa de ryska trupperna som befriare?” hade många av ungtkommunisterna i publiken ropat ett resolut ”Ja!”(29) På skämt eller allvar? Tiden tillät inga tvetydigheter.

Ursprungligen handlade alltså socialisternas kampanj om en politisk offensiv mot kommunisterna inom arbetarrörelsens ramar. Men i samma takt som Sovjetunionen omvärderades och den nationella inställningen skärptes revs alla underförstådda gränsdragningar.

Antimilitarismens öde

Socialisternas paroller om neutralitet och nedrustning ställdes den 1 september 1939 inför sanningens ögonblick. Till sist började ”världskrigens blodiga stråkväg”, som Lenin på sin tid talat om, närma sig även Sverige. Det var för sådana tider som bolsjevikernas nakna klassargument i militärfrågan hade avsetts. När allt avgjordes med vapenmakt blev pacifisternas rop, enligt Lenin, bara ”en flykt från den tråkiga verkligheten men inte alls någon kamp mot den”, alltmedan historien skrevs av krigets krafter.(30)

Den inställningen låg i botten på Flygs föreställningsvärld och delades av de övriga socialistledarna från Kominternåren, men hade, som vi sett, aldrig haft någon verklig politisk aktualitet för dem. Stora delar av dem som nåtts av partiets agitation genom åren – och värvats som medlemmar – hade överhuvudtaget aldrig mött synsättet, bara det antimilitaristiska fredsbudskapet, just den pacifism som var på väg att drunkna i det begynnande stridslarmet. Vid ett parti-ledningsmöte under våren -39 brottades de församlade med försvarsfrågan och kände genom märg och ben att slagordet ”inte en man, inte ett öre” var på väg att förlora all politisk mening.(31) Men när partiets fredskampanj drog igång under sensommaren var det fortfarande med en skarp antimilitaristisk profil som gisslade krig och rustningar som förr: ”Kriget är inte vägen till världens frälsning. Att bekämpa kriget är och förblir högsta förnuft!”(32) Den hårda inriktningen på ”fred till varje pris” uteslöt effektivt alla krigiska bolsjevikparoller om beväpning av arbetarklassen inför orostiderna. Istället utvecklades ett märkligt dubbelspel i Folkets Dagblads spalter.

I svarta rubriker och bildillustrationer skallade de gamla antimilitaristiska tongångarna: ”ÖVER EN MILJARD ANSLÅS TILL MILITARISMEN? Fantastiska summor upptas i tilläggs- och förskottsbudget”.(33) ”Nödvändigt sänka levnadsstandarden, förklarar Wigforss – en följd av miljardrullningen till militarismen”.(34) ”Hur mordhantverket läres” – bildtext till illustration från en militärovning.” Och på lördagsbilagans familjesida propagerades mot förråande krigsleksaker. Men den som gav sig tid att läsa artiklarna kunde inte undgå att märka hur rubrikernas fördömande ton sällan rimmade med innehållet. Eller kanske snarare att den allmänna frasen om ”militarism” vattnats ur på varje politisk innebörd och helt reducerats till en kritik av anda och former.

Skandalartade brister

På litet undanskymd plats i Folkets Dagblad frågade Flyg redan i augusti: "Hur är det förövrigt med beredskapen? Är de skandalartade bristerna avhjälpta? Vi tänker närmast på det militära området."(36) Frågan var naturligtvis märklig för ett parti som vände sig mot den militära beredskapen överhuvudtaget. Ledningsmötet under våren hade emellertid inte haft något att invända mot att partiet riktade en kritik mot försvarets former. Så långt tillbaka som under kampanjen mot 1936 års försvarsordning hade Flyg i riksdagen använt sig av två helt olika argumentationslinjer. Militärkostnaderna hade avvisats utifrån en principiell socialistisk utgångspunkt men också med tal om att pengarna kastades i sjön på föråldrade vapenslag och ineffektiva system. Här tog han stöd av kritiska militärer som ville modernisera krigsmakten. "Inte ens om man accepterar militarismen är försvarsordningen vettig", löd denna andra argumentationslinje.(37) De två helt motsatta utgångspunkterna var en flyktig kombination när kriget självt raderade ut den antimilitaristiska möjligheten.

Veckorna efter krigsutbrottet framfördes en alltmer högljudd detaljkritik under stora antimilitaristiska rubriker mot beredskaps- och kristidsorganisationen, inte för att den existerade utan mot dess "byråkrati och slentrian".(38) Denna måste ersättas av "handlingskraft och organisationsförmåga. Mångsysslare på ledande poster ersättes med män som helt kan ägna sin tid åt de aktuella uppgifternas verkställande". Istället för en politisk kritik utifrån det gamla talet om vilka klassintressen som stod på spel fördömde Flyg "byråkratiskt kaos" och "inkompetenta herrar". Ja, detta blev något av Flygs favorittema där hans outsinliga förråd av tillmälen kom väl till pass. "Arma Svenska Folk, när skall Du lära Dig inse att nollorna skall placeras i kön och inte i täten?"(39) "Arma moder Svea! Vilka kuriösa krumelurer är det ej som sköter ditt hus i nuets stormtid."(40) Detta var ett sätt att kritisera myndigheterna som säkert gick hem bland många inkallade och andra i den förvirring som rådde under de första veckornas mobilisering. Per Albins ord "vår beredskap är god" möttes med ett gapskratt från många av dem som var med.

Kombinationen av den nationalistiskt inriktade neutralitetspolitiken och den allmänna anti-byråkratismen angav en ton som förebådade partiets nya musik. Så här lät ett av de första ackorden på Folkets Dagblads ledarplats, inte författat av Flyg utan av den obekanta signaturen OS: "Våra juridiska terrorister och kungliga byråkrater är landets farligaste fiender. De gör våra vapen ohanterliga och spröda och slöa i samma stund de tillverkas och slipas. De förlamar viljan och fräter bort kraften hos dem som skall föra dessa vapen. Vill man vara artig kan sällskapet ifråga betitlas: Rättssamhällets stöttepelare. Skall man tala sanning bör de benämnas: den svenska nationens dödgrävare."(41)

Elva dagar efter krigsutbrottet hade innehållet bakom de välkända antimilitaristiska parollerna förändrats i grunden.

Många snabba maskiner

När antimilitarismen gick under de första veckorna i september -39 tillhörde orden om proletärbeväpning och uppror sedan länge flydda tider. Alternativet till den existerande krigsmakten var ett mer effektivt nationellt försvar så att den "skattebetalande allmänheten" kunde "få känslan av att de väldiga summorna till militära ändamål används bra". För detta krävdes, skrev Flyg, en "omorganisation av hela den militära apparaten".(42) Först och främst handlade det om en "snabb och rationell omprövning av hela försvarsorganisationen som flyttar bort alla karriär- och strebertyper och ersätter dem med dugliga män". Hela den byråkratiska apparaten måste skäras ned och "levebrödsfunktionärerna" försvinna. De nya "dugliga drivande krafterna" måste återupprätta kontakten med de breda folkskikten.(43) Kaoset vid inkallelserna måste upphöra, de svårtydbara kungörelserna "översättas till

svenska” och de inkallades familjer få sin försörjning tryggad – istället för nådegåvor.(44) Samtidigt måste en omprioritering ske av krigsmaktens resurser.

Utifrån erfarenheten av det polska nederlaget försökte Flyg popularisera de förslag till moderniseringar av krigsmakten han lärt från kritiska militärer. Den första lärdomen av nederlaget var den som dragits gång på gång under de gångna åren. Stormakternas löften till småstaterna om hjälp var ”lika värdelöst när det infrias som när det ej infrias. Den hjälpbehövande mindre makten utlämnas i bägge fallen till att klara sig med egna resurser. Endast i direkt eget intresse engagerar sig stormakten”.(45) Alltså: ingen hjälp var att vänta. Den andra lärdomen var att om stormaktsarméns mekaniserade formationer fick fotfäste inom ett mindre lands gränser förmådde detta bara delvis bromsa upp anfallet. Slutsats: försvaret måste vara ”ett gräns- och kustskydd, all kraft måste vara inriktad på uppgiften att förhindra en anfallande att få fotfäste inom svenska gränser”. Om ”miljarderna till militarismen” skulle få ”någon nytta” måste de i första hand anslås till luftvärn och flygvapen med ”många snabba maskiner”.(46)

Eftersläntaren

Som den sista motsträviga eftersläntaren hade Socialistiska partiet slutligen rättat in sig i det försvarsvänliga led där socialdemokrater och kommunister för länge sedan stod. ”Verkligheten ropar: nu, nu gäller det. Den säger till småstaterna: med de militära resurser ni nu har och snabbt kan få, måste ni avgöra frågan krig eller fred.”(47) För att få neutraliteten respekterad krävdes helt enkelt en stark och effektiv militärmakt.

Samma uppfattning företrädde av socialdemokratin och det politiska etablissemangen men tyngden från Socialistiska partiets tidigare antimilitarism som var djupt rotad i medlemsleden hindrade samtidigt partiledningen från att stödja regeringens förslag till höjda militäranslag. När riksdagen i oktober och november debatterade ett tilläggsanslag på en miljard till militärbudgeten angrep socialisterna våldsamt vad man kallade de försvarsvänliga partierna och den nationella samlingen bakom den nya budgeten. De två pansarbåtar som skulle byggas fördömdes som ”epa-skeppen”, och säkert fördes de gamla socialistveteranernas tankar tillbaka till tiden för första världskriget.(48) Då hade arbetarrörelsen fördömt högerns pansarbåtsinsamling som utslag av extrem krigsaktivism.

När Atlas’ blåsorkester spelade upp till socialisternas stora möte i Auditorium i Stockholm den 26 oktober var det ännu till antimilitaristiska tongångar. Den franska antikrigsfilmen ”Jag anklagar” ramade in partiledarens fredsbudskap: ”Trots all trumning, trots all hets- och lögnpropaganda, vill Englands, Frankrikes och Tysklands folk obestriddligen fred. I miljoner hjärtan lever hoppet om fred -finge folken handla och bestämma vore freden verklighet i en nära morgondag.” De som röstat för 30-talets försvarsbudgetar, ”herrar försvarsvänliga partiledare”, fördömdes för att ha varit ”brottsligt ansvarlösa”. Nu fortsatte de sin ansvarslöshet med den nya försvarsmiljarden och epa-skeppen. ”Och nu bygger man ut och bygger på. Riksdagen beviljar lydigt och snällt det ena milj onanslaget efter det andra”.(49)

Flyg deklarerade stolt att socialisterna var de enda som röstade emot det nya anslaget. Men kunde någon av de församlade undgå att höra den nya argumentation som ljud allt starkare från estraden? Ja, att själva utgångspunkten för kritiken mot ”försvarsvännerna” hade förändrats? De fördömdes för att ”sakna helhetsbild över hur medlen användes” och beviljade anslag åt en ”militärledning som bevisat att den ej kan tala begriplig svenska”. De nya slagskeppen var förkastliga för att de inte skulle stå färdiga förrän om fyra år och dessutom vara mycket lätta att torpedera. Det ”brottsligt ansvarlösa” hade varit att partiledarna ”spelat teater” vid tidigare försvarsbeslut då de stridit om anslag kring 135-170 miljoner om året.

Den nya siffran på en miljard ”talar sitt tydliga språk” och sades avslöja det tidigare skådespelet.(50)

Den enda meningsfulla slutsatsen av Flygs ord var att "försvarsvännernas" brottslighet låg i att de tidigare dolt de verkliga militära behoven. Det blev också snart det verkliga innehållet i socialisternas kritik. "Försvarsvännerna" var inga pålitliga vänner av landets försvar utan "medansvariga för det tillstånd som råder", med brister i den militära beredskapen och felaktiga satsningar.(51) De hade vid tidigare försvarsbeslut exempelvis "slängt flottan åt sidan". Nu fortsatte de försummelserna genom beslutet om "epa-pråmarna" istället för att ta fasta på marinchefens önskemål om fyra nya jagare.

Kritiken mot de övriga partierna för att inte ge militären tillräckliga – och rätt – resurser var en föraning om vad som skulle komma. När Flyg och de andra socialisterna några månader senare tog ett nytt politiskt kliv hette det inte längre "försummelser" utan "fegt landsförräderi".

Politisk rekyl

Det hade aldrig varit någon lätt sak att inför den breda folkopinionen försvara ett benhårt nej till försvarsanslagen, allra minst i tider av växande krigshot. Det hade arbetarrörelsens radikala flygel mer än en gång fått erfarit. Åtskilliga var de brinnande antimilitarister som över en natt bytt fot och blivit lika brinnande patrioter. För att stå fast vid ett nej när stormen blåste upp krävdes tunga argument, både mot trycket från omgivningen och det egna samvetet. Lenin hade funnit ett sådant ankare i den rena klassinställning som tog fasta på människors vilja att försvara sig. "Visst ska vi försvara oss! Ge oss bara vapen så ska vi föra kriget för vår egen sak."(52) Och pacifisterna höll fast vid ett annat genom sin principiella inställning att hellre vända andra kinden till än att ta till våld.

Socialisterna hade inte längre något sådant ankare. De var antimilitarister men inte mot väpnat våld av princip. De hade predikat nedrustning av taktiska skäl men nu var den taktiken värdelös. Deras fortsatta nej till militäranslagen, för att inte skära av trådarna till sin politiska bas, blev alltmer bräckligt och argumenten allt tunnare. Men istället för att omedelbart överge nejlinjen förstörde Flyg randanmärkningarna om krångliga kungörelser och lättorpederade fartyg till högljudda avslagsmotiveringar. Detta placerade snabbt socialisterna bland kritikerna på yttersta högerkanten. Det var från dessa mörkblå militärer och "nationella" som anklagelserna ständigt haglat mot de "kacklande politikernas" sabotage av försvaret. Det var här man förklarat sig inte kunna "ta ansvar" när en del av militärledningens krav förblivit ouppfyllda.

Socialisternas envetna nej till försvarsanslagen kom därmed ironsikt nog att bidra till kraften i den politiska rekyl som slungade partiledningen åt höger.

Arbetarrörelsens oberoende

När socialisternas gamla principer om Sovjetunionen och krigsmakten revs upp föll många andra föreställningar samman. En av dem hette arbetarrörelsens oberoende. Frihet från statliga ingrepp i arbetarorganisationernas yttre och inre liv hade varit en helig målsättning för den unga arbetarrörelsen. Eftersom staten uppfattades som ett verktyg i den härskande borgarklassens händer var det nödvändigt för arbetarnas organisationer att de stod fria från statsmakten. Ja, hela kampen för demokratiska fri- och rättigheter innebar ursprungligen ett försök att vrida loss statens grepp över arbetarnas politiska och fackliga rörelsefrihet. Ju friare arbetarrörelsen stod desto större möjligheter skulle den ha att växa till en kraft som kunde ta över samhällsmakten.

Både på grund av yttre tvång och som ett medvetet val byggde arbetarrörelsen därför upp sig självständigt på livets mest skiftande områden: ett eget parti och egna fackföreningar förstås, men också egna bildningsorganisationer, fritids- och nöjesföreningar, kooperativa föreningar och nykterhetsorganisationer, barn- och ungdomsverksamhet, idrottsrörelse, försäkringskassor

osv. I verkligheten organiserade man arbetarsamhället som en egen växande cell mitt i den kapitalistiska samhällskroppen. Att arbetarrörelsens folk skulle gå över gränsen, delta i den kapitalistiska statsmakten och försöka använda den för den stora omvälvningen var i början otänkbart för många.(53) Än mindre tänkbart var det förstås att kräva att staten brukades för att inskränka den politiska frihetens gränser – för att inte tala om att sätta gränser för meningsmotståndare inom arbetarrörelsen själv.

Socialdemokraterna var de första att överge denna föreställning när de valde att reformera den existerande ordningen via de befintliga parlamentariska vägarna. Väl i regeringsställning tve-kade de inte att flitigt använda den existerande statens maktmedel för sina avsikter. De kunde även i vissa lägen medverka till att begränsa och inskränka demokratin mot både höger och vänster om det verkade nödvändigt. De långa socialdemokratiska regeringsinnehaven under mellankrigstiden rev alltfler ideologiska hinder mot att använda statens makt. Den svenska socialdemokratin godkände, trots en inledande kritik, den begränsning av fackförenings-rörelsens frihet som Lagen om kollektivavtal och arbetsdomstol innebar från 1928. Därpå följde ytterligare lagstiftning som reglerade de fackliga organisationernas verksamhet. Ändå har dessa idéer om arbetarrörelsens oberoende i vissa avseenden naglat sig fast ända in i våra dagar, framförallt när det gäller synen på statliga ingripanden i fackliga sammanhang.

För Kominterns partier skedde en liknande glidning först i samband med folkfrontspolitiken då kommunister på flera håll gick in i regeringar tillsammans med socialdemokrater och borgerliga.(54) I antifascismens namn kunde kommunistiska ministrar och riksdagsledamöter rösta för höjda försvarsanslag, förbud mot politiska partier, tidningscensur och andra statliga inskränkningar.

Hösten 1939 hade turen slutligen kommit till Socialistiska partiet. När partiet överskred sitt gamla militärpolitiska tabu revs också den heliga principen om staten.

Förbjud kommunisterna!

I slutet av oktober hade de första sovjetiska hotelserna mot Finland levererats. Det nya krigshotet började torna upp sig. Kunde man då tillåta ”agenter för en aggressiv stormakt” att verka fritt i det svenska samhället och i dess folkvalda församlingar? Den rensning som hade börjat ske inom arbetarrörelsen måste inte den ske också på andra håll? Flyg varnade för att kommunisternas ”existens i riksdagen hindrar denna att fungera normalt. Detta är inte bara löjligt, det medför även en viss risk”.(55) Två veckor senare, när frågan om ett förbud mot kommunisterna för första gången var uppe till debatt i riksdagen, övergav Flyg alla hämningar. Ledaren i Folkets Dagblad 7 november med rubriken ”Moder Svea och Stalins sorkar” markerade att ännu en av de gamla principerna fallit. ”Det är uppenbart att saken inte är självklart enkel. Ett statligt ingripande mot den enskilde individens, gruppens och partiets rätt att hysa och propagera en åsikt och ett program är för en demokratisk regim en mycket delikat angelägenhet.” Men motståndarna mot ett förbud av kommunistpartiet, framförallt företrädarna bland liberalerna, ”argumenterar från en helt falsk utgångspunkt. De kommunistiska ledarna och den press vars spalter de fyller, vare sig företräder eller förfäktar några egna åsikter ... De kommunistiska ledarna i Sverige och deras tidningar företräder och förfäktar alltid ryska regeringens åsikter ... Det finns alltså ingen anledning att grunna över temat att den svenska demokratin principer icke tillåter ingripanden mot rätten att fritt tala och tänka. Våra kommunistiska ledare varken talar eller tänker fritt – de bara lyder order från Moskva – order från en stormaktsregering.” Kommunisterna fick, menade Flyg, välja själva: antingen gå ur Komintern och avstå från dess subsidier eller döma sig själva. ”Ty, att tolerera grupper och partier som direkt arbetar under en främmande regerings diktat ingår ej i några demokratiska frihetsprinciper ... hygien och ordning bör vara begrepp över partigränserna.”(56)

Stärk det nationella försvaret, bekämpa det nazikommunistiska Sovjetunionen, förbjud kommunisterna]. Ett par månader av krig ute i Europa och Flygs utflykter på egen hand hade redan brutit sönder några av socialisternas bärande politiska bjälkar och orkanen nalkades. De sista dagarna i november nådde den Finland.

11. Finland

Stoppas ej den ryska reaktionens frammarsch i Finlands snötyngda skogar står Sverige sedan i tur. Endast politiska barn och idioter kan räkna med ett annat perspektiv. Och skulle Sveriges motstånd brytas, så är den svenska arbetarrörelsens ödestimma slagen.

Nils Flyg 30 december 1939(1)

Tidigt i gryningen den 30 november gick Röda armén till anfall. Stora truppstyrkor bröt in över Finlands östgräns från Ishavet i norr till Karelska näset i söder. Under förmiddagstimmarna inleddes bombningarna av Helsingfors, Viborg, Åbo och andra befolkningscentra. Det finska vinterkriget hade inletts.

Ända sedan våren 1938 hade sovjetregeringen begärt garantier av Finland att landet inte skulle tjänstgöra som uppmarschområde åt tyska styrkor. De styrande kretsarna i Finland hade alltsedan det blodiga inbördeskriget 1918 varit starkt tyskorienterade. Den gången hade Vitfinland besegrat de röda med hjälp av tyska trupper. Grupper inom den finska borgerligheten och militären gjorde ingen hemlighet av sina drömmar om ett framtida Storfinland. Fjärrkarelen skulle införlivas och bolsjevikstaten i öster krossas.(2)

Den radikala finska arbetarrörelsen hade terroriserats alltsedan nederlaget i inbördeskriget. Kommunistpartiet var förbjudet och under 30-talets första år bedrev den fascistiska Lapporörelsen klappjakt på vänsteranhängare och arbetarledare. Visserligen hade stora politiska förändringar ägt rum i slutet av årtiondet. I början av 1937 hade tyskvännen Svinhufvud fallit i presidentvalet till förmån för agraren Kallio. Det protyska Samlingspartiet hade samma år lidit ett svidande valnederlag och ersatts av en regeringskoalition mellan socialdemokrater, agrarer och liberaler. I riksdagsvalet sommaren -39 stärkte denna ”rödmylle”koalition ytterligare sin ställning och Lapporörelsens fascistiska arvtagare IKL led ett svårt valnederlag. De protyska och fascistiska krafterna var på reträtt och regeringen hade starkt stöd för sina neutralitetsdeklarationer.(3)

Sovjets krav

Dessa sista 30-talsmånader vägde emellertid sådana politiska förändringar lätt när de sovjetiska ledarna lade upp sin försvarsstrategi. De vågade inte längre lita till folkliga krafter och politiska medel. De var övertygade om att när Wehrmacht bultade på Finlands portar skulle neutraliteten vara ett minne blott och de protyska kretsarna villigt öppna. Därför skärptes undan för undan kravet på garantier. Inte pappersgarantier, utan i form av gränsjusteringar och sovjetiska militärbaser.

Liknande krav hade tidigare riktats mot Estland, Lettland och Litauen som under de första veckorna i oktober -39 gav efter för påtryckningarna. Men den finska regeringen sade nej och kunde bara tänka sig obetydliga eftergifter. För ledarna i Kreml återstod endast väpnad makt.

I kommunistisk historieskrivning framställs vinterkrigets Finland som vitgardisternas samhälle där Mannerheim på nytt, liksom tjugo år tidigare, anförde kampen mot de röda. Fortsättningskriget 1941 då Finland slogs på Tysklands sida och de storfinska krigsmålen hägrade, passar också väl in i den bilden. Ibland framställs till och med de båda krigen som ett enda,

där de ”finska krigsdåarna var säkra på att vinna tack vare stödet från Nazityskland och Sverige”.(4)

Så kunde knappast samtiden se det. De politiska förändringarna i Finland under 30-talets sista år hade fyllt många, i synnerhet inom arbetarrörelsen, med förhoppningar om en demokratisk utveckling. Och nu var det ju Sovjetunionen, inte Finland, som ingått allians med Tyskland. De enda bifallen till det sovjetiska angreppet kom också från Berlin. Sovjetiska ubåtar som opererade mot finska fartyg i Östersjön fick underhåll av den tyska marinen. Vapensändningar från det fascistiska Italien till Finland stoppades i Tyskland. Hitler tog offentligt Röda armén i försvar mot talet om dess dåliga stridsduglighet i de finska skogarna. Att de två staterna delat på Polen, att Berlin accepterat Röda arméns inmarsch i de baltiska staterna och att de ömsesidiga hedersbetygelserna haglade innebar för de flesta ett otvetydigt budskap: Hitler och Stalin hade gjort gemensam sak för att nyordna Europa. Denna gång var det Finland som stod på tur.(5)

Kommunisterna

Om några kompromissvilliga realpolitiker i Finland funderat på eftergifter i gränsfrågan, tvingades de redan efter 24 timmar slå tankarna ur hågen. När Röda armén på krigets första dag besatte badorten Terijoki på Karelska näset medförde den de finska exilkommunisterna som på Moskvas uppdrag utropade en ny finsk regering. Dagen därpå slöt ”folkregeringen” ett avtal med Sovjetunionen som tillgodosåg de sovjetiska gränskraven. Sovjetunionen erkände ”Finlands folkregering” med Flygs gamle bekant Kuusinen som statsminister. Molotov kunde den 4 december nöjd konstatera: ”Sovjetunionen är inte i krig med Finland och hotar inte det finska folket. Sovjetunionen upprätthåller fredliga relationer med Finlands Demokratiska Republik.”(6)

Denna revolutionsparodi kunde förstås inte övertyga många. Medan terijokiregeringen utslungade sina revolutionära paroller mot den ”reaktionära, rovlystna plutokratin” som ”störtat vårt land i krig mot den socialistiska Rådsunionen”, drevs Finlands arbetare och småbrukare samman med borgerligheten i en förtvivlad försvarskamp.(7)

Kriget skakade den radikala arbetarrörelsen. Oklarheter och tvehågsenhet sopades åt sidan likt de finländska hemmakommunister som flydde till skogs för att slippa det outhärdliga valet mellan hembygden och Röda armén. Inför kanonmynningarna avkrävdes alla politiska krafter ett entydigt ställningstagande.

För kommunistpartierna var valet redan avgjort, i Moskva. De slöt oreserverat upp på Sovjetunionens sida och pumpade ut den officiella propagandaversionen om ”folkregeringens” försvarskamp mot de krigshetsande vitgardisterna. I Sverige inledde SKP en landsomfattande mötesoffensiv till försvar för Röda armén. ”Frihetens morgonrodnad lyser nu över de fattiga byarna i östra Finland. Snart kommer folkmakten att utsträcka sig över hela landet”, lovade Ny Dag.(8) Vad som i de flestas ögon sågs som ett blodigt erövringskrig var för kommunisterna upptakten till den socialistiska revolutionen i Skandinavien. Och snart var det kanske Sveriges tur.

Den revolutionsvisionen låg fjärran från forna tiders frihets- och broderskapsdröm. Orsaken var inte bara att socialismen nu kom på larvfötter från öster. I linje med pakten mellan Hitler och Stalin började kommunisterna även omvärdera fascismen.

Inför Stockholms kommunistiska arbetarekommun hade partiordförande Linderot redan i slutet på november förklarat att det ”vore ganska efterblivet att idag propagera för att samla den borgerliga demokratins krafter för att slå de fascistiska aggressionerna”.(9) Därpå hade

partipressens antifascistiska propaganda upphört. Vid en intern partikonferens i februari 1940 försökte de kommunistiska ledarna tolka Moskvas och Berlins allt starkare vänskapsband.(10)

Hilding Hagberg trodde att utvecklingen i Tyskland kanske framöver skulle anpassas till ”massornas antikapitalistiska inställning”. Axel Nordström från riksdagsgruppen menade att Tyskland genom pakten med Sovjet nu förde en antikapitalistisk utrikespolitik – Hitler tillhörde ju faktiskt det fåtal som inte fördömde Röda armén i Finland. Därmed stödde han indirekt den finska socialistiska revolutionen. Kunde denna utrikespolitik också tänkas utvecklas till en antikapitalistisk inrikespolitik?

Knut Senander från politbyrån tyckte sig kunna svara på det. En antikapitalistisk inrikespolitik hade redan börjat föras i Tyskland. Det var från den tyska borgarklassen som motståndet kom mot pakten med Sovjet. Genom att sluta pakten hade Hitler övergått från att vara storkapitalets man till att ”stödja sig på de stora massorna för att hålla bourgeoisin i schack. Och om Hitlerregimen skall vinna detta stöd från massorna måste han gå in för reformer. Där pågår faktiskt en inriktning mot skarpare inställning mot kapitalet och vissa lättnader och reformer för de stora massorna...” Senander undrade om man kanske kunde beteckna Hitler som en motsvarighet till den kinesiske nationalistledaren Chiang Kai-shek som på 20-talet var kommunisternas samarbetspartner och hedersledamot av Komintern. Var inte Hitler helt enkelt en anti-imperialist ”som samlar hela folket till försvar mot den engelska imperialismen”?(11)

Om någon dittills tvivlat föreföll det nu uppenbart; kommunisterna fungerade som det sovjetiska statsintressets förlängda arm, en roll som inte bara fick dem att stödja angreppet på Finland utan också att försonas med fascismen.

Sveriges frihet

Den politiska stormen mot Moskva och Röda armén ryckte med sig inte bara det svenska etablissemanget utan också den stora massan av radikaler inom intelligentian och arbetarrörelsen. Arbetarförfattarna, de radikala Folket i Bild-skriventerna, konstnärerna, många av de gamla Spanienkämparna, fackföreningsradikalerna, syndikalisterna ... i tusental fördömde de Moskvas ”imperialism” och kommunistpartiets ställningstagande. Konstnären Albin Amelins ord en vecka efter krigsutbrottet sammanfattar väl tankegångarna bland dessa förkrossade radikaler: ”Kampen mot Stalins och Hitlers fascism är första förutsättningen för genomförandet av Marx’ och Lenins socialism”.(12)

När ledande borgerliga kretsar, näringslivets toppar, socialdemokraterna och LO slog på trummorna för ”Finlands sak” kunde de påräkna lojalitet från stora delar av det svenska folket. Att stämningen inom arbetarklassen inte var lika enigt stridslysten uppmärksammades av få dessa första krigsveckor.(13) Socialistiska partiet behövde inte tveka länge om sin plats.

Dagen efter det sovjetiska angreppet sammanträdde partiets arbetsutskott och antog ett ”Upprop till Sverges folk”(14) Här drogs alla konsekvenser ut av tidigare ställningstaganden.

Det ”nazikommunistiska Ryssland” hade nu ”visat sitt rätta ansikte” och ”återigen gett bevis på karaktären av sin imperialistiska politik”. I allians med Nazityskland hade man styckat Polen och nu fick Helsingfors dela Barcelonas öde, Barcelona som tidigare dukat under för de spanska fascisterna. För Sverige var angreppet ”en sista varning, en antydning om vad som också kan bli vårt lands öde om den ryska stormakten finner med sina intressen förenligt att fortsätta sin expansion. Även vår frihet och självständighet kan då förintas”.(15)

Men vad skulle då svenska folket göra för att ta varningen på allvar? I linje med den så länge och ihärdigt propagerade neutralitetslinjen gällde det att ”lugnt avvakta händelserna” och inom svenska gränser ”rensa ut alla element som uppenbart skadar den av regering och riks-

dag proklamerade neutraliteten”. Rensningsaktionerna skulle förstås, som tidigare, riktas mot kommunisterna. Men uppropet underströk att det också gällde att ta itu med nazisterna. Ställningstagandet ett par veckor tidigare för lagstiftning och förbud fördes nu fram med förnyad kraft:

”I detta land existerar och tillåtes existera en öppen organisation som en besoldad agentur för nämnda imperialistiska stormakt. Med denna allierad finns även en liknande agentur, nämligen den nazistiska som även den måste oskadliggöras. Dessa utländska legodrängar fortsätter sin för land och folk skadliga verksamhet, utger sina tidningar och skrifter samt smädar det fredsälskande svenska folket. Öppet får de verka för att Finlands öde också skall bli Sverges. Öppet får de varje dag undergräva landets möjligheter att hålla sig utanför krigets vanvett. Tiden måste nu vara inne att sätta definitivt stopp för denna lands- och arbetarförrädiska politik.”(16)

Uppropet avslutades med parollerna: ”För folkens självbestämmanderätt! För Sverges oberoende och frihet!”

Tvekade

Flera av socialisternas ledare kände instinktivt att partiets linje nu när bombkrevaderna närmade sig Sveriges gränser skulle ställas inför sitt avgörande prov. Och de oroades inför den politiska logik de knappast kunde undgå att förnimma.

Dagen innan uppropet antogs hade arbetsutskottet sammanträtt utan Flyg som var på agitationresa. Flera av ledamöterna luftade sina tveksamheter inför det utkast som Arvid Olsson författat.(17) Elis Blom förklarade att han inte hade något att invända mot uppropet i stort men tyckte att ”vi vid vårt ordval ej bör använda oss av en alltför nationalistisk ideologi. Detta om Sverges självständighet osv faller mej inte riktigt i smaken.” Carl Bergström höll inte med Blom och såg det hela ganska skrupelfritt: ”Vi bör inte försumma att spela på de strängar som just nu är mycket känsliga – känsloträngarna. Detta trots att vi självklart måste hålla huvudet kallt.” Han insåg samtidigt att ett ställningstagande för Finland skulle medföra problem för neutralitetslinjen. ”Vad som nu sker kommer att ställa vår neutralitetspolitik på mycket hårda prov då regeringen redan upparbetat en mycket stark stämning för Finland.”

Hilmer Sylvin tillhörde de mest tveksamma och tyckte att man kunde vänta med ställningstagandet ett tag. Hans egna erfarenheter från det illegala kommunistiska arbetet i Finland efter inbördeskriget, gjorde honom inte alls säker på att kriget verkligen skulle utveckla sig till ett nationellt försvarskrig. ”Säkert finns det också i Finland många som inte har förgätit vad som tillfogades dem 1918, trodde han och tillade profetiskt: Det skulle inte förvåna om vår gamle bekant Kuusinen kommer att dyka upp på nytt.” Han delade också Bloms inställning: ”I vilket fall som helst bör vi inte binda oss vid någon nationell ideologi.”

Uno Modin försökte tala de tveksamma till rätta och gav prov på de nationalistiska tankegångar som börjat gro inom den dagliga partiledningen: ”Vad som här sägs om den nationella terminologin skulle säkert fordra en lång och grundlig utredning. För det första, skillnaden mellan den borgerliga vrålnationalismen som vi alltid bekämpat och den naturliga känslan av nationell samhörighet som finns mellan individer inom ett gemensamt språk- och kulturområde. Detta sista har vi en farlig oförmåga att begripa vikten av. Ty, det är ett faktum att medan klasser förtryckes och hålles nere och inte visar sig inneha den styrka och sammanhållning vi ursprungligen trodde, så kan man svårligen hålla nere en nationell minoritet. Styrkan i den naturliga nationella gemenskapen måste vi som socialister utnyttja. Vad Blom gör sig till tolk för är gammal spökrädsla utan faktisk motivering. Man kunde ju exempelvis fråga om vi inte är anhängare av Sverges oavhängighet. Vad skulle ni svara? En stark paroll idag är: ett starkt socialistiskt Sverige!”

Även utkastets författare, Arvid Olsson, gav sig in i polemiken. Han försökte motivera de nationalistiska tongångarna utifrån partiets marxistiska idétradition: ”Till Blom vill jag säga att vi använt beteckningen Sverge förut. Och vi socialister har i full överensstämmelse med Lenin aldrig ifrågasatt det riktiga i en nations självbestämmanderätt. Och här är det inte fråga om en kapitalistisk nationalism.” I likhet med Bergström insåg han att neutralitetspositionen snart skulle komma att utmanas av krigsutvecklingen. Då handlade det om att inte ge vika. ”Då har vi vår linje klar.”

Blom var emellertid inte övertygad och kände inte igen partiets gamla internationalistiska politik. ”Proklamationen om Sverges oberoende står ej i samklang med vad vi förut skrivit. Vi skall istället sätta in stöten mot nuets nationalism ty vår nationella propaganda kan lätt göra oss till medbrottslingar med socialdemokratin.” Han kände sig också orolig inför kravet på statliga åtgärder mot kommunisterna. ”Har vi några garantier för att vi ej vid en eventuell illegalitetsförklaring kan få dela deras öde och bli förbjudna?” Här fick han medhåll av Gustaf Larsson partiets representant i Antifascistisk samling. Larsson tyckte att det var ”en viss fara att säga att kommunisterna ska förbjudas.” Han efterlyste en ”viss försiktighet” i partiets ställningstagande. Det var nödvändigt att ”inte helt glömma vad vår inställning var 1918”, under det finska inbördeskriget. Egentligen borde arbetsutskottet ”ha en genomgående debatt om kriget och dess karaktär” innan man tog ställning.

Hilmer Sylvin retirerade under diskussionen till att tala om partifolket som inte skulle hänga med i de nya politiska svängarna. Istället för att använda ordet ”landsförräderi” om kommunisternas verksamhet visste han att många partimedlemmar hellre ville säga att ”kommunisterna förrått socialismen.” Själv tyckte han inte att detta var så effektivt men man måste förstå att ”många av vårt gamla partifolk lever kvar på våra gamla linjer.” Talaren kunde tänka sig att partiet använde sig av en nationalistisk terminolog ”i viss mån”, men endast av taktiska skäl, ”då vi förtjänar på saken.”(18)

Inte taktik

För Uno Modin och Arvid Olsson handlade det emellertid inte endast om något taktiskt betingat språkbruk. Modin hade börjat omvärdera nationalismen och Olsson såg nu Sveriges nationella oberoende som en förstarangsfråga: ”Vi har slagits för oberoende åt andra småstater som angripits av imperialistiska stater – skulle vi inte slåss för detta lands oberoende?” Flera av ledamöterna kände emellertid att det var något mycket mer som stod på spel, både för arbetarklassen och det egna partiet. Men det blev Arvid Olsson som tillsammans med Flyg fick uppgiften att redigera utkastet till sammanträdet följande dag, den 1 december.(19)

Var Flyg stod var säkert inte okänt. När uppropet så slutligen förelades arbetsutskottet dagen därpå antogs det utan någon förnyad debatt. Kanske hade den envisaste kritikern Elis Blom övertygats under det första krigsdygnet av den överväldigande solidaritetsaktionen för Finland och de nationalistiska stämningarna. Eller var det bara så att hans kritik tystnade inför partiordförandens auktoritet som nu låg bakom det reviderade utkastet?(20) Hursomhelst, partiledningen hade tagit ställning utan den ”försiktighet”, ”genomgående debatt” eller ”förståelse” för de gamla partimedlemmarnas reaktioner som några talare efterlyst.

Stöd Finlands nationella frihetskamp mot det imperialistiska Sovjetunionen. Försvara Sveriges nationella oberoende mot samma imperialistmakt och dess nazityska allierade. Fortsatt svenskstatlig neutralitet i själva krigshändelserna, men utrensning med alla medel, inklusive statliga och polisiära, av imperialismens agentorganisationer ur det svenska samhällslivet. Till detta en nationalistisk terminologi som för en del av partiledningen var ”taktik”, för andra ett uttryck för en förändrad politisk grundsyn. Det var socialisternas plattform inför de kommande månaderna.

Ett värre hot

I uppropet likställdes uppgiften att bekämpa kommunisterna med att slåss mot nazisterna. Dessa framställdes ju som agenturer för två allierade imperialistmakter vilka måste bekämpas lika frenetiskt. Gustaf Larsson hade i arbetsutskottets diskussion understrukit behovet av att inte bara fördöma Sovjet utan också det nazistiska Tyskland, ett ställningstagande som ännu präglade socialisternas propaganda.

Larsson tog naturligt sin utgångspunkt i diskussionerna inom Antifascistisk samling där den vanliga ståndpunkten nu var att Stalin hade blivit nazismens redskap. Men det var nazismen som var huvudfienden. Sovjet hade tidigare under folkfrontsperioden av dessa antifascister uppfattats som en allierad i kampen men hade genom Hitler-Stalinpakten förrått antifascismen.

Flyg och socialisterna hade egentligen en helt annan utgångspunkt. Stalins och Kominterns förräderi skedde långt före augusti 1939. Förräderiet hade ägt rum när de gamla bolsjevikerna sköts i GPU:s källare och läger och när arbetarkampen för socialismen inställdes. Stalinismen hade redan under 30-talet, enligt socialisternas sätt att se, varit ett dödshot mot arbetarrörelsen och de demokratiska friheter som slutligen endast socialismen kunde garantera.

Den ”nya härskarklassen” som krossat både det gamla bolsjevikpartiet och alla vinster från oktoberrevolutionen hade förvandlat Sovjetunionen till en av jordens mäktigaste och mest hänsynslösa imperialistmakter. Alliansen med Nazityskland var bara den yttersta bekräftelsen på denna fruktansvärda förändring.

Ingenting i socialisternas världsbild sade dem längre att Hitlertyskland skulle vara en värre fiende än ”Ryssland”. Var det inte snarare tvärtom? Anna Stina Pripp slängde på AU-mötet den 30 november ur sig en kommentar som säkert speglade vad flera av männen kring Flyg innerst inne började tänka: ”Sovjet eller Hitlertyskland är väl hipp som happ. Dock är det ett faktum som man kan konstatera vid resor i dessa båda länder att den tyska arbetarklassen, trots Hitler, står högre i alla avseenden än den ryska.”(21)

Och eftersom, med Slanders välkända formulering, ”Sverige ligger där det ligger”, var då inte den ryska imperialismen som strävade ut mot Östersjön och Atlanten ett värre hot? Det var ju också den ryska imperialismen, inte den tyska, som överfallit Finland och var på marsch västerut.

Tvätta bort

Men det fanns också ett annat skäl till att Socialistiska partiet skulle komma att utmärka sig för en agitation gentemot kommunisterna som i hätskhet och raseri stod i särklass. Det handlade om att tvätta av sig varje spår av samröre med den kommunistiska, läs stalinistiska, traditionen inför den allmänna opinionen, och om att omskola de egna medlemmarna vad gällde lojaliteter och känslor av samhörighet.

Flyg uttryckte det så här när partiledningen diskuterade ett flygblad mot kommunisterna: ”Det måste så enkelt som möjligt förklara att vi inte längre har något gemensamt med kommunisterna. Detta är nödvändigt. Jag har under de sista dagarna fått flera bevis för att folk ännu förväxlar oss med kommunisterna – man kommer till och med och uppsäger annonskontrakt för att man inbillar sig att vi är med dem som angripit Finland ... Det behövs klarhet inte minst vad gäller vårt eget folk. För det finns de som ännu inbillar sig att kommunisterna är några slags revolutionärer eller marxister. De är varken det ena eller det andra. Hela utvecklingen avslöjar dem som omedvetna eller medvetna lakejer åt den ryska imperialismen. Istället för detta pjoltande med kommunisterna skulle vi inspirera vårt folk till en helig ilska mot dem.”(22)

Dagarna efter krigsutbrottet försökte därför partiet trappa upp kampanjen. ”Folkvredens dag har randats för kommunisterna – kravet på deras utrensning ur fackföreningarna allt starkare”, skanderade Folkets Dagblads förstasidesrubriker den 1 december. Upploppen utanför Ny Dags redaktionslokaler i Stockholm då högerstudenter och andra försökte storma byggnaden framställdes i Folkets Dagblad med en positiv underton som uttryck för folkets raseri.(23)

”Ny Dag och Arbetartidningen anses sårande för allmän anständighet och får ej längre försäljas genom Svenska Tidningsutgivareföreningens distributions- och försäljningsorgan i landet”, jublade tidningen den 5 december. I en osignerad artikel behandlades samtidigt en fråga där en läsare invände mot kampanjen med orden: ”de är ju i alla fall arbetare.” Svaret var skoningslöst: ”Man kunde lika gärna försvara och var mild och hänsynsfull mot strejk-brytare. Eller mot de figurer inom arbetarklassen som följer fascisterna. Ty, ‘de är ju i alla fall arbetare.’ Att vara arbetare är ingen ursäkt och intet försvar för den som idag försvarar den nazikommunistiska politiken. Det gör endast hans uppträdande så mycket brottsligare.”(24)

Under rubriken ”Regeringen och Stalins sorkar”, ett språkbruk som för övrigt väl fångar det politiska klimatet denna första krigsvinter, upprepade Flyg de tankegångar han börjat formulera i november om förbud mot kommunisterna: ”Vi vill ingenting som står i strid med demokratins elementära principer som heter åsikts-, yttrande- och organisationsfrihet. Dessa rättigheter måste mer än tidigare värnas och fördjupas. De är en del av de värden för vilka Finlands folk nu gjuter sitt blod.” Men det var en helt annan sak, menade Flyg, att sätta in ”naturliga åtgärder mot typer, vilka för rubler sålt sin rätt till dessa rättigheter, men använder sig av dem för att tratta i svenska medborgare en stormaktsregerings intressesynpunkter.”(25)

Men istället för att använda befintliga lagar mot spioneri och landsförräderi, klagade Flyg, genomdrev regeringen en generell lag om ”vissa tvångsmedel vid krig och krigsfara” som kunde användas mot alla politiska motståndare. Och Flyg hånade: ”för att ta itu med de utländska agenter som framträder i en öppen organisation, för att utrota sorkar, måste man ytterligare beskära de demokratiska friheterna. Demokratin avlivs successivt för att kunna fungera då kriget för demokratin ska börja. Man måste ha en lag mot alla för att kunna våga göra något åt kräk som sålt sig till en stormakt.”(26)

Hur ett ingripande mot kommunisterna skulle se ut, utan att det skedde som en följd av en allmän inskränkning av de demokratiska rättigheterna, förklarade aldrig Flyg. Att de liberaler och radikala socialdemokrater i riksdagen som tvekade inför ingrepp och förbud kände rädsla inför rättslöshet och godtycke kommenterade han aldrig. Nej, det handlade istället, menade Flyg, om feighet och undfallenhet gentemot den sovjetiska imperialismen: ”Stalins agenter är för ömtåliga att behandlas av det fria, stolta demokratiska Sverges riksdag ... Stalin kunde tycka illa om att riksdagen talar öppet om och till hans lakejer. Och Sverige är ju för böveln neutralt.”(27)

Från neutralism till aktivism

Detta var inte första gången efter krigsutbrottet som Flyg uttryckte sin frustration inför de neutralitetsförsäkringar som nu, med hans egen lilla hjälp, präglade varje svenskt utrikespolitiskt ställningstagande. Ända fram till det sovjetiska angreppet hade visserligen socialisterna agiterat för sin gamla neutralitetsparoll även när den innebar en ”realpolitisk” anpassningslinje i förhållande till Tyskland. Varje form av ”storordig krigsaktivism” hade fördömts som ett sätt att lura in arbetarklassen och svenska folket i krig på det ena eller andra imperialistiska maktblockets sida. ”Tiden är synnerligen illa vald för att bedriva princip- eller rättare sagt demonstrationspolitik”, kritiserade Flyg regeringen när denna i oktober erkände den polska exilregeringen i London. (28)

Regeringen misstänktes också under hösten för att ha ingått något hemligt försvarsavtal med Finland vilket kritiserades av Flyg som ett hot mot den svenska neutraliteten. Så sent som i mitten av november fördömde Flyg: ”Det gäller ej att pladdra hit och dit om huruvida och i vilken form Sverige ska hjälpa Finland. Den viktigaste frågan är hur Sveriges folk ska hjälpa sig självt...” (29)

Dagen före krigsutbrottet mot Finland formulerade Landén denna anpassningslinje gentemot maktblocken på ett sätt som snart skulle stå i skarp kontrast till de socialistiska strids-signalerna: ”Vi får nog finna oss i att vi är rätt små på jorden, denna jord där våldet regerar, och det är ingen idé att vi låtsas vara större än vi är. Vi kan protestera och kräva vår rätt ...men vi är inte i stånd att hävda vår rätt.”(30)

När kriget exploderade alldeles invid gränserna, när de djupa känslorna av sympati för ett litet broderfolk som överfallits av en stormakt blandades med nedärvd rysskräck – som denna gång kunde kombineras med antinazism – då började Flyg kvävas av den neutralitetsnara han själv lagt kring partiets hals. ”Om man försöker betrakta saken kallt och nyktert, så förefaller det som om det skulle vara bättre att fly än att fäkta aldrig så tappert, när motståndaren är femtio gånger starkare”, hade Landén rått finländarna i Folkets Dagblad två dagar före angreppet.(31) Den hjältemodiga finska försvarskampen måste ha fått socialistledarna att skämmas över de orden. När den svenska frivilligrörelsen för Finland tog fart upphörde för några ödesmättade månader all agitation från socialisternas sida mot ”aktivism” eller för realpolitisk neutralitet.

Den nationella isolationism socialisterna propagerat kunde upprätthållas så länge världshändelserna höll sig en bit på avstånd. Men när de trängde sig ända fram till dörren kändes den som att gömma huvudet i sanden. För Flyg som under hela sitt politiska liv valt konfrontation, måste ett sådant förhållningssätt upplevts som outhärdligt. Därtill kom den obekanta faktor vi ännu bara kunnat förnimma. De nya krafter Flyg var på jakt efter trodde han sig finna i opinionen för Finland.

I och med arbetsutskottets uttalande den 1 december att det svenska oberoendet stod på spel när Finland angripits, var isolationismens öde beseglat. De följande veckorna skulle anhängarna få uppleva hur partiets politiska själ ersattes av en helt ny anda. Ur det antimilitaristiska och arbetarneutralistiska socialistiska partiet uppstod en nationalistisk spjutspets för Finlands-aktivismen i Sverige.

Finlands sak

Solidariteten med det överfallna Finland lät inte vänta på sig. Hela det etablerade organisationssverige från LO och socialdemokratin till SAF och högern, understött av nära nog varenda massmediaröst, inledde en mobilisering av folkopinionen utan motstycke i svensk 1900-talshistoria.

Redan på krigets fjärde dag konstituerades den så kallade Finlandskommittén med uppgift att organisera svenska frivilligförband för insats vid den finska fronten.(32) Genom ett initiativ från socialdemokraterna och LO bildades också Nationalinsamlingen för Finlands folk med uttalat syfte att lämna humanitär hjälp till det nödlidande broderfolket. Bakom nationalinsamlingen samlades i stort sett hela det svenska organisationslivet med undantag för kommunisterna. Genom folkmöten, valgörehetsverksamhet och mer eller mindre påtvingat övertidsarbete ”för Finlands sak” fick nationalinsamlingen in nära trettio miljoner kronor i dåtidens penningvärde. I verkligheten gick pengarna i första hand till att finansiera den svenska frivilligkåren, något som då omsorgsfullt doldes. Det privata näringslivet ställde sig av affärsmässiga skäl utanför nationalinsamlingen. Man ville inte riskera komplikationer med

Tyskland. Men genom en egen fond, Industria, bidrog i första hand de svenska storföretagen med 65 miljoner kronor till bland annat frivilligkårens finansiering. (33)

Samlingsregeringen förhöll sig formellt neutral och avvisade kraven på att ställa reguljär svensk trupp till finskt förfogande. Samtidigt gjorde man ingen hemlighet av sina sympatier och höll vägen vidöppen för ”frivilligt” svenskt materiellt och väpnat stöd. Den svenska militära frivilligrörelsen för Finland växte snabbt i en omfattning som överträffade alla tidigare militära frivilliginsatser. Nära 113 000 frivilliga anmälde sig under de tre och en halv månader som vinterkriget varade. Av dessa enrollerades drygt 8 000.(34) Även om denna siffra bara var en droppe i havet av de uppemot en halv miljon man som finska militärer hoppats på, var antalet smått unikt för denna typ av militär hjälp. Till Spanien hade, som jämförelse, drygt 500 svenskar begivit sig som frivilliga. Men skillnaden var stor. Medan de Spanienfrivilliga tvingats trotsa förbud och smyga iväg hade de Finlandsfrivilliga en nations stöd.

En mytbildning bland senare tiders vänsterkrafter brukar emellertid göra gällande att de Finlandsfrivilliga först och främst utgjordes av reaktionära officerare, kadetter och yrkesmilitärer. Det är ett förståeligt självbedrägeri. Den bilden passar bättre som en pusselbit mellan inbördeskriget 1918 och den senare händelseutvecklingen, men är inte desto mindre felaktig. Den största delen av de enrollerade var unga arbetare från stora industristäder. Knappt niohundra var militärer. Även om frivilligkåren anfördes av många stridshungriga officerare och nazister på korståg mot ”bolsjevismen” återfanns i frivilligförbandens led hundratals ungdomar med socialdemokratisk, syndikalistisk och socialistisk medlemsbok.(35) Det är också mot denna bakgrund Flygs och Socialistiska partiets drastiska kursändring under den följande tiden måste ses.

Tre veckor

Under loppet av knappt tre veckor övergav Flyg och partiledningen i praktiken den neutralitetslinje som formellt ännu gällde vid arbetsutskottets deklaration den 1 december. Den 5 december uttalade sig Flyg i Folkets Dagblad för ”humanitärt hjälparbete” åt Finland. Tre dagar senare ställde partiet sig bakom nationalinsamlingen. Samtidigt slet Flyg i ledare efter ledare i neutralitetssnaran, nu med öppna nationella motiv: ”Lika klart som det är ett ryskt intresse att göra en vasall av Finland, lika klart är det ett svenskt intresse att så icke sker. Invänder man att det vore oklokt och riskabelt om svenska regeringen talade på detta sätt, så blir vår replik: det är riskablare att så inte göra.”(36)

Flyg som tidigare angripit varje ”demonstrationspolitik” från regeringens sida och gisslat Sänders ”äventyrliga” utrikespolitik attackerade nu de allmänna och vaga fördömanden som betingades av neutralitetshänsynen. Per Albins tal om att det svenska folket ”djupt berörts” av de ”hemsökelse som drabbat Finland” hänades hänsynslöst av Flyg som undrade om regeringen trodde att Finland råkat ut för någon naturkatastrof.(37) ”En politik som vill suddas ut de aktuella frågorna, som vill blunda för verklighetens bistra allvar, som ersätter klok försiktighet med feigt svek”, måste ersättas med klarspråk, krävde Flyg.(38)

Och gentemot dem som hade invändningar utifrån socialisternas tidigare ställningstaganden för en ”realistisk” neutralitet, förklarade han: ”Neutralitetspolitik betyder ej för oss att Sverige famlande och svamlande skall styra mot sin förintelse såsom fritt och självständigt land. Neutralitetspolitik är för oss ej detsamma som självuppgivelse – det är motsatsen: ett klokt och bestämt hävdande av allt som heter Sverges folks obestridliga intressen.”(39)

Landén tillade som med en suck av saknad över partiets traditionella linje: ”Gamla rättsbegrepp har förlorat sin mening och det lönar sig inte för en småstat att åberopa sådana gentemot en stormakt som vill ha sin vilja igenom. Neutralitetsdeklarationer har inte längre något skyddsvärde hur ärligt de än är menade.”(40)

Men vad skulle då den svenska regeringen göra för att ”hävda” dessa intressen. ”Det är ingen krigsaktivism som här avses”, underströk Flyg som för att förekomma kritikerna inom de egna leden.(41) Ett direkt svenskt militärt engagemang för Finland avvisades också ännu utifrån risken för att tyskarna skulle ingripa.(42) Nej, det handlade rätt och slätt om att ”Sverige utåt fixerar en klar position”. Flyg sade sig helt enkelt bara begära att regeringen öppet fördömde det sovjetiska angreppet som ett angrepp även på svenska intressen. Men var och en som var ett uns insatt i krigstidsdiplomati insåg att en sådan deklaration inte alls var så ”bara”. Antingen utslungades den som endast en tom proklamation och skulle därmed bli ett uttryck för att den svenska regeringen inte förmådde försvara svenska intressen. Eller också följdes orden av militär handling. Flyg som inte var någon duvunge i politiken måste ha insett detta. Talet om ”svenska intressen” och kravet på ”svenskt klarspråk” hade en oundviklig konsekvens. Att ta den konsekvensen och förespråka en direkt svensk militär intervention var säkerligen politiskt omöjligt för Flyg, framförallt i förhållande till sin egen rörelse. Handlingsalternativet blev istället frivilligrörelsen.

Socialistiska frivilliga

Redan dagen efter bildandet av Finlandskommittén innehöll Folkets Dagblad en liten positiv nyhetsblänkare om organiseringen av Finlandsvrilliga.(43) Ett par dagar senare nämnde Flyg i förbigående att ”beaktansvärda frivilliginitiativ” tagits.(44) Och den 18 december gjordes det klart var socialisterna stod. I ett brev till Folkets Dagblad ställdes den fråga som Flyg bara väntat på att få besvara. En läsare skrev: (45) ”När jag tänker på vad som sker i Finland ... då har jag alltmer beslutat mig för att gå ut som frivillig. Jag är ensam, jag har bara min gamla pappa på ålderdomshemmet och han sa igår kväll: res du bara, pojke? Nu frågar jag dig: kan jag såsom socialist resa? Svara uppriktigt. Jag rättar mig efter ditt svar.” Flyg svarade utan att darra på stämman: ”Var och en som nogsamt gjort upp med sig själv vad det betyder att gå ut som frivillig, de stora svårigheterna i ett vinterfälttåg, risken av att det kan gälla livet osv bör utan tvekan anmäla sig som frivillig. För varje medveten socialist bör detta stå klarare än för alla andra. Ty för honom blir insatsen i försvaret mot det ryska överfallet en tapper gärning i den socialistiska idéens tecken mot en makt som mer än allt annat smutsat och trampat ned denna idé.” Det var inte bolsjevismen som nu bredde ut sig i Finland utan en maktlysten stormakt mer reaktionär än det gamla Tsarrysland. ”Att såsom frivillig göra sin insats i striden mot denna regim är en given socialistisk plikt – det är att kämpa för den socialistiska idéns återupprättande.” Flyg förklarade att socialisterna inte var tillfredsställda med de förhållanden som rådde i Sverige, att det var därför de byggde en socialistisk rörelse. ”Men vi vill ej ha dessa förhållanden så gränsöst försämrade som en regim under Stalins köpta verktyg och nickedockor innebär. Denna regim innebär ju att arbetet och kampen för socialismen blir omöjliggjord – i varje fall ohyggligt svår.” Till frågan om Mannerheim och de reaktionära kretsar som stod i ledningen för Finlands försvar underströk Flyg att detta inte kunde avgöra socialisternas inställning. ”Det är det finska folkets uppgift att göra upp med Mannerheim.” Dessutom var det, menade Flyg, en öppen fråga vem som var den största fienden till arbetarklassen och socialismen; Stalin eller Mannerheim.(46)

Två uppgifter stod nu i centrum för socialisterna. Den ena var striden vid finska fronten. ”Det är vår uppgift att gå i spetsen för den frivilliga hjälpen till Finland. I detta stycke har det brustit ifråga om partifolkets insats. Denna brist måste snabbt avhjälpas. Särskilt ungdomen måste här förstå sin stora tacksamma uppgift. Men dagarna flyr snabbt – skyndsamt är av nöden. Stalin måste bringas till nederlag.”(47) Den andra var kampen mot kommunisterna på hemmafronten. ”De söker nu gräva sig ned under jorden. De får ej lyckas och om de lyckas måste vi veta var de finns och gräva fram dem igen. Socialisterna måste gå i spetsen mot den socialistiska idéns skadegörare.”(48)

Från och med nu inleddes en agitation från socialisternas sida för frivilligrörelsen. Stora annonser från frivilligbyrån och nationalinsamlingen publicerades i Folkets Dagblad. Den välkända bilden av von Döbeln med orden ”Ett folk är i fara” blickade ut från tidningssidorna inramade av rubriker från krigsskådeplatserna: ”Ryska bomber över Åbos arbetarkvarter”. ”Finlands arbetare hånskrattar åt Kuusinens junta”. ”Aldrig är detta en röd armé. Detta är just det typiska för socialistagitationen under dessa veckor. De storsvenska och patriotiska tongångarna från den officiella Finlandsrörelsen – eller den finska regeringens anspråk på att vara ”den västerländska civilisationens förpost” – samsas i socialistpressens spalter med marxistiska argument för Finlandshjälpen.(49) En insändare i Folkets Dagblad den 6 december angav den socialistiska tonen i kampanjen. Under rubriken ”Stalinismen avslöjad? Spaniens öde idag Finlands”, skrev ”den kände antifascisten” Harald von Rosen, en av ledarna för Ture Nermans Kämpande Demokrati: ”Nu förstår jag även bättre kommunisternas behandling av anarkisterna, syndikalisterna och POUM i Spanien. Det gäller för dem att förintä all fri arbetarrörelse, all verklig socialism och all fri fackföreningsrörelse ... Stärk därför den inre kampfronten”, manade von Rosen, ”så att inte Sverges arbetare får dela den spanska arbetarklassens öde.” Jämförelsen mellan Spanien och Finland blev ett stående inslag i argumentationen. På samma sätt lyftes gamla revolutionära paroller fram men gavs en något annan innebörd än tidigare. Så anklagades exempelvis kommunisterna för att propagera bland de svenska värnpliktiga för den antimilitaristiska parollen från första världskriget; ”Kom ihåg att vända vapnen åt rätt håll?” Folkets Dagblad kommenterade detta med en dikt kallad ”en gammal paroll”:(50)

*Jag minner från framfarna
tider en gammal och sliten paroll:
'Soldater, en gång när det lider
vänd vapnen åt rättaste håll!'*

*Och kanske små fredliga stater
sin frihet fick ha i behåll
om Stalins och Hitlers soldater
nu följt just denna paroll*

Inte minst Lenins skrivelser om den nationella frågan citerades flitigt av Folkets Dagblad. Läget nu jämfördes med det gamla Tsarryslands förtryck av sina nationella minoriteter, ett förtryck som ju drabbade bland annat Finland hårt. Under rubriken ”Aktuella ord av Lenin” påmindes läsarna om ord som: ”Vi alla ryska medborgare måste tänka på vilken lott som faller på oss. Vi är ännu slavmassan som man utnyttjar för att göra även andra folk till slavar. Vi tål ännu hos oss en regering, vilken icke blott som bödel, på ett fasansfullt sätt undertrycker varje strävan till frihet i Ryssland, utan också använder den ryska armén för att med våld slå ned andras frihet.”(51) I brev från finska läsare, som det ”från en finsk rödgardist”, framhålls att det är arbetets Finland som kämpar för sitt liv: ”Det är bittert skall du tro för en gammal rödgardist som mig, som slogs mot de vita 1918, att nu få se hur bolsjevikerna som man trott på och offrat så många krafter åt, nu skall bära sig så skändligt åt. Vi var faktiskt på väg att få det bra här i Finland och Lappo-andan var så gott som kvävd, och så kommer detta elände. Du skall inte tro att vi gamla finska arbetare, som varit med om att bygga upp våra organisationer på nytt, har några sympatier för Kuusinen. Alla gamla rödgardister härifrån som jag känner, är också nu med och slåss mot ryssarna ...”(52) Och partiets egna frivilliginsatser uppmuntrades som genom exempelvis julhälsningen från Dingtuna socialistiska arbetarkommun i Folkets Dagblad: (53)

*En hälsning röd vi härmed sänder
till varje socialistiskt röd kamrat
som på Finlands jord sitt vapen vänder*

*mot Stalins vålds- och rövarstat.
Vi kämpar för en bättre socialism än
ryska bomber och granater.
Vi kämpa för en klar Marxism
och vandra friskt framåt, kamrater!*

Snart började rapporterna strömma in om socialisternas insatser i frivilligarbetet.(54) 23 december: ”Kinna-socialister tar initiativ till Finlands-hjälp” genom att bilda bred insamlingskommitté 29 december: ”Ett flertal brev har kommit i frivilligfrågan, vi hänvisar dem till lokala frivilligbyråer”. Rapporten var från socialisterna på Hisingen i Göteborg. 30 december: ”Edvard Sillén reser till Finland”. SKP-medlemmen och Spanienkämpen som gick över till socialisterna tidigare under hösten meddelar i ett brev sitt beslut att åka: ”Den 1 maj demonstrerade svenska Spanienfrivilliga under parollen För Nordens frihet. Liksom de varit villiga att offra sina liv i kampen för Spanien demonstrerade de här sin vilja att offra sina liv för Nordens frihet”. Spanienkommittén hade redan ett par veckor tidigare tagit ställning för Finlandshjälpen. Edvard Sillén berättade att ett tjugotal Spanienkämpar nu var på väg till Finland. Här återfanns den socialdemokratiska ungdomsklubbisten Conny Andersson som återvände sårad från Spanien. Här fanns Göte Gran med sina arton månaders krigstjänst i Spanien, ”en före detta kommunist som förlorat tron på Stalin”. Och Sillén hoppades: ”Fler kommer efter. Kvar blir endast ett fåtal levebrödsfunktionärer som kommer att möta sin undergång i den svenska arbetarklassens förakt och avsky. Nu gäller det återigen beredskap att offra för mänskliga rättigheter, för folkens och ländernas rätt att själva gestalta sitt öde. Skulle vi som socialister stå passiva inför detta? När det brinner i grannens hus är det inte vanligt att man springer och gömmer sig ... Det gäller inte Mannerheims Finland, inte heller Kuusinens, det gäller det arbetande folkets Finland, dess frihet och oavhängighet.”(55) 4 januari: ”Jag vill slåss för socialismen. Därför reser jag som frivillig till Finland”, deklarerar Hilmer Jonsson, socialistisk kretsordförande från Näveksvarn. Samma dag hyllar Folkets Dagblads rubriker: ”Arbetarna solidariska med Finland – En dagsförtjänst till insamlingen är parollen i fackföreningarna. Trettondagsarbete på flera arbetsplatser”. Dagen därpå applåderas ett exempel från Katrineholm: ”Arbetare gör finn-ambulans på sin fritid”. 8 januari: ”90 000 arbetare gav miljon till Finland – stort resultat av Trettondagsarbetet”. 9 januari: ”Till Finland för att kämpa mot imperialismen – många socialister vågar sina liv för arbetarrörelsens ideal”. Folkets Dagblad rapporterar från Kinna att många socialister från orten anmält sig som frivilliga. Harry Andersson, ordförande i Älvsborgs-Hallands nybildade socialistiska partidistrikt, är en av dem som åker. Strax före avfärden förklarar Andersson i ett föredrag sina motiv: ”Finland fick sin frihet genom Lenins revolutionära regim och det stod även andra nationaliteter fritt att bli oavhängiga Sovjetunionen. Detta i enlighet med den leninistiska revolutionära principen. Att Stalin idag är ute på erövrarstråt visar att han har kastat alla ideal överbord. Han har trampat allt vad som är heligt för socialismen under sina av arbetarblod besudlade fötter”.(56)

Asiatisk

Distriktsordföranden tillfogar ett tillmäle mot Stalins regim som inom kort skulle få en viktig innebörd för socialisterna: ”Stalin är en nyvaknad asiatisk imperialist som söker världsherravälde”.(57)

Talet om denna ”asiatiska imperialism” skulle senare rättfärdiga Flygs ställningstagande för Tyskland i dess krig mot Sovjetunionen. Den asiatiska imperialismen var helt enkelt, enligt Flyg, värre än den europeiska. Nu i januari 1940 tycktes benämningen emellertid ännu bara vara ett adjektiv lagt till de övriga. Eller uttryckte Flygs ord i remissdebatten några dagar senare, ord som snabbt klubbades ner som opassande av talmannen, framväxten av hans nya

världssyn: ”Det är väl uppenbart att det består en väsentlig skillnad mellan regeringar i västerländsk mening och statsmän av gangstertyp”.(58)

15 januari: Folkets Dagblad fortsätter att lyfta fram solidaritetsexempel från arbetsplatserna: ”En mängd företag arbetade på söndagen”, applåderar rubrikerna. Att detta ”frivilliga övertidsarbete” för Finland inte alls alltid var så frivilligt bekymrar vid det här laget inte Folkets Dagblad. Den 16 januari rapporteras lika positivt att Kommunal i Göteborg beslutat uttaxera en dagsinkomst från medlemmarna till Finlandshjälpen. Att avdelningen samtidigt beslutat utesluta de kommunistiska medlemmarna minskar förstås inte Folkets Dagblads entusiasm.

Samma dag visar också socialisterna att deras insatser i frivillig-rörelsen inte bara handlar om tomma ord eller enskilda socialisters beslut att resa. Yngve Nordfäldt, Socialistiska Ungdomsförbundets ordförande, anmäler sig som frivillig och reser för Finlandskommitténs räkning ut på en agitationsturné i Värmland.(59)

Dagen efter är det Enskedeklubbens sekreterare Karl Karlsson som reser ”till Finland för att tjäna socialismen”.

Syndikalistisk kritik

Den socialistiska kampanjen för Finlandsfrivilliga väckte inledningsvis knappast någon motvilja inom det svenska politiska etablissemanget, vare sig från borgerligheten eller socialdemokratin. Bitarna i det politiska pusslet hade helt bytt plats.

Kommunisterna intog plötsligt Flygs gamla roll och agiterade mot ”krigsaktivismen”, de ”engelsk-franska krigsanstiftarna” och för neutralitet. Socialisterna däremot ställde sig sida vid sida med de gamla folkfrontskrafternas hårdaste ”aktivister”. När exempelvis Rickard Sandler, den avskydde motståndaren i Ålandsfrågan, petades ur regeringen för att ha gått för långt i stödet åt Finland, rasade Flyg.(60)

Men några kritiska varningsord riktades ändå från arbetarrörelsehåll mot Flygs allt mer offensiva Finlandslinje. Det var – bortsett naturligtvis från kommunisterna – socialisternas tidigare bundsförvant mot folkfrontspolitiken, syndikalisterna i SAC, som sa ifrån.

Visserligen tog syndikalisterna ställning för Finland i kriget men tidningen Arbetaren angrep hårt ”Folkets Dagblads krigsaktivistiska propaganda”. Dessutom var det fel att ”inbilla våra /frivilliga/ kamrater att deras kamp för demokrati är en kamp för socialis- men”.(61)

Det var ingen större svårighet för socialisterna att bemöta den kritiken. Landén svarade i Folkets Dagblad att det inte låg för socialisterna ”att titta på det som sker liksom från ovan”. Det räckte inte med att stödja Finland i ord. ”Man må kalla det krigsaktivistiskt, men som människor och som socialister ställer vi oss på det kämpande Finlands sida – liksom vi på sin tid försvarade den republikanska spanska regeringens kamp mot Franco”.(62)

Att den finska arbetarrörelsen inte hade uppställt några socialistiska krigsmål och att Mannerheim var fiende till socialismen, var inget argument mot stödet. Arbetarrörelsen hade mobiliserat frivilliga till Spanien trots att folkfrontsregeringen den gången ”sannerligen inte ställde upp några socialistiska krigsmål”. Det ”socialistiska” i att slåss för Finland låg i att försvara demokratin som ”ger större möjligheter att kämpa för socialismen än den ryska eller tyska statstotalitarismen”. (63)

Flyg tillade att kampen ”för nationell självbestämmanderätt alltid haft en framträdande plats på alla socialistiska program. Därför tog vi parti för Abessinien, för Polen och för den spanska republiken”.(64)

När det syndikalistiska språkröret replikerade att Folkets Dagblad inte tycktes ha något att invända mot att socialister ställde sig under Mannerheims befäl var Flygs svar givet:

”Jo, det har vi visst det, men vi frågar: Vems kommando ska de annars ställa sig under? De har att välja mellan detta eller avstå. ... Eller menar Arbetaren att socialisterna i Finland nu ska sätta igång inbördeskrig mot de borgerliga för ‘socialistiska mål’. Det var just det Stalin hoppades på, då hade hans hejdukar kunnat marschera in och sopat Finland rent från alla förutsättningar för socialismen nu och i framtiden.”(65)

Även om Arbetarens kritik fångade in en känsla av oro bland radikala arbetare att allting inte stod rätt till med Finlandssaken, var det egentligen syndikalisterna, inte Folkets Dagblad och Flyg, som hade problem med frågan.

”Feg vägran”

Syndikalistiska ungdomsförbundet befann sig, liksom socialisternas ungdomar, i spetsen för frivillighjälpen åt Finland. Ungsyndikalisternas ordförande Olov Jansson hade deltagit som frivillig i Spanien. Nu reste han, tillsammans med andra ungsyndikalister, som frivillig till Finland.(66)

Syndikalisterna hade länge ansett att kommunismen och fascismen bara var två sidor av samma sak och att Sovjetunionen var en imperialistisk stormakt. I Spanien hade de kämpat med vapen i hand för demokratin mot fascismen. I Finland gällde samma insatser: För demokratin mot den stalinistiska varianten av fascismen.

Vid det sovjetiska angreppet hade SAC:s arbetsutskott uttalat:

”Genom dessa mot socialismens principer absolut stridande handlingar har Sovjetryssland ytterligare dokumenterat sin antisocialistiska och imperialistiska karaktär. Det socialistiska proletariatet, som måste föra kamp mot all imperialism och all nationalistisk krigspolitik, måste därför vända sin kamp även mot Sovjetrysslands nuvarande regim i samma grad som mot andra imperialistiska angreppsstater, vare sig de kallar sig demokratiska eller fascistiska.”(67)

Varför skulle de denna gång nöja sig med protestuttalanden och inte visa solidaritet i handling?

Det blev egentligen ett olösligt problem inom SAC. Det gamla gardet under pionjären Albert Jensens ledning, angreps av ungdomen för ”feg vägran” att utsträcka samma hjälp till Finland som till Spanien. Och gamlingarna, som fruktade var Socialistiska partiets rutschkana skulle sluta, värjde sig med en alltmer verklighetsfrämmande antimilitarism. Att enskilda människor för sitt samvetes skull deltog på Finlands sida kritiserades inte. Men SAC skulle aldrig bli en kampanjorganisation ”för militarism och krig”.(68) Att kämpa för freden var alltjämt den syndikalistiska rörelsens uppgift.

”Frågan gäller inte längre krig eller fred, utan krig med eller mot nazismen?” replikerade ungsyndikalisterna och krävde allmän beväpning av arbetarklassen som försvar mot fascismen och stalinismen.(69)

Skillnader

Den hårda kritiken från Arbetaren gentemot Folkets Dagblad bottnade alltså säkerligen till en del i oro över att den syndikalistiska ungdomen skulle imponeras allt för mycket av socialisternas stenhårda politiska konsekvens.

Ändå fanns det viktiga skillnader mellan ungsyndikalisterna och Folkets Dagblads ställningstagande till Finlandskriget. För ungsyndikalisterna gällde det att överallt med vapen i hand försvara de demokratiska rättigheterna och det nationella oberoendet mot nazismen och dess bundsförvanter. De tvekade inte heller att gå i allians med de kapitalistiska demokratierna för det syftet. På det sättet liknade deras ståndpunkt den folkfrontspolitik som kommunisterna förespråkade tidigare.

Därför vände sig också Olof Jansson och ungsyndikalisterna mot SAC:s nedrustnings- och fredsparoller som de menade spelade de fascistiska erövrarna i händerna. Och därför krävde de att Sverige skulle lämna vägen fri för de engelska och franska trupper som erbjudits Finland.(70)

Flyg och socialisterna motsatte sig däremot bestämt en sådan transitering som skulle kunna ”dra in Sverige i stormaktskriget”.(71) Socialisterna hade inte ruckat på sitt motstånd mot att ställa sig vid de västallierades sida i världskriget. De föreföll att stå fast vid den gamla principiella ståndpunkt som också delats av syndikalisterna.

I Flygs svar till Arbetaren dök dock för första gången ett nytt argument upp som längre fram skulle få avgörande betydelse. Arbetaren hade hävdat att det bara var arbetarklassens sak att göra slut på stalinismen, den uppgiften kunde inte anförtros vitfinska generaler som Mannerheim. Flyg replikerade:

”Må vara att arbetarrörelsen själv måste göra sig fri från stalinismen som idé, men till störtandet av den stalinistiska diktaturen kan lyckligtvis även andra krafter medverka och vi menar att det finska folket nu just i detta avseende gör en betydelsefull insats. Och den som bidrar till att beröva den stalinistiska diktaturen dess maktställning ökar, vare sig han avser det eller ej, möjligheterna för framstegskrafterna i världen och därmed även för socialismen.”(72)

Men kunde dessa andra krafter vara vilka som helst?

Upptrappningen

Under de nära två månader som återstod av vinterkriget fortsatte den socialistiska kampanjen oförtrutet. Även om rapporterna från socialister som gav sig av efter en tid blev glesare – en välvillig tolkning är kanske att de mest namnkunniga då redan var enrollerade – krävde socialisterna allt större militära frivilliginsatser.

I slutet av januari föreslog Flyg i riksdagen att tio miljoner kronor skulle beviljas i bistånd till Finland.(73) Några dagar senare dök den första artikeln upp i Folkets Dagblad som antydde att Finland behövde militärhjälp av en helt annan omfattning än den pågående insatsen. ”Några divisioner svenska frivilliga och Finland segrar”, citerades en finsk riksdagsman i framträdande rubriker.(74)

Men det var först efter det sovjetiska genombrottet på Karelska näset den 11 februari som tonen i Folkets Dagblad drastiskt skruvades upp. Två dagar efter Röda Arméns framryckning anlände de finska socialdemokraternas ledare Väinö Tanner i största hemlighet till Stockholm och begärde hos Per Albin att Sverige skulle intervensera med full styrka på Finlands sida i kriget. I annat fall måste Finland begära militärt stöd från England och Frankrike.

Per Albin sa nej och förklarade att Sverige inte heller skulle tillåta transitering av trupper från västmakterna till finska fronten.(75)

Svaret mottogs inte bara med förtvivlan från finskt regeringshåll. Det upprörde också svenska militära kretsar som anförde Finlandsinsatserna och visste att Finland inte skulle kunna hålla ut länge till. Försvarsstabschefen generalmajor Rappe och överste Bratt, som informerats om den hemliga förhandlingen, kontaktade den enda riksdagsröst som stod utanför samlingsregeringen och var känd för sin hårda Finlandslinje, Nils Flyg.(76)

Uppgiften om det hemliga mötet och avslaget på den finska begäran basunerades ut från Folkets Dagblads rubriker den 16 februari: ”OFFICIELL FINSK BEGÄRAN OM SVENSK HJÄLP – Statsministern har avgivit avböjande svar – Finland begär nu bistånd av västmakterna sedan Per-Albin vägrat”. Och dagen efter: ”FINLAND LÄMNAS I STICKET AV SVERIGE”.(77)

Flyg tvekade inte, det handlade om ”det stora sveket” mot broderfolket. ”Sveriges ordfattiga språk har ej tillräckligt starka ord för att riktigt karaktärisera vad som skett”.(78)

Dagarna efter trummade Folkets Dagblad för drastiskt ökade frivilliga insatser på alla fronter, från den så kallade Arbetskåren till militär trupp och utbildat befäl. ”200 000 man räddar Finland – Uteblir väpnad hjälp är landet förlorat”, rubriker av den typen angav något av storleken på den hjälp som Flyg föreställde sig.(79)

Folkets Dagblads avslöjande skapade en politisk kris för regeringen. Per Albin tvingades offentligt bekräfta vad som ägt rum och försvara beslutet. Flygs och socialisternas åhörarskara tycktes växa när de angrep regeringens halvhet och krävde obrottslig solidaritet med Finland. Folkets Dagblad såldes slut i tidningskioskerna och uppmuntrande brev travade sig på redaktörens bord.(80) ”Tack för ert rakryggade avslöjande och med hopp om att en befriande storm blåser upp”. ”Som Ni själv säger i Folkets Dagblad: 90% av svenska folket fordrar ögonblicklig effektiv hjälp till Finland ... Som beredskapsinkallad kan jag intyga de djupa lagrens stämning ...” ”Svärd mot snöda jättar draga, modigt blöda för de svaga. Tack, ni modiga män. Även regeringen borde stödja Finland när nu den enklaste arbetare gör det”.

Samtidigt stötte socialisternas agitationskampanj på problem framförallt från partiets egna led och traditionella anhängarskaror.

”Vänner skiljas”

I Folkets Dagblads rapportering klagades, ibland nästan mellan raderna, över att arbetarna ”ofta har en konservativ inställning, vilket gör det svårt för dem att få klart för sig att det idag betyder arbetarrörelsens krossande om inte Finland får aktivt stöd utifrån”.(81)

En liten insänd dikt från Kinna, där socialisterna var särskilt aktiva i att rekrytera frivilliga, gav en glimt av den politiska rådsvillheten bakom parollerna:(82)

*Vad gäller striden?
Frågande du står.
Runt omkring dig råder kivet
ingen tror att nog han får.
Händer mötas
vänner skiljas...*

Ju hårdare striden i Finland blev och ju större krav socialisterna ställde på humanitära och militära insatser, desto mer idogt tvingades Folkets Dagblad bemöta invändningarna.

”Det är underligt att det finns en och annan socialistiskt tänkande människa som menar att ett socialistiskt parti inte bör och kan engagera sig på Finlands sida i dess försvarskrig mot Ryssland”, suckade Landén.(83) Och Flyg besvarade några socialistiska kvinnor som efterlyste en aktion för freden: ”Socialismen är freden ... Men till dess detta mål är uppnått ... betyder socialismen kamp, kamp i den verklighet som är. ... kriget är verklighet, påtvingat Finland genom det ryska överfallet. Och det som är, det måste man ta – man måste kämpa sig igenom det – stupa, förintas eller segra.”(84)

Det var knappast något mysterium att socialistiskt sinnade arbetare tvekade inför Finlands-opinionen även om de vände sig mot det sovjetiska angreppet. Alla begrepp hade ju ställts på huvudet och arbetarrörelsens värsta fiender skulle nu vara stridskamrater. Ingen kunde ta miste på vilka krafter som dominerade i frivilligrörelsens ledning. Tongångarna i frivilligkårens annonser var bara alltför välkända:

Svenskar! Söner av ett folk, som sedan mer än tusen år tillbaka värnat frihet och rätt i Norden – nu är stunden kommen att åter lyfta svärdet till skydd mot gudlöshet, hat och slaveri ... Nu är stunden

inne då fria kämpar samlas under korsfanornas tecken i striden för sanning frihet och rätt. Även du har din plats i dess led, ty Finlands sak är vår!(85)

Denna typ av annonser samsades om spaltutrymmet i Folkets Dagblad med revolutionära och socialistiska argument. Samtidigt som Flyg talade på temat ”Fortsätt den revolutionära kampen!” under stora porträtt av Lenin och Rosa Luxemburg annonserade Folkets Dagblad för Finlandsnålen med inskriptionen *Nordens frihet – ära, skyldighet, vilja*. Och tidningen återgav okommenterat den finska pressens ord om innebörden av frivilligrörelsen: ”De nordiska folkens frihetskänsla och rättskultur har kraftigt reagerat mot den bolsjevikiska slavregimens anfallskrig mot Finland”. (86)

Socialistisk solidaritet

Flyg var naturligtvis inte okänslig inför detta dilemma och angrep inledningsvis ofta ”patentpatrioterna” som anförde Finlandsmötena och tog upp Vår Gud är oss en väldig borg som avslutning. ”Vid varje tillfälle tycks det alltid ha varit någon pamp av borgerlig schattering som varit närvarande, sett sin chans och tagit ton.” Mötena blev därför som ”en fläkt från de gamla bondetågsdagarna”.(87)

Istället för att föra striden för Finland i korsfanornas tecken borde den föras ”även under det internationella broderskapets röda symbol”. Visst var det nödvändigt att samarbeta med borgerliga demokrater för Finland men ”arbetarrörelsen måste vara främst i denna strid”. Ja, i själva verket var det just medvetna socialister och icke-förborgerligade socialdemokrater som stod i spetsen för stödet. Därför måste hjälpaktionen undvika ”dilettantiska utsvävningar i svunnen tids historia”.(88)

Det var fel att kalla Stalin och hans verktyg för ”bolsjeviker, kommunister eller röda”. Istället vore Stalins fall ”en stor seger för socialismens idé – en upprättelse för allt han förintat av ledande gestalter, tro och entusiasm”.(89)

De reaktionära tongångarna gav bara ”de ryska agenterna inom svenska gränser argument som skadar saken”. Den svenska hjälpaktionen för Finland ”får icke ge rum för några maskerade strävanden och politiska spekulationer bakåt”. Det var villkoret för socialisternas deltagande.(90)

Efter hand ersattes de mest extrema storsvenska annonserna i Folkets Dagblad med de appeller som socialdemokraterna använde för LO-folket. ”Nordens arbetare – demokratiens soldater” låg mer i linje med värderingarna inom arbetarklassen.(91)

Ingen kunde emellertid undgå att märka hur fläkten från gamla bondetågsdagar också börjat dra igenom Folkets Dagblads spalter. Hela grundtonen i den socialistiska agitationen hade förändrats.

Så sent som i oktober 1939 hade tidningens lördagsbilaga publicerat en artikel om det nationalistiska rysshatet i Sverige under rubriken: ”Ryssen är över oss! Skräckromanen INVASIONEN – ett typiskt dokument från sågfilarskräckens och bondetågets tid”. Artikeln berättade om den antiryska krigspropaganda som Sven Hedin i sin skrift ”Ett varningsord” och Ivan Aminoff i ”Invasionen” hade spridit inför första världskriget. ”Så där enkelt lade man upp propagandan den gången rysskräcken gick över landet till stor glädje för beskäftiga aktivister”, sammanfattade Uno Modin under sin signatur Unkas och underströk vikten av ”ett konsekvent fasthållande vid neutralitetslinjen”. Författaren misstänkte dock att man snart skulle få läsa nya skräckromaner av samma typ.(92)

Bara två månader senare kunde han i sin egen tidning bläddra upp artiklar som ”När ryssen brände och plundrade i Gryts skärgård 1808 – Ett ögonvittnes berättelse om Kvast-Lovisas hjältedåd”.(93)

Fredsapellerna och de gamla antimilitaristiska parollerna i Folkets Dagblad ersattes med heroiserande frontreportage och annonser för luftvärnsinsamlingar. Under vinjetten ”Aktuella ord av Marx” lyftes krigiska formuleringar fram, om krigets förmåga att ”ställa en nation på prov”.(94)

”Händelsernas hjul rullar snabbt i vår stormtid”. ”Tiden rider rasande fort just nu”. Flygs ständigt återkommande känsla dessa dagar gällde inte bara krigsutvecklingen. Den uttryckte i lika hög grad hans egen politiska stämmingsförändring.

Bland hyllningsbrev efter Folkets Dagblads stora avslöjande skymtade också alltfler varningsord från de djupa partileden. Karl Kvist från Deje jämförde ett internt partikircular som understrukit att socialisterna är mot ett reguljärt svenskt ingripande med tongångarna i Folkets Dagblad. ”När jag läser Folkets Dagblad de senaste numren kan jag inte värja mig från den uppfattningen att tidningen övergivit partiets ståndpunkt ... Folkets Dagblad har intagit en ståndpunkt som betyder officiell militär hjälp till Finland från Sverige ... Jag kan inte tänka mig att en sådan handling skulle vara den säkraste ur neutralitetssynpunkt”(95)

En partimedlem från Oxelösund som legat beredskapsinkallad i tre månader försökte övertyga Flyg om att stämningarna bland de inkallade var den motsatta mot vad Flyg hävdade. Motviljan mot ett militärt ingripande på Finlands sida var kompakt. ”Nej, låt oss ännu så länge hålla oss till frivillig hjälp, tids nog kan vi få offra våra liv på slagfältet. ... Sveriges och Finlands 10 miljoner mot Rysslands 180 miljoner är rena rama självmordet”.(96)

Och sex partimedlemmar från Borås hade stora bekymmer: ”Vi sitter några kamrater och diskuterar problemet ‘Det stora sveket’. Några frågor vill vi ha besvarade: Kan frågan om Sveriges neutralitet lösas genom direkt engagemang för Finland? Var går gränsen mellan frivillig hjälp och direkt engagemang? Vad menar du med ‘effektiv hjälp’? ... Är du säker på dina ‘90%’ om Sverige sänder 100 000 man av våra utbildade grabbar? Är du säker på att mödrar, systrar, hustrur osv skall stödja ett ingripande av ovan antydda art?” (97)

De oroliga frågorna från socialistiska textilarbetare i Borås kontrasterar skarpt mot ett annat brev från samma stad. Det är en textilingenjör och medlem i det naziorienterade Sveriges Nationella Förbund som med växande intresse läst Flygs artiklar och fått en känsla av att ”våra partier och åsikter ej äro så främmande för varandra”. Hans fråga är av helt annan art än de bekymrade arbetarnas. ”Bygger Edert parti på marxistiskt-judiska grunder eller på sant nationellt svenska?”(98)

12. I ny vandring

Vi upplever i sanning en andlig järnnatt, mörk och hård, men säkerligen inte enbart av ondo. Mycket av andligt förkrympt skall förgås och nya friska vidder skall öppna sin moderliga famn för den sökande mänskligheten. Men för att nå dit kalla ånyo livsdjupen på sökarna, vandrarna som skall trampa upp de nya stigarna. Ty i ny vandring får vi begynna, den gamla vägen är slut och många har satt sig vid vägkanten, ännu med blickarna mot den aftonrodnad som snart skall övergå i mörker.

Socialisternas ungdomstidning Avantgardet 1939(1)

Den 13 mars kapitulerade Finland och undertecknade det hårda fredsfördraget. Det var ett bittert nederlag. Så många människoliv hade förlorats, så mycket hade offrats i en motståndskamp som slagit världen med häpnad. Ändå tvingades flyktingkolonnerna dra västerut från Viborg och Kexholm, från småbrukarbygderna på Karelska näset och vid Ladogas stränder. Det var områden som rymt nära en halv miljon människor och nu övertogs av Sovjetunionen.

För Flyg och de ledande socialisterna var det en ny Spanientragedi som utspelades alldeles inpå den svenska stugknuten. Och än en gång hade demokratierna svikit. De som kämpade mot diktaturen hade till sist övergivits. Liksom den internationella brigadens folk ett par år tidigare tvingats återvända som förlorare från slagfälten vid Ebro och Guadalajara anträdde de Finlandsfrivilliga sin tunga marsch hem från Salla och Kemijärvi.

Från finskt regeringshåll doldes inte besvikelsen över Sveriges hållning. Och bland de Finlandsfrivilliga som knappt hunnit göra någon stridsinsats var det många som talade om svek och förräderi. ”De svenska frivilliga skäms över att hjälpen till Finland inte kommit så snabbt och blivit så effektiv som erfordrats”, förklarade socialistiska ungdomsförbundets ordförande Yngve Nordfäldt vid partiets stora Finlandsmöte i Stockholm några timmar före fredsfördraget.(2) Nordfäldt var själv en av de frivilliga som aldrig hann fram. Och Flyg tillade: ”Frivillighjälpen saboterades just under det skede då den folkpsykologiskt borde ha fått sitt starkaste stöd”.(3)

I takt med att fredsfördragets hårdhet stod allt klarare växte vreden hos Finlandsaktivisterna landet runt. Men bland riksdagspartierna var det bara socialisterna som gjorde sig till språkrör för bitterheten. P A Lanstads dikt ”Skammen den är vår” tolkade känslorna: (4)

*Nu är striden ändad
Finlands stolta strid är slut.
Rätten ligger skändad,
våldet drager västerut.*

*Ensam fick du bära,
Finland, stridens röda sår,
ensam stridens ära –
Skammen, Sverge, den är vår.*

Liksom i Tyskland efter första världskriget odlades snabbt en dolkstötslegend upp, inte minst av socialisterna. Finland förlorade aldrig på slagfältet utan sveks av politikerna, framförallt av de svenska. ”Sista striden slöt med finsk seger”, utropade Folkets Dagblad.(5) Och Yngve Nordfäldt bekände: ”När jag på väg till Finland fick budet om fredsuppgörelsen kändes det som om jag fått en dolkstöt i bröstet”.(6)

De bittra fann snart varandra.

Kallt perspektiv

För Flyg och Socialistiska Partiet innebar nederlaget inte bara svidande finska förluster räknat i människor och territorium. Flyg hade gång på gång varnat för vad som skulle komma om Finland besegrades: ”En seger för Ryssland betyder ett totalt förintande av de demokratiska fri- och rättigheterna i Finland. Det betyder att dess i frammarsch vardande arbetarrörelse förintas. Även Sverige står inför samma strid om Finland förlorar”.(7)

Att socialisterna själva skulle höra till de första att likvideras av Stalins ockupationsmakt tvivlade de inte en sekund på. Flyg hade i en nyårshälsning till socialisterna landet runt varnat för följderna av en sovjetisk seger: ”Främst kommer förintelsen att gå fram över vårt parti, vår tidning. Låt oss kallt räkna med ett sådant perspektiv”.(8) Nu hade Finland förlorat och perspektivet riskerade att bli verklighet.

Men den bittraste kalken var ändå inte oron för den egna framtiden. Den var arbetarklassens sätt att reagera på Finlands ödeskamp och reaktionen från många av socialisternas egna anhängare.

Vi såg tidigare hur Folkets Dagblad tvingades bemöta syndikalister och andra som tog parti för Finland men samtidigt vände sig mot frivilligkampanjen. Att dessa krafter, som ville stödja ”med måtta”, hade gehör i arbetaropinionen insåg socialistledarna.

Landén beskrev stämningen bland arbetarna på ett säkert ganska träffande sätt: ”Det finns inom stora kretsar bland det svenska folket och den svenska arbetarrörelsen en stark pacifistisk tradition, en stark avsky för krig överhuvudtaget och en stark instinkt att till varje pris undvika krig. Men det finns också en stark rättfärdighetskänsla som tar sig uttryck i varm sympati för det finska folket...”(9)

Problemet var att dessa känslor utnyttjades av hållningslösa ”dubbelmänniskor”, som SAC-ledningen och socialdemokraterna: ”Mot dem som kräver effektivast möjliga hjälp åt Finland höjer de tjutet, ’krigsaktivister!’ På detta vinner de de minst reflekterande och mest känslöbetonade pacifisternas applåder. Men de begriper samtidigt att det inte duger att visa sig fullständigt okänslig för Finlands försvarskamp ... Därför skyndar de att bedyra: Visst vill vi att Finland ska få hjälp.”(10)

”Dubbelmänniskorna” fanns uppenbarligen också, som vi har sett, i partiets egna led.

Oro i leden

När arbetsutskottet sammanträdde i mitten av februari, dagen efter Folkets Dagblads avslöjande om det hemliga svaret till Finland, var det för att behandla den växande oron bland det kvarvarande partifolket. Paul Almén från Hällefors, som begärt att få närvara, inledde med att berätta om läget bland medlemmarna i sitt distrikt: (11)

Den snabba utvecklingen hade gjort att kamraterna inte hunnit med. Flera av Flygs artiklar hade också orsakat förvirring. ”Man frågar sig allmänt, vad är meningen med dem?” Om man ville kunde man utläsa en aktivistisk tendens. ”Till och med kadern känner sig förvirrad” och aktiviteten i organisationerna liksom tidningens upplaga påverkas menligt. Kamraterna kräver klart besked: ”ska vi till och med acceptera ett militärt ingripande?”

Flyg svarade att tillståndet inom partiet var naturligt. ”Vi är i en brytningstid mellan det förflutna och det närvarande”. Oklarheten i vissa artiklar vad gällde militära insatser var också naturlig och medveten. ”Det går inte i nuet att låsa fast sig vid en viss ståndpunkt. Vi måste istället hålla alla dörrar öppna”. Vad gäller hjälpen till Finland underströk Flyg att den måste lämnas inom ramen för frivilligrörelsen, utan att neutraliteten bröts.

Arvid Olsson trodde att Almén överdrev om misstänksamheten hos partifolket, men visst var det svårt för partiledningen att snabbt och effektivt klara av alla problem. Om det på någon plats fanns folk som inte ville följa partiet, som exempelvis i Dalarna, anslöt sig å andra sidan nya medlemmar hela tiden.

Hilmer pekade på problemet att både komma i kontakt med nya oppositionella grupper och hålla greppet över de gamla medlemmarna. Det hade blivit en alltför ensidig betoning på Finland. Partiet måste lyfta fram socialismen och kanske nu ”hävda en paroll om fred”. Flyg summerade att partiet måste gå vidare även om enstaka kamrater valde att lämna. Mötet avslutades utan någon panik över tillståndet i leden. Att banden till de gamla medlemmarna och sympatisörerna var spända stod klart. Men i stort sett tycktes de hålla.

I verkligheten var avståndet mellan den aktiva kärna som följde partiledningen och övriga medlemmar och anhängare större än vad de församlade föreställde sig.

Albin Ström går

Socialistiska partiet var dessa dagar som en liten styrka där befälet stormat rakt in i ett slag som trupperna tvekade – och i ökad utsträckning vägrade – att utkämpa. Blinda av röken och döva av larmet märkte befälhavarna inte att de övriga hade gjort halt långt bakom anfalls-linjen. De noterade bara några enstaka förluster, men sådana är ju oundvikliga i drabbningar.

I slutet av februari meddelade Folkets Dagblad att Albin Ström i Göteborg uteslutits på grund av obetalda medlemsavgifter.(12) Under flera år hade Göteborgssocialisterna varit uppdelade på två kommuner, en under Ströms ledning, en under Kulsprute-Ville Johanssons. Ströms tidning Arbetarposten hade vägrat agitera för de Finlandsfrivilliga trots maningar från parti-ledningen. Sedan lång tid tillbaka hade Ström-kommunen inte heller betalat in centrala medlemsavgifter. Och i slutet av februari kallade Ström till en rikskonferens i Göteborg för att bilda ett nytt parti kring de gamla antimilitaristiska linjerna, Vänstersocialistiska partiet.

Endast en liten handfull medlemmar, 8-10 stycken, följde Ström på denna väg, hävdade Folkets Dagblad.(13) Internt ökades siffran till 15-20 när Herman Johansson rapporterade från en distriktskonferens i Västsverige. Men i övrigt hade ”ingen enda medlem lämnat partiet på grund av Ström-historien. Ström-konferensen var bara bluff”, meddelade rapportören nöjd.(14)

I själva verket markerade Ströms frånfälle brytningen med den antimilitaristiska generation som så stora delar av Socialistiska partiet vilat på alltsedan 1929. Ja, sedan 1917, alla bolsjeviseringar till trots.

Med Ström gick bland annat namn som Anton Nilsson, den legendariske Amalthea-mannen, och Evald Höglund, Spanienresenären från ungdomsförbundets ledning. Ute i kommunerna upphörde medlemmar att sälja Folkets Dagblad och föra ut partiets ståndpunkter.

Partiledningen i Stockholm upplevde den växande politiska förtroendeklyftan först och främst som ett alltmer akut ekonomiskt läge för Folkets Dagblad och den centrala organisations-apparaten. Men man föreställde sig att problemen i första hand berodde på inkallelserna och fördyringarna i beredskapstidens spår.(15)

Medan Flyg och hans närmaste kamrater stred i spetsen för de revanschlystna Finlands-aktivisterna skingrades det gamla fotfolket bakom fronten.

Arbetarna såg

Till skillnad från många av de ledande socialisterna såg stora delar av arbetarklassen, inklusive partiets gamla medlemskår, att Flygs politiska linje skulle leda rakt in i kriget.

Per Albin och samlingsregeringen hade valt att försöka stödja Finland utan regeringens och statens officiella medverkan. Till skillnad från förbudet mot frivilliga till Spanien när det begav sig öppnades de svenska förråden åt Finland. Taket för hur många frivilliga som tilläts resa höjdes successivt och restriktionerna mot alltför uppenbar värvning på förbanden avlägsnades.

Även om inga totala siffror då var kända för allmänheten kunde ingen tvivla på att den svenska hjälpinsatsen var av väldig omfattning. Allt som allt uppgick stödet åt Finland till 490 miljoner kronor i insamlade pengar, krigsmateriel eller annat bistånd. Det var några tiotals miljoner mer än hela den finska nationalbudgeten för 1939. Summan översteg de svenska försvarsutgifterna för både 1939-40 och 1940-41.(16)

Den svenske justitieministern skrev i slutskedet av Finlandskriget: ”Det är tydligt att våra förråd i vissa fall minskat allvarligt för Finlands räkning och att Finland inte skulle kunnat

föra ett krig utan oss liksom att Finland och Sverige ej med egna krafter kunna föra krig samtidigt”.(17)

Finlandsaktivisternas krav på ännu större svenska insatser, men utan att Sverige som stat intervenerade i kriget, var mot den bakgrunden svåra att ta på allvar. Bågen var redan spänd till det yttersta. Och söderut skramlade titt som tätt de tyska hotelserna mot en alltför omfattande svensk insats. Inte för att Hitler hade någonting emot att den sovjetiske paktbrodern förlorade mycket blod. Men ett svenskt krigsdeltagande i full skala kunde inte i längden ske utan stormaktsstöd. Att det stödet skulle sökas västerifrån tog man för givet i Berlin.

När Flyg och Folkets Dagblad, tillsammans med de mest krigiska delarna av officerskåren och de gamla storsvenskarna, krävde tvåhundrausen man till Finland, ”frivilliga” förstås, tvivlade inte många. Det handlade om regelrätt militär intervention med fullskaligt krig som följd.

Att få med sig den gamla socialistgenerationen på den kursen var omöjligt. För dem som höll fast vid partiets ursprungliga antikrigs-linje blev Per Albins och Wigforss’ styvnackade nej till de växande finska kraven nästan som ett eko av Flygs gamla paroller: nej till varje äventyrlighet som kan bringa landet i krig, realpolitik istället för att låta känslorna styra!

Följderna av Folkets Dagblads avslöjande den 16 februari blev opinionsmässigt också helt annorlunda än vad Flyg tänkt sig. Regeringens torra fasthållande vid sitt nej till Finland skapade visserligen storm i aktivistlägret, men från arbetarhåll uppstod omedelbart en kraftig motopinion. I floden av brev och telegram till Per Albin; från fackföreningar, arbetarkommuner, kvinnoklubbar och enskilda arbetare var budskapet entydigt: Nej till militär intervention! Håll Sverige utanför!(18)

Det var i den opinionsfåran socialisterna seglat under hela 30-talet. Det var den rädslan för krig och motviljan mot karolinska hjälteäventyr som fått en del arbetare att hålla fast vid partiet trots de ständiga anklagelserna om ”anpasslighet” till Tyskland och fascismen. När arbetaropinionen åter vaknade till liv mot det växande krigshotet fanns socialisterna inte längre på sin gamla plats.

Nu stod de på andra sidan, bland otåliga ungdomar som med vapen i hand ville slåss mot ”fascismen” eller ”bolsjevismen”, bland krigiska Englandsvänner och storsvenska nationalister, ja, till och med bland militärer som pratade om behovet av statskupp för att ge Finland den hjälp det behövde.

Nya vänner

När utrikesminister Christian Günther tog till orda i riksdagen den 13 mars för att klargöra regeringens inställning till freden i Moskva var enigheten i bänkarna kompakt. I samlingsregeringens namn tvingades högerens besvikna aktivister hålla tyst. Och kommunisterna hade förstås ingenting att invända mot att Moskva genomdrivit sina villkor.

En enda proteströst skar igenom enigheten: ”Nu, när det är Sverige som står på tur, har vi bakom oss en världs förakt och misstroende. De män som är ansvariga för denna förödmjukande situation borde ej hålla urskuldande tal – borde ej få förtroendevotum från riksdagen. De borde känna som sin enda plikt att snabbt försvinna för att gömmas bland de män i vår historia man helst vill glömma”.(19)

Nils Flygs föraktfulla ord möttes av ilska fyrop och buanden från bänkraderna. Men de representerade en bitter opinion som aldrig skulle förlåta.

Medan Per Albins kansli översvämmades av lättade och tacksamma brev från arbetarmödrar och gamla fackföreningskämpar kom tackbrev till Flyg från helt andra håll. Ja, floden av

sympatyttringar från Finlandsopinionen måste upplevts som helt överväldigande. Så här kunde det låta i de brevhögar som växte på hans skrivbord: (20)

”I egenskap af från och med idag f. d. högerman ber jag få tacka Eder för Edert manliga inlägg...”

”Gratulerar redaktören! Det var manliga Svenska ord Ni sade häromdagen i Riksdagen. Jag blev glad åt att det fanns en man som verkligen vågade tala Svenska i den hemska församlingen...”

”Edra uttalanden i Finlandsfrågan såväl som de sanningar Ni framfört beträffande den landsförrädiska verksamhet kommunisterna fortfarande tillåtes bedriva här i landet, har förskaffat Eder många okända vänner, varav jag är en. Fortsätt och förtrötts ej, strid som den man Ni är...”

”Mottag mitt värdsamma och svenska TACK? Sannerligen borde regeringen skamsen draga sig tillbaka och ej vidare få leda Sveriges öden efter att ha svikit vårt broderland som var i dödsnöd och bönföll om hjälp.”

”Sanna ord? Vad tusentals svenska medborgare tänker.”

”Min erkänsla för Eder insats i nuets historia. Ni kan vara förvissad om att Edra ord i riksdagen den svarta fredagen kommer att gå till historien”.

”I månader har jag gått och tänkt ungefär som ni nu har uttalat, men tänkt som så. Om jag yttrar mig till någon kanske jag blir förföljd...”

”Gud bevara vårt Sverge. Millioner skola tacka Eder och välsignelser skall följa i Edra spår”.

”Glädjande att det åtminstone finnes en karl i Sveriges Riksdag som vågar säga den osminkade sanningen”.

”Tack för manliga och orädda ord. Befriande att ni vågade tala”. ”Vad Ni sade är det enda som kan sägas i denna stund av djupaste förnedring. Vi måste bryta hyckleriets trollcirklar”.

”När jag hörde Günthers tal i radion i går afton tänkte jag: Fanns det bland riksdagens 380 ledamöter inte en enda ärlig och modig svensk som vågade att med de rätta orden karaktärisera ynkedom? Sedan jag idag läst Stockholmstidningarna vet jag att mannen ändå fanns. Men ensam var han!”

”Herr Riksdagsman? Tillåt mig att i tankarna kraftigt trycka Er hand och säga ett varmt tack för det Ni sade? I dessa förnedringens dagar, då man skäms att vara svensk, värmer det i själen att veta att ännu ha dock inte alla böjt nackarna under oket, ännu ha inte alla svenskar blivit partislavar, än lever frihetskravet, det personliga och nationella”.

”När Edra ord som en bländande blixtnar skar igenom töcknen var det för ett ögonblick sanningens ohygglighet som blottades”. ”Det var befriande att höra ett manligt ord. Det är sällan sådant förekommer numera”.

”Era ord sände en gnista av hopp...”

”Det bästa jag läst på år och dag, så sant jag lever. Jag gladdes in i hjärteroten”.

”Ensam – nästan – i ett följe av feglingar och förrädare vågade ni tala vad hedern och samvetet bjöd. Urklippet med Ert tal skall en gång för vår unge son visa att det åtminstone fanns en man som sjöng ut i denna vanärens tid.”

Nationellt ledarskap

Brevströmmen fortsatte dag efter dag. För Flyg måste det ha varit som en förlösning. Äntligen? Efter åren av motgångar och motvind, okvädingsord eller partifolkets gny öppnades åter möjligheten. Här fanns de väntande åhörarskarorna, en folkopinion som förnekades och stängdes ute av partietablissemangets kring samlingsregeringen. Och de inte bara applåderade utan manade honom att ta ledningen.(21)

”Gör vad ni förmår, ty nu är föraktets mått rågat hos hederliga medborgare ... Hjälp, skynda, vår nådatid är snart slut?”

”Stå fast som ni börjat och hela svenska folket skall följa er med den beundran och tack vi är skyldiga er”.

”Vi behöver en stark man i gamla Sverige. Vårt nuvarande system med dess ledning måste avkopplas. Ni är måhända rätta mannen att utträta något stort.”

”Kan inte Ni och andra liktänkande i denna fråga sätta Er i spetsen för en ny nationell väckelse?”

Bland brevhyllningarna som manade Flyg att ta ledningen fanns också förslag om långt mer drastiska åtgärder. Från Östermalm i Stockholm diskuterade två herrar, Jan Christer Edman och Åke Lindstén, i ett konfidentiellt brev, möjligheterna av ett statskuppöversök där Flyg skulle spela en nyckelroll:

”Då alla andra försök att avlägsna regeringen Per Albin Hansson visat sig ineffektiva, bör det i Sveriges intresse tillgripas en kraftigare metod. Ett fruktansvärt vapen härvidlag är Frivilligkåren, där förbittringen ... är våldsam. Detta vapen får icke oanvänt glida oss ur händerna”. (22) De båda konspiratörerna föreslog att ett demonstrationsmöte skulle anordnas med kårens medverkan när denna anlände till Stockholm från Finland. Så här föreställde man sig scenariot:

”Alltså låt oss antaga att Frivilligkåren är samlad i Stockholm ett visst datum. En ledning bestående av män som står över partierna bör tillsättas. Denna skall taga initiativet. En vecka eller så innan, tryckas med största möjliga sekretess tidningen Den Frivillige på Folkets Dagblads tryckeri tillsammans med en mängd flygblad, propagerande för mötet i fråga. Tidningen bör innehålla uppseendeväckande anklagelser mot regeringen hållna i en mycket frän ton. Den utsläppes samma dag mötet anordnas, några timmar före dess början. Försäljningen bör ske på gatan av några hundra frivilliga i uniform i alla Stockholms centrala delar. Detta kommer säkerligen att slå ned som en bomb. Samtidigt kastas flygblad ut från bilar. Inga svårigheter komma säkert att uppstå att engagera välkända och goda talare som till exempel Karl Gerhard, Riksantikvarie Curman, professor Lindblom och framförallt Ni själv.” Om stämningen blev god vid mötet ”vet man aldrig vad som kan hända efteråt”. Men det gällde att ”slå till” innan regeringens reklammaskineri kunde sättas igång.(23)

Brevskrivarnas val av talare uttryckte att den Finlandsaktivistiska opinionen ännu samlade folk från vitt skilda politiska läger, alltifrån nazister och tyskvänner till radikala arbetarkrafter och eng-landsanhängare. Karl Gerhard var ju känd antinazist, Sigurd Curman ordförande i Nordens Frihet och professor Lindblom ordförande i Finlandskommittén. Andra hårda aktiver dessa dagar var socialdemokraterna Fredrik Ström och Zeth Höglund, de gamla stormklockorna som en gång ringt samman den unga vänstern. Olof Lagercrantz’ eldande reportage från frivilligkåren var en inspirationskälla för många. Bland hyllningsbrev till Flyg fanns visserligen endast ett fåtal arbetarröster medan titlar som lektor, hovrättsnotarie, knekt, polis, folkskollärare, jur stud, ingenjör osv flödade. Men politiskt var spännvidden ännu stor. Här fanns de som menade att Tyskland egentligen hade sitt hjärta hos Finlands kamp, och aldrig

skulle ha ingripit om Sverige intervenerat, och de som fördömde Tysklands ”judasgärning” att backa upp Sovjet och mörda svenska sjömän. Här fanns gamla Furugårdsnazister blandade med förespråkare för ”demokratins kamp mot nazikommunismen”. Den förenande punkten var förhoppningen om nationell samling för krig på Finlands sida mot ryssen.

Krigsopinionen fick sitt mest koncentrerade uttryck inom militära kretsar.

Militär oro

Även om endast omkring 180 svenska officerare enrollerade sig i Frivilligkåren spelade militärer en pådrivande roll i kampanjen för Finland. Av den ursprungliga Finlands-kommitténs 14 ledamöter var sex höga militärer, och på förbanden runt om i Sverige försökte officerare rekrytera frivilliga från manskapet trots att detta i början var otillåtet.(24)

I januari föreslog överbefälhavaren, general Thörnell, att hela militära formationer skulle tillåtas delta som frivilliga på finsk sida. Det var på det sättet den tyska så kallade Condor-legionen satts in mot republiken i spanska inbördeskriget. Thörnell, en av de ledande svenska militärer som beundrade Hitler och personligen uppvaktat denne på 50-årsdagen 1939, föreslog även att Sverige skulle intervensera reguljärt om Tyskland gav garantier.(25)

Militärledningens förhoppningar uttryckte stämningen hos ledande officerare som inte var beredda att låta regeringens nej vara sista ordet. De talade sinsemellan om behovet av att avlägsna regeringen, i värsta fall genom någon form av statskupp. Det hela tog formen av en mer eller mindre samordnad offensiv i mitten av februari.(26) Folkets Dagblads stora avslöjande den 16 februari om Per-Albins nej till de finska ropen på utökad hjälp handlade inte bara om politisk journalistik. Nils Flyg hade dragits in i planerna som en bricka i spelet. Några dagar före Rappes läcka till Folkets Dagblad skrev generalmajor Axel Klingenstierna i Karlstad till sin vän överste Gyllenkrok i Karlskrona: ”Folket är en marche och då gäller det att leda massorna rätt”.(27) Tre dagar senare blåste Gyllenkrok i hornet när han talade inför Ungsvenska Förbundets årsmöte i Göteborg: ”Endast med en väl rustad och ledd svensk styrka på 100 000 man torde den finska östfronten kunna säkras. Men skola vi uppträda med dylika styrkor i Finland, låt oss säga den 15 mars, måste beslutet vara fattat senast 15 februari. Det återstår således ingenting annat än att fatta ett beslut att hjälpa i tid eller att lämna Finland åt sitt öde!”(28)

Gyllenkroks tal möttes av ljudligt bifall från ledande militärer. ”Bravo, sant vartenda ord?” telegraferade överste K A Bratt som samtidigt publicerat en skrift som försäkrade att Tyskland inte skulle ingripa mot en svensk intervention. Finlandsopinionen och aktivistpressen jublade. ”Antingen – eller?”, blev parollen.(29) Den 15 februari skrev Flyg en positiv ledare om Bratts skrift. Och dagen efter släpptes bomben i Folkets Dagblad som avslöjade Per Albins och Skölds hemliga nej till den finska propån.(30)

Regeringen skakades men red ut krisen. Tankarna bland ledande militärer på att avlägsna regeringen hade emellertid ännu inte skrinlagts.

Den 5 mars rapporterade säkerhetstjänsten för Per Albin att aktiviteterna mot regeringen fortsatte inom försvarsstaben.(31) Och dagen efter fredsslutet med Günthers urskuldande riksdagstal fick Flyg en hälsning från Gyllenkrok: ”Broder? Det Du sade i riksdagen var rätt och i rätt ögonblick. Vilket bland annat bevisas av att några blötsinniga åsnor ropade ‘fy’! Konklusion: 1. En regering med en sådan samling enastående kräk måste bort om ej landet ska gå åt h–e. 2. En nation som visar eller har förtroende till en dylik samling är i tider som dessa dödsdömd. Har Svenska Folket förtroende för dessa? Otänkbart, om det upplyses.”(32)

Den förtroliga tonen i brevet, som undertecknades med orden ”tillgivne”, uttryckte något mer än en tillfällig tankegemenskap.

Gyllenkrok

Axel Gyllenkrok var en kontroversiell militär som under stor del av sitt verksamma liv rört upp känslorna i den svenska krigsmakten. Han hade tjänstgjort såväl vid infanteriet som flygvapnet och generalstaben. Inspirerad av den modernaste krigskonsten i Europa revolterade Gyllenkrok mot förlegade militära doktriner och föråldrad teknik inom försvaret. Han avskydde den gamla exercisen och förespråkade istället realistiska stridsövningar. Han krävde satsning på ett modernt flygvapen och befann sig i ständig fejd med konservativa officerskollegor i den tungrodda militära byråkratin.(33)

Det betydde inte att den bråkige översten var någon förespråkare för krigsmaktens demokratisering. Tvärtom. En järnhård stridsdisciplin där modiga karlar tog täten, istället för pappersofficerarnas tröghet och anpassning till nedrustare av olika kulörer var Gyllenkroks ideal. Han tyckte sig se dem förverkligade i Mussolinis krigsmakt som han lärde känna på plats som svensk flygattaché i Rom 1934-35. Ett lika positivt intryck fick han av Röda Arméns soldatmaterial och styrka vid en rundresa i Sovjet 1937. För att inte tala om den tyska Wehrmacht som han i lyriska ordalag skulle komma att prisa vid krigsutbrottet.(34)

Gyllenkrok var andligen en soldat av den gamla karolinska skolan, en diktaturanhängare som före många andra insåg att modernare tider också krävde modernare krigföring.

1938 slog den militära hierarkin tillbaka mot Gyllenkroks anklagelser. Efter anmälan om trakasserier mot enskilda officerare dömdes han till suspension och överfördes till reserven. Historien uppfattades som litet av en svensk Dreyfusaffär i skilda kretsar och Gyllenkrok fick stöd av bland andra Torgny Segerstedt i Handelstidningen.(35)

Även Folkets Dagblad hade 1938 hört till de pressröster som försvarat Gyllenkrok, eller snarare pekat på domen som ett utslag av det byråkratiska militaristiska systemet.(36) Men Flygs bekantskap med den uppriske militären var äldre än så.

Redan från 1935 tycks Flyg ha haft ett vänskapligt och personligt förhållande till Gyllenkrok, trots de bådas skilda politiska sympatier. Gyllenkrok, som just kommit hem från Italien, kontaktade av allt att döma Flyg sedan Folkets Dagblad uppmärksammats för sin vägran att sluta upp i NF-fronten mot Mussolini. Enligt Kilbom bekände Flyg vid ett upprört samtal i oktober det året att han sammanträffat med Gyllenkrok på restaurang Boulevard i stadsdelen Östermalm och fått värdefulla informationer.(37)

Kontakten fortsatte även under det kommande året då Gyllenkrok drev en personlig kampanj mot den försvarsordning som regeringen föreslagit. I själva verket markerade 1936 års försvarsbeslut vändpunkten då socialdemokraterna övergav varje tanke på nedrustning. Men för stora delar av officerskåren och högern var den planerade upprustningen långt ifrån tillräcklig. Gyllenkrok kritiserade bristen på offensiva satsningar när det gällde flygvapnet. Till hjälp fick han högerriksdagsmannen Carl Ossbahr från Svensk-Tyska föreningen som interPELLERADE i andra kammaren om läget för flygvapnet.(38)

Även Flyg kastade sig in i debatten om än från helt andra utgångspunkter. Socialisterna avvisade den föreslagna försvarsordningen av antimilitaristiska skäl, åtminstone officiellt. I jakten på argument mot regeringen och försvarsledningen drog sig inte Flyg för att använda sig av upprustarnas uppgifter. I ett konfidentiellt brev inför riksdagsdebatten skrev Flyg till Gyllenkrok att det vore ”ypperligt att vid detta tillfälle ha så mycket fakta som möjligt till disposition ... Giv mig alltså sådana uppgifter, vilka är av intresse för att blotta spelet bakom Flygvapenstyrelsens kulisser och vilka av mig kan disponeras utan att man kan lista ut varifrån jag bekommit dem”.(39) Tonen och personliga anspelningar i brevet tyder på att de båda stod på god fot med varandra.

För den krigiske officeren och den antimilitaristiske revolutionären var detta ett förhållande och samarbete som knappast tålde offentligheten. Och Flyg manade för säkerhets skull: ”Vår kontakt bör givetvis ej avslöjas – det kan förstöra dess värde för framtiden”.(40)

Nu var framtiden här med de drabbningar som satte alla gamla politiska vänskapsband på prov.

Nazisterna

Tankar om att störta regeringen var inte bara starka inom militära kretsar. Avskyn mot samlingsregeringen var förstas särskilt utbredd hos nazisterna som såg kompromissmakeriet i riksdagen och ”sveket mot Finland” som slutstationen för den ”ruttnande demokratien”.

Att några av de nationellt upprörda Finlandsaktivister som tackade Flyg hade protyska och nazistiska böjelser är uppenbart. Men det var inte första gången Flyg fått motta applåder från det hållet. De nazistiska grupperna hade aldrig tvekat att utdela beröm när det passade deras egna intressen, till ständig irritation för dem som fick den tvivelaktiga äran. Redan i januari 1929 utropade tidningen Spöknippet, organ för Sveriges Fascistiska Kamporganisation, i en fet rubrik: ”Bravo hr Flyg!” och artikelförfattaren skrockade: ”Det är nästan som ett kuriosum att vi fascister för en gångs skull kunna instämma med våra såta ovänner kommunisterna”.(41) Det som glädde fascisterna den gången var kommunistiska partiets riksdagsmotion om att Sverige borde lämna Nationernas Förbund.

När kommunisterna övergick till att propagera folkfrontspolitik och stöd åt NF fick socialisterna ideliga applåder från nazisthåll för sin vägran att följa med. För att inte tala om bifallen när Flyg fördömde NF-sanktionerna mot Italien. Att socialisterna kritiserade folkfrontspolitiken från en antifascistisk utgångspunkt tonades ner i nazipressen. Flygs parti blev ju ofta den enda riksdagskraft som inte ingick i den ”nationella enigheten” mot Tyskland och Italien. Och nazisterna sökte febrilt varje andningshål. Socialistiska partiets splittring i maj 1937 fick många av dem att vädra nya möjligheter.

Så snart oenigheterna bland de ledande socialisterna om folkfrontspolitiken blev tydliga utåt, fick Flyg många tvivelaktiga ryggdunkningar. När Nysvenskarna i april -37 anordnade ett debattmöte i Uppsala bjöds Flyg in som debattör men han lämnade återbud. Nationell Tidning valde att tolka det som att Flyg förbjöds att framträda av partiledningen. ”Flygs avsägelse var givetvis framtvingad”, skrev det pronazistiska bladet och tillfogade: ”Personligen tillhör Nils Flyg de mera renhåriga och sympatiska ledarna på den kanten”.(42)

Den socialistiska partisprängningen kommenterades flitigt i nazipressen som i allmänhet spydde sin galla över Kilbom, inte bara för dennes folkfrontssympatier. Avskyn riktade sig i lika hög grad mot Kilboms samarbete med den judiske bankdirektören Olof Aschberg. För nazisterna som uppfattade folkfrontspolitiken som en konspiration från den ”judisk-bolsjevikiska storfinansens” var förstas samarbetet Kilbom-Aschberg det perfekta exemplet. Flygs brytning med Kilbom tolkades därför också av förhoppningsfulla nazister som en konflikt med ”judenheten”.

Holger Möllman-Palmgrens antijudiska tidning Sverige Fritt kommenterade den socialistiska partisprängningen med försiktig optimism: ”Flyg är – i motsats till Kalle K. – en ganska mystisk figur. I motsats till Kalle K. förefaller han dessutom vara en mycket begåvad karl med ett ganska utpräglat sinne för politiska realiteter. Men finns det någon människa i detta land som vet vart Flyg egentligen vill hän och vad han innerst inne har för åsikter? Vi skulle för vår del inte alls bli förvånade, om vi en dag finge se den rörlige mannen dyka upp i ett alldeles nytt sammanhang på en alldeles ny front ... I vilket fall som helst tro vi med bestämdhet att herr Flyg inte hör till dem som rosa umgänget med herr Aschbergs rasfränder”.(43)

I Per Engdahls fascistiska Vägen Framåt publicerades efter splittringen en intervju med Nils Flyg som följdes av en uppskattande ledare om Flyg: "Ursprungligen var han en renlärig marxist och med sin glasklara framställningskonst kunde han i mäterliga drag tolka den bestående verkligheten efter marxismens regler. Kanske just denna överlägsna klarhet kom Flyg ... att genomskåda det ohållbara i den gammalmarxistiska ståndpunkten. Flyg har utvecklat sig till en alltmer modern representant för arbetarrörelsen och dess idéer. Och när Kilbom stod där beredd att svika, var det Flyg som samlade stridskrafterna kring fanorna. Det Flygsocialistiska partiet har ännu långt kvar till den nya socialistiska insikt som bäres upp av tidens ny-nationalism. Partiet är ännu i mångt och mycket kvar i gamla idéer från ett sekel som gått. Men Flygs uttalande vittnar om en självständig syn och en socialistisk övertygelse som pekar framåt".(44)

Flyg förklarade själv intervjun med att han varit ungdomsvän med Per Engdahl som ibland ringde upp för att diskutera politik i telefon. Att det denna gång handlade om en intervju hade Flyg "icke den blekaste aning om".(45)

Även Lindholmsnazisternas Den Svenske Nationalsocialisten uttryckte sympati för Flygs sida i partistriden och förklarade: "Vi vilja hoppas att det icke skall lyckas folkfrontarna att definitivt knäcka den flygska partibildningen".(46)

Svor sig fri

Uppmärksamheten från nazistpressen var förstas en svår belastning för Flyg och socialisterna som ideligen tvingades värja sig när socialdemokrater och kommunister med välbehag citerade hyllningsorden. Detta var samtidigt med Stalins stora terror i Sovjetunionen mot det gamla bolsjevikgardet som i floden av okvädingsord anklagades för att vara "fascismens trotskistiska agenter". De svenska kommunisterna som länge kallat Flyg och hans följeslagare "trotskister" hade inga svårigheter att göra samma koppling. Ja, även på nazisthåll grubblade man stundtals över innehållet i termen trotskist. Kunde det ligga någon sanning i kommunisternas ideliga anklagelser om släktskapet? I länder där Trotskijs följeslagare verkade, blev frågan sällan aktuell eftersom de tvättäkta trotskisterna förde en dödsföraktande kamp mot nazismen, ofta tillsammans med judiska organisationer. Men i Sverige där ingen sådan rörelse fanns? Sverige Fritt tog fasta på kommunisternas hets mot Flyg och frågade sig: "Vi ha hört honom kallas 'trotskist, ett numera mycket vanligt skällsord i den röda societeten. I Ryssland, där uttrycket är hemmahörigt, lär det numera betyda ungefär detsamma som jude ... Kanske det betyder något helt annat att vara trotskist i Sverige?"(47)

Flyg och socialisterna tvingades ideligen svära sig fria, ibland genom att slunga tillbaka anklagelserna. Folkets Dagblad hävdade exempelvis att Ny Dags flitiga referat av nazisternas beröm åt socialisterna i själva verket bottnade i ett hemligt samarbete. Kommunisterna hade, påstod socialisterna, någon sorts avtal med Lindholmarnas tidning Den Svenske. "Taktiken, som man enats om, går ut på att Den Svenske ständigt skall citera vad Folkets Dagblad skriver, instämma och berömma. Men ingen arbetare och få vettiga människor i övrigt läser nazisternas tidning. Här kommer Ny Dags uppgifter i samarbetet. Ny Dag skall göra sensationella artiklar av Den Svenskes utläggningar – påstå att det existerar gemenskap mellan Folkets Dagblad och Den Svenske – en pogromställning mot Socialistiska partiet och dess ledande krafter skall skapas inom arbetarrörelsen".(48)

Efter kommunvalen 1938 "avslöjade" också Folkets Dagblad i stora rubriker ett påstått val-samarbete mellan kommunister och nazister i Boden och Gävle.(49) Det var under samma höst som partiet formligen duschades av fascistanklagelser från Ny Dag – och gång på gång fick motta ovälkomna björnkramar från fascistpressen: "Faktum är emellertid att Flyg numera bedriver inte allenast en socialistisk politik som håller på att förlora allt återstående av

marxism, utan också en i många avseenden fosterländsk och nationell politik”, som en av kramarna från Den Svenske löd.(50)

Till talet om Flygs släktskap med svenska nazister kom förstas den ständiga propagandan att han själv och partiet gick Tysklands ärenden. Att riksdagsmotioner om utträde ur NF och motstånd mot västmakternas kollektiva säkerhet sammanföll med Tysklands utrikespolitiska intresse var uppenbart. Men allt envisare rykten gjorde också gällande att Flyg upprättat någon typ av hemliga kontakter med tyskarna. I Ny Dag och norska Arbeiderbladet hävdade den norske vänstersocialisten Johan Vogt i början på 1938 att Flyg sommaren innan skulle ha genomfört ett tvåmånaders studiebesök i Tyskland med naziregimens goda minne.(51)

Flyg svarade rasande att ”Vogts framställning är ett lysande prov på den olustiga och snuskiga propaganda som stalinismen bedriver i skandinavisk arbetarrörelse.” Men han tvingades samtidigt detaljerat redogöra för sina förhållanden sommaren 1937. ”Min passbok uppvisar för år 1937 två utländska resor. I det ena fallet skedde inresan i Tyskland på kvällen den 3 aug. över Flensburg – utresan den 12 aug. Av de mellanliggande dagarna tillbringades 5 i Belgien, 1 i Holland – återstår 3 resdagar genom Tyskland. I det andra fallet skedde inresan den 30 sept. Efter byråmöte i Paris företogs hemresan över Brussel – 1 dags uppehåll där – direkt till Stockholm. Den första resan företogs under min semester – 4 veckor – av vilka de återstående tillbringades i Stockholms skärgård. Folkets Dagblad kan, om Vogt så önskar, intyga att detta är min enda frånvaro från tidningen under föregående år. Tidningens spalter bär f.ö. vittne om att jag permanent medarbetat i densamma, sysslande med dagsaktuella angelägenheter, vilka icke kan ha skrivits från Tyskland”.(52)

Flyg sade sig ha svarat så utförligt för att ”en gång för alla visa upp med vilka smutsiga medel Stalins direkta och indirekta hantlangare arbetar”. Och säkert tyckte de av hans följeslagare som läste svaret att förtälet grundligen avslöjats.

Ändå fanns en helt annan uppgift i en dossier med stämpeln Geheim. En dossier som samtiden inte hade tillgång till, men som vi, med eftervärldens privilegium, snart skall öppna.

I gemensam front

Anklagelserna mot Flyg för samröre med nazisterna skärptes ytterligare vårvintern 1939 i samband med att striden kring Ålandsfrågan nådde sin kulmen. Inom Ålandskommittén samlades visserligen företrädare för vitt skilda läger, men med en klar övervikt för tysk-vännerna. Här fanns chefredaktören för ÖstgötaCorrespondenten, den starkt tyskvänlige högermannen och arméofficeren Eskil Ridderstad. Här fanns det protyska Aftonbladets ansvarige utgivare Fritz Lönnegren tillsammans med högermannen Yngve Lorents och ett par tyskorienterade officerare, för att inte tala om initiativtagaren, Herman Nilsson Ehle, ärftlighetsforskaren som imponerats av den tyska ideologin.

Ålandsaktivisternas motstånd mot planerna på att låta Finland befästa ögruppen hade, som tidigare nämnts, många olika bevekelsegrunder; från rent antimilitaristiska till militär-strategiska, nationalistiska och bland vissa grupper till och med öppet rasistiska. Dessa skilda utgångspunkter kom också till uttryck i Ålandskommitténs skrifter och opinionsbildning. I en broschyr av ”En hög officer” varnas för ”den finska rasens expansion” på den svenska Ålandsbefolkningens bekostnad.(53) Den pronazistiska och antisemitiska Göteborgs Aftonblad, som hyllade Flygs insatser för Åland, manar till kamp mot ”purfinnarna”.(54)

Ja, inom nazistiska och extremnationalistiska kretsar var kampen mot Ålandsplanen ett försvar för svenskheten mot hotet från öster, dit vid denna tidpunkt även den finska nationalismen räknades. Finska studenters och intellektuellas kampanjer mot det svenska språkets och den svensktalande minoritetens framskjutna ställning i Finland fick de blågula

känslorna här hemma att svalla. Mången nazist inspirerades också av Hitlers försvar för ”rikstyskarna” i Tjeckoslovakien, Österrike och Polen. På samma sätt som Versaillesfreden hade skurit av dessa från ”hemlandet” hade NF 1921 avslagit ålänningarnas krav på förening med Sverige och stadgat finsk suveränitet över ögruppen.

Flygs kritik mot NF och Versaillesfreden och hans uppfattning att ålänningarna genom en folkomröstning skulle få avgöra om de ville tillhöra Sverige, sammanföll här med de hårda nationalisternas. Det var därför knappast överraskande att Flygs värtaliga anföranden, både vid opinionsmöten och i riksdagen, drog ner varma applåder från dessa kretsar. Aftonbladet hyllade Flyg som en ”redbar och manlig stämman” i Ålandsfrågan efter remissdebatten i januari -39.(55) Göteborgs Aftonblad och Sverige Fritt publicerade hela Flygs tal vid det stora opinionsmötet för Åland i Stockholm i februari.(56) Och i brevsörden under våren -39 anas den nationella opinion som skulle överskölja Flyg ett år senare. ”Med hopp om att ni lyckas i era fosterländska bemödanden”. ”Mandom mod och morske män, finns i gamla Sverige än. Tack för Edra uttalanden i Ålandsfrågan!”(57) Bland brevskrivarna fanns både tacksamma arbetare och militärer, högermän och gamla socialdemokrater. Men här fanns också de konspirativt hållna hyllningarna som det konfidentiella brevet från en anonym ”vän till professor Nilsson-Ehle” som ”beundrar Flygs mod i Ålandsfrågan” och vill träffa denne personligen.(58)

Ett år senare, efter Finlandskriget, ökade dessa konspirativa trevare från nationalistiskt och nazistiskt håll kraftigt. Ett brev från en ingenjör i Nyköping uttryckte väl hur Flygs ställningstaganden uppfattades på den kanten och vilka konstellationer som började födas. Efter att ha uttryckt sin erkänsla för Flygs insatser i Finlandfrågan förklarade ingenjören:(59) ”Skall det finnas någon framtid för detta folk måste nya män och en ny anda komma fram. Den gamla partiställningen är fullständigt meningslös och på många håll genombruten. Här finns blott plats för tre grupper: De positiva, förkroppsligade bland annat i Svenska Frivilligkåren. Nollorna, förkroppsligade av samlingsregeringen och dess mer eller mindre befintliga underlag. De negativa, stalinisterna.” För att bygga upp den ”positiva rörelsen” var det nödvändigt, menade brevskrivaren, att foga samman allt tillgängligt politiskt material utan att rata något, av ”psykologiska skäl”. Och här ville ingenjören fästa Flygs uppmärksamhet på en sak. ”Det finns en grupp som Ni – vilket Ni dock energiskt förnekar – är nära själsfrände till. Denna grupp har visserligen mer eller mindre berättigat ansetts som desperados och har tyvärr haft egenheten att efterhärma utländska företeelser och symboler av skilda slag. Alltså, de gamla svenska ‘nazisterna’.”

Trots sina brister fanns det bland dessa nazister, förklarade brevskrivaren, en sund svensk anda och kärna. Att de sökt sina idoler utomlands berodde på avsaknaden av svenska förebilder, men i handling hade de bevisat att de satte Sveriges intressen främst. Ja, fanns det någon annan politisk gruppering som så snabbt och så mangrant hörsammat Finlands nödrop? Fanns det några andra som procentuellt offrat så många av sina kamrater för frivilligkåren? Av de 25 först stupade svenskarna var tre Lindholmare, även det en procentuellt hög siffra. Brevskrivaren manade Flyg att inför stundande val göra gemensam sak med Lindholmarnas ”svensk-socialister”, och tillfogade spådomen: ”Förr eller senare kommer Ni att även till det yttre stå på samma front som dessa. Varför då icke förr?”

13. Sammanbrottet

Låt oss på majdagen i tankarna sända en solidarisk hälsning i trotsets, i den rebelliska, oövervinnliga vårens tecken till alla i partiets led. Låt oss vara besjälade av de stolta orden: även om vi ej lever så länge till, leva skall vår idé – den skall förlossa mänskligheten.

Nils Flyg inför första maj 1940 (1)

Kriget i Finland var över, men storkriget bara drog efter andan. Medan Stalin befäste de erövrade positionerna och förberedde ockupationen av baltstaterna var det dags för den första drabbningen i väster – eller snarare i nordväst.

Mer än ett halvår hade gått sedan England och Frankrike förklarat Tyskland krig. Men ännu hade krigsförklaringarna inte följts av några betydande militära aktioner. På västfronten rådde det avvaktande ”sittkriget” i kontrast till blixtkriget i öst. Hitler hade efter Polenfälttåget manat London och Paris att sluta fred, nu när den polska frågan var ”löst”. Molotovs ord till världens kommunister i oktober -39, att Tyskland sökte fred medan England och Frankrike valde att fortsätta fiendligheterna, var ytligt sett riktiga. Och många hoppades att de väst-allierade inte skulle trappa upp striden. Kanske kunde Europa ännu räddas undan förstörelsen?

Ett engelskt-franskt erbjudande om trupper till Finland via Nordnorge och Sverige hade emellertid inte bara varit ett försök att stoppa Röda armén. Syftet var också att ta kontroll över malmhanteringen i Narvik och Malmfälten för att strypa de livsnödvändiga leveranserna till Tyskland.(2) Genom sitt herravälde till sjöss och dominans över Skandinavien hoppades de brittiska ledarna kunna svälta ut tyskarna.

Hotet om den engelsk-franska expeditionskåren till Finland möttes därför snabbt av en tysk militär uppladdning vid Östersjökusten. Det gällde för Berlin att kunna förekomma en västmaktsframstöt om inneslutningen skulle undvikas. Det finska nederlaget i mars satte emellertid punkt för de allierades planer. Istället uppmanades de neutrala staterna att själva begränsa sin handel med Tyskland om de inte ville riskera blockad från väst.

De första dagarna i april korsade budskapen från nyhetsbyråerna varandra. Medan London manade till fullständig blockad mot Nazityskland framställde sig Berlin som försvarare av småstaternas ”rätt till neutralitet” – det vill säga rätt att handla med Tyskland. Medan brittiska källor slog larm om ett förestående tyskt angrepp på Norge varnade tyska för engelska aktioner.

Den 8 april kränkte brittiska flottan Norges neutralitet genom att minera norska farvatten. Aktionen var, med stormaktspråk, förstas inte riktad mot Norge utan mot ett annat hot. ”Leveranser som ur krigföringsynpunkt skulle vara till Tysklands förmån och till de allierades nackdel”, måste förhindras.(3) Den norska regeringens krav på att minorerna avlägsnades och på respekt för neutraliteten drucknade i dånet från det blixtsnabba tyska svaret. Inom ett dygn var invasionsstyrkan på väg.

En ny front hade öppnats i storkriget. Återigen utspelades drabbningen på de neutralas territorium. Genom en snabb brittisk trupplandsättning i Narvik stod för första gången krigets huvudmotståndare direkt mot varandra.

Avgörande timmar

Veckorna efter Finlandskriget präglades Sverige av en slags skamsen lättnad. Den omedelbara krigsfaran var över, åtminstone för tillfället. Ryssen hade gjort halt på betryggande avstånd. Visst hade Finland förlorat mycket, men kunde leva vidare som oberoende, om än skadskjuten, stat. De antisvenska stämningarna inom den finska befolkningen och bitterheten bland hemvändande frivilliga var mer en irriterande påminnelse om den moraliska kris Sverige genomlevt än ett politiskt problem. Finlandsaktivisternas stora stund i februari, när allt stod och vägde och konspirationerna frodades, var över.

De som slagits för Finland fick heller inte många dagar på sig för politisk revansch. När de tysk-engelska hotelserna trappades upp var inte många intresserade av att dividera om vinterkrigets skuldbördor. Lättnaden förbyttes i förfäran inför de ovädersmoln som tornade upp sig i väster.

När den tyska krigsvälten brakade in över Danmark och Norge höll alla svenska politiska krafter andan. Det kunde handla om timmar innan katastrofen var här. I regerings- och partikanslier kallades till nervösa extrasammanträden som avbröts av olycksbådande nyhetssändningar.

Socialisternas AU sammankallades vid elvatiden på förmiddagen den 9 april av en sammanbiten Arvid Olsson. Egentligen skulle utskottet träffats först på kvällen, men vem visste om möjligheten ens fanns kvar då? En skakad Flyg inledde utan att kunna dölja sin osäkerhet. Protokollets ord, att han talade ”tvekande”, har strukits över i efterhand.(4) ”Idag kommer händelserna slag i slag ... Uppenbart att engelsmännen vunnit ett syfte, nämligen att Norden indragits i kriget, men totalt missräknat sig om följderna, enär ju nu både Danmark och Norge är under tysk administration. Måste undersöka om vi fortfarande kan hävda fredslinjen...” Flyg underströk att om Finland givits ”effektiv frivillig hjälp” skulle den nuvarande utvecklingen undvikits. Men nu gällde det att ... ja, fanns det något handlingsalternativ överhuvudtaget? Neutralitetspositionen och fredslinjen ”håller alltjämt”, fastslog ordföranden, ordet ”nog” har överstrukits. ”Men dörrarna måste stå öppna”. Öppna för vad? För frivillighjälp åt Norge? För svenskt deltagande på någon sida? ”Gäller det att vi tvingas ta ståndpunkt ... Tvingas vi ta ståndpunkt bör det...” Meningarna är oavslutade och orden överkorsade. Flyg tystnade.

Andra AU-ledamöter var desto mer talföra. Gustaf Larsson menade att drabbningen England-Tyskland nu skulle komma att ske på norskt och delvis svenskt område. Möjligheten att hävda Sveriges självständighet minskade, men partiet måste klart uttala ”att vi vill värna vårt oberoende”. Elis Blom trodde att tyskarna skulle lägga beslag på delar av Sverige, och kanske skulle även Sovjetunionen ingripa för att hindra en svensk övergång till västmakterna. Partimedlemmarna väntade ett snabbt ställningstagande, trodde Blom men kunde själv bara hänvisa till partiets tidigare linjer. Carl Bergström häpnade över Englands svaghet och konstaterade att Sverige nu avstängts från världshandeln. Tyskarna skulle snart skärpa sina krav. ”Ska landet försvara sig?” frågade redaktören retoriskt.

Just då avbröt Flyg med ett meddelande. Regeringen tycktes hålla fast vid neutraliteten och uppmanade tidningarna att inte kräva ingripanden i någon riktning.

Men ”vad betyder neutralitet idag”? frågade Gottfrid Nyberg och menade att det måste innebära uppslutning på västmakternas sida. Det tyckte även Landén som ansåg att Skandinavien redan tidigare borde ha orienterat sig västerut, för att ”bevara vår kulturställning”. Han hade länge dragit åt ett annat håll än Flyg i Folkets Dagblads spalter men bekände att han ”alltid insett svårigheten för oss att lancera den linjen”. Nu gällde det att hålla Sverige utanför så länge som möjligt för att, när det blev möjligt, ta ställning för västmakterna.

Bland AU-ledamöterna höjdes alltså flera röster för att socialisterna borde överge sin neutralitetsinställning. Inte så att partiet skulle mana till krig på Englands sida, men åtminstone borde den mentala sympatin ligga hos de allierade och inte hos ”diktaturländerna”. Gustaf Larsson underströk också gentemot Bergström att britterna inte alls var så svaga. Tvärtom var deras flotta överlägsen den tyska och nu hade Tysklands militärstrategiska läge försvagats.

Dessa uttalade sympatier för västmakterna, som gick stick i stäv med partiets linje att inte ta ställning mellan de båda ”imperialistiska blocken”, bemöttes inte på mötet. Flyg konstaterade istället torrt att de engelsk-tyska motsättningarna i svensk politik skulle komma att skärpas och att det ännu var ”oklokt att göra ett bestämt uttalande”. Underförstått rådde emellertid enighet bland de närvarande om att Sverige borde försöka hålla sig utanför så länge som möjligt även om det, enligt Arvid Olsson, endast kunde handla om en frist på ”några dagar eller högst veckor”.

Utan en gemensam uppfattning om vad partiet borde göra när fristen bröts, lämnade AU-ledamöterna sammanträdet med Flygs olycksbådande ord i öronen: ”Om vi än inte dras med i kriget, är vi ändå nu framme vid avgörandet”.(5)

Politiskt kaos

För Danmark och Norge hade avgörandet redan stått. Den danska regeringen kunde visserligen sitta kvar med det politiska systemet länge till stor del intakt. Men ”neutraliteten” upprätthölls av en ockupationsmakt och det danska samhällslivet fogades successivt in i det stortyska livsrummet.

Även i Norge kunde tyskarna snabbt ta kontrollen över huvudstaden och strategiska orter. Enskilda försvarsstrider kunde inte dölja att den norska krigsmakten i stort stod passiv. Orsaken var inte bara bristande förberedelser och svaghet eller ens de protyska stämningarna inom delar av officerskåren. En lika viktig faktor var den kaotiska politiska situationen. Mot vem skulle oberoendet försvaras?

För många norrmän, i synnerhet inom arbetarrörelsen, var britterna ingen självklar allierad. Mineringen av norskt territorialvatten sågs som ett övergrepp mot Norges oberoende. De brittiska planerna på att ta kontroll över Narvik och de svenska malmfälten var inte okända i vare sig Norge eller Sverige. Inte heller Churchills krassa inställning till de nordiska ländernas oro över att en sådan brittisk aktion skulle leda till tysk vedergällning. ”Vi har mer att vinna än att förlora på en tysk attack mot Norge och Sverige”, förklarade Churchill inför det brittiska kabinettet redan i december -39 då han värdjade om att få minera Narviks och Luleås utskeppningshamnar. ”Små nationer får inte fjättra våra händer när vi kämpar för deras rättigheter och frihet”.(6) Stormaktsspråket lät inte annorlunda än det från söder.

Det tyska anfallet kom när den norska pressen just fördömde de brittiska kränkningarna. Medan brittiska och tyska örlogsmän drabbade samman i Norges fjordar förpassades norrmännen till åskådarplass. Deras land hade blivit slagfält i giganternas kamp.

Till skillnad från den danska regeringen av socialdemokrater och liberaler, som valde att stanna kvar vid makten trots ockupationen, lämnade Arbeiderpartiets regering under Nygaardsvold snabbt Oslo. Tillsammans med ännu stridande förband gjorde den gemensam sak med engelsmännen i norr. Därmed övergav regeringen neutraliteten, menade kritiker. I synnerhet det norska kommunistpartiet, som till punkt och pricka följde direktiven från Moskva, agiterade våldsamt mot varje samarbete med ”de brittiska imperialisterna”. De sovjetiska ledarna hade inte tvekat att fullt ut återgälda den tyska vänligheten mot Röda Armén under Finlandskriget. I Izvestija förhånades talet om att det tyska angreppet skulle ha kränkt den internationella rättens principer. ”Kriget har sin logik som är starkare än varje annan logik. Det skulle vara oförnuftigt att tro att småstaterna, då stormakterna för ett krig mellan sig på liv och död, skulle kunna i det oändliga under neutralitetens täckmantel, fortsätta att berika sig på detta krig”.(7) I linje med den positivt neutrala sovjetiska inställningen till paktbroderns invasion tog de norska kommunisterna avstånd från varje militär kamp, och varje sabotage- eller förstörelsehandling mot tyskarna. Det gällde att ”förhindra att norskt blod i fortsättningen kommer att flyta på ena eller andra sidan i stormaktskriget”, agiterade partiets tidning Arbeideren som ännu kunde utges lagligt med ockupationsmyndigheternas goda minne.(8)

Men även stora grupper av socialdemokrater och fackföreningsfolk hade en liknande inställning. Kriget var en stormaktssuppgörelse som Norge måste försöka hålla sig utanför trots att främmande trupper stod inne i landet. Istället för att provocera fram tyska repressalier gällde det att rädda vad som räddas kunde av fackföreningar, folkrörelser, sociala reformer

och, framförallt, liv.(9) Tyskarna möttes därför till en början inte av något utbrett och rasande folkligt motstånd. Skillnaden gentemot Finlands kamp blev snart uppenbar.

För Norge!

Även i Sverige hade de brittiska mineringarna fördömts. Att de försatte Norden i ett livsfarligt läge och bidrog till att provocera fram det tyska anfallet var en allmän uppfattning. Ändå fanns knappast några känslor av neutralitet i förhållande till själva striden. Sympatierna för broderfolket var massiva. Och när norska förband, efter de första dagarnas lättvindiga tyska landsättningar, inledde verkliga försvarsstrider med stöd av engelsmännen vägrade många svenskar att uppge förhoppningarna. Socialisterna och Folkets Dagblad var inget undantag. I feta rubriker följdes den norska motståndskampen dag för dag. ”Norska LO och arbetarpartiet manar till kamp”. ”Norges frihet måste räddas undan nazistdiktaturen”. ”Normännen kan ej kuvas”. ”Häftiga strider vid Trondheim – norskt hjältemed”.(10)

Samtidigt spydde socialisterna sin galla över Quislings försök att utropa sig till regeringschef när den gamla regeringen flydde från Oslo. ”En regeringen Quisling torde norska arbetarklassen inte acceptera Kuusinenregeringar är inte populära i Norden”. Det var landsförräderi från Quislings folk och höga militärer som möjliggjorde den tyska blixsegern, förklarade Folkets Dagblad. ”Officerarna hindrade soldaterna att slåss för sitt land”. Men Quisling hade också fått hjälp från annat håll: ”Kommunisterna i Norge samarbetar med nazisterna ... Vad de ryska verktygen gjorde i Finland gör kommunister och nazister gemensamt i Norge”.(11) Sovjetledarnas neutralt tyskvänliga inställning fördömdes i upphetsade formuleringar. ”Moskva jublar över de tyska våldsdåden”.(12)

Socialisterna gick alltså vidare på den väg man valt under Finlandskriget. Det gällde att försvara det nationella oberoendet, med vapen i hand om så krävdes, även mot en anfallande stormakt. Att skulden för det tyska anfallet lades på de brittiska mineringarna tilläts inte motivera samma neutrala inställning som den Moskva och kommunisterna företrädde. Tvärtom fördömdes det ”nazistiska förtrycket” och all quislingverksamhet medan motståndet hyllades.

Lärdomarna för Sveriges del var, menade Flyg, att en allt viktigare roll i kriget spelades av ”hemliga agenter och överhettade fanatiker av kommunistisk eller nazistisk extraktion vilka utan invändningar utför sina respektive herrars befallningar”, även om det gällde ”att förråda det egna landet åt erövrarna”.(13) Även i Sverige hade vi sådana quislingar. De var, förstås, kommunistledarna Linderot och Hagberg men också höga militärer. Ja, alla dem som ”stabiliserats såsom ryssar, engelsmän och tyskar”.(14) Men det gällde inte bara att hålla ett öga på svenska quislingar utan också på ”stauningarna”.

Thorvald Stauning, den danska socialdemokratins legendariske hövding och landsfader valde vid den tyska invasionen att förhandla istället för att mana till motstånd. Hitler hade förklarat att de tyska trupper som marscherade in i Köpenhamn inte kommit som fiender utan som vänner och inte hade den ringaste avsikt att kränka Danmarks territoriella integritet eller självständighet. Wehrmacht skulle bara ”garantera Danmarks militära säkerhet” men fullt ut ”respektera landets neutralitet”. I spetsen för en regering av socialdemokrater och radikaler accepterade Stauning de tyska deklARATIONERNA och ingick en överenskommelse med tyskarna. Officiellt ansågs Danmark därmed inte ockuperat utan i ”frivilligt” samarbete med Tyskland.(15)

Mot denna typ av underkastelse stod de norrmän som utkämpade sin sista strid mot övermakten. Socialisternas solidaritetskänslor för de stridande lånade formuleringar från Finlandskriget. Stundtals lyste även förhoppningar om frivilliga igenom i Folkets Dagblads spalter. Hemkomna norska Finlandsfrivilligas insatser i striderna om Mo och Trysil framhölls som föredömen.(16) Att de på något avsnitt uppgavs ha kämpat under svenskt frivilligbefäl

gjorde inte saken sämre. Ändå insåg socialisterna liksom de flesta andra att oddsen i Norge var helt andra än i Finland.

Norrmännen slogs inte mot den terrorförsvagade Röda armén som förlorade tiotusentals man på dåligt förberedda militärparader i frusna skogar. Sovjetunionen hade dessutom stått utanför storkriget och kanske kunnat hållas stängd med hjälp av frivilliga från det neutrala Norden utan att tyskarna ingripit. Drabbningen i Norge däremot, *var* storkriget.

Det var förstas omöjligt att ens föreställa sig att det norska försvaret ensamt kunde kasta tillbaka tyskarna. De norska regeringstrupperna tvingades därför, vare sig de ville det eller inte, att slåss tillsammans med de landsatta brittiska expeditionsstyrkorna. Svenska frivilliga skulle därmed hamna på brittisk sida i de allierades krig mot Tyskland. Det kunde inte råda någon tvekan om hur Berlin skulle uppfatta en sådan handling.

Nationell neutralitet

Flygs vankelmod på extrasammanträdet den 9 april var inte bara resultatet av den störningsfaktor han tagit alltmer hänsyn till sedan ett par år tillbaka och som vi snart skall undersöka. Den bottnade också i hans uppriktiga sätt att uppfatta läget. Han insåg att de ”Norgeaktivistiska” tongångarna från AU-ledamöterna utgick från ett moraliskt ställningstagande snarare än realistiska bedömningar. I sitt sista inlägg på mötet hade han givit uttryck för sina dubier: ”Tar regeringen samma ställning nu som mot Finland, uppstår inte samma frivilligrörelse som för Finland”.(17) Flyg hade ju uppfattat Per Albins inställning den gången som återhållande på frivilligrörelsen. Detta trots att regeringen inte ens förklarat sig neutral utan bara ”icke krigförande” och tillät väldiga hjälpinsatser. När regeringsdeklarationen nu istället talade om strikt ”neutralitet” var förutsättningarna för frivilligstödet ännu mindre.

Flyg var i själva verket överens med regeringen om denna hållning. Redan på krigets andra dag återupptog han det ordval som socialisterna vant sig vid före Finlandskriget. ”Sympatier och antipatier till de stridande stormakterna får icke ha något inflytande ... Varje känslöbetonat engagemang kan leda till konsekvenser av helt motsatt karaktär än det man syftar till ... Röster har redan höjts vilka kräver ett svenskt ställningstagande. Vi får hoppas att såväl våra engelska som tyska svenskar dämpar sina känslor. Ingenting annat än meningslös materiell förstörelse och ohyggligt mänskligt lidande kan följa av ett partiskt ställningstagande”.(18) Det lät som om Flyg polemiserade mot sina egna AU-ledamöter.

Samtidigt som den socialistiska propagandan hyllade den norska försvarskampen och fördömde norska quislingars och kommunisters sabotage av motståndet manade alltså Flyg till strikt svensk neutralitet. Därmed hamnade socialisterna i samma dilemma som ”dubbelmänniskorna” under Finlandskriget. Kunde man uppriktigt solidarisera sig med Norges försvarskamp och samtidigt gå emot praktiska stödinsatser?

Inom kort kom också frågorna till Folkets Dagblad: ”Varför göres inget? Är ej Norges sak vår?”(19) Flyg svarade som väntat. Om Finland fått tillräckligt stöd och stoppat ryssen hade chansen kanske ännu funnits att rädda Nordens neutralitet. Men nu kämpade Norge på Englands sida. Varje engagemang i konflikten, även frivillighjälp, skulle tolkas av de stridande stormakterna som ett ställningstagande på endera sidan. Sverige kunde därför ”icke handla efter satsen: Norges sak är vår”. Det gällde istället att ”bestämma handlandet efter vad som är Sveriges folks intresse”.(20)

Denna osentimentala nationalegoism kunde inte längre chocka andra än några obetydliga skaror av oförfärdiga internationalister. I det hukande Sverige blev formeln ”svenskt intresse” lösenordet för realpolitisk anpassning i alla läger. Ja, till och med kommunisterna agiterade utifrån en rent nationell utgångspunkt: ”Vi skall varken kämpa för Englands eller

Tysklands imperialistiska intressen ... Vi skall i det svenska folkets intresse uteslutande driva svensk politik i detta ords bästa bemärkelse".(21)

Finlandskriget hade faktiskt inneburit en viss uppblomning av internationalismen hos många inom arbetarrörelsen. Det var ofta med argumenten om broderskap och solidaritet unga arbetare enrollerat sig. Det var med internationella brigadens mobilisering för Spanien som förebild de radikala intellektuella manat till stöd. Och det var just denna solidaritetsinställning som gjorde de återhållsammars moraliska position så svår. Var det inte dubbelmoral att stödja Finland och hylla den internationella solidariteten men samtidigt inte vara beredda att offra den egna säkerheten?

Socialisterna hade gått i spetsen för angreppet på tvehågsenheten och framstått som moraliskt raka och starka. Trots högerkrafternas och Mannerheims mörkblå nationalism kunde socialistiska och syndikalistiska ungdomar resa under internationalismens gamla välkända fana. För Flyg själv var emellertid denna internationalism ett helt underordnat argument. Hans ideligen upprepade budskap sedan krigsutbrottet, att det gällde att se till det svenska statsintresset, var hans viktigaste utgångspunkt även i Finlandsfrågan. Det var ett "svenskt intresse" att Finland segrade. Det var därför även de yttersta insatser måste göras.

En engelsk seger i Norge däremot, var lika litet som en tysk något svenskt intresse, menade Flyg. Och en norsk seger, utan uppbackning av någondera stormakten, trodde han inte var möjlig. "Man kan och måste förstå att norrmännen kämpar men klokheden i deras strid kan diskuteras".(22) När Flyg samtidigt med sympatin för det norska motståndet kunde hävda strikt svensk neutralitet kände han sig inte alls som någon av de föraktliga dubbelmänniskorna. Han tyckte sig stå konsekvent för det svenska intresset oavsett "sympatier och antipatier". Och han försökte stärka sina frustrerade kamrater som såg norrmännen förblöda: "Passivitet betyder inte alltid kapitulation – den kan också betyda: min dag kommer i morgon!"(23)

Första maj 1940

Första maj 1940 blev Socialistiska partiets sista stolta stund. För första gången sedan 1890 inställdes de socialdemokratiska majdemonstrationerna och ersattes av medborgartåg tillsammans med de borgerliga. Beslutet var en sensation inom arbetarvärlden och många socialdemokratiska veteraner hade svårt att svälja tanken på det nya umgänget. På stormiga arbetarkommunmöten luftades motviljan. "Alla år har jag varit med och demonstrerat första maj och då har borgarna stått och kantat gatorna och skrattat åt oss. Men i år är det jag som skrattar åt borgarna när de demonstrerar, för aldrig kommer jag att gå sida vid sida med arbetsköparna och demonstrera första maj". Orden från en gammal majdemonstrant i Vansbro uttryckte känslorna hos många av de motsträviga.(24)

För socialisterna tycktes plötsligt en väldig politisk öppning skapas. Arbetarrörelsens högtidsscen låg fri på socialismens egen stora dag, som dessutom just fyllde 50! Socialistiska partiet mobiliserade allt vad tygen höll för att fylla utrymmet.

Det var som om de alltmer nationella tongångarna i partiets agitation blåstes bort. Likheterna med fosterländska Finlandsaktivister försvann bakom de gamla röda stormdukarna. Patriotiska brevskrivare som bara någon månad tidigare hyst förhoppningar om Flyg och nu till äventyrs råkade bevittna socialisternas uppmarsch måste blivit djupt besvikna.

Socialisterna angrep de socialdemokratiska ledarnas försök att "förvandla arbetarnas speciella högtidsdag till en nationalistisk-chauvinistisk parad dag efter gammalt känt punschpatriotiskt mönster".(25) Vårens inskränkningar av tryckfriheten och tyska applåder för den svenska neutraliteten visade, anklagade socialisterna, åt vilket håll medborgartågen gick. De var

reaktionens marsch in i ”likriktningens och diktaturens gastkramning”. ”Låt högerledaren Bagge och Per Albin gå ensamma till Gärdet?” manade Flyg som hade stora förhoppningar om att arbetarna nu till sist skulle vägra rätta in sig. ”Lusten att marschera med och för en regering vilken fått A i uppförande av Hitler, torde vara minimal.”(26)

Socialistiska partiets majupprop sammanfattade väl var den sargade rörelsen stod, under sin sista röda mönstring. ”För demokratin! För socialismen? Mot likriktning och diktatur”, löd rubriken.(27) I det ”imperialistiska stormaktskriget” som härjade Europas folk krävde socialisterna en obunden mötes-, demonstrations-, tryck-och organisationsfrihet, symboliserad av Ture Nermans paroll ”Kämpande demokrati”. De menade att alla sociala och ekonomiska rättigheter som arbetarrörelsen tillkämpat sig genom åren måste försvaras, att krisens bördor måste fördelas rättvist och de inkallade behandlades demokratiskt. Sverige måste föra en freds- och neutralitetspolitik som inte bara i ord utan i levande gärning försökte hålla landet utanför ”stormakternas intresseblock”. Samtidigt måste varje folks rätt till oberoende gentemot stormakterna erkännas och övergreppen mot Finland, Danmark och Norge fördömas.

Socialistiska partiets manifestationer var därmed, förklarade uppropet, en ”samling i protest” mot regeringens attacker på tryckfriheten, mot krigsbördorna på de breda folkskikten och mot svenska ”quislingar i betydande ställning”. Likaså bränmärktes regeringens hållning under rysk-finska kriget och passiviteten mot de ”ryska agenterna”. I Folkets Dagblads agitation förenades dessa paroller med antinazistiska maningar: ”Stoppa reaktionen i tid? Försvar till sista man för vårt oberoende. Ut med nazistiska och nazi-kommunistiska agenter!”(28)

Det fanns inte stor skillnad mellan detta program och de ståndpunkter som förfäktades av den socialdemokratiska vänstern kring bland andra Zeth Höglund. Skillnaden var främst att socialisterna också förkastade koalitionsregeringen och dess partistrukturer. Istället för samling av dessa ”dömda och passerade partiledare” krävde situationen en samling ”av folket självt inom ramen av och till värn för ett verkligt demokratiskt Sverige”. Bara genom att överge de gamla partierna kunde ett socialistiskt Sverige skapas. Ett sådant Sverige kunde i sin tur hjälpa folkmiljonerna i de krigförande länderna ”då dessa, piskade av krigets gissel, slutligen ännu en gång, såsom 1917-18, reser sig till räfst med sina vilseledare”.(29)

När mässingsorkestrarna spelade upp och leden ordnades under fanorna på socialisternas majmöten var det som om ingenting förändrats. Jo, krigshotet fick myndigheterna att förbjuda alla möten och demonstrationer i bland annat Västsverige, inklusive i det röda Göteborg där istället ”gråheten dominerade”. Och i Stockholm hindrades socialisterna för första gången sedan 1917 från att tåga till Gärdet då medborgartåget lagt beslag på den gamla rutten. Men inskränkningarna snarare bidrog till känslan av allvar och politisk beredskap.

Och när Flyg äntrade talarstolen på Södra Bantorget – nuvarande Medborgarplatsen – i Stockholm var det inga luggslitna politiska spillror som mött upp. Torget var svart av folk och trängseln stor ända bort till Björns trädgård. Till skillnad från på Gärdet där ”blågult dominerade” och nationalsången brusade sjöngs Internationalen ”som aldrig förr” under röda fanor. ”Det röda Söder höll färgen 1 maj”, jublade Folkets Dagblad som räknade till minst 7 000 deltagare på mötet.(30) Och snart droppade positiva rapporter från landet in till partiexpeditionen:(31) Eskilstuna 3 000 i socialisternas led, Hofors 150, i Motala hela 1 500, Uppsala 700, Sundbyberg 100, Södertälje 800, Borlänge 400, Härnösand 250, Ålandsbro 100, Lidköping 300, Hällefors 150, Grythyttan 50, Gävle 350, Sandviken 300 och Flen 300. I Kinna hade 500 mött upp ett par dagar före första maj på grund av demonstrationsförbudet. Likaså i Skene där 300 hört Ville Johansson förkunna: ”Aldrig skall Sveriges arbetare komma under nazistiskt slaveri.” På några håll genomförde socialisterna också traditionella samarrangemang med syndikalisterna trots de skilda uppfattningarna om Finlandshjälpen. Rapporterna från dessa talade om 400 deltagare i Ludvika, 500 i Nyköping, 250 i Hallstavik

och 300 i Fagersta. I Boxholm och Iggesund där socialisterna dominerade de fackliga centralorganisationerna samlades en rekordpublik bakom socialistiskt fackföreningsfolk. Dessutom höll partiorganisationerna inomhusmöten på flera orter på grund av luftskyddsbestämmelser.

Även om rapporterna i propagandistiskt syfte överdrev handlade det om flera tusen människor, kanske bortåt tjugotusen, som på ett eller annat sätt samlades kring socialisternas arrangemang. De var inte uttraderade, även om storhetsdagarna i mitten av 30-talet var avlägsna. Kommunisterna, som medlems- och röstmässigt hade passerat sin vänsterival ett par år tidigare och sedan dess ökat avståndet tycktes faktiskt på grund av förföljelsen och politisk förvirring samla färre deltagare vid sina manifestationer och möten.(32) Men något som måste spätt på Flygs nationella grubblerier var triumfen för medborgartåget.

Även om han försökte nonchalera framgången som ”ord och tamtaram kring ett lysande bländverk”, talade fakta sitt tydliga språk. Över hundratusen stockholmare hade mött upp till en nationell manifestation utan like. Visst var där många tjänstemän, studenter och andra ”punschpatrioter” från medelklassen och borgerligheten. Men ”lusten att marschera” tycktes inte vara mindre hos arbetarna. Bakom skogen av röda fackföreningsfanor samlades arbetare i tiotusental. Och de förenades med sina gamla motståndare i rungande leven ”för Sverige och friheten”.(33)

Flyg hade under hela Finlandskampanjen talat för att ”oppositionen inom alla klasser” måste göra gemensam sak för Finland. Även i partiets majmobilisering fanns en liknande maning till enhet över klassgränserna, men det var i verkligheten på den gamla klassgrunden de socialistiska arbetarna ställde upp. Av vårens fosterländska hyllningskör syntes inte ett spår. Föreningen av arbetarrörelse och nationalistisk borgerlighet skedde istället på Gärdet, under ledning av Per Albin och Bagge.

”För femtio år sedan tågade arbetarna för första gången fram i 1:a majdemonstrationer för arbetarnas ideal ... Det är för att vi socialister alltså håller fast vid socialismen som ideal som vi inte står med på Gärdet idag”, ljöd Flygs ord hemtam till kärntrupperna.(34) Och partipressen kunde stolt rapportera om hur ”gamla kämpar” som varit med sedan första gången, 1890, gick med socialisterna. Samtidigt välde den nya tidens arbetarskaror förbi i en nationell massuppvisning tillsammans med folk ”ur alla klasser och politiska läger”.

Blixtkriget

Tio dagar efter första maj inleddes det tyska blixtingreppet i väster. Till skillnad från första världskrigets fastfrusna skyttegravskrig jagade de tyska pansarkolonnerna förbi de gamla slagfälten. Segrarmakterna från 1918 föll samman som korthus. Inom loppet av några veckor hade det oöverbärliga Frankrike besegrats, det brittiska imperiet hals över huvud flytt kontinenten och hela Västeuropa ockuperats. Det gamla Europa fanns inte mer och för miljoner européer hade en världsbild rämnat.

Scenväxlingen var närmast ofattbar. Versaillesfredens krossade förlorare, det tyska fattighjon som dignat under krigsskadestånd, Ruhrockupation och depression hade inte bara rest sig ur eländet. På några korta år hade den ekonomiska och militära styrkan återuppbyggt, de allierades säkerhetspakter sprängts och Tyskland trätt fram som Europas ledande supermakt.

Även revolutionära socialister, som Flyg, var oförberedda på omvälvningen. De hade visserligen i årtal lärt ut att ”den borgerliga demokratin” omöjligt kunde besegra fascismen. Och timmarna före det tyska angreppet i väster skrev Flyg: ”Det som nu påbörjats kommer att skrivas med miljoner människors blod. Den som tror att detta blod blir priset för en demokratis renässans och triumf är en optimist. En demokrati under Versailles fälttecken – en

demokrati som saknar rebellisk ungdom – den bär ej segerpalmen i sina händer.”(35) Men detta? Liksom de flesta andra hade Flyg väntat sig ett utdraget krig likt 1914, den dag stormakterna drabbade samman på västfronten. I det följande barbariet skulle demokratin gå under på alla krigförande sidor och bara kunna återfödas genom socialismen.

Hans första kommentarer gav uttryck för illusionerna om vad som väntade. Även om det neutrala Holland och Belgien inte i längden själva skulle kunna hålla stånd mot tyskarna var det inget Danmark eller Norge Hitler hade att göra med den här gången. De nya offren hade ”militära kraftresurser av respektabel art”. Och oavsett hur fenomenal den tyska maskinarmén än var ”måste den likväl räkna med att få uppleva ungefär samma sak som ryssarna i Finland”.(36) Dessutom kastades nu de väldiga och snabba engelska och franska arméerna in i striderna. Utgången av striden var oviss. Tyskarnas hopp stod till en snabb seger medan västmakterna hade större förutsättningar på sikt.

Men Holland kapitulerade efter bara fyra dagar. Bryssel föll efter en vecka. De brittiska trupperna evakuerade Dunkerque redan de första dagarna i juni och övergav samtidigt det sista reguljära norska motståndet i norr. En vecka senare vajade hakkorsfanan över Paris som den 24 juni undertecknade kapitulationsvillkoren. Samtidigt passade Stalin på att införliva de baltiska staterna och ockupera det rumänska Bessarabien.

Med högsommaren 1940 tycktes därmed kriget i Europa närma sig sitt slut. Stridsröken hade lagt sig. Krigsfångar sändes hem och flyktingkolonner vände åter. Nya regeringar, acceptabla för ockupationsmakten, trädde i de besegrades ställe. Och medan det döende brittiska imperiet slickade såren på sin isolerade ö började Europas näringsliv och politiska ordning reorganiseras på segrarnas villkor.

Det nya Europa var ett faktum.

Den stora anpassningen

En vanlig föreställning är att den tyska ockupationen av Europa innebar ett mördande förtryck med ousägligt lidande. Så var det inte – i början, i väst.

Medan plundringar och massavrättningar förvandlade Polen i öster till ett slakthus uppträdde ockupanterna närmast förbluffande korrekt i väster. ”Alla hade räknat med att ‘hunnerna’ skulle komma,” skriver en historiker, ”men nykomlingarna visade sig vara hövliga, väldisciplinerade och hjälpsamma”.(37) Självklart förekom övergrepp, och segrarna ställde hårda villkor. De besegrade påtvingades höga krigsskadestånd och måste själva betala kostnaderna för ockupationen. Men i allmänhet agerade de nya makthavarna till en början smidigt för att undvika onödiga militära och ekonomiska förluster.

I Danmark lämnades, som tidigare nämnts, det politiska systemet i stort sett intakt fram till 1943. I Norge tvingade tyskarna Quisling, som på kvällen den 9 april utropat sig till statsminister, att avgå efter en knapp vecka. Istället inleddes diskussioner med det norska så kallade Administrationsrådet om formerna för ockupationen. Regeringarna i Nederländerna och Belgien hade flytt undan angriparna men givit statsförvaltningen order att upprätthålla verksamheten även under de nya herrarna. Dessa försäkrade i sin tur att de inte ämnade blanda sig i ländernas ”inre angelägenheter” eller röra deras kolonialvälden. I Frankrike ockuperades endast den norra hälften av landet och marskalk Pétains regering ansvarade även i fortsättningen för den administrativa förvaltningen av hela landet. Frankrike fick behålla sina kolonier, en armé på hundratusen man samt flottan intakt.

Snabbt började också beställningarna från det expanderande tyska krigshushållet strömma in till de ockuperade ländernas näringsliv. Den danska jordbruksexporten sköt i höjden. Belgiens kolgruvor pressade upp produktionen. Frankrikes flygindustri gick redan i juli på högvarv för

att kunna leverera motorer, reservdelar och stridsflygplan till Tyskland. Likt en omättlig jätte ropade den stor-tyska marknaden och krigsmakten ständigt på mer från europeiska leverantörer som började springa benen av sig för den krävande kunden. Den europeiska kontinenten var ekonomiskt sammantvinnad sedan hundratals år. Nu rev den tyska krigsmaskinen ned handelspolitiska barriärer medan nya restes upp mot det gamla brittiska imperiet som under Napoleons kontinentalsystem ett sekel tidigare.(38)

På så sätt inleddes en ekonomisk omstrukturering i kontinental skala. Plundringen i öst, utsugningen av tvångsarbetare och krigsskadestånden från de ockuperade, finansierade de väldiga tyska beställningar som likt en magnet riktade in Europas näringsliv mot Berlin. Och i den ekonomiska likriktningens spår följde tusentals europeiska arbetare som sökte sin utkomst hos den nya världsmakten. Detta var innan den ”obligatoriska arbetstjänstens” tid då miljoner människor med hugg och slag tvingades in i tyskt slavarbete. Arbetslösheten hade åter börjat växa i Europa och USA mot slutet av 30-talet. Krigskaos och demobilisering spädde ytterligare på svårigheterna. För många arbetslösa blev Tredje Rikets rekryteringskontor för arbete i Tyskland en möjlig utväg. Denna första sommar inleddes en stor värningskampanj i det ockuperade Europa där både yrkesutbildade och okvalificerade arbetare erbjöds jobb med hyfsade löne- och sociala villkor i Tyskland. Hundratusentals arbetare nappade på erbjudandet och kunde snart skicka hem pengar till familjer som också fick några rader om att det inte var så tokigt där borta.(39)

Underkastelse

Även det ännu icke-ockuperade Sverige anpassades snabbt till segrarens Europa. Militärt och ekonomiskt var det oundvikligt. Rent geografiskt befann sig det svenska samhället sommaren -40 inklämt mellan de två stormakter som nu i samförstånd kontrollerade kontinentens samlade militära och ekonomiska resurser. Att ens tänka sig ett framgångsrikt militärt försvar om Sverige stod på tur, var omöjligt.

Redan en dryg vecka efter det tyska angreppet mot Norge gick samlingsregeringen med på att låta sjukvårdsmateriel och livsmedel transporteras per järnväg till de avskurna tyska trupperna i Narvik. Trafiken pågick dagligen under hela det kritiska skede då brittisk-norska styrkor hade chansen att helt återta Nordnorge. Inför de tyska kraven i maj på att dessutom få transitera soldater och krigsmateriel försökte regeringen en tid, under växande tyskt hot, spjärna emot. ”Räddningen” kom i form av den brittiska reträtten från Narvik och nederlaget i Frankrike. Vad var nu annat att göra än att ge vika? Den 18 juni godtog regeringen de tyska kraven och Sverige blev en trygg genomfartsled för ockupationstrupperna i Norge. Några dagar tidigare hade nya handelsavtal undertecknats mellan Sverige och Tyskland. Den svenska handeln västerut hade ju helt skurits av genom krigsutvecklingen och omorienteringen söderut var i full gång. Liksom näringslivet i det övriga Europa länkades det svenska allt fastare till Stortyskland.(40)

Den militära underkastelsen och den ekonomiska sammanflätningen gick hand i hand med en politisk anpassning. Redan hösten -39 hade samlingsregeringen dammat av tryckfrihetsförordningens paragraf 3 moment 9 för att söka anpassa den svenska pressen till regeringens neutrala balansgång. Paragrafen, från Karl XIV Johans tid, gav regeringen rätt att utan åtal konfiskera ”smådliga, förgripliga eller till osämja med främmande makter syftande omdömen och yttranden om samtida nationer eller stater, med vilka riket är i fredligt förhållande, om deras varande överhet, regering och regeringssätt, högre ämbetsmän och sändebud, inre eller yttre förhållanden”. Med hjälp av paragrafen genomfördes snart ideliga beslag mot tidningar som höll alltför oneutral eller för regeringen misshaglig ton. Först och främst drabbades kommunisterna under Finlandskriget, men snart även proallierade språkrör som Trots AH och Göte-

borgs Handels-Tidning. I februari -40 följdes konfiskationsparagrafen av transportförbudet som omedelbart riktades mot kommunistpressen men snart även mot Trots Allt!(41)

När den svenska neutraliteten, efter Frankrikes fall, endast kunde upprätthållas på Tysklands villkor kom denna hårdnande statsstyrning av pressen och offentligheten, omvitnad av många, att prägla det politiska livet. Sympatierna för Storbritannien och den parlamentariska ordning som engelsmännen sade sig kämpa för, pressades tillbaka i alla politiska läger. Hos högern och bondeförbundet prunkade tyskvänligheten sedan länge. Men även inom arbetarrörelsen skedde en stämmingsförändring. Västmaktsorienteringen och den nordiska neutraliteten ersattes av inriktningen på ”fortlöpande anpassning” till det nya styrkeläget i Europa. Kring denna, Per Albins uttalade ståndpunkt växte en bred enighet bland socialdemokratins ”realister”. Men många var beredda att gå längre och omvärdera socialdemokratins förhållande till fascismen.(42)

Inom den danska socialdemokratien fanns redan företrädare för ett mer aktivt förhållningssätt gentemot Hitlers nya Europa. Istället för motvilliga men ofrånkomliga eftergifter skulle socialdemokraterna erkänna att nyordningen var en realitet och förklara sig beredda att göra en positiv insats i den. På så sätt kunde, hoppades man, arbetarrörelsen undvika att hamna på kollisionskurs med tyskarna och röjas ur vägen till förmån för inhemska fascistiska marionetter. En sådan aktiv anpassning skulle kräva sina offer. Men den innebar i alla fall en chans. Arbetarrörelsen kunde kanske överleva. Den kunde kanske till en del hävda sina intressen även under den nya ordningen. Alltmedan motstånd eller alltför motsträvig anpassning bara skulle innebära undergång.(43)

Tre läger

Denna ödesdigra sommar grupperade sig de politiska krafterna i Sverige inom i huvudsak tre strategiska läger. Det mest trängda var de ”aktivistiska” antinazisternas som satte sitt allt blekare hopp till en brittisk seger. De hade manat till uppoffrande insatser för Finland och tagit en liknande inställning till Norges kamp. De fördömde eftergifterna för Tyskland och drabbades allt hårdare av myndigheternas likriktningsförsök. Här återfanns anhängarna av Ture Nermans Trots Allt? och liberalerna kring Torgny Segerstedt och GHT. Här fanns såväl engelskvänliga företagare och militärer som revolutionära ungsyndikalister och kritiska socialdemokrater. De förklarade sig i allmänhet vara för neutraliteten men gav den ett så kompromisslöst innehåll att en konfrontation med Tyskland, med risk för krig som följd, knappast kunde undvikas.

Det mest dominerande lägret var förstås den neutrala anpassningens. Dess företrädare hade i allmänhet stött Finlands sak men motsatt sig aktivisternas krigiska äventyrligheter. De hade haft sitt hjärta hos norrmännen men insett att oddsen var hopplösa. De ville till varje pris hålla Sverige utanför kriget och menade att den enda vägen var att rätta sig efter styrkeförhållandena i omvärlden, även om det innebar stora eftergifter. Här stod samlingsregeringens komponenter, arbetarrörelsens och borgerlighetens huvudstyrkor. De representerade hela fältet av politiska åskådningar som sammanstrålade från olika utgångspunkter: Företrädare för det privata näringslivet som ville, eller måste, handla med Tyskland men inte var säkra på en tysk slutseger och tvekade att lägga alla ägg i en korg. Socialdemokratiska och borgerliga realpolitiker som höll fast vid det rådande politiska systemet men var beredda till reträtter. Här fanns syndikalister som motsatte sig deltagande i ”det imperialistiska kriget”, men också försiktiga Englandsvänner och moderata tyskanhängare. Hit hörde, efter Finlandskriget, även kommunisterna som sedan ett år tillbaka övergivit den aktivistiska antinazismen.

Det tredje och växande lägret var den aktiva anslutningens. Här förenades de olika nazistiska och fascistiska småpartierna med dem som trodde att kriget redan var avgjort och att det

gällde att rätta och packa sig efter de helt nya förhållandena. För traditionellt tysk-vänliga kretsar inom borgerligheten och militären togs steget hit med lätt hjärta och en känsla av upprättelse. De hade länge imponerats av Tredje Rikets nyordnade styrka som stått i kraftfull kontrast till demokratiernas osäkerhet, politiska split och undfallenhet. Nu kunde de framträda öppet med krav på politisk nyorientering. Deras åsikter hade genom Torsten Kreuger och Axel Wenner-Gren en proportionslöst stark ställning i pressopinionen.

Kreuger ägde vid denna tid Nordens största tidning Aftonbladet och Sveriges största morgontidning Stockholmstidningen. På Aftonbladet svarade den pronazistiske politiske redaktören Fritz Lönnegren för att tidningen höll en pålitlig tyskvänlig kurs. Och på Stockholmstidningen hade den legendariske Stomberg ersatts som chefredaktör strax före kriget av nazianhängaren Börje Brilioth.(44) Tyskarnas uppskattning av tidningsimperiet visades inte minst sommaren -41 då Lönnegren och Kreuger själv inbjöds att under tre veckor på plats följa den tyska framryckningen i öster.

Vid sidan av Kreugerpressen gjorde Axel Wenner-Grens Nya Dagligt Allehanda, NDA, sitt bästa för Tredje Rikets sak. Med antisemiten Leon Ljunglund som chefredaktör och den ledande nazisten Gunnar Prawitz som redaktionssekreterare bidrog NDA till det tredje lägretryckspressdominans i huvudstaden.(45)

Socialistiska partiets medlemmar och sympatisörer var under denna första krigssommar utströdda över alla dessa strategiska läger. Huvuddelen av väljarkåren och medlemsbasen befann sig troligen inom den dominerande ickenazistiska opinion som ville hålla Sverige utanför kriget även om det innebar kompromisser med Tyskland. Men bland aktivisterna och i partiledningen hade den typen av gråtonad anpasslighet redan utmönstrats under Finlandsdagarna. Och hur skulle partiet överhuvudtaget kunna motivera sin opposition om det lade sig för ankar mitt i den breda Per Albinfåran?

Vid tyskarnas angrepp på Norge och Danmark i april hade helt skilda perspektiv blottats i socialisternas partiledning. L H Landén, Gottfrid Nyberg och Gustaf Larsson hade förespråkat åtminstone en ”mental uppslutning” på britternas sida. Men möjligheten till en sådan uppslutning från partiets sida föreföll nu, tre månader senare, minst sagt avlägsen. För att inte tala om drömmar om brittisk seger. Ja, att kritisera Per Albin för att denne inte bjöd Tredje Riket spetsen på Englands sida vore liktydigt med politiskt självmord. Anhängarna av Trots Allt!s och GHT:s kampbetonade antinazism talade dessa dagar med viskande stämma.

När de ledande socialisterna i juli 1940 diskuterade det politiska läget och inriktningen för höstens valkampanj var det heller ingen som öppet förespråkade den ”brittiska” linjen.(46) Landén och Larsson var inte närvarande och Gottfrid Nyberg hade ingenting att säga i den saken.

Men när Flyg underströk att socialisterna i valet måste gå fram som ”den enda formen för opposition som nu återstår” och vara ”mycket fräna”, nickade alla bifall. Men opposition mot vad? Per Albin hade ju redan intagit den realpolitiskt hukande neutralitetsposition som Flyg krävt så högljutt ett år tidigare.

Flyg ringade in några av de viktigaste oppositionsfrågorna. Den första gällde utrikespolitiken. Socialisternas gamla kritik hade bekräftats. NF och de sittande ministrarnas forna förhoppningar om kollektiv säkerhet hade inte räddat freden, tvärtom. Om Sverige hade legat där Norge, Danmark eller Holland ligger skulle landet redan varit invaderat.

Den andra gällde militärpolitiken. Här skulle socialisterna angripa ”de ökade kostnaderna man åsamkat oss genom att nu sätta igång och inköpa vapen, i en tid när allting är oerhört mycket dyrare”. Likaså gällde det att attackera ”det byråkratiska och förnuftsvidriga sätt” som beredskapen organiserats på. Och gentemot regeringens tillstånd för tyska trupptransporter

genom landet skulle socialisterna ”kritisera det könlösa sätt varpå man handlagt denna angelägenhet”.

Den tredje gällde själva regeringsmakten. Valet gällde inte, som många kanske trodde, för fyra år framåt. Det troligaste var, enligt Flyg, en tysk seger och därmed ett nytt Europa där Sovjetunionen skulle tränga västerut. ”Ryssland har fått Hitlers tillstånd att återta sina gamla gränser – och då skulle i så fall ännu återstå en framstöt mot Finland”. Vad valet därför ytterst gällde var ”att regeras av några tvivelaktiga tyska agenter eller att själva göra det – självständigt svenskt men med villighet att upprätthålla vänskapliga förbindelser”.(47)

Det hela lät inte särskilt drastiskt för de församlade. Att kritisera etablissemangen för dess gamla bankrutta NF-linje, för militärt slöseri och byråkrati låg i linje med vad man alltid sagt. Att motsätta sig ett styre av ”tvivelaktiga tyska agenter” var självklart, liksom att folket måste styra sig självt. Vad ”vänskapliga förbindelser” stod för klargjorde ingen, men att kompromisser med övermakten var nödvändiga för att överleva förstod ju alla, även inbitna Englandsvänner.

Endast i några närmast skämtsamma bisatser angav Flyg hur den framlagda linjen kunde tolkas. ”Vi kan lugnt säga att P. A. (Per Albin) inte räddat freden. Sven Hedin har i högre grad gjort det genom sina resor till Hitler”.(48) Om Flyg menade allvar, om Hedins ultranationella solidaritetsförklaringar till Tredje Riket säkrade Sveriges fred bättre än Per Albins motsträviga anpassning, och om denna fred var socialisternas allt överordnade målsättning ... då måste väl slutsatserna vara överväldigande?

Ingen på mötet tycktes överhuvudtaget uppfatta logiken eller ta uttalandet på blodigt allvar. Men Flyg skämtade inte. Hans tidigare vägval hade till sist fört honom in i tyskaktivisternas läger.

Bakom kulisserna

Redan tidigare under våren, medan Norge ännu kämpade och Folkets Dagblad hyllade motståndet, gjorde Flyg sitt val. Bland de förbittrade kretsarna av Finlandsaktivister hade de protyska krafterna dominerat. Deras möjlighet till revansch föreföll växa med Tysklands framgångar. Stabsofficerarnas intriger i februari med läckan till Folkets Dagblad var inte den sista operationen bakom kulisserna. Våren och sommaren 1940 cirkulerade mängder av rykten om konfidentiella möten och förhandlingar i syfte att avsätta regeringen. Här figurerade såväl ledande officerare som finansmän, högerpolitiker och ämbetsmän. Även Flyg tycks ha varit med på ett hörn.

I ett brevkort till Flyg skriver överste Gyllenkrok: ”Hoppas vi träffas i påsk (viktigt)”.(49) Om, var eller med vilka mötet ägde rum är okänt. Men Elsa ruskade på huvudet åt sin makes nya umgänge i salongerna på bland annat Axel Wenner-Grens Häringe.(50) Om dessa träffar hade något att göra med Gyllenkroks aktivitet bör emellertid lämnas osagt. Gyllenkrok brände själv sina egna, enligt uppgift mycket utförliga, almanacksanteckningar före sin bortgång.(51) Genom Folkets Dagblads bankaffärer hade Flyg blivit personligt bekant med Axel Wenner-Gren. Men påsken 1940 var Wenner-Gren inte längre i Sverige. Den protyske finansmannens omvittnade förtroliga politiska samtal om regeringsskifte med den socialdemokratiska överståthållaren Torsten Nothin, ägde rum minst en vecka tidigare.(52) Inte heller Flygs dagbok skvallrar om annat än ett partimöte i Hofors påsken -40.(53)

Säkerhetstjänsten kunde emellertid informera Per Albin om hemliga ministerlistor som sommaren -40 cirkulerade i protyska kretsar med krav på regeringsskifte.(54) Och likheten i ordval mellan Flygs formuleringar i Folkets Dagblad och den tyskaktivistiska propagandan efter Frankrikes fall blev snart helt slående. Parollerna om ”nya män i rikets ledning”, ”svensk

självhävdelse” och ”aktiv insats i det nya Europa” blev en form av kodord som förenade det protyska lägret. Och de noterades på allt högre nivåer i den svenska säkerhetsapparaten.

Redaktör Björk

Flyg hade varit registrerad hos kriminalpolisen sedan början av 20-talet. Små fullklottrade registerkort skvallrar om att samvetsgranna tjänstemän klippt och klistrat ända sedan tiden för hans första resor till Moskva.(55) Delar av Flygs personakt finns alltså kvar hos säkerhetspolisen i Stockholm och utgör en slags fragmentsamling från hans liv. Den består av fyra mappar där tidningsartiklar och broschyrer blandas med rapporter från informatörer och ren personövervakning. Fram till 1929 rör det sig om ett glest material, till en början handskrivet för att efterhand övergå i hektografens sprit-blå maskinskrift. Från små tunna pappersremсор glimtar uppgifter om möten han talat på, riksdagsinterpellationer, anklagelser från sillenarna om ekonomiska oegentligheter osv. Allt mer eller mindre offentliga uppgifter, fram till slutet av juni 1940.

Den 29 juni nås postmästaren på Stockholm sex inne i stan och hans kollega ute i Nacka av ett hemligstämplat cirkulär: ”Med stöd av paragraf 2 i lagen den 9 januari 1940 om vissa tvångsmedel vid krig eller krigsfara, förordnar undertecknad härmed om kvarhållande tills vidare av försändelser till Nils Flyg ... anmälan om kvarhållna försändelser lämnas per telefon till kriminalavdelningens sjätte rotel och utlämnas till den polisman som hämtar dem”.(56) Flyg var personövervakad. Samtidigt med postkontrollen beslutades också om telefonkontroll. Till en början fram till december 1940, då den avbröts under ett par veckor, för att sedan återupptas i januari -41 fram till slutet.(57) Utskrifterna av Flygs brev och telefonsamtal blev en diger historia, till sist omfattade de över fyrahundratjugo sidor utskrivna text i hans personakt. Tyvärr får vi aldrig läsa dem. En liten notering i tredje mappen anger: ”Postkontroll, telefonkontroll och telegramkontroll har makulerats”. Anteckningen är gjord den 9 mars 1984.(58)

Ändå finns en del rester kvar från den täta personövervakningen av Flyg under hans tre sista ödesdigra år, då han gled allt djupare in i det som en gång var fiendeland. Som en pendang till Flygs nya roll övervakade säkerhetspolisen inte bara herr redaktör Nils Flyg i Tomtebo eller på Luntmakargatan. Även en sjutton år yngre modetecknerska vid Kungsholmstorg fick telefonen avlyssnad och posten vittjad. Bostaden var nämligen, enligt polisen, ”täckadress” åt en redaktör Björk. Under ett prydligt kopierat foto av Flyg i personmappen står textat: ”alias Redaktör Björk”.(59)

Förtroendefullt

När socialisternas partiledning möttes i juli hade de församlade ännu inte de nya tongångarna klara för sig. Veckorna efter Frankrikes kapitulation hade Flyg talat för ”fortsatt självstyrelse i ett Sverige som hävdar sin oberoende position i morgondagens Europa” och mot varje ”förvaltningsregim under någon av samma morgondags stormakter”.(60) Folkets Dagblad hade rasat mot de tyska militärtransporterna genom Sverige, även om Flyg tillfogat som ett slags motvilligt, ja: ”Sådant är läget. Här har vi hamnat genom den förda politiken”.(61) Per Albin angreps för att vara ”defaitisten nummer 1” och regeringen för att genom eftergiften åt Tyskland ha brutit Haagkonventionens neutralitetsbestämmelse.(62)

Men till den sturska nationella retoriken fogade Flyg ett par dagar före partiledningens julmöte tanken på ett ”frivilligt samarbete” Sverige.(63) Istället för att förvandlas till ett tvångsinlemmat protektorat vars rika naturtillgångar ännu kan göda storfinansen måste, deklarerade Flyg, folket skapa en ny ledning. ”Den skall och får ej skapas efter några anvisningar från Berlin – den skall lyftas ur och helt representera svenska folkets breda skiktets intressen”. Och ”ur den tillbakasatta formation som så vackert har kallats handens och

hjärnans – industrins och jordens arbetande folk ... skall säkert de män och kvinnor kunna utväljas vilka inför ett nytt Europa representerar ett nytt Sverige – samarbetsvilligt, men icke till salu eller kapitulationsberett”.(64)

Att inte en enda av de socialistiska partiledarna reagerade, säger något om det politiska stämningläget i Sverige högsommaren -40, för att inte tala om tillståndet i det nedslitna och vilsna partiet. Flygs hela föreställning utgick ju ifrån att den nazistiska statsledningen skulle behandla en folkligt rotad och socialistiskt inriktad arbetarregering i Sverige med respekt, ja, att det skulle vara möjligt att upprätthålla ett frivilligt, vänskapligt och till och med ”förtroendefullt” samarbete med Hitlerregimen i Berlin. Det var som om erfarenheterna av det nazistiska barbariet var bortblåsta: Utraderingen av den tyska arbetarrörelsen, massakrerna på Österrikes, Spaniens och övriga Europas arbetare, rashatet, pappersöverenskommelserna, de lömska sveken, de hänsynslösa och oprovocerade militära blixtingreppen, ja, nazismens själva syfte: att krossa arbetarrörelsen och alla demokratiska rättigheter för att drastiskt utöka storkapitalets frihet att plundra ut arbetskraft och samhällstillgångar.

De församlade socialisterna var inga politiska duvungar. De hade alla varit med sedan den unga röda tiden. Deras erfarenheter av fascismens härjningar i Europa och deras insikter om nazismens syften borde ha suttit som årsringar av politiskt pansar kring deras medvetande. Deras Folkets Dagblad hade agiterat mot ”nazibarbariet” och judeförföljelserna bara månader tidigare. Ändå ifrågasatte ingen själva förutsättningen för Flygs tankegångar.

Orsaken var inte bara Flygs vältalighet och de övrigas villrådighet. Just under dessa högsommarveckor uppfattade de Flygs perspektiv som det minst orealistiska. Som vi sett innebar inte den tyska ockupationen i väster något omedelbart skräckvälde. Ockupanterna ville inte ha mer bråk än nödvändigt. Arbetarorganisationerna upplöstes inte automatiskt och tyskarna tycktes inte alls självklart backa upp de ockuperade nationernas borgerliga krafter. Organisations-, mötes- och tryckfriheten inskränktes inte mer än vad som tidigare skett, fränsett vad gällde kritik av ockupationsmakten själv.

Att den gamla parlamentariska demokratin inte skulle överleva kriget var ju för socialister av Flygs typ inte avhängigt Tysklands krigsframgångar eller nederlag. Även den brittiska linjens företrädare i socialisternas ledning, L H Landén, talade sommaren -40 om det oundvikliga i ”liberalkapitalismens slut”.(65) I diktaturstaterna var den formen av kapitalism redan död, i Frankrike och England hade kriget satt den ur spel. Även om den ”järnhårda statstotalitarismen låter lätta på sig efter krigets slut”, kunde man knappast tänka sig någon återgång till förhållandena före kriget. Och om liberalkapitalismen var dödsdömd var också ”friheten dödsdömd” – så länge kapitalismen bestod. Bara socialismen kunde återskapa dess förutsättningar.

Det var en klassisk tanke. Arbetarrörelsens försvar av demokratiska friheter kom ofrånkomligen i konflikt med kapitalismens utveckling och blev ett starkt motiv för en socialistisk omvandling. Men under sommaren 1940, när de parlamentariska systemen hastigt sjönk i kurs inför Hitlers framgångar, kunde den gamla socialistiska kritiken mot bristerna i den parlamentariska demokratin också omvandlas till ren anpasslighet.

– Jag vet inte om vi bör allt för starkt engagera oss som den borgerliga demokratin vaktare, grubblade Flyg på styrelsemötet.

– Denna demokrati, som vi alltid kritiserat, har gjort bankrutt och har inte längre någon resonans hos massan.(66)

Att Flyg inte var ensam om stämningförändringen illustrerades av Gottfrid Nyberg som bara veckor tidigare önskat ”mental uppslutning” på Englands sida mot diktaturstaterna.

– Det är nog riktigt som Flyg säger, att stämningen har svängt mot demokratin. Den är ej populär längre. Det synes däremot som om de nationella tongångarna skulle vara mer uppskattade.(67)

De flesta av de 1917 års män som burit upp den svenska kommunismen genom dess växlande öden och organisationer hade, som tidigare nämnts, aldrig haft någon särskilt komplicerad syn på demokratin. Den borgerligt, parlamentariska var till stor del, hade de lärt sig, skenbar då den i sista hand utgick ifrån att kapitalet hade makten. Den måste emellertid försvaras så långt som möjligt för att ge arbetarrörelsen politiskt utrymme att kämpa för proletariatets diktatur som, enligt doktrinen, innebar majoritetens styre och frihet. Om försvaret av denna borgerligt parlamentariska demokrati under de nya förhållandena tvärtom blev en hämsko för socialisternas kamp fanns ingen anledning att fjättra sitt öde vid den.

Ett av de mest iögonenfallande exemplen på att arbetarrörelsen tycktes kunna vidmakthålla sitt handlingsutrymme trots den gamla ordningens sammanbrott kunde hämtas från vårt närmaste grannland.

Det ockuperade Norge

Det tyska överfallet på Norge hade som nämnts, mötts av mycket olika reaktioner från arbetarrörelsens sida. Medan ledande socialdemokratiska regeringsmedlemmar flydde norrut tillsammans med kungahuset och manade till motstånd försökte en stor del av Arbeiderpartiets ansvariga i den ockuperade Osloregionen upprätthålla den politiska och fackliga verksamheten. Och medan kommunistpartiets medlemmar i Nordnorge anslöt sig till motståndet tog partiledningen i Oslo avstånd från ”varje form av sabotagehandlingar och förstörelse”. Inget ”norskt blod” fick flyta ”på ena eller andra sidan i stormaktskriget”, arbetslivet måste ”hållas uppe” och en ny regering bildas som slöt fred med Tyskland.(68)

Även den radikala socialistiska miljö som stod mer oberoende från såväl socialdemokratin som Moskva rämnade. Medan exempelvis den lilla gruppen av norska trotskister kring tidskriften Oktober omedelbart tog ställning för väpnat motstånd gick välkända vänster-socialister i Arbeiderpartiet och kring tidskriften Mot Dag i motsatt riktning.(69) Här återfanns vänsterfalangens veteran Håkon Meyer som spelat en framträdande roll i Arbeiderpartiet och dess ungdomsförbund alltsedan de stormiga åren efter första världskriget. Han hade varit ungdomsförbundets ordförande och skrivit dess revolutionära program från 1923. Han hade företrätt den mer revolutionärt inriktade flygeln under partiets år i Londonbyrån. Han hade engagerat sig starkt för den landsförvisade Trotskij när denne, efter sovjetiska påtryckningar, kastades ut ur Norge av en arbeiderpartiregering 1936. Genom sitt engagemang för Trotskij och sina försök att bygga upp en revolutionär socialistisk flygel i partiet stämplades han själv som ”trotskistisk giftplanta” när partiledningen försökte rensa i leden.(70)

När de ledande arbeiderpolitikerna lämnade Oslo den 9 april kunde Meyers vänsterfalang flytta fram positionerna. Själv valdes han in i styrelsen för den reorganiserade Oslo-avdelningen och till ledningen för partiets största tidning Arbeiderbladet. Den politiska inriktningen var densamma som för de flesta oberoende socialistiska strömningar. Nej till deltagande i det imperialistiska storkriget. Antimilitarism. Arbetarmakt genom en regering stödd på de arbetande klassernas egna organisationer.(71)

I mitten av juni bildades också en fackopposition inom LO som förenade Meyers vänstersocialister och kretsen kring Mot Dag med kommunistpartiets fackföreningsfolk.

Under hela sommaren ägde en dragkamp rum mellan det borgerligt dominerade Administrasjonsrådet och arbetarrörelsens vänster om vilka krafter som skulle präglade Norges

politiska och sociala liv under ockupationen. Från flera stora arbetarmöten krävde fackligt förtroendevalda och radikala företrädare att en ny norsk regering skulle bildas som inte grundade sig på ”de gamla partierna, kapitalisterna eller på reaktionära grupper som inte har några rötter i det norska folket”.(72) Det nya styret skulle istället, som Meyer formulerade det, hämtas från ”ett fast block av hantverks- och industriarbetare, fiskare och tjänstemän, bönder och småbrukare, ja alla arbetaryrken”.(73) Dess första uppgift var att hålla Norges folk utanför det ”imperialistiska storkriget” och på ett korrekt sätt samarbeta med ockupationsmakten för att undvika blodsutgjutelse.

Tyskland skulle vinna kriget, det var oomtvistat. Sammanbrottet för den gamla ordningen skulle utnyttjas maximalt av den radikala arbetarrörelsen, ja om så möjligt även till att ta makten. I längden skulle inte det tyskdominerade Europa kunna regeras med bajonetter. De gamla ofrånkomliga klassmotsättningarna skulle bryta fram oavsett vilken av stormakterna som präglade det politiska höljet. Och då skulle socialismens nya chans vara kommen.

Trots ockupationsmyndigheternas förbud av kommunistpartiet i augusti och det hårdnande tyska greppet omprövade inte de ledande vänstersocialisterna och kommunisterna sin inriktning. Tvärtom. I takt med att ledande arbeiderpartifolk började återvända från flykten till Nordnorge och Sverige skärptes striden om arbetarrörelsens inriktning. Inte främst mellan anpassning och motstånd utan mellan olika inriktningar för samarbetet med ockupationsmakten. Det återvändande arbeiderpartifolket förespråkade samregering med de borgerliga partierna inom det så kallade Riksråd man hoppades skulle förvalta landet under ockupationen. På så sätt kunde man kanske hålla Quislings Nasjonal Samling, NS, borta från makten.

Vänstern inom Fackoppositionen såg detta som en kapitulation inför de borgerliga krafter som börjat stärka sina ställningar, inte minst på arbetsmarknaden.

”Uppgifterna för de organisationer som omfattar landets arbetande folk är inte,” menade Meyer, ”att sluta sig samman med de gamla borgerliga partierna, inte att göra gemensam front med de stora kapitalägande näringslivsorganisationerna, de som bara representerar vad som i tysk terminologi kallas de plutokratiska intressena. Inte heller att stegvis och utan villkor kapitulera för de krav NS ställer.”(74)

Istället skulle ett ”arbetets råd” skapas av alla arbetarorganisationer, som självständigt skulle söka hävda sina intressen, även genom direkta förhandlingar med NS. För att sondera möjligheterna till en sådan utveckling beslutade Fackoppositionen att själva möta NS’ ledare. Endast en minoritet av Mot Dagfolket ansåg att detta var att gå för långt och hoppade av.

Tisdagen den 20 augusti 1940 möttes så de forna dödsfienderna på ett Oslokafé för att utröna möjligheterna av ett samarbete. På ena sidan bordet: vänsterveteranen Håkon Meyer, den forne Mot Dagisten Erling Olsen samt Halvard Olsen, i sin ungdom revolutionär syndikalist och senare LO-ordföranden till mitten av 30-talet. På andra sidan: Quisling själv och bland de övriga NS-koryféerna, Sverre Krogh.(75)

Jovisst, samme Sverre Krogh som en gång introducerade marxismen i den norska socialdemokratins ungdomsförbund och som tillsammans med Eugène Olaussen, den eldfängde gästtälaren på Flygs första ungdomskongress 1914, vann hela ungdomsrörelsen för marxismen på 10-talet.

Vid tiden för första världskriget räknades Krogh av många som Norges ledande marxist. Och när Arbeiderpartiet 1919 anslöt sig till det nybildade Komintern var han en av eldsjälarna. Under några år representerade han partiet i stortinget men tog med sig sitt mandat över till det nybildade lilla kommunistpartiet när Arbeiderpartiet bröt med Moskva 1923. Han förlorade emellertid snart sin stortingsplats i och med kommunistpartiets nederlag i valet 1927, ett val då Arbeiderpartiet samtidigt firade en av sina största triumfer. Besviken över valfiaskot

återgick Krogh till sitt gamla parti där han hankade sig fram genom 30-talet på diverse blygsammare journalistiska uppdrag.(76)

Som marxistisk fixstjärna för unga revolutionärer var Krogh sedan länge utslocknad när han åren före kriget gled fram som halv-alkoholiserad bohem. Efter den 9 april syntes han gärna i kretsen av tyska officerare och NS-folk i Oslos uteliv som den skrävlande "von Krogh", som visste det mesta om de flesta. Som uppgiftslämnare om förhållandena i arbetarrörelsen blev han snabbt till nytta för landets nya herrar.

Även kamraten Eugène Olaussen hade sedan lång tid tillbaka vänt kommunismen ryggen, tjusad av Fritjof Nansens nationella rörelse, för att under 30-talet bli en närmast fanatisk – och alkoholiserad – anhängare av Quisling och NS.(77)

Nu mötte Krogh – från bordets nazisida – sina forna kamrater från arbetarrörelsen. Det var bara en fråga om månader innan de alla satt på samma sida.

Flyg kände inte till detaljerna i det norska spelet. Men han visste att den norska arbetarrörelsen i stort sett var intakt, att ledande socialdemokrater flytt och att vänsterkrafterna försökte vinna mark, och det med viss framgång utan att tyskarna ingrep. Inte heller var aktörerna okända för honom. Krogh och Olaussen var förstås mycket bekanta namn från ungdomsåren. Även Olaussens norske kamrat på Flygs första ungdomskongress, Albin Eines, hade tagit plats i NS-leden. Men de hade sedan länge valt andra vägar än Flyg. Håkon Meyer, däremot, var i högsta grad en politisk själsfrände och kamrat.

Flyg hade mött honom första gången vid en ungdomskongress i Oslo 1921 och därpå haft nära kontakt med honom ett flertal gånger genom sitt politiska liv. Som exempel hade Meyer i ett förtroligt brev hösten -36 bett om Flygs hjälp med försvaret av Trotskij mot anklagelserna i den första Moskvaprocessen. Kunde Flyg kanske få den radikale socialdemokraten Georg Branting att ingå i den internationella kommission som skulle undersöka anklagelserna?(78)

De norska meningsfrändernas inriktning stärkte Flygs övertygelse. Och utan invändningar i sak från de församlade socialisterna kunde Flyg lansera den nya linjen med all den politiska adrenalin han kunde uppåda när det gällde.

Efter partiledningens julmöte gjorde Folkets Dagblad dag efter dag glasklart att Socialistiska partiet var kraften som ville en aktiv svensk samverkan med Hitlers nya europaimperium. Ja, hela den valagitation som Folkets Dagblad inledde efter mötet vinklades in på Flygs tankegång. Genom att rösta för socialisterna "röstar man för en ny regim i Sverige, som utan medansvar för det förflutna är beredd till samverkan i det nya Europa under hävdandet av vårt lands oberoende och självstyrelse".(79) Därmed inleddes det offentliga politiska självmord som satte punkt för Socialistiska partiets roll i svensk arbetarrörelse.

Ärlig vilja

Det var ett redan sönderkört och mycket isolerat parti som i juli inledde kampanjen inför höstens val. Jämfört med andrakammarvalet fyra år tidigare var organisationen bara en skugga av vad den representerat. Formellt innehöll medlemsmatriklarna ännu några tusen medlemmar, men leden av aktivister var trådtunna.(80) Endast på en handfull orter fanns ännu kommuner med stabil verksamhet. Resurserna för att överhuvudtaget delta i valrörelsen var närmast obefintliga och kandidater anmälades endast till en tredjedel av landets valkretsar. Det politiska klimatet, med Hitlers triumfer, gynnade knappast heller några upproriska röster från socialisternas håll. Arbetarsverige klamrade sig hukande fast vid det minimum av stabilitet som samlingen kring Per Albin tycktes utgöra.

Om få hade uppmärksammat innebörden av Flygs ord i Folkets Dagblad om samarbete med Tyskland, var det svårt att undgå dem i augusti. När Flyg talade vid den urtima riksdagen första veckan i augusti kunde ingen missförstå hans formuleringar.

- Oavsett vad vi anser ligger vi i den del av Europa som anses tillhöra det tyska livsrummet.
- Vår uppgift är att i frivillig samverkan hävda svenska folkets intressen.
- Endast den som förmår att vinna respekt och förtroende för sin ärliga vilja, kan göra sig gällande i tidens process.
- Sverige är ej blott ett litet land – det är även ett land som har något att erbjuda, som kan göra en betydelsefull insats.(81)

Det gällde alltså inte bara att med revolvren mot tinningen tvingas till eftergifter. Det gällde tvärtom att självmant, frivilligt och med ”ärlig vilja” göra en ”betydelsefull insats” med vad Sverige hade att ”erbjuda” nazisternas europeiska nyordning.

- Vi må vilja det eller ej, utvecklingens hjul låter ej stoppa sig av människors eller folks sympatier och känslöstämningar.(82)

För gamla socialister kunde detta låta som hämtat ur den marxistiska skolbok de pluggat i sin ungdoms studiecirkel. Enligt den utvecklades ju kapitalismen obönhörligen från konkurrens till monopol, från marknadsliberalism till statskapitalism och från småstater till övernationell samordning.

- För en socialist är en samorganiserad världsdel intet onormalt eller ont – det är ett led på vägen framåt, hade Flyg skrivit någon vecka tidigare med syfte på det ockuperade Europa.(83) Det låg helt i linje med föreställningen om produktivkrafterna som spränger de gamla nationsgränserna och måste utvecklas vidare på ett högre internationellt plan. Likaså hade han understrukt att en sådan internationell samordning bara kunde bli livskraftig ”om de olika folkens nationella särart och självstyre icke förkvävs”.

Men detta självstyre hade just i verkligheten förkvävts under framrullande nazistiska invasionstrupper. ”Tidens process” blev i Flygs mun bara en anspråksfull omskrivning för Hitlers invasioner och ”Utvecklingens hjul” för de tyska tanksens. Den mekaniska framställningen av marxismen tjänade endast till att rättfärdiga Nazitysklands expansion.

Ingen av de närvarande riksdagsledamöterna kunde heller misstolka hotfullheten i de ord Flyg fällde under dessa dagar när ockupationssnaran kunde dras åt kring landet vilket ögonblick som helst.

- Regeringen har att snarast förstå att dess tid är ute. En ny tid kräver nya friska män vid landets roder.(84)

Kanske hade Flyg föreställt sig att timmen var slagen, att han, som brevfloden i mars hade antytt, kunde göra ett genombrott i den nationella opinionen. Det var i sådana fall en grov felkalkylering. Reaktionen från motståndarna lät förstås inte vänta på sig. Flyg hade till sist ”kastat masken”. Belackarnas anklagelser genom alla år hade slutligen visat sig vara riktiga. Utan politisk förklädning ståtade han där: Nils Flyg, nazisten! ”Det bedrövliga i kapitlet Flyg”, skrev socialdemokratiska informationsbyrån, ”är att denne uppenbare nazist ännu lurar en och annan arbetare som av gammalt tillhör hans parti”.(85) Inför den våldsamma kanonaden stod det bräckliga partiet helt försvarslöst. Flygs ord fanns där svart på vitt, dagen efter dag i Folkets Dagblad.

Flyg undgick inte att själv skakas av anklagelserna och noterade till Elsa om ”örfilsdag i tidningarna” och den ”skandal” han ställt till med.(86) I Folkets Dagblad tvingades han till och med stämma ned tonen något och gång på gång understryka att han inte var anhängare av

Sveriges anslutning till diktaturläget. Talet i riksdagen var bara ”ett uttryck för många dagars och sömnlösa natters tankar om Sveriges ohyggligt allvarliga läge” och om vad som krävdes för att ”rädda vår självstyrelse, vår kultur, våra sociala och ekonomiska landvinningar”.(87) Svenska folket fick därför ”icke skruda sig i nationalsocialismens bruna skjorta, stalinismens stövlar eller med fascismens emblem” utan måste ”finna sin egen form med vilken det kan träda det nya Europa till mötes”.(88) Vari denna ”form” skulle bestå försvann i ett oklart töcken som fick pressgrannen GHT att utbrista: ”Flygs politiska metamorfoser blir mer och mer äventyrliga. Det är lönlöst att längre efterforska hans politiska hemorts rätt”.(89)

Men oklarheten var avsiktlig. Den var ämnad att tolkas på olika sätt beroende på lyssnarens politiska bakgrund. Medan den socialistiska åhöraren skulle tänka sig någon sorts arbetarstyre skulle hos den borgerliga frammanas bilden av någon specifik ursvensk samhällsordning. På just sådana ultranationella tankegångar byggde stora delar av de pronazistiska rörelserna i Europa. De såg sällan sig själva som utlöpare av den tyska nazismen eller italienska fascismen utan som formen för den egna befolkningens nationella uppvaknande. Under dessa dagar då alla krafter i Europa hukade för Hitler var det inte bara socialisterna utan även kommunistpartierna och socialdemokratin som använde sig av greppet. Man sade sig kämpa för en ren svensk ordning, eller en dansk eller fransk, för att inte riskera anklagelsen om att vilja importera något ryskt eller tyskt system.

Men genom flirten med den ultranationella opinionen skilde sig Flyg faktiskt från sina meningsfränder i Norge. Meyer och Fackoppositionen talade vid denna tid ännu främst i klasstermer och om ett norskt arbetarstyre. När Flyg under tryck från (s)-kanonaden tvingades besvara frågan om hur den ”nya formen” skulle se ut och vilka de ”nya männen vid rodret” kunde tänkas vara, blev svaret ganska häpnadsväckande för det socialistiska partifolket. Här fanns inte en antydning om arbetarpolitik eller socialism.

Som utrikesminister ville Flyg även i fortsättningen se den tyskanpassade Günther. Som finansminister ”en kraftkarl med sinne för praktisk ekonomi” och som justitieminister ”en klok jurist” som kunde ”återupprätta förtroendet för rättsväsendet”. Socialministern kunde gärna hämtas från fackföreningsrörelsen och jordbruksministern borde vara ”en riktigt klok arbetande bonde, ingen kohandlare”. Försvarsministern skulle vara en ”sakkunnig, ej ickekompetent partifigur” som kunde ”rensa upp i den högsta militära apparaten”. Men partikulören då? frågade Flyg retoriskt och svarade själv. ”Helst ingen dylik kulör alls”.(90)

Orsaken till att Flygs ministerlista så närmast parodiskt undvek allt politiskt innehåll ger intryck av taktiskt spel. Det var under dessa dagar i mitten av augusti som ryktena om hemliga ministerlistor cirkulerade flitigt i huvudstaden. Känslan av något omedelbart förestående – ockupation eller regimskifte – var stark.(91) Något som inte minst uttrycktes av Flygs varningsord till den socialdemokratiska pressansvarig som avkrävt honom svar i regeringsfrågan: ”Om hr informationschefen kommer åter – försök då att ta en litet lugnare ton. Ty ett hyfsat uppträdande hos en människa som befinner sig i sitt politiska livs kvällsstund kan alltid ha sitt värde när solen går upp.”(92)

Även om många av socialisternas veteraner som vanligt bara slöt leden hårdare och försökte tolka sin ordförande till det bästa, rann kraften ur varje försök till mobilisering inför valet. Beslutet att, till skillnad från 1936, inte låta Socialistiska partiet framträda i radio var också ett hårt bakslag. Men vad värre var, insamlingskampanjen för partiets viktigaste verktyg, dagstidningen, förlamades.

På väg mot krasch

Folkets Dagblad hade alltid kämpat för sin överlevnad. Efter partisprängningen -29 kunde tidningen bara räddas genom Kilboms Kreugerlån. Den ständiga jakten på nya kreditgivare

låg som en daglig mara över tidningsledningen vars personliga ekonomier var ohjälpligt intrasslade i den växande härvan av växlar och skuldförbindelser. Flygs personliga dagböcker genom åren innehåller nästan ingenting annat än de ständiga noteringarna om snabba lån och ekonomiska transaktioner.

- Elsa! Allt är åt helsicke! Idag har vi ej lyckats klara personalen.(93)
- Dagen har varit sällsynt snärjig, men kraschen är för stunden avvärd.(94)
- Måste vara hemma senast onsdag, annars får August nervkris igen.(95)

Nödropsen av den typen på små hastigt nedskrivna lappar till Elsa blir alltfler.

Ljuset i mörkret var de upppoffrande insatserna från läsare och partimedlemmar som skänkte stora summor i de ständigt återkommande stödsamlingarna. Men tidningsföretaget med sitt hundratal anställda från tryckeri till redaktion, slukade bara mer och annonsmarknaden var hård, i synnerhet för blad med röd partifärg.

Krigsutbrottet medförde inte oväntat ökade ekonomiska bekymmer, trots den tillfälliga upplageökningen.(96) Dyrare distribution och minskande annonsintäkter tillsammans med ransoneringens bördor och inkallelserna undergrävde ytterligare den redan så ostadiga byggnaden. Kombinationen med partiets ökande isolering och sönderfall var förstås ödesdiger.

Redan före krigsutbrottet hade det ekonomiska läget blivit så svårt att partiledningen i sin jakt på inkomstkällor grep efter varje halmstrå. Försommaren -39 upprättades en särskild ”elitorganisation” med syftet att samla de mest offervilliga partimedlemmarna till ökade ekonomiska insatser.(97) Samtidigt uppdrogs åt Anton Nilsson att dra igång vad man hoppades skulle bli en lönsam handel med kaffe.(98) Idén väckte sådan entusiasm att partisekreteraren Hilmer Sylvin flyttades från partiexpeditionen för att helt ägna sig åt kaffeaffärerna.(99) Tidpunkten var emellertid illa vald. Med krigsutbrottet följde importsvårigheter och kafferansonering.

Under hösten -39 tvingades partiet upphöra med utgivningen av den teoretiska tidskriften Socialistisk Tidskrift och i november hotades tryckeriaktiebolaget Politiken av konkurs. Att Flyg under dessa dagar befann sig i en ekonomisk mardröm demonstrerades inte minst av att han under sittande sammanträde med personalen om det desperata löneläget sopade till en av journalisterna och utslöts ur Stockholms journalistförening.(100) Stridigheterna med Ströms anhängare i Göteborg medförde stora skulder vad gällde medlemsavgifter från Göteborgskommunen.(101) Under våren -40 tvingades Arvid Olsson redovisa inför arbetsutskottet att medlemsintäkterna, som legat relativt stabila sedan 1938, sjunkit under årets andra kvartal.(102) Samtidigt hade elitorganisationens inbetalningar ”slagits sönder” av de ständiga insamlingarna till Folkets Dagblad. Olsson oroade sig för den stundande valkampanjen: ”Uttaxering och insamlingar till valrörelsen har gått bra i landsorten, men nu går de pengarna till Folkets Dagblad”.(103)

Ett par dagar efter Arvid Olssons redovisning hade en ny larmsignal ljudit över Folkets Dagblads spalter. I konkurrens med rubriker om Bryssels fall och tryckfrihetsdomen mot Ture Nermans Trots Allt? väddade tidningen desperat till läsarna: ”Under de första dagarna av nästa vecka måste vi ha tiotusen kronor”.(104) Kvällen före AU-mötet hade kretsstyrelserna i Stockholm informerats om det ekonomiska nödläget. Sven-Otto Eriksson från ungdomsförbundet kunde inte bidra till att göra läget ljusare: ”Vi har svårt att klara oss nu. De flesta av våra medlemmar är inkallade”. Förbundets årliga stora ungdomsläger i Lindesberg och andra stora fester fick avlysas ”på grund av bensinbrist och inkallelserna”. Flygs närmast förtvivlade maning att ”hålla tidningen” till varje pris, avbryts av protokollets lakoniska: ”På grund av mörkläggning måste sammanträdet därefter avslutas”.(105)

Bågen hade länge varit spänd till det yttersta. ”Ilkampanjen” för Folkets Dagblad sprakade till som ett tomtebloss. Dagarna blev till veckor och de första glädjande insamlingsrapporterna avlöstes av varningsord om ”för långsam takt?” Vid juni månads ingång hade insamlingsresultatet ännu inte segat sig upp till tretusenstreck. Och bortom de svarta rubrikerna om Dunkerques fall, Norges kapitulation och slaget om Paris bleknade ilkampanjen bort i allt mindre notiser för att helt försvinna i juli grönskan, en bra bit under halva målsättningen.(106)

Den centrala partiapparaten knakade. I april lämnade Axel Lenndin sitt uppdrag i arbetsutskottet för att istället ägna sig åt ”förvärvsarbetet”. I juli avsåg Sven-Otto Eriksson uppdraget som ungdomsförbundets sekreterare. ”Man kan inte leva av ingenting”, kommenterade en AU-ledamot.(107)

Mot slutet av månaden startade med buller och bång ilkampanj nummer två, denna gång för valfonden. Återigen skulle tiotusen kronor samlas in, men nu på tre veckor. Distriktens ordföranden ansvarade personligen för att ”fullgöra AU:s krav”. Och liksom i maj nystartade kampanjen med glädjande rapporter från entusiastiska distriktskonferenser. Från Folkets Dagblads bolagsstämma rapporterades samtidigt om en enig och okuvlig stridsvilja: ”Tydligare än någonsin fick man klart för sig att tidningen ska leva och göra sin goda insats i svensk politik i fortsättningen”.(108)

Men det var som att ropa i öknen. När insamlingstiden egentligen var ute, i mitten av augusti, hade det sammanlagda resultatet ännu inte nått upp till åttahundra kronor. Det var just under dessa ömtåliga veckor, när det tvekande och oroliga partifolket skulle ställas på stridsfot som Flyg i riksdagen lanserade den nya linjen och partiet formligen dränktes av nazianklagelserna. Till den politiska förslamningen kom en ny tung ekonomisk smäll.

Affären Graffman

Liksom i februari hade Folkets Dagblad i juli utnyttjats som läcka av missnöjda militära kretsar. Missnöjet riktade sig denna gång mot påstådda oegentligheter vid Sveriges köp av några italienska jagare i december -39. En före detta mariningenjör Graffman hade fått försvarsministerns uppdrag att köpa in krigsmateriel för flottans räkning i Italien. Graffman införskaffade fyra jagare som emellertid kapades av brittena vid färden till Sverige. I Folkets Dagblad fick en anonym marinofficer framföra beskyllningen att Graffman skulle ha varit införstådd med brittenas planer och nu höll sig undan med hjälp av engelska beskickningen i Rom och med en rundlig provision på fickan.(109)

Det aktuella numret av tidningen belades omedelbart med kvarstad av justitieministern. Kriminalkonstaplar invaderade redaktions- och tryckerilokalerna för att lägga vantarna på alla exemplar man kunde finna. Samtidigt åtalades Flyg som ansvarig utgivare av justitiekanslern för grovt förtal.

– Våra läsare bör uppmärksamma attacken mot Folkets Dagblad, skrev Flyg. Det kan vara första försöket att stoppa vår tidning i valrörelsen.(110)

Försvarsminister Per Edvin Sköld kunde i riksdagen bemöta Folkets Dagblads anklagelser så övertygande att även Flyg tvingades medge att ministerns anförande ”i viss mån skapade klarhet i jagaraffären”. (111) Flyg grämde sig också senare inför Elsa att han inte hade ”granskat jagarartikeln grundligt före införandet”, då hade påföljderna kunnat undvikas.(112)

Men skadan för Folkets Dagblads räkning var redan skedd. Graffman krävde 15 000 kronor i skadestånd – en svindlande summa – och JK krävde fängelse för Flyg. Domen avkunnades strax före valet och löd på fällande.

Allt förlorat

Det gamla Europa var borta och blitzen mullrade över det belägrade brittiska öriket. I öster befäste Stalin sitt välde med metoder fjärran från 1917 års visioner. Som en bekräftelse på att en tid var slut nåddes Folkets Dagblads trogna läsare den 22 augusti 1940 av budskapet: ”GPU:s långa arm har nått Trotskij? – Döende efter överfall i sin bostad i Mexiko”.(113)

Så var de alla borta, kommunisterna som, i Flygs och de oberoende socialisternas föreställningsvärld, representerat en annan socialism än den nya tsarens regim i Moskva, bolsjevikerna från Lenins tid som aldrig krökte rygg eller gav vika. Med bilden av den mördade revolutionsledaren över förstasidan gick också Folkets Dagblad i graven. Mellan valmöten och rättegångsförhandlingar hade Flyg frenetiskt jagat sina finansiella kontakter för att få pressarna att rulla ännu några varv och rädda utgivningen ännu en tid. Insamlingen hade klättrat med ett par tusen bara senaste veckan. Kanske kunde han åter, för vilken gång i ordningen, ge August Andersson det förlösande beskedet. Kanske kunde han än en gång krafsa ner några rader till Elsa om att krisen till sist avväjts. Men dagboksbladens siffror blir allt glesare. Pengar till löner, papper och distribution var ohjälpligt slut. Den stora tryckhallen på Torsgatan i Stockholm tystnade. Den socialistiska vänsterns ledande dagstidning, startad av oppositionen inom socialdemokratin ett kvartssekel tidigare, var borta.(114)

Isolerat av angreppen om nazism, förlamat av politiskt missmod och med en sammanstörtad partiapparat var allt egentligen redan över. Även om Folkets Dagblad mot slutet krampaktigt manat: ”Vårt fria och självständiga parti måste rycka framåt i detta val” , måste Flyg ha insett vad som väntade.(115) Hans uppmaning till Elsa att rösta även åt honom, uttryckte känslan av djupaste förödmjukelse: ”Sänder för säkerhets skull valsedel som jag hoppas Du överlämnar. Vill ej gärna se kräken vid vallokalen.”(116)

När röstsiffrorna räknades samman efter valdagen stod det klart att en period inom arbetarrörelsens vänster var över. Som rival av någon betydelse om inflytandet över arbetarväljarna var Socialistiska partiet ett avslutat kapitel. Fyra år tidigare hade socialisterna med sina drygt 127 000 röster, i flera distrikt upp mot var femte arbetarväljare, varit den starkaste kraften till vänster om socialdemokratin. Nu stannade siffrorna på obetydliga 18 000. Det representerade det dittills största och snabbaste parlamentariska sammanbrottet i svensk politik. Alternativen på arbetarsidan hade reducerats till två; socialdemokratin och kommunisterna.

Här borde historien förbarmat sig och satt punkt. Flyg och hans socialister stod vid vägs ände. Deras rörelses politiska kraft var, som Spångberg förutspått tre år tidigare, förbrukad. Deras framtidsperspektiv krossat. Men de hade kämpat sig igenom så mycket, upplevt svidande bakslag för att därpå sega sig upp på nytt, fått förhoppningar och drömmar släckta men åter lyckats tända dem. De såg sig själva som det medvetna uttrycket för en historisk process där enskilda individer kan tappa taget och gå under men där partiet, som den objektiva nödvändighetens röst, måste bestå. Det löfte de i sin ungdom givit varandra, ”att icke kapitulera, icke kompromissa – att slåss till seger eller nederlag”, band dem samman i ett brödraskap som inte kände någon annan utväg än att streta vidare. Med Folkets Dagblads sista ord i öronen, ”Skam över den som sviker” försökte de skrapa ihop resterna av sitt politiska livsverk.(117)

14. Steget över

Det sakförhållandet att kampen mot storfinansens föres under fanor som icke är våra, av soldater som är besjälade av en annan ideologi än den som är vår, det sakförhållandet att storfinansens aggressivaste motståndare med vapen i hand idag framförallt är tredje rikets, det nazistiska Tysklands trupper, förändrar icke

en socialists inställning till storfinansen ... den som vill kalla sig socialist, den som vill på allvar känna sig som medlem av vårt parti måste förstå att i den striden står inte ett socialistiskt parti neutralt, i den striden har vi att ta position mot storfinansen ... Och vi har att önska: måtte de vapen som riktar sig mot storfinansens välde i Europa och i en morgondag i Amerika snarast möjligt krönas med seger.

Nils Flyg på socialistiska partiets kongress november 1941 (1)

Han var fyrtionio år och borde ha stått vid livets höjdpunkt. Han hade arbetat oavbrutet sedan femton års ålder, ja oftast slitit mer än han uthärdat, och kunde ha skapat en trygg grund för sig själv och Elsa. Barnen var nästan vuxna, pojken Olle hade fyllt tjugo och låg inkallad. Sonja var femton och skulle snart gå ut skolan. I den rymliga Tomtebovillan hade han både kunnat se tillbaka med tillfredsställelse och framtiden an med tillförsikt. Hans begåvning och erfarenhet borde med lätthet ha fört honom upp i högre samhällssfärer – eller in i den stora Rörelsens mjuka famn om han följt Kilbom och många av de gamla kamraterna.

Istället trampade han runt i ruinerna av sitt liv. Han hade förlorat det han kämpat för och drömt om genom trettiofem hetsiga år; förebilder, kamrater, åhörarmassor, väljarskaror och – tidningen, det ord som skulle tjäna honom, den röst utan vilken han var ingen.

Hela den politiska plattform han erövat var borta. Riksdagsman, chefredaktör, ledare för ett parti med folklig förankring...

Han hade aldrig kunnat förverkliga sin ungdoms löften till Elsa om den trygga familjelyckan. Resorna, mötena och bortavaron från hemmet hade blivit hans – och Elsas – vardag, liksom de små kuverten med en femma här och en tia där för att klara hushållskassan också nästa dag. Lönen för åren av uppoffringar, för allt som Elsa och familjen tvingats försaka, var Folkets Dagblads hotande konkurs, det skyhöga skadeståndet åt Graffman och fängelse. Konsekvenserna för familjen var oöverskådliga. Tomtebo var in-tecknat över skorstenen, för partiets skull. Hans personliga ekonomi – och därmed Elsas – var ohjälpligt sammantvinnad med tidningens och skulle följa den i djupet.

Istället för livets höjdpunkt stod Flyg inför en avgrund. Att den öppnade sig för honom personligen under dagar när hela den gamla europeiska ordningen störtade samman tycktes bara logiskt. Hans liv hade varit ett med politiken. Det europeiska sammanbrottet, ockupationshotet mot Sverige och kraschen för hans eget verk var bara olika uttryck för de ödestimmar som ryckte an, för de världshistoriska omvälvningar som stundade. Ingenting gammalt och invariant skulle bestå, allt löst och fast kastas omkring av stormen. Men i sönderfallet och kaoset betydde gamla välj arkårer och styrkeförhållanden litet. Det var hans tröst. Det gällde bara att ta sig igenom smutsen och sörjan utan rädsla för att söla ner sig, men stadigt hålla målet i sikte genom allt elände som väntade med de gamla orden ringande i bakhuvudet: ”En har du dock alltid kvar, och står själv du, fast ensam, manligt rak, kamrat då är vägen klar...”(2)

Trots Flygs besvärjelser om den ”sjunkande Per Albinskutan” och socialdemokratins ”kvällsstund” hade valet inneburit den största (s)-segern någonsin. Med över tvåhundra tusen nya väljare erövrade partiet en egen majoritet på 53 procent av valmanskåren. Bakom Per Albin, landsfadern, stod en tät arbetaropinion. Men även Linderots kommunister, dessa ”Stalins sorkar”, som Flyg kunde kalla dem, hade mot alla odds gått framåt. Reaktionen mot deras ställningstagande i Finlandsfrågan blåste över, transportförbud, razzior och förföljelse hade inte knäckt dem. Istället vann partiet omkring femtusén nya arbetarröster, bland dem med säkerhet många gamla socialistväljare.(3)

Ingen bortförklaring

När socialisternas arbetsutskott möttes veckan efter valkraschen gjorde Flyg inga försök att bortförklara det inträffade. Visst hade det egna lilla partiets knappa resurser spelat roll för valutgången, men vad det ytterst handlade om ”var att inregistrera ett nederlag av politisk karaktär”.(4) Arbetarklassen hade trott på Per Albin och hoppats att en röst på honom skulle kunna vidmakthålla stats quo. Men den ”process som förestår” kommer att riktas mot just Per Albins samlingsregering. Om socialisterna bara kunde föra ”revolutionär kamp ... på djupet inom arbetarleden och de rebelliska bondeleden” hade partiet trots allt goda förutsättningar att göra sig gällande även ”på kort sikt”.

De församlade AU-ledamöterna tycktes inte ha något att invända. Herman Johansson rapporterade från Stockholm att medlemmarna ”erkänt nederlaget” men att ingen enda ”på något vis tappat humöret”. Gustaf Granath från ungdomsförbundet fyllde i att deras valvaka varit bra och att de unga beslutat ”hugga i på nytt”. Inte ens Landén, som borde ha haft en del att säga om den förda politiken, lät notera någon avvikande mening.(5)

Annat blev det när partiets hela centralkommittéstrålade samman första veckan i oktober. De kritiska inläggen var många.(6)

– Även på sådana platser där vi verkligen nått ut med propagandan har vi fått stryk. Nazi-stämpeln vi fått på oss är en av orsakerna, menade Paul Almén som ansåg att partilinjens varit obegriplig för den stora massan. ”Inte ens våra egna kamrater kunde förstå och följa med”. Folk menar, hävdade Almén i en genomskinlig omskrivning av sina egna dubier, att ”om vi accepterar tyskarna som segrare och är beredda att samverka med ‘morgondagens herrar i det nya Europa’ så har vi sagt A. Och de anser att vi som en given följd måste säga B ... kapitulera för tyskarna”. Men ingen tror att ”vi med vårt förflutna kommer att tolereras av tyskarna om dessa blir herrar här i landet”.

De nya männen vid rikets roder, som Flyg efterlyst, ”tror folket och våra partivänner blir en regering under tysk ledning”. Partiets propagandister på arbetsplatserna hade inte lyckats försvara den inriktningen. Tillsammans med nazistämpeln hade linjen i Finlandsfrågan orsakat svåra problem, menade Almén. Den blev ett ”ställningstagande för den borgerliga militärapparaten” och genom det förlorade partiet stödet från de mer pacifistiskt inställda arbetarna.

Ja, enligt talaren var Finlandslinjen ensam ansvarig för att ”upp till 50 procent av vår väljarekår förlorats”.

Nils Håkansson från Borås delade de invändningar som Almén framfört som ”folkets”.

– Kan Tyskland vid sidan av sin totalitära stat, tolerera en där vi, vårt parti, har ledningen? Det finns ingen möjlighet för mig att tro det ... inget annat land har tidigare lyckats med detta.

Och han förklarade nederlaget utifrån sin egen erfarenhet:

- Vi gick ut i valkampen och slogs, men det vi slogs för trodde vi inte på själva.
- Vi gick faktiskt och trodde att den analys Flyg gjort var ett steg åt nazismen.

Johan Öberg från Hofors lade till om Finlandsfrågan:

– Vi borde inte ha glömt arbetarbödlarna av år 1918 och allierat oss med dem. Hade vi undvikit detta och intagit en försiktigare ställning så hade vi varit mycket starkare nu. Men det måste gå som det gått när Folkets Dagblad till och med i fetstil skrev att den som kämpade i Finland, den kämpade för socialismen. Här har vi den verkliga orsaken till nederlaget i valet.

Gottfrid Nyberg som i arbetsutskottet under våren talat för en probrittisk inriktning varnade denna gång mot att överge de ideologiska principerna. ”Om vi gå ifrån klasskampen så får vi ej massorna med oss”. Sven Ohlsson från Fagersta menade att detta just var vad som skett. Partiledningen ”var i färd med att riva sönder den ideologi som byggt upp socialistiska partiet”. Vad gällde Finland ansåg Ohlsson att det ”legat ett starkt svenskt kapitalistiskt intresse bakom Sveriges ställningstagande”. Han höll inte alls med Flyg om att Tyskland skulle vinna kriget och påminde om Zimmerwaldvänsterns inställning under det förra världskriget. ”Kriget skulle vinnas av arbetarmassorna, kriget pågår tills massorna säger ifrån”. Nu gällde det att bygga upp partiet ”från botten igen” för att kunna ”föra en revolutionär kamp i socialistisk anda”. Istället för applåder från nationellt håll ”vore det bättre om man stormskällt på oss och kallat oss landsförrädare, då hade jag varit nöjd”.

Flera kritiska ståndpunkter mot framförallt Finlandslinjen levererades från bland annat Ivar Larsson i Södertälje och Carl Sjöo i Ludvika. Sjöo grämde sig särskilt över att partiet genom Finlandspolitiken förlorat många syndikalisters stöd.(7)

1940 års kostym

Hur kunde Flyg bemöta den omfattande och stundtals mycket häftiga kritiken? Ja, han behövde inte göra det ensam, tvärtom. En rad av de ledande socialisterna tog omedelbart till hårdhandskarna i debatten.

– Om vi skall lyckas måste vi få slut på ‘folkets röst’ inom partiet, menade Agaton Blom som därmed angrep kritikerna för opportunist.

– Vi skall icke taga intryck av ‘folkets röst’ utan det är folket som skall taga intryck av vår röst!

Vilhelm Johansson från Göteborg ansåg att de medlemmar ”som ej trodde på oss och som genom sina tvivel motarbetade oss ... gjorde oss den största tjänsten att lämna rörelsen”.

Arvid Olsson replikerade Finlandskritikerna att socialisterna alltid understött små angripna nationers rätt att försvara sina självständighet. Det hade gällt såväl Abessinien som Österrike trots att deras regeringar vid tillfället ”inte var Guds bästa barn”. Valnederlaget fick inte påverka partiets politik. ”Mandat kan man ha, kan man mista. Parlamentarismen är inget mål för oss. Den har varit ett av medlen”.

Men medan Olsson underströk att ”vår idégrund står lika fast idag liksom förr, trots all hets” tog Uno Modin i sitt försvar av den förda linjen, bladet från munnen. Det var nödvändigt att göra ideologiska omprövningar och byta kostym. ”Alltför många uppträder i modell 1917, vad vi behöva är 1940 års modell på kostymen. Med ett ord, vi måste anpassa oss”. Modin hade ju redan långt tidigare hävdad att arbetarrörelsens internationalism visat sig svagare än den nationella samhörigheten. Även den ”borgerliga demokratin” var ”dödsdömd” varför partiet måste ”anknyta till oppositionen i andra läger” för att bli ett ”nationellt revolutionärt parti”.

Bland övriga som backade upp den förda politiken uttrycktes ”beundran” för den ”storartade” partiledningen som inte smitit ”sin väg till bra betalda arbeten” trots att de ”vid en eventuell konkurs står inför sin egen ekonomiska ruin”. De ”står kvar allesammans ... Så har det sannerligen inte varit förr”. Problemen med valkampanjen hade varit de knappa resurserna och framförallt, för sto undfallenhet från många medlemmars sida på grund av bristande skolning. Så underströk exempelvis Gustaf Larsson att han var ”fullständigt överens” med partilinjen, men varje kamrat måste ”självständigt kunna taga ställning och hålla inför alla påfrestningar”. Och Hilmer efterlyste marxistiska analyser som på ett bra sätt kunde skola medlemmarna i vad nazism och fascism representerade.(8)

Är vi bolsjeviker?

Flyg själv hade egentligen redan i sin inledning förekommit mycket av kritiken. Han hade utan krumbukter gjort klart att nederlaget var politiskt, att partiet drabbats hårt av nazi-stämpeln men också förlorat arbetarväljare på linjen i både Finlands- och Ålandsfrågan. När så Folkets Dagblad föll ”i det mest kritiska ögonblicket” fick partimedlemmarna ute i landet känslan: ”Vi existerar inte längre”. Men betydde detta att den politiska linjen var fel? I kontrast till sina vapendragares hätskhet behandlade partiledaren de kritiska CK-ledamöterna med stor respekt och förståelse. Kritiken var ”naturlig” och speglade ”verkligheten i all dess totala allvar”. Men arbetsutskottet hade fattat alla sina beslut om partiets linje enhälligt och efter diskussion. Därför måste man begära att kritikerna formulerade ett alternativ, ”någonting bättre istället”.(9)

Men alternativet uteblev och när centralkommittén gick till beslut om den politiska kursen var omröstningen snabbt avklarad – och enhällig. Även de mer kritiska ledamöterna kände sig stärkta och lugnade. Och den som återgav dem tillförsikten var partiordförande själv. Först och främst genom sitt klagörande om nazismen.

– Man har gjort gällande att vi är nazister. Och jag vill svara: tack vare att vi finns till i detta land, så skall det inte finnas plats för en nazistisk rörelse i det här landet? Vi är inga nazister ... Och något mer barockt än denna företeelse kan jag inte tänka mig!(10)

Det var andra ord än exempelvis Modins. För att inte tala om Arvid Olssons personliga deklARATION tidigare under mötet att han själv ”inte var rädd, om det bleve nödvändigt, för en Quislingrörelse. Detta under förutsättningen att den kan rädda Sverige och arbetarklassen”.

– Om kamrat Flyg hade gett oss den deklARATIONEN angående hans Påstådda orientering åt nazismen tidigare, hade mycket varit vunnit, suckade Stenqvist från Boxholm.

Flyg framstod alltså för de församlade CK-ledamöterna som mindre extrem i sin hållning än flera av de övriga partiledarna. Samtidigt underströk han att partiets vara eller inte vara stod på spel och att tiden var kort. Ja, de kunde räkna med ett perspektiv på kanske ett år innan allt skulle förändras drastiskt. Flyg jämförde läget i Sverige med det som rådde i Ryssland före revolutionen 1917, då tsardömet hade verkat så evigt men plötsligt sprängdes i luften på några dagar.

– Där fanns en massa på 80 miljoner och ett litet fåtal bolsjeviker, kanske tvåtusen ... Kom inte och säg att vi inte skulle kunna lyckas här. Här är massan 6 miljoner och vi är säkert tvåtusen, men är vi bolsjeviker? Det beror på oss själva. Vi måste beväpna oss med en hänsynslös hårdhet.(11)

Sådant tal gick rakt in i hjärtat på de gamla revolutionärerna. Visst var de bolsjeviker, stålsatta och orubbliga och utan avsikter att kapitulera eller följa minsta motståndets lag.

Även de mest kritiska ledamöterna, som Nils Håkansson i Borås, såg inget annat val än att kämpa vidare.

– Jag måste följa partiet. Nu har vi slagits så länge att vi måste fortsätta tills vi segrar eller dör.

Men han tänkte inte ta på sig Modins nya kostym utan behålla 1917 års modell.

– Det finns en sak som jag vill hålla kvar vid, och det är den gamla teorin. Gör vi inte det så kan det bara gå åt ett håll: åt helvete.

Partiet måste vidare, och i en nära, kanske mycket nära, framtid skulle frågan om makten ställas på dagordningen. Den inställningen genomsyrade alla de olika ledamöternas bedömning av läget. Om maktfrågan verkligen blev aktuell, betydde det ”intet om vi ha riksdagsmän

eller ej”, underströk Gustaf Larsson i revolutionär utomparlamentarisk anda. Vad som betydde något var om partiet då verkligen hade förmågan att ta den.(12) Förutsättningen var förstås inte bara den lilla kaderns hårdhet och medvetenhet utan att organisationen i sig byggdes ut och förstärktes. Efter sammanbrottet i september hade partisekretariatet kunnat räkna ihop cirka fyratusen återstående medlemmar i 130 lokala partikommuner.(13) Men av dessa medlemmar var, som Flyg också antytt i sitt inledningsanförande, bara 2 500 rapportklara, det vill säga hade betalat sina senaste avgifter. Och hur många bland dessa var i sin tur aktiva? Mötet fick både dystra besked om kommuner som lagts ned efter valet eller halverats och små glädjebud från sådana som återupptagit verksamheten med ett ”Nej, nu jäklar...”

Förutsättningen för partiets förmåga, för dess utbyggnad, för kaderns skolning, för rekryteringen, ja för rörelsens själva existens, kunde sammanfattas med den kritiske Öbergs ord:

– Får vi inte ut en tidning är det meningslöst att fortsätta.(14)

Vissa kretsar

Alltsedan dagen i augusti då pressarna tystnade hade Flyg jagat finansieringskällor för den fortsatta utgivningen av Folkets Dagblad. Inför arbetsutskottet i september hade han rapporterat om ständigt pågående förhandlingar med ”vissa kretsar som är intresserade av landets oberoende och därför villiga att bistå oss ekonomiskt”. Om det gamla tidningsföretaget måste sättas i konkurs skulle ”ett konsortium tillträda och nytt bolag bildas”. Finansiärerna bakom konsortiet skulle inte få påverka tidningens politiska innehåll. ”Det är självklart att det från vår sida ställts som oeftergivligt krav redaktionellt, det vill säga politiskt, oberoende”.(15) Ännu fanns emellertid inga resultat från förhandlingarna att rapportera om.

Också inför centralkommittén presenterade Flyg planerna på att återuppta utgivningen i någon ny bolagsform efter eventuell konkurs. Av protokollen framgår inte hur utförligt Flyg rapporterade och om han namngav vilka finansiärer som kunde tänkas vara intresserade. Men av diskussionen framskyntar en viss tveksamhet till projektet. (16)

– Ingen har något emot Flygs förslag, men man frågar sig om inte risken föreligger att allt ramlar samman? oroade sig Almén.

– Om Folkets Dagblad får sin ekonomi löst på det sätt Flyg framlagt, har vi garantier då för att vi kontrollerar FD?

Almén förordade istället ”en veckotidning som kan betalas av sig självt”.

Denna oro över att tappa den politiska kontrollen, om tidningen inte längre vilade direkt på partiet, tycks emellertid ha drunknat i det akuta behovet av en egen pressröst. Flyg och många av dem som kände till hur Folkets Dagblads ekonomi verkligen sett ut det senaste decenniet, visste också att finansiellt beroende inte skulle bli någon nyhet. Tidningens egna inkomster, stödet från andelsföreningen och partimedlemmarna hade aldrig ensamt kunnat säkra utgivningen. Utan de ständiga uppvaktningarna av mer eller mindre tillmötesgående finansmän hade tryckhallen tystnat för länge sedan. Men varken Kreuger, Aschberg eller Wenner-Gren hade för den sakens skull kunnat påverka innehållet i tidningens spalter.

Men vad var det för ”kretsar” som Flyg förhandlat med? I protokollen nämns inga namn. De flesta av ledamöterna hade ingen inblick i Flygs andra värld, redaktör Björks värld, och den han hade mött som riksdagsman och bland sina olika finansiella kontakter. Många av den världens namn skulle heller inte ha haft någon särskild innebörd för socialisterna. De kände

inte till de olika tysk-orienterade ”nationella”^{*} gruppernas olika kretsar. Men nu gjorde Flyg det. Och han hade haft ett par år på sig att vänja sig.

När socialisterna 1938 som vanligt motionerade i riksdagen om Sveriges utträde ur NF bedrev samtidigt olika nationella grupper en stor namninsamling för utträde. Holger Möllman-Palmgren, redaktör för Sverige Fritt som skrivit positivt frågande om Flyg vid Kilboms-splittringen -37, tog kontakt och föreslog samarbete i NF-frågan. Flyg avböjde, men isen hade brutits upp ett stycke.(17) Därpå kom de gemensamma politiska erfarenheter Flyg gjorde några månader senare med flera av de tyskorienterades spetsar inom Ålandskommittén. Umgänget fördjupades under Finlandskampanjen och i samband med det halvkonspirativa regeringstisslet sommaren -40. Exakt vilka personer Flyg diskuterade med om Folkets Dagblads framtid är okänt. Långt senare, när allt var över, namngav Herman Johansson sju personer som skulle ha ingått i Flygs ”konsortium”: direktörerna Albert Bolle i AB Elektroholm, Otto Decker i Hallbergs Guldsmeds AB, Fredrik Schéle på Osram-Elektraverken, Gotthard Wünsche i Bredenbergs samt Olof Edman plus disponent Johan Schindeler vid AB Scaub & Co och ingenjör Carl Ernfrid Carlberg. De förnekade själva varje sådant engagemang och skulle på sin höjd ha givit något enstaka bidrag till Flygs tidning, någon bara för att ”bli av med karin”.(18) I själva verket var de alla viktiga länkar i den tyskorienterade och pronazistiska miljön i Stockholm under krigsåren, i synnerhet Schéle och Carlberg.

Under ledning av dr Walter Schilling, fabrikschef på Osram-Elektraverken och ledare för det tyska nazistpartiets Ortsgrupp Stockholm, var flera Osramdirektörer aktiva i försöken att backa upp lämpliga svenska politiker. Just Schéle gjorde stora ansträngningar att sammanföra och förena de olika nationella grupperna till en gemensam organisation.(19)

OS-medaljören 1912 Carl Ernfrid Carlberg, grundare av det rasistiska Gymniska Förbundet, ledare för sällskapet Manhem och ägare till Svea Rikes förlag var en slags samlande sponsor för stora delar av den pronazistiska miljön och figurerade bakom ett flertal organisationer och tidningsprojekt. Enligt säkerhetspolisen var han starkt engagerad i försöken att säkra Folkets Dagblads utgivning just hösten 1940.(20)

En annan av Flygs nära kontakter, direktör John Weibull från Landskrona, hade bistått Flyg tidigare och var säkerligen en av de tillskyndare som åsyftades på centralkommittémötet. Samtidigt var Weibull en av Per Engdahls följeslagare inom Sveriges Nationella Förbund och den kommande utbrytningen Svensk Opposition. Han uppgavs under de första åren på 40-talet ha lagt ut nära hundratusen kronor på att söka förena det tyskorienterade lägret.(21) Ett personligt präglat brev från advokat Lars Hallström i Umeå visar i vilka kretsar Flyg nu vant rörde sig.(22) Hallström var grundare av Nationalsocialistiska Blocket på 30-talet, starkt anti-semistisk och drömde om en förening av de nationalsocialistiska krafterna. Tidigare under hösten hade Hallström och Möllman-Palmgren deltagit i ett försök att ena de olika pronazistiska krafterna och utröna möjligheterna av stöd för tidningsprojekt och enhetssträvanden.(23)

Om allt detta visste de flesta i den socialistiska centralkommittén ingenting när de avslutade sitt möte med ny enighet, nya förhoppningar och Internationalens toner på sina läppar, som så många gånger förr.

De kände ännu mindre till Flygs dunklaste hemlighet.

Tyskarna

Flygs alla dementier och upprörda förnekanden till trots fanns de där, de mest förbjudna och omöjliga av alla kontakter och förbindelser.

^{*} ”Nationell” var den beteckning de olika extremnationalistiska och pro-nazistiska grupperingarna ofta kallade sig själva. Jag har låtit benämningen stå för deras egen tolkning.

I tyska UD:s arkiv, politiska avdelningen, noterades och bokfördes det mesta med sedvanlig tysk grundlighet. Under stormen i krigets slutskede förstördes mycket men resterna är ofta obönhörliga dokument som till sist hinner upp alla försök att glömma.

Ett fåtal svenska historiker tycks på allvar ha plöjt igenom Auswärtiges Amts akter för att studera tyska kontakter i arbetarrörelsen. En var Erik Lönnroth som i slutet av 50-talet i sitt stora verk om den svenska utrikespolitikens historia också skrev om Tredje rikets försök att påverka den svenska opinionen.(24) Det är vad han fann om Flyg – förmedlat via Åke Thulstrups bok ”Med lock och pock” ett par år senare – som bildat underlag för samtliga framställningar, från universitetsuppsatser till uppslagsverk, om Flygs tyska kontakter.(25) De uppgifter som Lönnroth och Thulstrup återgav var i stort riktiga, men de gav endast en liten glimt av spelet bakom ridåerna.

Med en påminnelse i bakhuvudet att uppgifter i diplomatpost inte alltid är korrekta, att rapportören kan ha missförstått och inte sällan har skäl att överdriva betydelsen av sina kontakter, öppnar vi handlingarna om ”Nils Svante Flyg” på ”Pol VI Schweden”.(26)

Första dokumentet

Från Tyska legationen i Stockholm 1 juni 1938 till Herr von Grundherr på Auswärtiges Amts politiska avdelning vid Wilhelmstrasse i Berlin, markerat Geheim! (Hemligt).

I en fyrsidig rapport redogör legationsrådet i Stockholm, Carl von Below, för en ny politisk kontakt. Den bör ha tagits någon gång i maj -38.

”Genom förmedling av en tredje person sökte ledaren för det svenska socialistiska partiet, riksdagsledamoten och chefredaktören för Folkets Dagblad, Nils Flyg, kontakt med mig och framförde, vid en sammankomst på annan plats, följande. Flyg har de senaste åren, exempelvis under två månader i fjol somras, varit på besök i Tyskland för att studera speciella frågor som gällde Arbetsfronten och den sociala organisationen i Tredje riket..!”(27)

I fjol somras! Alltså, sommaren 1937. Hade anklagelserna i Ny Dag och norska Arbeiderbladet ändå varit sanna? Men de passuppgifter Flyg uppgav till sitt försvar stämmer. Passet finns kvar. Och sonen Olle hävdar bestämt, mer än ett halvsekel efteråt, att familjen var på bilsemester till Paris och bara övernattade ett par gånger i Tyskland. Elsas dagboksblad berättar: ”4 augusti Hotel Kaiser Berlin. 5 augusti på zoo, café Vaterland. 6 augusti till Erwitte. 7 augusti genom Ruhr till Essen, middag, bodde Grand Hotel. 8 augusti till Paris. 10 augusti till Bryssel. 11 augusti gm Holland. 12 augusti gm Tyskland till Köpenhamn. 13 augusti till Sverige.”(28)

Och Flygs egen dagbok över resan till Londonbyråns Parismöte på hösten 1937 noterar: ”29 september till Paris. 30 september Hamburg. 1 oktober Köln–Paris. 2-5 oktober Paris. 6 oktober Brüssel. 7 oktober Köln.”(29)

Mellan de båda resorna och omedelbart efter den sista finns endast anteckningar om möten och ekonomiska transaktioner i Sverige.

Drog Flyg helt enkelt en vals för von Below och använde de falska anklagelserna om Tysklandsresan för att komma på talefot med de tyska myndigheterna? (Anklagelserna från Johan Vogt kom ju långt före von Belows rapport och kan alltså inte ha varit resultat av denna). Ja, om von Bulow rapporterat Flygs begäran korrekt hade Flyg uppenbarligen piffat upp det hela. Ett par dagars familj esemester hade blivit två månaders studier av den nya tyska samhällsordningen.

Rapporten fortsätter:

”... Hittills hade han vid dessa besök varit tvingad att förlita sig på tillfälliga bekantskapers möjligheter att lämna information. Därför skulle han vara väldigt tacksam om han från tysk sida fick möjlighet att kontakta inflytelserika personer på en resa som är planerad om 14 dagar. Speciellt var han intresserad av Arbetsfrontens organisation, Arbetstjänsten, småorter och uppbyggnaden av en kommunal förvaltning i en medelstor tysk stad, om möjligt inte större än en halv miljon invånare ...”(30)

Enligt Flyg kunde det bli nödvändigt att skjuta upp studieresan till hösten men han hoppades att det inte skulle möta några hinder.

I en personteckning över den nya kontakten redogör von Below för Flygs historia inom socialdemokratin och Komintern, splittringen 1929 och försöket att upprätthålla, vad legationsrådet kallar, ett ”oberoende socialistiskt parti”. Flyg rapporteras hårt angripa den härskande socialdemokratin på grund av dess hänsynstagande till den svenska och internationella storfinansen samt för dess bristande omsorg om småbönder och arbetslösa arbetare liksom för dess englandsvänliga NF-politik. Och lika skarpt sägs Flyg kritisera den ”svenska sektionen av Moskvainternationalen” på grund av dess beroende av Moskva. ”Flyg själv betecknar sitt parti som nationella socialister som har tagit sig uppgiften att föra en rent svensk, neutral utrikespolitik, d v s att utträda ur folkförbundet och begränsa de utrikespolitiska aktiviteterna till samarbete med de andra nordeuropeiska länderna.”(31)

Inför von Below hade Flyg uppenbarligen överdrivit partiets medlemstal till 15 000 och Folkets Dagblads upplaga till 18 000 exemplar vardagar och 30-35 000 exemplar på söndagar.

”Trots att Flyg och hans parti för närvarande inte har någon större politisk betydelse, bildar dock hans konsekvent upprepade interpellationer i riksdagen och hans skickligt argumenterade angrepp på regeringens utrikespolitik ett ständigt irritationsmoment för den härskande socialdemokratin som fruktar ett visst avtapp av sina radikala och icke-förborgerligade element till socialistpartiet i kristiden och därför måste ta viss hänsyn till herr Flygs och hans kamraters opposition”.(32)

Flygs mycket optimistiska prognoser för socialistiska partiet tar von Below med en grov nypa salt men rekommenderar ändå försiktigt:

”I vilket fall som helst tror delegationen att ett tillmötesgående gentemot herr Flygs önskningar beträffande hans resa borde förordas, då på så sätt en möjlighet finns att väcka en ökad förståelse bland svenska arbetare för det nationalsocialistiska Tyskland.”(33)

”Strängt förtroligt”

Med anledning av Flygs nära förestående resa bad von Below om en mycket skyndsamt handläggning och tillade:

”Flyg bad också om ett samtal med ansvarige tjänsteman på utrikesdepartementets politiska avdelning varför jag vill fråga Er om Ni eventuellt vore beredda att ta emot Flyg som gör ett intelligent och fördomsfritt intryck.”(34)

Och innan det obligatoriska Heil Hitler en avslutande begäran:

”Dessutom har herr Flyg bett att hela ärendet handläggs strängt förtroligt eftersom han, ifall att det blir känt i Sverige, skulle utsättas för skarpa angrepp i pressen”.(35)

I Berlin agerade Geheimrat von Grundherr på politiska avdelningen snabbt och kontaktade Dr Hans Dräger, chefen för Nordische Verbindungsstelle, NV, på Viktoriastrasse. NV var ursprungligen en slags samorganisation för tyska föreningar som på ett eller annat sätt var inriktade på Skandinavien. Syftet var att understödja organisationer som Svensk-tyska föreningen och bedriva ”upplysningsverksamhet” om Tyskland. Hitlerväldet omvandlade NV

till ett rent specialorgan under nazistpartiet med uppgift att svara för skandinavisk propaganda och kontaktverksamhet.(36) Kunde möjligen Dräger ta sig an den svenske riksdagsmannen på ett diskret sätt? ”Naturligtvis får absolut ingenting om hans besök komma ut i pressen. Jag skulle inte heller gärna se att herr Flyg sökte upp mig på Amt. Det vore bättre om jag kunde träffa honom under lediga former över en intim frukost på Nordische Verbindungsstelle.”(37)

Dräger svarade omgående per telefon och bekräftade därpå skriftligen att han gärna tog hand om Flyg, ”att vi i det här sammanhanget skulle välja de lämpligaste formerna behöver jag inte understryka”. (38)

Men det är först i slutet av juli 1938, en och en halv månad senare, som Dräger kontaktar tyska legationen i Stockholm med ett mycket omfattande programförslag för Flygs studieresa, utarbetat av NV.(39) Flyg tycks alltså ha skjutit upp sin resa och Dräger talar om ”hösten detta år”. Det märkliga är att Flyg under tiden tycks ha tagit personlig kontakt med Dräger själv. Denne skriver nämligen: ”Jag påpekar i detta sammanhang att herr Flyg för några veckor sedan tog kontakt med mig för att få sakliga råd om hur en studieresa skulle läggas upp”.(40) Den tyska formulering Dräger använder sig av översätts kanske bäst med ”tittade in hos mig”, och antyder att Flyg under sommaren 1938 hade träffat Dräger personligen. Kunde detta ha skett någon annanstans än i Berlin? Materialet blir egentligen svaret skyldigt.

Drägers studieplan var inte av det blygsammare slaget utan levde verkligen upp till klichen om tysk grundlighet. Under rubriken ”Förslag till studier av den politiska ungdomsfostran, ledarutbildningen, den tyska ungdomslagstiftningen, den kulturella och sociala omsorgen liksom av kommunförvaltningen i Tyskland”, presenterades ett fullkomligt späckat studieprogram.

Programmet ger en bra bild av hur den tyska nationalsocialismen ville framställa sig som en genomorganiserad och solidarisk rörelse som verkligen tog hand om alla sina medborgare. Några exempel ur den digra studieplanen.(41)

Adolf Hitlerskolan

Ett av de sju ”uppgiftsområden” som Dräger presenterade behandlade ”Uppbyggnaden av och verksamheten inom Hitler-Jugend, som tredje uppfostringsfaktor vid sidan av föräldrar och skola”. Där skulle Flyg bland annat få besöka riksungdomsledarens hus, Hitler-Jugends kvällshem, Hitler-Jugends frivilliga lantarbetstjänst, utbildningsläger, vandrarhem, ungdomshärbärgen och hälsotjänst. Han skulle få titta in på den politiska Adolf Hitlerskolan – som stod under Hitlers ungdomsledare och tog emot elever från åttonde klass till studenten utan kostnad. Även fickpengar från föräldrarna var förbjudna för att hindra orättvisa villkor. Och han skulle få besöka Hitler-Jugends riksledarskola i Potsdam, marinledarskola i Prieros samt utbildning för statliga och politiska funktionärer. På programmet under ”uppgiftsområde ett” stod också riksyркеstävling för tyska ungdomar, lärlingsverksamhet samt praktiskt barn- och ungdomsskydd (förbud mot barnarbete, reglering av ungdomars arbete, semester osv).

Flyg skulle lotsas runt på Riksarbetstjänstens läger för män och kvinnor, till Arbetsfrontens olika kulturella evenemang och folkbildningsarbete, Kraft durch Freude och Schönheit der Arbeit med besök på tyska mönsterfabriker.

Under punkten ”Den nationalsocialistiska folkvälfärdens sociala omsorg” skulle Flyg få studera Vinterhjälpen, hem för gamla mödrar samt blivande och ammande mödrar, riksmödraskolan och brudskolor. Och under ”Nationalsocialistisk statsförvaltning” handlade det om allt mellan studium av byggnadsplaner och stadshälsoregister till ”hedersfadder verksamhet för barnrika familjer” och förortsbesök.

Vad fick Flyg ut av studieresan? Ja, genomfördes den? Lönnroth tog det bara för givet i sin historik: ”Resan kom till stånd och Flyg lärde tydligen känna bl a dr Draeger...”(42) Thulstrup stödde sig på uppgiften som därpå blev ett faktum för dem som sysslat med saken. Men Lönnroth blandade samman Drägers förberedelser med själva studieresan. Det finns emellertid ingenting som tyder på att studieresan genomfördes, varken i arkivhandlingarna, dagböckerna eller i uppgifter från Flygs anhöriga. Flygs pass från perioden saknas. I fickdagböckerna finns inga noteringar från Tyskland. Däremot kan Drägers formulering vorge-sprochen tyda på att Flyg besökte Berlin redan i mitten av juli, innan förslaget om studieresan utarbetats. Men inga dagboksanteckningar, polis-PM eller annat kan bekräfta det. Förutom kanske en senare pusselbit.

Vad tänkte Flyg när han den gången, en vårdag i maj, tog sin kontakt med von Below? Vad rörde sig i hans huvud när han flängde mellan möten i socialisternas målarklubb och partiföreningarna i Högalid och Gröndal där han talade under rubriken ”Folkvälde och kämpande demokrati eller ämbetsmannavälde och nazism”, den mörknande våren efter Anschluss och Elsas olycka.(43) Han måste ha mött von Below under just någon av de dagar när Sudetkrisen skärptes och Folkets Dagblad bytte slagord på förstasidan. Vilket var hans syfte? ”Tydligen var det tidningens allt sämre ekonomi som föranledde Flyg att på våren 1938 begära pekuniärt stöd hos tyska legationen”, skrev Thulstrup.(44) Och våren -38 var, som vi sett, både tidningens och Flygs ekonomi i ett desperat läge. Men i dokumenten finns ingenting om pengar, bara förslaget om resan.

Var det så att Flyg helt enkelt ville se med egna ögon? Hur var situationen i Tyskland? Var tyskarna beredda på krig? Hur hård var diktaturen – och vad hade nationalsocialisterna åstadkommit? I Sovjetunionen – som hans parti ännu officiellt försvarade – ekade skottsälvorna just bort efter avrättningarna av Bucharin och de sista stora från Lenins dagar. Och vidden av Stalinterrorn trotsade de värsta mardrömmar. Var den nazityska verkligheten värre?

Började han helt enkelt inom sig ompröva sin gamla världsbild och sina gamla värderingar eller sonderade han bara terrängen inför en kommande hänsynslöst skrupelfri påstötning?

Oavsett skälet var emellertid det första steget taget och eventuella förbehåll från tyska legationens sida brutna. Medan tusentals av hans anhängare samlades mot ”nazismen – kulturens och frihetens förbannelse” vid ett stort protestmöte på söder i Stockholm och Folkets Dagblad fasade över judedeföljelserna i Wien klev Flyg över tröskeln till fiendeland.(45)

Senhösten 1938 – efter valnederlaget och Münchenuppörelsen – gjorde Flyg en ny påstötning.

Samarbete

I politiska arkivets pressavdelning Schweden 3 under arkivnummer 1852 ligger ett brev daterat 2 december 1938 från legationssekreterare Kurt Brunhoff vid legationen i Stockholm till legationssekreterare Schlemann på tyska UD:s nyhets- och pressavdelning. Under rubriken VERTRAULICH! – förtroligt – berättar Brunhoff att ledaren för det svenska socialistpartiet och chefredaktören för Folkets Dagblad, Nils Flyg, nyligen hade sökt upp honom och berättat om ”stora svårigheter att upprätthålla tidningsdriften”.(46) Innan Brunhoff kommer till saken påminner han om Folkets Dagblads insatser för en svensk neutralitetspolitik och för Sveriges utträde ur Nationernas Förbund samt om hur ”störande” detta upplevs av den regerande socialdemokratin. Mot den bakgrunden presenterar han det ”förslag till samarbete” som Flyg sade hade framfört vid sitt besök.

Flyg skulle som vanligt i början av riksdagssessionen i januari -39 återkomma med sin motion om svenskt utträde ur NF, men ”ett samarbete med oss föreställer han sig bland annat på det viset att han i hans blad i framtiden ännu starkare än hittills kommer att förordna en utrikespolitik för Sverige som också motsvarar våra intressen.”(47) Det kunde emellertid inte ske hur som helst. Brunhoff förtydligar:

”Självfallet måste tidningens radikala hållning bibehållas, och då och då måste bladet dra i fält mot nationalsocialismen och fascismen eftersom det annars skulle sätta sitt gensvar hos den breda arbetarmassan på spel”.(48)

Jo, just så presenterar Brunhoff förslaget och tillägger. ”Ifall av tyskt intresse för ett sådant samarbete skulle han gärna i närmaste framtiden komma till Berlin för att diskutera ärendet med de ansvariga.”(49)

I utbyte mot sina politiska tjänster hoppades Flyg uppenbarligen på ekonomiskt stöd. Men det tycks inte heller denna gång ha framförts som ett uttalat förslag från Flyg själv, utan det är Brunhoff som själv drar själv slutsatsen: ”Såvitt jag kunde fastställa avser herr Flyg naturligtvis ett finansiellt stöd från tysk sida”.(50)

Brunhoff har själv många dubier. Socialistiska partiets inflytande på svensk politik bedömer han som ”nästan noll”. Och han anser det svårt att förutsäga om ”med tysk hjälp de här åsikterna kan göra sig starkare gällande i framtiden”, i synnerhet inom den ”socialdemokratiska arbetarkåren”. Ändå vill han att de ansvariga allvarligt överväger ”om vi inte på denna väg ska försöka nå kretsar i Sverige som hittills fullkomligt stått under inflytande av den socialdemokratiska och kommunistiska pressen.”(51)

Borde inte Schlemann tala med von Grundherr på politiska avdelningen som ju fick rapport av Below om fallet för ett halvår sedan? Därpå kunde kanske pressavdelningen ta ner mannen till Berlin för att skapa sig ett eget intryck av honom, föreslår Brunhoff.

Innan den avslutande hitlerhälsningen en uppgift i förbifarten:

”Jag vill slutligen nämna att Nils Flyg vid ett tidigare tillfälle var i Berlin och är bekant med Dr. Dräger”.(52)

Var det från sommaren -38 när Flyg ”tittade in”?

Tyskt tvivel

Den nionde december, en vecka efter Brunhoffs brev från Stockholm, lät Schlemann i Berlin frågan gå vidare till högre ort. Svar kom en månad senare, den 7 januari 1939. Under propagandaministeriets hakkorsörn meddelar en Dr Hesse angående samarbetet mellan Folkets Dagblad och tyska Stockholmslegationen: ”Här finns tvivel om uppriktigheten i förslaget. Jag föreslår att denna plan ej vidare fullföljs”.(53)

Fyra månader senare låg emellertid en ny förfrågan på Schlemanns bord. Kvällen den 3 maj 1939 telegraferade diplomaten prins Victor av Wied från Stockholmsdelegationen något som närmast liknade ett nödrop. ”Legationen erfar från välunderrättad källa att socialistiska partiets organ Folkets Dagblad på grund av finansiella svårigheter inom den närmaste tiden måste inställa utgivningen. Därmed bortfaller ett oppositionsorgan mot härskande socialdemokrati som under ledning av chefredaktör Flyg engagerat sig för strikt svensk neutralitetspolitik och bekämpat Folkförbundet och Sänders Englandsvänliga hållning. Avgörande datum för tidningens fortbestånd är söndagen 6 maj då två växlar förfaller”.(54)

Två dagar senare nås Stockholmslegationen av ett mycket kortfattat telegramsvar från Berlin. ”För understödsaktion till Folkets Dagblad står här inga medel till förfogande”.(55)

I sista stund lyckades Flyg rädda utgivningen på annat sätt men den nu årsgamla förbindelsen med tyska legationen upprätthölls trots misstron från Berlin.

Den 15 juli -39 skriver Brunhoff från Stockholm till Schlemann att ”herr Flyg i mitten av nästa vecka kommer med bil till Berlin och vill träffa er för ett samtal”.(56) Brunhoff närmast vädjar till Schlemann att inte avvisa den svenske kontakten. ”trots de uttalade misstankarna från andra håll”. Om Schlemann bara kunde ta sig tid för Flyg en gång och lyssna till hans åsikter och planer för tidningen ... Naturligtvis var det Schlemanns sak att besluta om och hur eventuell hjälp skulle sättas in, men Stockholmsdelegationens ”inställning härtill känner ni redan från tidigare”. Det var i själva verket en mycket tvetydig formulering, inte bara för att legationens rapporter ständigt innehållit så många förbehåll, utan också för den följande meningen: ”I synnerhet känner ni till att vi anser ett annat projekt mer värt att understödja om härför skulle finnas medel till förfogande.”(57) Brunhoff syftade på planerna att till hösten -39 starta den pronazistiska tidningen Dagsposten. Flygs socialistiska tongångar hade helt enkelt inte lika hög prioritet.

Ingenting i de tyska arkiven ger besked om resultatet av Brunhoffs framstöt. Ja, egentligen finns inte heller denna gång några dokument som visar att Flyg verkligen företog den annonserade bilresan till Berlin i juli 1939. En arkivarie vid politiska avdelningens arkiv i Bonn bekräftar att några skriftliga handlingar från besöket har man inte kunnat finna. ”Förmodligen fördes inga anteckningar eller protokoll över samtalet mellan Flyg och Schlemann”, tror hon.(58) Däremot vill hon fästa uppmärksamheten på några slängiga ord i övre vänstra hörnet av Brunhoffs brev. De är hastigt tillfogade för hand tillsammans med understrykningar i texten och noteringen ”z.d.A” – zu den Akten – ”att läggas till akten”. Krumelurerna har, menar arkivarien i Bonn, lagts till i efterhand på tyska UD i Berlin och rafsats ned av Schlemann. De lyder: ”Jag har tillbringat en kväll med Nils Flyg”.(59)

Det var sommaren -39, bara veckor före pakten mellan Hitler och Stalin, och krigsutbrottet. Lönnroth förmodade att Flygs resa innebar att ”förhandlingarna tog fart” om ekonomiskt stöd till Folkets Dagblad.(60) Men historien tog en omväg och från Berlin kom inga pengar till den som agiterade mot ”nazikommunismen”. Tyska legationen satsade på de trognare tysk-vännerna med deras Dags-postprojekt och Folkets Dagblad fick falla. Men Flygs kontakter var tagna och han var känd ända upp i Goebbles propagandaministerium. När historien åter vände på klacken skulle misstänksamheten från Berlin mot den forne svenske bolsjevikledaren vika.

Men alla dessa brev, arkivhandlingar, möten och resplaner hörde inte till den församlade socialistiska centralkommitténs värld när den analyserade sitt valnederlag och kraschen för Folkets Dagblad. Och hade någon kommit viftande med Belows brev, Drägers studieprogram eller Schlemanns noteringar skulle ingen ha trott annat än att allt var en ren och skär stalinistisk komplott.

Furugårdarna

Vintern 1940/41 var hård. De som hoppats på ett kort krig hade i vanlig ordning blivit besvikna. Det europeiska kriget var på väg ut över världen, till Nordafrikas öknar, Mellersta Östern och kanske ända till Indien. I Sverige var ransonering och beredskap sedan länge vardag. Bakom mobilisering och anpassning hårdnade statlig kontroll och maktutövning. Brev sprättades, telefoner avlyssnades och domar avkunnades. Därute, i det ockuperade Europa, drogs tumskrubarna åt. I slutet av september -40 hade tyskarna avbrutit de norska riksrådsförhandlingarna och förbjudit alla politiska partier -utom Quislings Nasjonal Samling. Mussolini hade öppnat kriget på Balkan genom att angripa Albanien och Grekland.

Omstöpningsen av Europa på segrarens villkor genomdrevs obönhörligt, medan det politiska livet paralyserades.

Paralyseringen gällde också för Flygs politiska spillra. Som ett förebud om framtida förändring kunde de kvarvarande medlemmarna emellertid snart repa en smula mod. Några veckor in på det nya året, i februari 1941, hade de åter en tidning i sin hand. Inte Folkets Dagblad, de förhandlingarna verkade dra ut i det oändliga, men väl Tidens Röst, ett fyrsidigt blad i morgontidningsformat som skulle utkomma var fjortonde dag. Och några tusen socialistiska läsare kunde åter få de invanda lösenorden i tryck. Här var revolutionära socialistiska tongångar och antimilitaristiska rubriker: ”Skall Sverige förvandlas till ett befäst fattighus?” ”Sätt ej vapnen i barnahänder! Miljoner till militärdrill i skolorna – undervisningen försämras.” Tyskland och Italien hånades som ”föregångsland” för den värntjänst som samlingsregeringen infört i skolorna. Försvarslånet angreps som ett ”tvångslån”. Målet för socialisterna var som förr, ”planhushållning och socialism”. Och socialdemokratin plus LO-ledningen kritiserades för undfallenhet mot arbetsgivarna samt utrensning av oppositionella inom fackföreningsrörelsen. (61)

Samtidigt bokade sig Flyg vidare allt djupare in bland sina ”nationella” kontakter. I december 1940 uppsnappade säkerhetspolisen några telefonsamtal om en förestående ”nazistisk konferens” på Hotell Astoria i Falun.(62) Det var Flyg som skulle möta de tre bröderna Furugård, Birger, Gunnar och Sigurd, den svenska fascismens pionjärer på 20-talet. En lokal förmåga, ingenjör Olle Heintz från Borlänge samt en sjökapten Gustaf Larsson stod för arrangemanget. De uppskickade detektivkonstaplarna hade fullt sjå att kartlägga och preparera hotellet på Åsgatan inför den stora händelsen. ”De olika lufttrummorna sammanlöpa emellertid icke förrän vid takåsen och belägna så att vid begagnande av lyssnarapparaten det vore nödvändigt att göra hål i en trumma, som leder ner till det rum, vari samtalet föres. Detta skulle knappast låta sig göras utan hotellinnehavarinnsans vetskap.”(63) Och olyckligtvis avslöjade de telefonsamtal som avlyssnats mellan arrangören Heintz och innehavarinnsan att dessa ”voro mycket goda vänner”. Till råga på eländet dök heller ingen av konferensdeltagarna upp. Flyg skulle tydligen till Hallstavik på partimöte men trots att ”landfiskals-assistent N” finkammade orten ”hade ingen sig bekant om det varit någon Flyg i Hallstavik”.(64)

I början på januari gick det dock, ur polisiär synpunkt, bättre, åtminstone något. Åter skulle Flyg träffa Furugårdarna på Heintz’ och Larssons inbjudan. Detektivkonstaplarna var diskret på plats. Att borra hål för avlyssning var ju inte aktuellt men kanske kunde något uppsnappas från korridoren eller angränsande rum? Men mötet skulle gå av stapeln på översta våningen och, rapporterade en av konstaplarna besviket, ”det fanns dock endast ett rum ledigt å hotellet och detta var beklagligt nog beläget i undre våningen”. Dessutom var ”på grund av portierlogens placering för min del rörelsefriheten ganska begränsad i hotellets våningar, om icke misstanke om min vistelses karaktär skulle uppstå.” Därmed ”återstod intet annat för oss än att i huvudsak kontrollera ifrågavarande personers förehavanden utom hotellet”. Likt förra gången började emellertid Furugårdarna ringa återbud. När de båda säkerhetspoliserna huttrande vakade vid 19.58-tåget från Stockholm fick de emellertid lön för mödan. För där kom han äntligen, redaktör Björk, eller Nils Flyg, och möttes på stationen av Heintz och Larsson. Och på spanarnas förtjusning var inte att ta miste: ”Flyg föreföll vara vid god vigör och var försedd med en stor cigarr, vilket gjorde intryck av att han möjligen skulle kunna vara grosshandlare eller dylikt. Han hälsades hjärtligt av de i förhållande till honom både kroppsligen och andligen småväxta personerna...”(65)

Men ännu ingen Furugårdare. Flyg och hans värdar fördrev tiden med en bit mat på Stads-hotellet och en av detektiverna lyckades tydligen krångla sig fram till Larssons hotellrumsdörr på Astoria innanför vilken sällskapet ”samspråkade under konsumering av ett antal groggar.

De bröto upp vid 3-tiden på söndagsmorgonen”. Först vid tvåtiden på söndagseftermiddagen anlände Birger Furugård och spaningspatrullen skakade på huvudet. ”Furugård, vilken var iklädd en gammal ljusbrun läderrock samt svart skinnmössa, gjorde icke intryck av att vara vid bästa kroppsbyggnad utan åren ha därvidlag tydligen börjat taga ut sin rätt”.

Men så kunde det historiska mötet mellan den svenska kommunismens och den svenska fascismens två pionjärer inledas. Det pågick i cirka sex timmar innan sällskapet vid åttatiden på kvällen ”tillsammans begåvo sig hem till Heintz’ moder, som skulle bjuda på mat”. Vad som sades lyckades ingen av konstaplarna snappa upp men när Heintz efteråt ringde sin fästmö i Vansbro glödde stenografstiften. ”Allt hade gått bra och förhoppningarna vore stora över konferensens resultat”. De båda spanarna antog själva att de ”stora saker” som sades vara på gång handlade om att ”här i landet frammana ett nytt parti med styrelsemedlemmar som äro väl ansedda hos höga vederbörande i Tyskland”. Heintz och Larsson hade nyligen besökt Norge, kanske inhämtade de upplysningar från tyskarna där? Dessutom hade telefonavlyssning avslöjat att den svenske hallåmannen Hillblad på Königsbergsradien sagt något om att Flyg var en ”duktig och intelligent man”. Ändå grunnade rapportörerna: ”Hur det sedan ställer sig att sammankoppla de båda ledarnaturerna Flyg och Furugård är väl ett spörsmål”. Och hur skulle det hela finansieras? Flyg hade inte ens pengar till resan utan arrangörerna hade tvingats telegrafera pengar till täckadressen vid Kungsholmstorg. Heintz’ sanitetsfirma förde, enligt den lokala polisens uppgifter en ”rätt tynande tillvaro”, å andra sidan hade fästmö i Vansbro förmögna föräldrar.

Dock, tillägger konstaplarna misstroget, ”denna källa kan väl knappast vara tillfyllest vid en eventuell propagandakampanj för att nå något större resultat... ”(66)

Långholmen

I slutet av mars 1941 var det dags för Flyg att avtjäna sitt fängelsestraff för Graffmanartikeln. Som fånge nummer 310 vid kronohäktet på Långholmen hade han två månader för sig själv och sina tankar. Två månader av ensamhet just när den långa vintern övergick i tveksam och sen vår, när den frusna jorden i vaktkonstaplarnas trädgårdar utanför gallerfönstret till sist åter kunde luckras upp.

Celldörren gick igen bakom Flyg som porten till hans eget förflutna inom arbetarrörelsen, till ett liv som var borta. Någon lön för det som varit väntade han sig inte, någon framtida lättnad hoppades han inte på.

– För mitt eget vidkommande har jag en känsla av att jag ännu inte nått botten, skrev han hem, men med samma löfte som alltid:

– På knä skall man aldrig få mig!(67)

Till sommaren skulle han fylla femtio och vädjade till Elsa att försöka avstyra alla partiupp- vaktningar.(68) Herman Johansson hade fört saken på tal och menat att det inte skulle se bra ut för partiet med ”ett försvinnande”. Men tidningens krasch, förlusten av riksdagsmandaten och partiets svåra läge hade bland annat orsakats av ”den politik för vilken jag främst är ansvarig”. Han ångrade den inte, tvärtom, men som följd ”råder faktiskt, även inom partiets egna led, en viss misstro gentemot undertecknad ... en misstro som jag begriper även om jag inte är glad åt den”. Att fira femtioårsdagen ”under sådana förhållanden blir lätt litet konstlat, ett artighetsarrangemang, och det är intet att längta efter”. Han önskade heller inte någon partipompa vid sitt utträde till friheten efter avtjänat straff ”Jag gick in stilla och diskret – det är bäst att gå ut på samma sätt.(69)

Under dagarna på Långholmen började vidden av Flygs personliga ekonomiska svårigheter bli uppenbar. Hans eget juridiska ombud talar om omedgörliga fordringsägare som vill ta bilen

och huset, om utmätning och personlig konkurs. En patetisk notering anger att värderingen av Flygs personliga böcker landat ganska lågt och att en försäljning varken skulle göra från eller till.(70) Och själv försöker han hålla modet uppe på Elsa med hopp om något ekonomiskt arrangemang som emellertid ständigt tycks ”haka upp sig”.(71) Efter ett oväntat besök i cellen lättade emellertid en liten del av de mest akuta bekymren. Den förtalade Graffman dök plötsligt upp och ”var ledsen för att jag satt där”, skrev Flyg till Elsa och berättade roat: ”Personligen ville han hellre skjuta folk än medverka till att de kom i häkte. Jag replikerade att jag hellre satt här – i varje fall tills vidare”.(72) Flyg sade sig inte ha begripit vad karln egentligen ville men Graffman tog tydligen intryck av besöket. Vid ett personligt sammanträffande med Flygs son avstod han därpå från att vidare driva in sin fordran.(73)

Svårigheterna och oron till trots blev tiden på kronohäktet ett andrum. Aldrig hade Flyg ”sett morgonens skönhet såsom jag nu gör det från mitt galler spärrade fönster”. Utelåst från den politiska vardagen fick han tid att läsa och reda ut sina egna tankar. Materiellt sett led han ingen nöd. Som tillskott till fängelsemenyn ordnade familjen med kaffe och wienerbröd från ett fik på Långholmsgatan. Och varje besökare tycktes medföra den obligatoriska fruktpåsen. ”Har inte ätit så mycket frukt sedan jag var liten grabb och snattade i Setterwalls trädgård”.(74)

Brev och besök från partifolket, familjen och vännerna sipprade in i rimlig omfattning, utan att överväldiga. Bland besökarna fanns Ture Nerman, vännen under så många år som nu stod på den motsatta politiska barrikaden.

Flygs tankar under månaderna på häktet vandrade mellan de stora politiska ödesfrågorna och de små vardagsnära. Kunde den gamla kostymen hämtas ut från tvätten där den blivit hängande? Han ville inte slita i onödan på vardagskostymen. Hur klarade sig hunden Mascha, schäfertiken som familjen anskaffat något år tidigare, nu när Elsa arbetade heltid på kristidsnämnden och huset stod tomt. ”Det går ej i längden att hon skall vara ensam hela dagarna. Hon slocknar bort så småningom. Hunden är ett utpräglat sällskapsdjur”.(75)

Till femårsminnet av Hinke Bergegrens död författade han några rader till ungdomsklubben i Stockholm att framföra vid ett jubileumsmöte. ”I trohet mot ungdomsårens idé, skrev Flyg, återupptog Hinke kampen gång på gång trots alla besvikelser, inte minst med utvecklingen i Ryssland. ”Han blev aldrig landshövding, Hinke – aldrig statsråd, aldrig generaldirektör... men han vandrade evigt ung, fram genom årens smuts och vardag tung”.(76) Att Flyg inte bara skrev om Hinke, kunde knappast döljas.

”Utvecklingens verktyg”

Politiskt försökte Flyg under dagarna i cellen – och under sömnlösa cellnätter – forma sig ett sammanhängande idésystem utifrån de senaste årens ställningstaganden och sin egen anpassning till de tyska intressena. I en flitig och kravlös korrespondens med en ung släkting som spontant tagit ställning för den brittiska sidan utvecklade Flyg sin tankekedja.(77) Visst kunde han, i likhet med den unge brevvännen, känna med de länder och folk som drabbats av kriget, överfallits och ockuperats. Personligen hyste han ingen särskild motvilja mot England eller ens mot en engelsk seger i kriget. Men ”det politiska bedömandet eller handlandet får aldrig utgå ifrån vad vi känner utan ifrån vad vi förstår”. Och då gällde det att inse att kriget inte handlade om demokrati mot diktatur. Det brittiska imperiet förslavade miljontals människor runt om i världen och hade aldrig bekymrat sig om den ”demokratiska sidan” i Spanien eller på annat håll. Samtidigt blev den parlamentariska demokratin själv alltmer diktatorisk. Nej, kriget var endast en fortsättning på det förra storkriget 1914-18 och den gamla stormaktskampen om herraväldet över den europeiska kontinenten.

För att segra i den kampen tvingades Tyskland – oavsett dess ledares ideologi och avsikter – att bryta ner de gamla nationsgränserna och samordna det europeiska produktionsmaskineriet mot den gamla härskande storfinansens vilja. Därigenom kom Tysklands krigsansträngningar att uttrycka den objektiva utvecklingens behov. Att förstå det betydde inte att ”tänka nazistiskt eller tyskt” men att inse att ”utvecklingen väljer sig förbluffande verktyg”. Utifrån den insikten gällde det för dem som levde i Sverige att ”se läget ur svensk intressesynpunkt” – inte ur någon abstrakt svenkhets utan med ”folkflertalets” intresse för ögonen. Och det intresset krävde att Sverige inte lät sig dras in i storkriget av någon missriktad föreställning om en demokratisk sida. Genom att vräka undan det gamla systemets män – som var bundna vid den forna europeiska storfinansens ordning – hade det svenska folket chansen att stå utanför kriget med ett eget styre som kunde bevara många av de friheter som uttraderades i andra länder.

Det troliga var att ett förenat Europa under tysk dominans skulle råka i konfrontation med den amerikanska storfinansens. Då skulle samtidigt möjligheterna för små nationer i utkanterna att vidmakthålla sin självständighet förbättras. För tyskarna vore ”priset att regera direkt med bajonetter alldeles för högt.”(78)

I en ”nationell samling” för att hålla Sverige utanför kriget skulle Socialistiska partiet ”genom sin förankring på djupet och sin socialistiska karaktär” garantera de arbetande folkskiktens intressen. Och därmed i framtiden – när världskampen mellan ett tyskdominerat Europa och Förenta Staterna lett till samma utmattning och revolutionära stämning som 1918 – kunna leda den ofrånkomliga socialistiska omvälvningen.(79)

En seger för det gamla brittiska imperiet kunde däremot bara bli möjlig genom ett massivt amerikanskt stöd och över ett söndertrasat Europa som kastats långt tillbaka i utvecklingen. ”Vi får uppleva ett Centraleuropa i ett värre och hopplösare tillstånd än efter freden i Versailles. Tyskland blir söndersplittrat ... det nationella oberoendet för Europas större och mindre länder kommer att bli precis så stort som det segrande Englands intressen tillåter, det vill säga det av Amerika kontrollerade England. Europa kommer att bli en amerikansk koloni”. En sådan seger för USA och kollaps för Tyskland skulle också medföra att ”den ryska statsmakten skulle tränga fram på Balkan, i Centraleuropa och försöka nå fram till världshavet över Finland och Sverige”.(80)

Denna sammanhängande syn på världsläget och framtidens förutsättningar som utformades av Flyg på Långholmen fördes ut till Partiledningen, Tidens Röst och de socialistiska förstamajtalarna. Det var Flyg som i fängelset, på Uno Modins begäran, skrev stolparna till partiets första majtal.(81) Och den tycktes utgöra den fasta utgångspunkt för en socialistisk strategi som de kvarvarande aktivisterna famlade efter. Det illustreras inte minst av att de ledande partiskribenterna och talarna förmådde klä inriktningen i egna ord, utan att bara kalkera Flygs formuleringar. Ja, uttolkare i helt olika kostym, Uno Modin i 1940 års modell och Hilmer Sylvén i sin gamla fråna 1917, tycktes inte ha några svårigheter att argumentera för den nya inriktningen. Modin kunde förstås propagera för sin ”nationella revolution” medan Hilmer Sylvén samtidigt kunde reflektera över hur första maj, ”internationalismens stora dag” av socialdemokratin förvandlats till en fosterländsk mönstring och hur ”internationalismen dör inom arbetarleden”.(82) För Socialistiska partiet var denna ”arbetarrörelsens nationella inställning ett steg bakåt” som rymde oerhörda faror – inte bara för krig utan också för att arbetarklassen blev ”spänd för det nationella åkdonet med kapitalismen på kuskbocken”. Socialisternas uppgift var just att se till att detta steg bakåt inte också kastade arbetarna in i kriget eller gav kapitalet möjlighet att monopolisera kuskbocken. Men förutsättningen för det var att socialisterna satt med på det nationella åkdonet, även om det var av sämre beskaffenhet än det internationalistiska.(83)

Både Modin och Sylvin föreställde sig att Hitler och Stortyskland befann sig på kollisionskurs med den gamla storfinansen – det var ju bland annat så nazismen sökte rättfärdiga beslagtagandet av judisk egendom i Tyskland och det ockuperade Europa. Kollisionen var uttryck för att ”den socialistiska iden lever på folkdjupet. Tillfälligt kan den av demagoger ledas in på falska vägar, men en dag bryter den fram i befriande handling”, trodde Modin.(84) Hitler tvingades, mot sin vilja, utnyttja ”marxistiska läror och krossa privatkapitalismen”, ansåg Sylvin.(85)

Föreställningen att de tyska ledarna av krigets krav och av den socialistiska tankens rötter i folkdjupet, tvingades vidta antikapitalistiska åtgärder som i sista hand skulle dra undan marken för dem själva, gav de kvarvarande socialisterna nytt självförtroende och en känsla av att hålla fast vid sin grundide. Hilmer Sylvin berättade exempelvis från en järnvägsresa där han fått sällskap av Ture Nerman och en bekant till denne. Nerman hade förstas hoppats på Englands seger och hans sällskap trodde att kriget skulle vara i hundra år. De beklagade båda att det inte längre fanns någon internationell arbetarrörelse. ”Det är alldeles förfärligt, skrev Sylvin till Flyg på häktet, hur dessa människor helt hänger i luften i denna tid, de sakna helt möjligheten att kunna få fäste på marken”.(86)

I själva verket fjättrade förstas strategin från Långholmen socialisternas öde än starkare till Nazitysklands. Medan Flyg i augusti -40 motiverat sitt tal om frivilligt samarbete med det oundvikliga i en tysk seger, framställdes en sådan seger åtta månader senare som något att föredra, som det minst onda. Och medan Flyg i augusti talat om nya män vid rikets roder utan att ange deras politiska färg handlade det nu om att skapa en ”svensk front” av krafter som stod utanför det gamla systemet och hade en ”nationellt revolutionär karaktär”. Dessa kunde bara sökas i den vildvuxna floran av olika pronazistiska eller högerextrema grupperingar långt bortom arbetarrörelsen.

Så när de ledande socialisterna nästan omärkligt gled över till att hoppas på en tysk seger – till att få ”någonting att kämpa för”, inte bara mot, som en historiker uttryckte det – och på samarbete med de pronazistiska grupper man bara något år tidigare sett som motbjudande, om än obetydliga, fiender skärptes samtidigt deras socialistiska retorik.(87) Partiets första majmanifest var en flammande röd appell för ”fred, frihet och socialism”. Och även om uppslutningen i partiets demonstrationer, med några undantag, pekade på en halvering var det under den röda fanan och till tonerna av Internationalen man tågade ut på majdagen 1941.(88) Och gentemot medborgartågens blågula samlingstecken diktade Tidens Röst:(89)

*Bär den högt vår röda fana
bär den högt mot himlen blå
Och låt inga mörka fläckar
denna vackra färg få nå.*

Morgonen den 26 maj klev Flyg ut genom porten till kronohäktet som en fri man i nypressad kostym. Eller, fri? Majvärmen hade slutligen trängt undan den ihärdiga vinterkylan. Tårpilarna över Pålsundet lyste lovande försommargröna och vattnet i den lilla kanalen låg isfritt ut mot Riddarfjärden. Klockan var halv åtta, morgontrafiken larmade uppe på Långholmsgatan och över den nybyggda Västerbron. Han hade kunnat dra in den svala morgonluften i ett befriande andetag och ensam strosa över järnbron upp mot Höga-lid och närmaste kafé. Eller också böjt av åt vänster, strövat längs Södermälarsstrands travar av beredskapsved och grushögar bort mot Sjöbergsplan och Gamla Stan. Mellan Riddarfjärdens morgonglitter och Mariabergets branter där tuvorna spretade i skrevorna kunde han ha lämnat sitt fängelse bakom sig. Men Herman Johansson och partiet var förstas på plats och hälsade honom med levero välkommen tillbaka.

Barbarossa

Redan under senvintern -41 började det stå klart för många att samarbetet mellan Europas två nya supermakter knakade i fogarna. Berlin hade successivt dragit in alltfler öststater i sin pakt med Italien och Japan och i april inledde tyskarna sitt fälttåg mot Jugoslavien och Grekland. När operation Barbarossa släpptes lös mot Sovjetunionen den 22 juni fullföljde Hitler bara den ambition som redovisats öppet och klart allt sedan Mein Kampfs dagar.

Tre miljoner man, från Ishavet till Svarta havet, kastades mot fienden i historiens dittills största militära företag. Med den europeiska kontinentens samlade industriella och militära resurser ryggen skulle invasionshären lyckas där de borgerliga interventionsstyrkorna misslyckats 1918-21. Om det rådde få tvivel. Röda Armén var undergrävd av Stalinterrorn. Nedtryckta folkslag och tvångskollektiverade bondemassor kunde knappast utgöra någon trygg bastion för härskarna i Kreml.

Inför de framvällande axeltrupperna tycktes också sovjetväldet, i likhet med Frankrike året innan, falla samman. Inom loppet av knappt fyra månader hade större delen av det europeiska Sovjetunionen ockuperats och avgörandet kunde stå när som helst.(90)

Om Frankrikes fall hade mötts av chockad förlamning inom Europas politiska liv medförde angreppet på Sovjetunionen en delvis annan reaktion. Visst paralyserades vida kretsar i storögd förfäran, men samtidigt bröts det fastfrusna tillstånd som länge rått, i synnerhet på arbetarsidan. För kommunisterna var den kvävande pakten mellan Berlin och Moskva borta. De kunde åter kasta sig in i antifascistiskt motstånd och ge kampen för socialism en konkret innebörd; allt för försvaret av Sovjetunionen, socialismens fosterland? De som hoppades på England fattade mod. England var inte längre ensamt. Churchill hade omedelbart uttalat sitt stöd för Moskva och utsikterna ökade för ett nytt tyskt tvåfrontsrig. Kanske hade Hitler nu äntligen tagit munnen alltför full.

Samtidigt löpte en elektrisk stötvåg genom stora delar av de borgerliga kretsar vars främsta hatobjekt i ett kvartssekel varit Sovjetunionen och kommunismen. Nu skulle äntligen denna infektionshärd skäras bort. Och bland de olika nationalsocialistiska och pro-nazistiska grupperingarna ruskades åter drömmen till liv om den sanna europeiska och ariska folkgemenskapen som inlett slutstriden mot Asiens horder.

De olika politiska lägren aktiverades efter månader av nedfrysning, konsekvenserna av halvkvädna visor och lutande lojaliteter hamrades ut. Som exempel förkunnade högerledaren Gösta Bagge, minister i samlingsregeringen, att Finlands frihet nu avgjordes av framgången för fälttåget i öster och att det svenska folket inte fick stå likgiltigt ”för den nygestaltning av vår världsdal som måste följa”.(91)

Och Tidens Röst mötte på sin kant det tyska angreppet mot Sovjetunionen med en våldsam kanonad – mot Stalin! ”Stalins ‘fredspolitik’ gör bankrutt – Lurpassandets tid är förbi – Revolutionens dödgrävare drar omätliga lidanden över Rysslands folk”, ljöd rubrikerna medan det tyska pansaret rasslade fram.(92) För de trognaste socialistiska läsarna var orden rimliga. Kriget bevisade att de hade haft rätt i sin kritik av den sovjetiska politiken och Flyg påminde både om Stalins ”mord på de bästa av revolutionärerna” och hans utrikespolitik som hade förintat de kommunistiska partierna och fjättrat Sovjetunionen till de ”kapitalistiska regeringarnas intrigspele”. ”Efter att ha manövrerat en tid med NF och förintat Lenins kritik av detta skojarorgan slöt Stalin pakt med Hitler varigenom denne fick ryggen fri medan han förintade Frankrike, Belgien, Holland, Danmark, Norge och hela Balkanområdet. Nu får Rysslands folk uppleva följderna av detta Stalins politiska schackrande. Om Sovjetunionen, vars karaktär av socialistisk stat Stalin tidigare förintat, nu också kommer att krossas som statsbildning av de tyska arméerna, så är Stalins medansvar för denna tragedi ofrån-

komlig.”(93) Med krigsutbrottet skulle den ryska propagandan skärpas inom Sverige och nya ”vänskapsjuntor” bildas mellan delar av socialdemokratin och kommunisterna under det ”återupplammande folkfronts- och antinazistiska svamlet”. Därmed riskerade Sverige att dras med i kriget vilket socialisterna till varje pris måste förhindra. ”Det gäller att stå emot och mota tillbaka den ryska propagandan inom de svenska arbetarleden”, löd socialisternas huvuduppgift när Sovjetunionens ödestimme slog.(94)

Det var i och för sig ingen unik åsikt bland dem som räknade sig till arbetarrörelsen:

”Just i dessa dagar har alla osvenska element i landet vädrat morgonluft”, skrev socialdemokratiska ungdomsförbundet i ett uttalande mot ‘osvensk propaganda’. ”Anledningen är kriget i öster. Från ömse håll strävar man efter att vinna sympatier för de stridande parterna men glömmer under denna propaganda bort, vad som i sammanhanget är ett svenskt intresse.”(95)

Men även om Flyg i Tidens Röst inte uttryckligen tog ställning för de tyska krigsansträngningarna kunde ingen undgå att upptäcka att de ledande socialisterna uppriktigt och öppet hoppades på en tysk seger. Alternativet, en sovjetisk triumf under Stalins ledning, var det mest ohyggliga de kunde tänka sig. Under Flygs Långholmsvistelse hade Uno Modin hälsat de finsk-tyska förhandlingarna i maj som en fredsfaktor mot ”den ryska faran vid husknuten, farligare än någonsin tidigare”.(96) Och när tyskarna tryckte på för att division Engelbrecht skulle få passera Sverige på sin väg till de nyvunna finska vapenbröderna, fanns ingen tvekan hos Flyg. Finlands sak var åter vår och kunde Sverige undslippa kriget genom att bara tillåta trupptransitering borde alla ”skatta sig lyckliga”.(97) Och Flyg slog omedelbart fast efter angreppet: ”Det fruktansvärdaste som kan hända Europas och Sverges folk är en rysk seger. Detta måste alla partimedlemmar, alla sympatisörer och vänner vara medvetna om”.(98)

Krigets stålkvast

Om någon till äventyrs ännu inte insåg på vilken sida Flyg och den socialistiska partiledningen ställt sig damp nya politiska bekräftelser ned i varje nytt nummer av Tidens Röst. Flygs hyllning till Anna Stina Pripp på hennes femtioårsdag i början av augusti var sprängfylld av förhoppningar kring de tyska segrarna. Och bara ordvalet visar med vilken frenesi Flyg nu försökte få sitt parti att fylla rollen av en slags revolutionär flygel inom Hitlers växande livsrum. ”Krigets stålkvast” skulle sopa iväg inte bara Stalin utan också socialisternas svenska motsändare; kommunisterna, socialdemokratin och de borgerliga partierna ”till historiens skräpkammare”. Dit var också den internationella storfinansens män, ”det arbetande folkets farligaste fiende” på väg. ”Även om Wall Street och [London] City idag gjutit sina krafter samman till en, och låter sitt guld komma Stalin till godo ... så är denna förenade kraft hjälplös gentemot styrkan i utvecklingens hjul som idag krossar plutokratins arbetarfientliga krafter”. Partiet kunde därför ”lugnt” lova Anna Stina på hennes högtidsdag att hon under de närmaste, säg fem, åren skulle få uppleva hur det de så länge kämpat för blev verklighet; uppbygget av ”socialismens Sverige i en socialistisk värld”.(99)

Socialismens seger berodde alltså av framgångarna för Hitlers arméer som skulle röja undan såväl arbetarklassens förrädare och borgerligheten som den internationella storfinansens. Det lät som om Flyg talade om Trotskijns röda armé 1918 eller om den socialistiska världrevolution han en gång hade satt hela sin ungdoms hopp till. Men hans nya revolutionära vägröjare mullrade fram under hakkorsfanan och banderollen: ”krossa bolsjevismen!” och gav talet om socialism en helt ny innebörd.

Följden av det, erfors snabbt av många partimedlemmar, inte minst när de skulle föra ut budskapet på arbetsplatserna. Att socialismens sak lättast kunde främjas på Berlins sida, var rent ofattbart för de flesta. ”Bland arbetarna som i den ryska revolutionen under förra världskriget såg en räddning från nya förödande krig, har man ännu en smula klockarkärlek

till det 'socialistiska Sovjet'", smålog Tidens Röst beklagande.(100) Men för många av socialisterna gick de knappast att le åt den nazistämpel som bara brändes djupare in i deras pannor medan de politiska utvägarna bomrades igen. På desperationen, ja den politiska maktlösheten i Paul Almens rader i oktober går det inte att ta miste:

"Vi skulle även kunnat tala om demokrati och frihet på stora folkmöten, och skulle kunnat inhösta stora applåder för agitation mot Quislings regemente och Mannerheims storfinska planer. Inte minst skulle vi kunnat komma i folkgunsten om vi bekämpat hjälpen nu och tidigare till Finland. Vårt nederlag i valet 1940, vårt obetydliga inflytande i fackföreningarna, Folkets Dagblads konkurs m m skulle kunnat förhindras om vi fört en politik enligt folkmassornas önsknings. Nu har partiet och dess ledning fört en politik som gått emot folkmassornas sympatiinställning för England och Amerika, vilka stater det svenska folket tror kämpar för frihet och demokrati. Och vi har kommit i motsatsställning till svenska folket, vi har blivit isolerade, vi har förlorat många goda kamrater, vi har lidit nederlag. Vi har blivit stämplade som nazister. Varför har vi valt den vägen, frågar många kamrater? ... Vår socialistiska skolning, vårt realpolitiska tänkande och vår insikt om de ekonomiska faktorerna har helt enkelt visat oss vägen. Vi har då inte kunnat vara oärliga."(101)

Är jag nu nasse?

Men Flyg och de ledande socialisterna utvecklade inte sina tankar i ett tomrum, alla medlemmar och sympatisörer behövde inte släpas med i allt slitnare paltor från 1917. Där fanns också de som otåligt drev på och sporrade. Uno Persson från Gislaved, ungdomsförbundets sekreterare i slutet av 30-talet, kontaktade Flyg efter krigsutbrottet i öster och manade honom att ta kommandot för ett nytt projekt.(102) Det gamla socialistiska partiet hade, menade han, spelat ut sin roll genom att "dess trognaste medlemmar står kvar i största utsträckning på den ståndpunkt som var för handen 1917. Jag tror aldrig att det går att få dessa att förstå det nya i tiden." Och det nya var statskapitalism för många år framåt, då socialisters uppgifter ställdes helt annorlunda än förr. "Jag tror ej att det går att skapa de människor vi trodde på, lika för alla. Jag tror ej att det går att helt ta bort det privata begäret, såna djur finns ej". Det gällde först och främst att vinna småbrukarungdomen, "den är stark, industriens ungdom ... är idag mer eller mindre förslöad av den anda som nu råder". Agitationen måste "knyta an till människors mest primitiva känslor, ett vaktslående av de säregna kulturella värden vi har här i landet och ej som vi som kommunister gjorde, förlöjliga dessa". Den kommande rörelsen måste vara djupt rotad i den svenska myllan, "inget plagiat som ej passar vårt kynne", för att kunna göra Sverige till den ledande nordiska nationen i det nya Europa.(103)

"Nisse, tiden rider fort, det dröjer ej länge innan vi tvingas ta ställning. Ska vi stå vid sidan eller vara den kraft som leder?" frågade Persson och deklarerade att han själv, efter att ha ägnat hela sin ungdom åt det politiska livet, tänkte vara med. "... Är jag nu nasse? Ja, är det vad dessa tänker och verkar för så är jag det mer och mer. Men det tar jag lugnt. Jag är samma som förr, det är bara det att en hel del barlast av drömmar och utopier slipats bort av livet själv. Man hårdnar med åren."(104)

Även den han manade framåt hade blivit en hård man. Med idealet om det kyliga förnuftet som pansar och med drömmarna undanstuvade vadade han allt djupare in i det som en gång var fiendeläger. Han ryckte och drog frenetiskt i alla kontakter som hade minsta möjlighet att bidra till en ny grund för rörelsen och dess röst, Folkets Dagblad. En mycket förtrolig brevväxling med advokat Hallström i Umeå och Möllman-Palmgren i Göteborg ger några glimtar från vad Flyg sjönk allt djupare ned i. Efter att ha tackat för Tidens Röst och tidigare sammanträffanden meddelar Hallström förhoppningsfullt:

"Vi kanske kunna börja tänka på en organisation av de goda krafterna, att pröva på disciplin istället för fortsatt splittring ... En överledning måste skaffas som alla lyder. Bestäm att alla bidrag skola läggas i en pott, att den tidningen får utkomma medan den skall läggas ner. Bestäm att den får tala

och den hålla käften, att den får hålla sig till den landsändan och den i en annan, att all propaganda skall ledas enhetligt och att den som knystar är en död man.”(105)

Men samtidigt som Hallström föreslog Flyg att förena den ”svenska fronten” hade Flyg på sin kant trasslat in sig i ett annat nationellt omgrupperingsprojekt. Tillsammans med Per Engdahl, direktör John Weibull, professor Karl Olivecrona med flera nationella från mer välbärgade kretsar hade han i september bildat en samlingsorganisation under namnet han själv föreslagit, ”Svensk Opposition”.(106) Per Engdahl utsågs till ordförande men uteslöts därmed från Sveriges Nationella förbund, Flyg hoppade av och projektet förvandlades till bara ytterligare en gruppering i den pronazistiska floran.(107)

”Det är beklämmande att se den orolige Per Engdahl hålla på med sin partibildning fem minuter före tolv”, skrev Hallström och fruktade att mycket ”goda pengar och mycket tid” skulle förloras.(108) Han sade sig också förstå Flygs skepticism ”mot alla dem som kommer från högern” men gav uppmuntrande historiska exempel från sitt eget Västerbotten på hur även män med ett sådant förflutet förmått att ”hjälpa bönderna mot storkapitalet”. I månadsskiftet oktober-november skulle Hallström möta ”Pöllman”, smeknamn för Möllman-Palmgren, i Stockholm och hoppades även då få se Flyg.(109) Att Flyg och Möllman-Palmgren vid denna tid inte bara hade etablerat politisk kontakt är uppenbart. Brevet antyder en personlig vänskap där Möllman talar öppet om sig själv och personliga vändor på ett sätt som skiljer sig starkt från den vanliga manhaftigheten i många av breven till Flyg. Efter hemkomsten från mötet i Stockholm då företrädare för olika ”nationella” kretsar tydligen sammanstrålade, vädjar Möllman till Flyg att låna honom ett par hundralappar fram till pressbyråns redovisning för Sverige Fritt. Visst förstod han att Flyg också hade det svårt ekonomiskt men hans egen kassa var länsad. ”Jag känner mig nedstämd och pessimistisk”, sammanfattar brevet och tillönskar Flyg en lyckosam kongress.(110)

Sista kongressen

Det var den andra helgen i november 1941 och Socialistiska partiet skulle mötas – för sista gången. Förtvivlan över den förda politiken skulle brytas mot lojalitet och trosvisshet, villrådighet och demoralisering mot beslutsamhet och stridsvilja. När ombuden samlades på hotell Gillet vid Brunkebergstorg i Stockholm var luften tät, nästan ödesmättad. Det drygt hundratalet kongressdelegaterna representerade ett sönderslaget parti, resterna av något som en gång, med deras egna mått mätt, varit stort och med inflytande över många tiotusentals, ja något hundratusental människor. Ombudens fördelning vittnade om vad som en gång varit och vad som hade utplånats. Det överväldigande antalet kom från Stockholms stad och län. Gävleborgs, Sörmlands och Örebros partidistrikt var andra med hygglig representation. Kanske kunde även knallebygderna i Södra Älvsborg samt Dalarna räknas till verkliga distrikt. Men i övrigt var det mest enstaka ombud från gamla fästen i spridda brukssamhällen som Boxholm, Österby Bruk, Hällefors och Iggesund. Norr om Ångermanland var allt borta, det gamla stora Värmlandsdistriktet nästan helt förlorat och Skåne uttraderat.(111) Men de flesta av ombuden hade varit med länge, många mycket länge – ända sedan den unga tiden före 1917. De var ledande fackföreningsfolk från Metall, Pappers, Trä, Skogs och Textil. De hade byggt upp hyresgästföreningar, Folkets hus, ABF och konsumföreningar. Och de hade stretat vidare med sina arbetarkommuner och ungdomsklubbar trots att det mesta rasat kring dem och motståndarna triumferande hånat deras elände. På verksamhetsberättelsens papper representerade de ännu fyratusen medlemmar i hundra partikommuner.(112) Men de visste att verkligheten såg annorlunda ut, att majoriteten av partifolket var passiviserat eller redan borta. Förra gången de mötts till kongress var 1936 och allt hade varit annorlunda. ”I händelsernas malström har stater, partier och ideologier splittrats och förintats. Det har varit en tidsrymd av

starkt koncentrerad historia”, sammanfattade Uno Modin sin presentation av verksamhetsperioden.(113) Och de var själva på väg att drunkna i malströmmen.

– Aldrig förr har våra led varit så svaga, öppningstalade Flyg, deras partiordförande sedan sjuåttio år, efter att Arbetets söner klingat ut över kongresssalen.

– Aldrig ha vi haft en historisk morgondag så nära inpå oss! Just nu, då vi skulle varit som starkast är vi svagast.

Nu skulle de ”tala ut med varandra” utan att ”smussa med ord”. För visst bar partiledningen och ordföranden själv ett tungt ansvar för tillståndet. Men domen drabbade alltför många av ”kamraterna i partiets led som visat sig så svaga, så tveksamma och olustiga...”(114) Och Modin lade till: ”Just nu ser vi bland arbetarmassorna en ideologisk försumpning utan mot- svarighet i arbetarrörelsens historia. Det har krävts och kräves ett hårt virke i varje parti- medlem. Det kräves att var och en behärskar den socialistiska teorin och kan utveckla och anpassa den på nuet. Trots att vårt parti utan tvivel kan betecknas som det mest elitbetonade inom svensk arbetarrörelse, har dock en del partimedlemmar inte hållit inför den gemen- samma anstormen av stalinister och socialdemokrater”.(115)

Tiden var inne för den stora debatten. För första gången sedan 1936, en evighet bort, skulle Flyg konfronteras med hela partiet – det som återstod, vill säga. Men först fick han själv ordet.

Slutmålet: kommunism

Flygs stora tal publicerades i broschyrform efter kongressen. (116) Det var ett medryckande anförande som kastade åhörarna från det första världskrigets slagfält till det pågåendes, från handgemängen och butiksplundringarna i Berlins fattigkvarter på 20-talet till intrigerna inom Komintern. Det påminde ombuden om resolutioner och ställningstaganden de ställt sig bakom när de var unga, och visade hur dessa rimmade med nuets krav. Det upprepade, lade till och strukturerade:

Kriget var, som alla visste, bara en fortsättning på kraftmätningen 1914-18. Liksom den gången var talet om att drabbningen stod mellan demokrati och diktatur falskt. Var Stalins tyranni demokrati? Var det brittiska kolonialimperiet folkstyre?

Nej, just det. Allt lät bekant. Ja, det var som att flyttas tillbaka till Auditorium 1933 när Flyg hade talat om ”Hitlers banditvälde”.

Socialisternas främsta motståndare hade i årtal varit den internationella storfinansen, socialdemokratin och stalinismen.

Visst.

Nu krossades dessa fiender, men av andra än den revolutionära arbetarrörelsen.

Jo, det var uppenbart.

Det kunde man sörja och beklaga. Men man måste erkänna faktum och fundera över vad den kraft som utförde gärningen representerade. Vad var egentligen nazismen?

Här erkände Flyg ödmjukt att han omöjligen hade kunnat bli klar över frågan ”vad nazismen är i sin ideologi, till sitt innehåll...”

– Jag har verkligen försökt att lösa problemet, inte minst under de två månader som staten kostade på mig för självstudier på vårsidan, men jag gick bet på uppgiften.

– Du kanske svarar: Det är brunskjortorna, det är armbindlar med hakkors på, det är stövlar, det är mördare osv, osv. Du får rada upp allt detta, jag skall inte protestera. Du har säkerligen rätt till hundra procent. Men det löser inte vårt problem.

Nazismen var helt enkelt, förklarade Flyg, så mycket och så skiftande. Och dess ideologi, som han förklarat så många gånger tidigare, bara ett hopkok av populära föreställningar från olika läger. Men till sitt innehåll var den ursprungligen, förklarade Flyg, en nationell rörelse i reaktion mot den orättmätiga Versaillesfreden som också kommunisterna fördömde. Den växte lavinartat just där socialister borde ha vunnit anhängare; bland arbetslösa, fattiga arbetare, småbrukare och lägre tjänstemän. Och den lyckades just för att socialdemokratin bundit upp sig till den bestående ordningen, och kommunisterna till Moskva.

När den nationalistiska rörelsen tog makten var det med hårda metoder och blod flöt, som vid alla större omvälvningar. Men genom att rörelsen aldrig egentligen förenades av något enhetligt program tvingades den att anpassa sig till omständigheterna. Därför genomgick nationalsocialismen också olika faser; från det upproriska, över till konsolideringen av makten och nu till konfrontationen med den gamla världsordningen.

I den kollisionen tvingades rörelsen helt enkelt tillgripa åtgärder som gick i socialistisk riktning; att samordna och planera Europas produktivkrafter och bryta sönder den gamla internationella storfinansens maktställning.(117)

Även om det var just från den här punkten mångas tvivel började sätta in, var tankegången inte helt främmande för de tidigare Kominternmedlemmarna. Nationalistiska rörelser i den koloniala världen hade alltid setts som allierade i kampen mot "världsimperalismen". Och att sådana rörelser av stridens krav tvingades gå längre än vad de ursprungligen avsett var ingenting otänkbart. När Linde-rots moskvakommunister i februari 1940 hade grunnat över Hitler som en tysk Chiang Kai-shek var det mot bakgrund av detta synsätt.

Tyskland tillhörde förstas inte den koloniala världen, men Versaillesfredens diktat med Ruhrockupation, krigsskadestånd och hårda inskränkningar i suveräniteten, upplevdes av miljoner tyskar som ett nationellt förtryck av samma typ. Flyg tog vid där moskvakommunisternas grubblerier hade gjort halt något år tidigare och fullföljde tankegången.

För att segra i sin nationella kamp tvingades nationalsocialismen bli europeisk, riva nationsgränser, samordna resurser och mobilisera folkmassorna. Och för att klara av att organisera den framtida europeiska hushållningen efter kriget, "måste man räkna med anslutning från de stora folkskikten, från massorna" och därför i vissa avseenden gå dem till mötes. Ett uttryck för det kommer att vara en viss självförvaltning.

Då måste verkliga socialister finnas som kan ta kommandot i öppningarna och leda striden för den nya fasen. "Och en morgondag, i dess för oss kanske något underliga former, kan vi – det första steget beror på arbetarklassen – vara på väg till ett slutmål: kommunism."(118)

Men den möjligheten berodde helt på om socialisterna stenhårt höll fast vid sin kurs. Trots alla nederlag hade de lyckats med en sak. De hade räddat "åt svensk arbetarrörelse vad som idag tyvärr inte finns i något annat land: en socialistisk partiformation." Deras uppgift var nu att handla så "att det här i Sverige icke blir plats för en nationalsocialistisk rörelse i tysk mening, icke blir plats för någon annan formation i spetsen för de breda svenska folkskikten än det socialistiska partiet såsom den revolutionära kraften mot det gamla och för det nya Europa, som trots allt skall byggas när krigets helvete hör historien till".(119)

Och Flyg avslutade sitt långa anförande med en trohetsed till den ursprungliga socialistiska tanke han så ofta anklagats för att ha övergivit till förmån för nazismen.

– Även om vi på grund av egen oförmåga att finna oss själva skulle gå under som parti – socialismens idé kommer icke att dö, den kommer att föras vidare, den lever i dagens verklighet.

– Är det till sist en personlig deklARATION ni begär, på grund av allt sladder och allt misstänkliggörande, så säger jag er: för den idén har jag kämpat sedan unga år. För den idén kämpar jag, om så behövs, in i det sista ensam.(120)

Flyg måste bort

Så var det dags för ombuden att på tre minuter var ge sin syn. Och Flygs vältalighet till trots bröt oron och kritiken fram.

– Den som skådat utvecklingen på lokal plats måste ta sej en funderare. Vi hade ett gott inflytande även om detta inte var fullt organiserat, inledde Georg Stenqvist, fackföreningsmannen från Boxholm, och förklarade att han ”alltid haft den uppfattningen att vår utveckling skulle gå mot och över nazismen”. Han var varken på väg till socialdemokratin eller kommunisterna utan skulle alltid vara socialist. Men Flyg hade glömt att prata om terrorn och diktaturen under nazismen. Det gick inte att komma och tala om socialism i Tyskland.

– Vi ser inte socialismens död om England vinner men väl om Tyskland gör detta.(121)

Han var inte ensam om sin åsikt.

Harry Andersson från Kinna, Finlandsfrivillig under vinterkriget, tackade visserligen partiledningen för att den talade rent ut och ställde sig ”hundraprocentigt bakom Flygs artiklar” men var uppenbarligen inte införstådd med den nya linjen. Han skulle inte gråta ”om den ryska diktaturen krossas” men ”ville därför inte ställa sig på den andra sidan, Tysklands”.

– Tyskland kämpar inte för ett socialistiskt Europa. En tysk seger kommer att innebära att småstaterna, således även Sverige, kommer att få sitta emellan.

Han kunde ”inte godkänna de tongångar inom partiet som gör gällande att tysk nazism är liktydigt med socialism”.

– Vi får inte glömma att vi för några år sedan bedrev en rakt motsatt propaganda. Vi får allt svårare att tvätta av oss den utländska stämpel som idag sättes på oss. Vi sympatiserar inte med den tyske soldatens kamp idag men vi godkänner inte heller det borgerligt-demokratiska samhällssystemet.

Johan Öberg från Hofors stod fast vid den kritik han rest året innan på centralkommitténs möte.

– När man hör Flygs anförande blir man mycket betänksam. Många har sagt; kommer inte Flyg bort ur partiets ledning, lämnar vi detta. Menar partiet att det är lyckligare att Tyskland segrar än Ryssland? Jag kan icke tro det.

– Vi skulle inte arbeta för en sekt för inbördes beundran utan för arbetarklassen på en klar socialistisk linje.

Partiet hade uppenbarligen inte tagit lärdom av bakslaget från Finlandskampanjens dagar, ändå hade han inga planer på att överge det.

Från Spånga utanför Stockholm tog Margit Hedell mod till sig: – Med risk att, som Flyg sade, förlora min själ, måste jag avge min deklARATION angående partiets politik.

– Jag föredrar den Per Albinska politiken framför tillståndet i Norge ... Vem garanterar för att inte även vi socialister tillsammans med de socialdemokratiska pamparna kommer att dingla i galgen när en nazistisk stormvåg kanske väljer fram.

– Vi borde inte så öppet tagit parti för Tyskland. Det finns kamrater som ej på sin arbetsplats våga tala om att de är socialister.

Och hon förklarade att hon inte längre kunde arbeta för partiet som tidigare.

Haglund från Enskede tyckte att Tidens Röst varit för ensidig och att Flyg borde tala om *socialistisk* nyordning.

– Efter kriget kommer vi att genomlida en kris tio gånger värre än nu. Då kommer grunden för ett socialistiskt parti att muras.

Åke Olsson, Finlandsfrivillig från Göteborg, ville lämna en deklaration från Göteborgssocialisterna. De sade sig vara ”fullt ense med partiledningen om partiets politik” men hade andra uppfattningar om ”taktiken”.

– Vi har ingen anledning att taga ställning för den ena eller andra maktgrupperingen i kriget. Ovan dessa parter måste växa fram den rörelse som skall skapa framtiden. Vi måste hävda oss åt alla håll.

Simon Bergström från Mölndal ansåg att partiet borde skärpa kampen mot nazismen istället för att försöka ”gå hand i hand” med den.

– Vår kamp måste gå *över* nazismen för att nå vårt mål. Vi bör slå åt bägge håll.

Han krävde att Tidens Röst lades om så att ”den går att sälja bland arbetare” och han saknade de starka artiklarna *mot* nazism som funnits i Folkets Dagblad.

Axel Eriksson från Ludvika vände sig mot att partiet talade om socialdemokratin som sin ”största fiende”. Då var det ofrånkomligt att stämplas som nazister eftersom arbetarrörelsen i Tyskland slogs sönder av just dessa.

Från Ljusdal sade sig Axel Sundberg ”ha svårt att komma tillrätta med partiets nya linje”. Han hade en hälsning från kamraterna att ”om Flyg skulle vara partiordförande i fortsättningen skulle de gå ur partiet”.

Helmer Lundgren från Hofors berättade att det var stört omöjligt att behålla prenumeranterna på Tidens Röst och att det berodde på ”att vi ej längre bekämpa nazismen som förr”.

Hilmer Svensson från Helsingborg, det enda ombudet från Skåne, menade att partiet inte längre var marxistiskt och att den materialistiska historieuppfattningen glömts bort.

– Detta måste förbättras genom intensivare studieverksamhet.

Emelie Wedin från By i Dalarna, ansåg att Flyg ”målat Tyskland i för vackra färger” Hon hade själv cyklat genom landet något år tidigare och sett och hört saker ”som ej alls överensstämde med Flygs skildring”. Hon kunde därför inte helt ”komma överens med partiets linje” men var beredd att följa den.

Oskar Svensson från Enskede angrep inriktningen i Tidens Röst och menade att ”förhållandena på arbetsplatserna är olidliga då det gäller att agitera för partiet”. (112)

De oppositionella var alltså många och i flera fall mycket tydliga. Men utan ett samlat alternativ var de helt chanslösa när så gott som vartenda ett av partiets tyngre namn slöt upp bakom Flyg.

En taktisk fråga

Enligt Uno Modin hade kritikerna helt missförstått partiledningens taktik. Det handlade inte alls om att acceptera nazismen utan om att bekämpa den ”tusenfalt effektivare än någon politisk rörelse före oss. Inte genom prat. Utan genom att rycka undan plattformen för dess

existens.” Tyskland var förstås inte socialistiskt, medgav Modin, det hade partiet heller aldrig hävdad. Men utvecklingens krav hade tvingat fram ”socialistiska element”, det var ett faktum som ingen kunde förneka. Att Tidens Röst inte riktade sina breddsidor mot Tyskland berodde endast på styrkeförhållandena. ”Skulle vi, med vår lilla rörelse, splittra våra angrepp på två fronter? Stöten måste riktas först mot det håll varifrån den allvarligaste faran hotar.” Just i det rådande läget var det från England ”och dess stora stab av krigshetsande agenter i detta land”.

Almén, som var med och författade kongressens politiska deklARATION, visade inte en spricka i sin uppslutning bakom Flygs linje och sökte övertyga de klenetrogna.

– Att arbetarna inte idag förstår oss betyder inte att samma arbetare har rätt.

Agaton Blom menade att nazistämpeln inte var någonting nytt och upprördes över att så många av kamraterna lät ”känslorna ta överhanden”.

– Våra kamrater reagerade inte tiondelen då Bucharin [den ryske revolutionsledaren] ställdes mot en vägg och sköts.

Från Borås manade K G Elvstrand medlemmarna att ta sig igenom stormtiden för att i framtiden göra partiet gällande. Liksom under det första världskriget väntade revolutionen bakom knuten när allt verkade som mörkast.

– Vi står idag på tröskeln till ett socialistiskt Europa. Hitler önskar nog inte denna utveckling, men den kommer ändå att tvingas fram.

Hilmer Sylvin medgav att partiet stod inför oerhörda problem, ja frågan var om de överhuvudtaget kunde ”hålla partiet”. Till det krävdes framförallt medlemmar med mod, just det mod som Flyg hade.

– Utan Flyg skulle partiet ej existera idag.

Sin vana trogen hänvisade Sylvin till Marx och behovet av skolning, och manade kritikerna att inte bryta partiets sammanhållning.

– Vi vill förhindra Sveriges ställande även under tyskt välde, vi vill socialismen.

– Vi måste stå som en man bakom partiet som verkliga marxister!

Elis Blom som varit kritisk till de nationella tongångarna i Finlandsfrågan, manade även han till ”litet bättre kurage” och ansåg att partiet ständigt ”haft vägen klar” och följde samma raka linje även nu. Och Herman Johansson påminde om att partiet sett socialdemokratien som medansvarig för det förra storkriget såväl som det pågående.

– Vår huvudfiende är och förblir socialdemokratien! citeras han i protokollet, där i efterhand inflikats ”jämsides med kapitalismen”.

Rykten hade gått om att Arvid Olsson börjat distansera sig från Flygs linje, varför denne tog till orda med en kraftig dementi och manade alla ombud att enhälligt rösta för den politiska principdeklarationen.

Bland de ”vanliga” ombuden var också kören för Flygs inriktning massiv. Folke Claesson från Borås påminde även han om att nazi-stämpeln var av gammalt datum, det gällde att inte huka för sådant utan bryta isoleringen och framträda helt öppet.

Gottfrid Nyberg knöt an till partiets gamla linje från första världskriget och menade att den ”revolutionära situationen” närmade sig även denna gång. ”Det vore nyttigt för kongressen att tänka på de fattiga massorna här i landet”, istället för på vem som kunde tänkas vinna den pågående stormaktskampen. Snart skulle dessa massor resa sig och då måste socialisterna ha

den organisation ”som kan ta upp kampen för socialismen”. Allt prat om nazistämpeln avfärdade Nyberg med orden:

– Vi har inte närmat oss nazismen, snarare är det nazismen som anammat en del av vår socialistiska lära.

En litet annorlunda synsätt skymtade emellertid fram i andra inlägg till stöd för partilinjen. Från Vansbro förklarade Vidar Pettersson provokativt:

– Är det nazism att idag krossa storfinans och vår så kallade demokrati, sätter jag en ära i att stämpas som nazist?

Och Oscar Stiberg från Älta utanför Stockholm höll kongressens kanske mest öppenhjärtiga anförande då han helt ifrågasatte partiets tidigare analyser av nazismen. Var låg egentligen den gamla gränslinjen mellan de borgerliga och arbetarrörelsen?

– Det är partiets förflutna vi idag lider av, menade Stiberg. Och fortsättningen av inlägget refereras i protokollet: ”Talaren föredrog det nazistiska partiprogrammet. Hitler har ej förrått arbetarklassen, men detta har Stalin gjort. Vi måste konstatera att i Tyskland ingen kompromiss förekommit med detta program”.

Vill vi ta makten?

En fråga som gång på gång återkom i diskussionen var utvecklingen i Norge. Hur hade det gått för de norska socialister som efter 9 april försökt hävda arbetarintressena trots ockupationen?

Flyg hade hoppats få hälsa Håkon Meyer välkommen till kongressen, men den emotsedda gästen dök aldrig upp.(122) Han hade annars kunnat lämna en utförlig skildring av en alltmer outhärdlig dubbelroll.

I mitten av september 1940 hade tyskarna tröttnat på de så kallade riksrådsförhandlingarna och slagit näven i bordet. Quisling uppdrogs att bilda regering och allt politiskt liv hänvisades till NS.

Samtidigt hade emellertid också ockupationsmyndigheterna överfört makten inom norska LO till den fackopposition som förenade moskvakommunisterna med vänsterinriktade socialdemokrater och Meyers folk.(123) Syftet var förstås att bli av med Arbeiderpartiets Englandsvänner i spetsen för fackföreningsrörelsen. Och oppositionen tog chansen att flytta fram de radikala positionerna samtidigt som NS förhindrades att lägga vantarna på LO. Under byggnadsarbetarnas förre ordförande, den tidigare syndikalisterna och vänstermannen Jens Tangen, kom norska LO att noggrant iaktta ockupationsmaktens order samtidigt som dess fackliga linje gentemot norska arbetsgivare skärptes.

För NS och Quislings folk var det emellertid oacceptabelt att fackföreningsrörelsen stod utanför regimens direkta kontroll och de gick till offensiven för att ta över organisationerna. För att inte trängas ut av NS-folket anslöt sig därför även flera av de ledande vänstermännen till NS, däribland Håkon Meyer.

Första maj 1941 genomfördes, till tyskarnas och NS' förfäran, ett antal strejker i Oslo med tyst stöd från de vänsterinriktade i LO-ledningen. Den tyska säkerhetstjänsten vände sig till Sverre Krogh för att få underrättelser om vem som var vem i LO-kretsarna. Och den forne marxisten, som kunde sitt gamla vänstergalleri, lämnade en utförlig rapport. Kroghs uppgifter visade sig vara till stor nytta några veckor senare när den förbrukade pakten med Moskva mosades under framryckande tyska pansardivisioner och stilleståndet med moskvakommunisterna runt om i Europa upphörde.(124)

En ny strejkvåg i Oslo den 8 september -41 blev signalen till ockupationsmakten att utlysa undantagstillstånd och rensa i LO-leden. Kommunisterna i LO-toppen greps omedelbart, dömdes av militärdomstolar och sköts. Lokala strejkledare häktades och LO-ledningen avsattes. I dess ställe utsåg tyskarna NS-mannen Odd Fossum till ”kommissarisk LO-ordförande” med befogenhet att utse sina medarbetare och nya ordföranden för de olika medlems-förbunden. Fossum, som tillhörde ”vänstern” inom NS valde Erling Olsen, den forne Mot Dag-mannen, till sin vice ordförande och Meyers kamrat Kåre Rein till sekreterare.(125) Håkon Meyer fick förslaget att bli kommissarisk ordförande för kommunalarbetarna och accepterade ångestfyllt: ”Det som måste göras för att bevara fackföreningarna måste göras av någon”.(126)

För många av de församlade ombuden måste detta tillstånd ha uppfattats som fullkomligt omöjligt. Och Flyg fick ta till sina allra hårdaste tongångar om ”stålning” och om utvecklingen med stort U, som inte ”frågar efter om vi tycker det är tråkigt eller vackert eller ruskigt, utan skriver sin obönhörliga lag och gör människor och partier till sina tjänare”.(127)

Och han frågade de församlade:

”Ni upprörs över domarna därborta. Ja, ponera, kamrater, att vi en vacker dag kommer i en liknande situation. Vill socialistiska partiet med hjälp av masskraften gripa makten här i Sverige, vill vi det?”

Protokollet antecknar: ”Rop: Ja!”

”Nå, då skall ni få se att vi också säkerligen blir nödsakade – utan att det beror på oss och vårt hårda hjärta och vår lust att se blod flyta – att göra liknande gärningar ... På andra sidan gränsen kanske folk då skall stå upp och peka på oss och säga: se, sådana bödlare?”

Och som för att verkligen uttradera känslan av moralisk vämjelse tillade han:

”Om det också är din bror du ser stupa, glöm aldrig att bedöma gärningen realpolitiskt i stormtider. Det är hjärnan som skall fungera.”(128)

När det var dags för den sista kongressen att gå till beslut var utgången redan given. Kritikerna hade efterhand tystnat, några av osäkerhet, andra i vanmakt.

Och i disciplinerad ordning antog ombuden med rungande ja de framlagda förslagen till deklARATIONER och uttalanden. Så även valkommitténs förslag till ny partiledning, dit även några av kritikerna valdes in.

Alla beslut fattades enhälligt.

Som för att lugna kritikerna riktade Flyg, som protokollet skriver, ”några slutord till kongressen varvid han åter sökte klargöra varför partiledningen inte gick till direkt angrepp mot Tyskland. Han påvisade att det helt enkelt var en taktisk fråga. En liten formation som vår har ingen möjlighet att föra krig på flera fronter ... Vi låter en starkare makt utföra grovarbetet”.(129)

I den version av Flygs stora tal som efter kongressen publicerades offentligt i broschyrform var varje kritik av nazismen och ord som att partiet kämpade för ett kommunistiskt slutmål noga utstrukna. (130)

15. Slutet

Man kan försöka tvinga sina känslor till det omöjliga. Men kroppen är underlig, den går sina egna vägar, den följer inte med, den ger sig till att dö...

Agitatoren Olov Bring i Ingeborg Björklunds ”Han som sjöng”

Det var, som en författare uttryckte det, midnatt i seklet och mörkret tätnade hastigt även kring Nils Flyg. Vid årsskiftet 1941/42 anlände SS-Obersturmbannführer Walter Schellenberg till Stockholm för att handha kontakterna med den politiska miljö som kunde tänkas understödja de tyska intressena. Därmed tycks också Flygs desperata jakt på ekonomiska medel för Folkets Dagblad slutligen ha nått framgång. I en anteckning på tyska UD:s politiska avdelning i Berlin den 7 februari 1942 framgår att begäran om ekonomiskt stöd till ”Flyggruppen” hade behandlats ett par dagar tidigare av von Grundherr, Brunhoff och legationsrådet Rademacher i Stockholm. Genom Schellenberg skulle ett regelbundet finansiellt stöd förmedlas till Folkets Dagblad vid en återupptagen utgivning. Det hela skulle skötas snyggt ”så att finansieringen kan försiggå friktionsfritt och utan att framkalla skandal”.(1)

Vilka villkor som var förbundna med subsidierna är inte känt.(2) Kanske behövdes inte ens några sådana formaliteter. Flygs politiska linje och partikongressens resolutioner var garantier nog. Att Socialistiska partiet och Folkets Dagblad skulle gynna Tysklands sak i storkriget, låt vara i det lilla, stod klart. Och alla krafter som kunde bidra till att bryta motståndarfronten var av godo för Berlin. Särskilt viktigt var kontakter med rötter inom arbetarrörelsen.

Själva syftet med nationalsocialismen var ju bland annat att omvandla hårda gamla högerlösningar från att utgöra de smala borgerliga samhällsskiktens egendom, till att bli de breda folkmassornas paroller. Att bräcka sig in i arbetarrörelsen var en av förutsättningarna för det. Det visste Flyg och det trodde han sig kunna utnyttja. Det var förstås ett problem att ta emot pengar med den tyska riksbankens stämpel, ett politiskt problem, när det gällde risken att fjättras – för att inte tala om ifall det kom till allmänhetens kännedom. Och om han, i sin växande ekonomiska och politiska desperation, överhuvudtaget såg pengarnas ursprung eller hemlighetsmakeriet inför de egna medlemmarna som något svårt moraliskt dilemma var det just sådana känslor han predikade måste övervinnas till förmån för det kyliga förnuftet. I synnerhet i krigstid. Då kunde ingen förbli ren, utom den som ställde sig vid sidan av som harmlös dagdrömmare. Ingick inte alla oheliga allianser? Levde inte alla av smutsiga pengar? De som sålt sin övertygelse för positioner inom socialdemokratin, för att inte tala om SAP självt som hämtade väldiga summor från fackföreningarnas passivt partianslutna massor. Eller Nerman och Trots Allt! som mjölkade pengar av välbeställda probrittiska företagskretsar. Och kommunisterna som finansierades av Stalin ... Själve Lenin hade väl tagit hjälp av kaiserns Tyskland för att kunna återvända till Ryssland och leda revolutionen! Alla utnyttjade alla.(3)

Nej, den moraliska frågan fick vika för det kallhamrade behovet. Vapenlös var han ändå förlorad. Men kunde fiendens fiende bidra till att återge honom rösten då hade han chansen att återerövra en plattform för framtiden. Även om det krävdes det otänkbara.

I liknande banor resonerade tusentals så kallade överlöpare i hela det ockuperade Europa. Inför sig själva utnyttjade de bara de nya maktavarna för att göra det bästa av en svår situation och förbereda en bättre morgondag. De upplevde inte sig själva som vare sig nazister eller förrädare, men kom, oavsett sina syften, att bidra till det politiska underlaget för nazismens expansion. Ja, hur många av de miljontals människor som formade den europeiska nazismens och fascismens politiska sfär under krigsåren, var anhängare av Hitlers eller Mussolinis ideologiska förkunnelse? Här återfanns i själva verket en solfjäder av politiska schatteringar från aristokratisk borgerlighet till en slags plebejisk socialism, från nationalism till pangermanism.

Det extrema med Flyg var att avståndet mellan det mål han ännu bar inom sig och fostrats kring – och den väg han beträtt var så himmelsvid. Att klyftan mellan vad han ännu sa sig själv, sina närmaste och sina kamrater – och den politiska roll han påtagit sig var så hisnande. Visst kunde ändamålet ofta helga aldrig så sjaskiga medel. Men medlen kunde också bli

oförenliga med målet, förstöra själva dess förutsättningar och radera ut dess ursprungliga innehåll. Medlen kunde äta och omforma sina bärare och förvandla dem till verktyg i händerna på nya avsikter. Flyg ville tro att han offrade sig och allt han hade kärt för saken, att han smutsade ner sig och pantsatte sin heder för det mål han vikt sitt liv åt. Men hans stora sak och hans egen person var sedan länge oskiljbara. Partiets seger var hans egen och vice versa. Liksom dess undergång. Överenskommelsen med SS-mannen Schellenberg var ännu ett steg ned mot den botten Flyg skrev om på Långholmen. Men han var övertygad om att han skulle kunna ta sig och sina följeslagare igenom katakomberna.

”Öppna? Kom ut din jävel!” Slagen mot ytterdörren fyllde hotfullt den röda trävillan. I höstmörkret utanför stod en berusad arbetare från Atlas Diesel, men näven var inte knuten till kamrathälsning som förr. Kanske var det ”förrädaren Nils Flyg” som skulle ha en smäll på truten. Men Flyg var inte hemma och dörren till Tomtebo förblev låst. I brist på annat fick en hund duga och schäfertiken Mascha sparkades ihjäl på gårdsplanen.(4)

Flygs kyliga tankeverksamhet malde oförtrutet vidare längs de taktiska slingervägarna. Det var inte hans hjärna som stannade, det var hans hjärta.

Det sista bandet

I slutet av januari 1942 knäade han till för den första känningen. Med tung andhämtning tog han sig fram mellan läkarbesöken, föredragen och tidningskontakterna när den tredje hårda krigsvintern övergick i vår. Elsas dagbok förvandlades till en sjukjournal med noteringar som ”Nils mycket andfådd”, ”Nils mycket sjuk”, ”Befaras propp”, ”fortfarande svag”, ”Nils ej bättre”... dag efter dag, vecka efter vecka.(5)

Under trycket av det sviktande hjärtat orkade Flyg inte längre bo kvar i hemmet. Han klarade inte att gå den branta backen från stationen i Nacka upp till villan. Partiet lät istället hyra in sin ordförande på hotell Continental mitt emot centralstationen där han lätt kunde nås för möten och resa ut på de föredrag som ständigt efterfrågades.(6)

Så klipptes till slut Flygs sista band av, den sista rottråden till hans ungdoms förhoppningar. Hemmet i Tomtebo, den fasta punkt han klamrat sig fast vid under den ändlösa färden mellan möten och uppdrag, ersattes helt av hotellrummets ingenmansland. Och möjligheten att någon gång i livet infria familj elöftet han för så länge sedan gav Elsa ”att sätta inom glas och ram”, var förbi. Det var en dödsmärkt man som under sitt livs sista månader vacklade vidare in i sin politiska och personliga katastrof.

Våren 1942 formade sig för Flyg till en kaotisk härva av schackrande möten och kontakter med de olika nationella och nazistvänliga falangerna. Inför sina nya allierade spelade Flyg samma hänsynslösa dubbelspel som i de tidigare sonderingarna med tyskarna. Vid ett litet medlemsmöte med Nationell Opposition i Örebro i början av mars -42 som exempel, informerades de åtta närvarande – grönsakshandlarn, kamrern och några till ur stadens småborgerlighet – att Flyg var på ingång för ett offentligt möte. Då lokalpressen vägrat ta in annonser för mötet borde Nationell Opposition hjälpa till att dela flygblad. Det var ingen fara på taket med sällskapet, för Flyg ”voro nu på rätt sida och skulle taga hand om arbetarna” medan de själva skulle inrikta sig på högern. Vid en supé för de nationella efter det offentliga mötet förklarade Flyg, enligt en polisinformator, att ”det utåt t.v. icke finge märkas att ett samarbete ägde rum mellan det socialistiska partiet och de olika nazistiska falangerna. Tvärtom skulle man på allt sätt söka underblåsa den uppfattningen att de olika riktningarna vore starkt splittrade. Detta ingick nämligen i den stora planen.” I Stockholm sammanträdde nu ledarna för de olika riktningarna en gång i månaden ”varvid arbetet planlades och organiserades”, men först när den rätta stunden var inne skulle de olika rörelserna ”slås samman”.(7)

Liksom i sin forna kommunistiska miljö på 20-talet fann sig Flyg plötsligt åter insyltad i en fraktionell smågruppskamp där intriger spanns och anklagelserna haglade om vem som var verkligt nationell, och verklig socialist.

I Flygs korrespondens under den här tiden figurerar många av aktörerna från de olika grupperna och riktningarna. Här är Osramdirektören Schéles personliga inbjudningar till diskreta sammankomster i villan ute på Stora Essingen.(8) Där mötte Flyg och Arvid Olsson för första gången ledarna för SSS, Svensk socialistisk samling, de gamla lindholmsnazisterna. Öga mot öga med Sven-Olov Lindholm själv och dennes förbundne Gunnar Prawitz diskuterade de forna fienderna möjligheten av att sammanfoga ansträngningarna.(9) Här är företrädarna för Engelbrektsförbundet som brutit med Per Engdahl och ville att Flyg med sin närvaro på podiet skulle hedra ett kampmöte ”mot kommunismen”.(10) Och här återfinns frustrerade brev från ingenjör Carl Steen i Getinge som försökt sy ihop ett samarbete mellan alla nationella men som nåtts av uppgifter om att Engdahls Svensk Opposition hållits utanför Schéles sammankomster.(11)

Vid ett internt partimöte i maj -42 med ett par hundra deltagare på Forum vid Nybrogatan i Stockholm, lade Flyg ut texten för ”en hel del Manhemare” och andra nationella som tydligen bjudits in. Syftet var att ”så gott sig göra lät skingra det misstroende som kom partiet till del från de nationellt sinnande oppositionspartiernas sida”, refererar en polisinformator som konstaterade att ett ”intimare samarbete mellan de sk nationella oppositionspartierna och socialistiska partiet är i görningen”. En och annan av dessa nationella hade också på mötet uttalat sitt stöd för Flygs tankar om samarbete men ”en del andra okända storheter ... talade mest för att få höra sin egen röst”.(12) Informatören berättar om hur Flyg hade understruktat att allt samarbete borde ske utan att någon av deltagarna behövde uppge ”vars och ens principer”. Ja, han hade ingenting alls emot att ”såsom han uttryckte sig, låta de andra partierna inom oppositionen spela ‘klassisk musik’ under det att han själv vore villig ‘spela slagdängor’. Härmed menade han givetvis att hans syfte vore att påverka arbetarmassorna under det att de andra skulle hålla sig till det intellektuella”. Informatören anade emellertid att Flyg hade helt andra ambitioner. ”Han dolde skickligt sina verkliga syften”. Mötets ”egentliga mening” var snarare, trodde källan, att sondera möjligheten för socialistiska partiet att ta ledning över oppositionsmiljön med ”Flyg som bas”.(12) Handläggaren av informatörens rapport på kriminalpolisen har inte kunnat avhålla sig från att ringa in ordet ”slagdängor” och med rödpenna ironiskt notera: ”Internationalen”.(13)

Under förhandlingarna och rafsandet bland de nazivänliga grupperna försökte Flyg skapa den socialistiskt präglade pol bland de nationella han talat om och tränga undan de riktningar som hade en mer borgerlig framtoning. Med sinande kroppskrafter kände han det som om han kämpade mot klockan. Gång på gång blev han liggande för att strax åter tvinga sig till nya möten och förhandlingar. Vid sin sida hade han numera en ständig följeslagare, som en slags livvakt, före detta lindholmaren och skribenten för SSS-pressen, Ove Adlers. Adlers vid Flygs skuldra var som en markering av partiets nya identitet. Och när Flygs ben inte längre bar honom i maj var det hos dr Larsson-Bragnum på Östermalm han sökte hjälp. Bragnum hade rekommenderats av en släkting, men han stod på den antisemitiska tidningen Dagens Ekos bidragslista och var känd i nationella kretsar.(14)

Bytte skepnad

För de flesta av Socialistiska partiets ännu kvarvarande medlemmar stod det under våren klart att partiet bytt politisk skepnad. Den ärevördiga Folkkalendern som utgivits alltsedan brytningen 1917, gav klara besked i sin upplaga för 1942. Kalendern var helt öppet sponsrad av tyska företag och gjorde ingen som helst hemlighet av var de politiska sympatierna låg. De

tyska arbetarnas levnadsvillkor framställdes som föredömliga och Tysklands sak i kriget försvarades utan reservationer.(15)

En polisinformator skriver i sin rapport från ett tidigare möte på Forum där Flyg talade på temat ”Socialdemokratins Flyg-skräck” i slutet av mars: ”Jag vill framhålla detta såsom hans jungfrutal för övergången till de nationalsocialistiska idéerna. Klarare har jag aldrig hört honom uttala sig. Givetvis skedde en del omskrivningar för att icke alltför abrupt bryta med de gamla socialistiska idéerna, men var enda skälet härtill att de gamla kamraterna skulle få tid att inställa sig på den nya vägen”.(16)

Som omväxling till floran av nazister och nationella i Flygs korrespondens lyste förtvivlade varningar från enskilda socialister som insåg att dubbellrollen som marxistiska socialister av 1917 års modell och nationella socialister i Hitlers läger aldrig kunde hålla: ”Hitlerismen godtager nog inte andra än de som helt blir nazister och det blir vi aldrig”, skrev en gammal partimedlem.(17) Och en tidigare anhängare som tillfälligt köpt Tidens Röst för att med egna ögon se vartåt det barkat skrev: ”Har det gått så långt ... Enligt min åsikt är du för god karl att bli en femtekolonn och arbetarförrädare”.(18)

Medan Flyg släpade sig mellan hotellsängen, förhandlingarna och Larsson-Bragnums klinik skingrades hans lilla partirest bakom honom. En efter en försvann de, nyckelfigurerna och de som burit upp verksamheten, oftast helt obemärkt. Ibland i bittert raseri över svek och förräderi, som Gustaf Larsson, förbundssekreteraren i Hyresgästernas riksförbund och partiets man i Antifascistisk samling. Han hade låtit sig omväljjas till partiets AU vid den sista kongressen -41 och in i det längsta backat upp Flyg. Ja, han var utannonserad som talare om hyressituationen för småfolket till Forum-mötet i mars men hade ”fått förhinder”.(19) Tillsammans med ungdomsförbundets Gustav Granath, även han AU-ledamot från sista kongressen, trumpetade Larsson ut en ”socialistisk opposition” med egna listor i valet till Stockholms stadsfullmäktige 1942 under parollen ”Sopa undan Flüg nazisterna”.(20) Syftet med kandidaturen sades vara att ”ge sympatisörerna till Socialistiska partiet möjlighet att rösta antinazistiskt” då de olika nazistgrupperna påstods ha ”manat sina medlemmar och sympatisörer att stödja Sp:s lista”. Nils Flyg brännmärktes som köpt av nazismen och ”Sveriges Quisling”, medan oppositionen ”deltar i valet på vår gamla socialistiska plattform”. Elaka tungor hävdade dock att Larsson ställts inför ultimatum i hyresgäströrelsen: Rörelsen eller Flyg! Och då Larssons chans att behålla sin stol i fullmäktige var lika med noll blev alternativen: förbundsexpeditionen eller intet.(21) Liknande val ställdes även andra av de ledande socialisterna inför. ”Kulsprute-Ville” Johansson i Göteborg hade så sent som i mitten av maj -42 utan knot organiserat en partikonferens i Göteborg samt det efterföljande stora offentliga mötet med Flyg som talare. Men även Johansson satt i ledningen för hyresgäströrelsen, ställdes inför ultimatum och tog det säkra före det osäkra.(22)

Runt om i landet upphörde de flesta partikommunerna oftast utan ens någon protolls-anteckning, eller utträdde ur partiets riksorganisation och levde vidare som helt lokala sammanslutningar.

I vilken mån Flyg överhuvudtaget uppfattade bortdöendet är okänt. De krafter han hade kvar ägnades åt schackrandet med de nationella och åt försöken att reorganisera tidningsutgivningen på grundval av löftet om de tyska pengarna. Han kontaktade de gamla skribenterna och försökte dra samman den gamla staben för en omedelbar återstart. Men nya problem tillstötte oavbrutet. I ett brev till Elsa från Bragnums klinik i slutet av maj ber han henne att avstyra alla besök: ”Vill helst ha det lugnt och är inte trevlig – nervös o. irriterad. Trodde allt var klart med F.D. men allt har åter spruckit. Man vågar inte trycka bladet – typografernas ledning Malmborg o. Cruse varnar och hotar”.(23) Sigvard Cruse, typograf-kamraten från den allra första tiden på Bonniers hade blivit den sista spärren mot Flygs slutakt.

I mitten av juni kunde Flyg lämna kliniken, ”kroppsligt stärkt och andligt förnyad”, menade Bragnum, även om han borde ha behandlats i minst ett år.(24) Men Elsa noterade tveksamt i dagboken: ”Nils åter till hotellet, ej ngt vidare bra”.(25) Och Bragnum skrev pompöst i efterhand om örnen som ”lyfte sig åter till flykt” och om hur Flyg när han klev ut ur kliniken på Danderydsgatan ”anträdde det stora offrets väg. Han visste att den vägen ledde till ödeläggandet av hans hälsa. Han valde den medvetet. Huru skulle han nu kunna hålla sig stilla då fosterlandet behövde honom?”(26) Snarare var det tidningen som äntligen funnit ett tryckeri och stod klar för start. Flygs dröm, natt som dag alltsedan kraschen två år tidigare, var redo att förverkligas och han kunde inte vänta.

Lördagen den 4 juli, mitt under den heta högsommartid då förväntansfulla svenskar inledde sina knappa lagstadgade semesterdagar – återuppstod Folkets Dagblad ur graven. På officinen fyra trappor upp i Klaras tidningskvarter regerade redaktionssekreteraren Carl J Bergström som förr medan August Andersson skötte kassorna. Och bland skribenterna återfanns flera av de gamla välkända namnen som Arvid Olsson ansvarig för det fackliga, Uno Modin med sin lördagsbilaga ”Rött och Svart”, Anna Stina Pripp kvinnoklubbarnas veteran, och så förstås, med sin ledarsignatur N. F-g, Nils Flyg.(27)

Under den triumferande rubriken ”Pånyttfödelse” lämnade han hjärtkliniken bakom sig.

Nationell socialism

I öster bröt tyska stormpionjärer igenom Sebastopols befästningar på Krim och pansarkolonerna kunde rulla vidare mot de kaukasiska oljefälten. I Stilla havet hejdades samtidigt för första gången de japanska flottstyrkorna vid Midway och det åtta månader långa djungelslaget om Guadalcanal inleddes. Världskriget accelererade mot sina avgöranden.

Folkets Dagblads löpsedlar braskade som förr från tidningskiosker och tobaksaffärer. Och under den korta promenaden från Continental till redaktionen ett par kvarter bort återfann Flyg den jublande känslan av att åter kunna tala, åter nå ut och utgöra en politisk faktor. Han hade inte låtit sig knäckas, han hade inte givit upp. Revanschen var ljuv men krävde allt större doser av det politiska självbedrägeri som kunde motivera den nya rollen i tysk sold. Med hans egna ord en gång: ”det ynkligaste en människa kan bli”. Föreställningen att befinna sig i fiendeläger och endast utnyttja positionen för de egna ursprungliga målsättningarna pressades undan av verkligheten.

Bland de nya vännerna och finansiärerna tyckte han sig urskilja många genuina socialister som bara nått fram till sin övertygelse längs en annan väg och utifrån andra utgångspunkter än han själv. Ett brev från en anonym kommunaltjänsteman som förklarade sig vara ”alldeles för feg att just nu ingå i Edert parti” uttryckte den nyfunna gemenskapen. ”Den dag då Du var kommunist svor jag ve och förbannelse över Dig men hur sjutton kunde man veta att man var socialist och European innan denna sammanställning någonsin hade gjorts”.(28)

Med krigsutbrottet och i synnerhet fälttåget i öster, hade ledarna i Berlin lanserat socialistiska slagord med stor kraft för att motivera allas insats i krigsansträngningarna och undergräva känslorna för Sovjetunionen inom den europeiska arbetarklassen. De allierades bombstrategi som inleddes med den första tusenplansräden mot Köln i slutet av maj -42 spelade denna nationalsocialistiska propaganda i händerna. Under bombmattorna som lade såväl arbetarbostäder som överklassvåningar i grus var alla lika. Till skillnad från det första världskriget, då arbetarklassens och småfolkets ungdom massakrerades vid fronterna medan stora delar av överheten levde långt från krigets färd – drev massbombningarna samman hög som låg i skyddsrummens folkgemenskap.(29)

Många av dem som tog fasta på de socialistiska slagorden från Berlin tog dem också på allvar. Inte bara återuppväckta vänsternazister utan även gamla högermän och borgerligt sinnade som omprövade sina forna värderingar och blev ”socialister”. På så sätt skapades en verklig åhörarskara för socialister av Flygs typ, som nu försökte organisera inom den nazivänliga opinionen.

Ingen kunde bestrida att det Tyskland som på 20- och 30-talet utgjort symbolen för massarbetslöshet och fattigdom förvandlats till Europas största arbetskraftsimportör och ekonomiska kraftkälla. Eller att åtskilligt gjorts för att förbättra de arbetande folklagrens sociala villkor. På nära håll fanns ytterligare exempel.

Norskt besök

Medan arbetslösheten ännu vilat tungt över Norge under Nygaardsvolds sista arbeiderregering kunde NS-styret stoltsera med att arbetslöshetstalen hade sjunkit kraftigt ett år efter maktövertagandet. Att utvecklingen bland annat var resultatet av anläggningsarbeten åt ockupationsmakten och produktion för Tyskland framhölls förstas inte i propagandan. Det var istället den socialistiska sidan av nationalsocialismen som sades ha givit resultat.(30)

I Nasjonal Samling hade fusionen mellan Håkon Meyers anhängare och flera av NS' nationalsocialister också etablerat den socialistiska flygeln som en viss styrkefaktor inom Quislingregimen. Något som också högerinriktade NS:are protesterade mot.(31) Strax efter Folkets Dagblads återuppståndelse fick Flyg tillfälle att direkt möta den norska erfarenheten. Under några dagar i juli 1942 besöktes han av Håkon Meyer som vid sin sida inte bara hade kamraten från den gamla tiden, LO:s sekretare Kåre Rein, utan också NSmannen och LO:s kommissariske ordförande Odd Fossum. I svenska antifascistiska kretsar tolkades mötet, när kännedom om det strilade ut, som att ”Quislings emmissarie” varit på besök med direktiv till sina svenska följeslagare.(32) I själva verket tycks Meyer haft mycket svårt att få tillstånd för resan. Det tog honom två månader att överhuvudtaget få utresetillstånd från Norge vilket knappast hade varit fallet om han skickats av Quisling. I brev till Flyg, som Meyer visste skulle läsas av den tyska censuren, framställer han syftet med resan som att hämta hem några konstverk.” I verkligheten var avsikten att utbyta politiska erfarenheter och upprätta förbindelser mellan de delar av den ”nationella” miljön i Norden som uppfattade sig själva som socialister.(34)

Om det var för att lura de norska myndigheterna eller de svenska, eller bådadera, var Meyers destination tur och retur Helsingfors, med bara mellanlandningar i Stockholm. Men han bröt mot de svenska viseringsbestämmelserna och stannade några dagar i Stockholm både vid ut och hemresan.(35) Därigenom undgick han, vid det första tillfället, övervakning av den svenska säkerhetspolisen och kunde i lugn och ro träffa det gamla socialistiska ledargarnityret med Flyg, Herman Johansson och Arvid Olsson i spetsen för ett möte på Eden hotell. Någon i personalen varskodde emellertid polisen så vid nästa vända till Stockholm bevakades varje steg Meyer tog, det vill säga när han inte ”förlorades i sikte på Nordiska kompaniet” eller övervakarna punktligt gick hem för dagen. Även vid detta tillfälle träffades de båda gamla vännerna och åt en bit tillsammans. Men i huvudsak tycks Meyers besök ha ägnats åt en ung kvinna, restaurangbesök och Bukowskis konsthandel – där han också träffade Möllman-Palmgren.(36)

Om Flyg inspirerades av mötet – inte minst av att få återse stridskamrater från förr – fick han också vetskap om en del av de skräckinjagande problem som Meyer och hans folk hade att brottas med. I händerna på NS hade landsorganisationen byråkratiserats i snabb takt och blivit allt mer maktlös. Under trycket från ockupationsmakten hade utrymmet för arbetarintressena krympt än mer. I maj hade Meyer tagit bladet från munnen och i en skrivelse till social-

ministern protesterat mot fackföreningarnas maktlöshet och kritiserat den tyska diktaturen. Meyer kunde uppenbarligen inte spänna bandet mellan dröm och verklighet hur långt som helst. Och kamratkretsen som kände hans vändor hade uppmanat honom att hoppa av vid sitt Sverigebesök.(37) Det var inte bara de arbetandes maktlöshet som blivit alltmer outhärdligt. Meyer kunde inte riktigt svälja den tilltagande förföljelsen av judarna.

Judeförföljelsen

Det var i januari 1942 som ”judefrågans slutgiltiga lösning” hade avhandlats av nazitoppen vid konferensen i Berlinförstaden Wansee. Det ockuperade Europa skulle sopas helt *judenfrei* och inom kort rullade godsvagnarna med sin mänskliga last mot förintelselägren. Förföljelserna av judar i Tyskland och de ockuperade länderna var sedan länge vardagsmat. Diskriminerande raslagar, utrensningar på olika samhällsnivåer, konfiskeringar, våld och interneringar var inga hemligheter. Ingen kunde svära sig fri från vetskap. Men gräsligheterna i krigets spår var så otaliga och misstron mot judar så djupt rotad inom stora delar av den europeiska befolkningen, att de övergreppen sällan sågs som så mycket värre än andra. Hyllkilometrar har vid det här laget skrivits om tidens inställning och om hur judeförföljelserna förringades även bland Nazitysklands motståndare.

Med den industriella förintelsen av den judiska befolkningen, med Auschwitz och Treblinka, började saken få andra proportioner, åtminstone för dem som var beredda att lyssna till de allt envisare ryktena om det ofattbara som inletts i öster. Sommaren och hösten -42 var glimtarna från folkmordet ännu få, men skrällen spred sig bland de judar som drevs samman för deportation. Meyer lyckades inte avfärda det hela som bara engelsk propaganda. Ändå hörsammade han inte kamraternas råd utan återvände till Norge, bara för att några månader senare uppfattas som alltför omöjlig av NS-ledningen och sparkas från sina uppdrag.(38)

I likhet med Meyer hade Flyg ingenting till övers för rastänkande och antisemitism. Hans marxistiska ursprung och decenniernas kamp mot den höger som alltid talat om arv, ras och folkstam var en skola som gjorde det svårt för honom att anamma de judefientliga slagorden. Ja, han vänjdes över rastänkandets primitiva och brutala dumhet. Han fördömde judeförföljelserna i Tyskland och kritiserade inte minst det judiska etablissemanget självt för att inte aktivt delta i kampen mot fascismen.(39) Den nazistiska antisemitismen var helt enkelt omöjlig att förena med det politiska ursprung han ännu ansåg sig bygga på. Många av de mördade ryska revolutionsledare han en gång sett som alternativet till Stalin hade varit judar, ja även rörelsens anfader Marx. När Flyg talat om att stjäla nazismens utrymme i svensk politik, att inta dess plats för att blockera uppkomsten av en naziströrelse av tyskt snitt, var det bland annat just det rasfixerade, antijudiska och ariska han hoppades kunna undvika.(40)

Men inträdet i den nazivänliga politiska miljön krävde sin tribut även på detta område. För att vinna någon som helst trovärdighet i den kompakta antijudiska atmosfären måste Flyg själv kasta iväg en och annan antijudisk skula. De var få, men utgjorde en slags krampaktiga övningar på ett område vars gyttjedjup han aldrig riktigt vågade, eller hann, utforska. När Flyg försökte kunde han inte utslunga besvärjelser över det judiska folket eller än mindre någon judisk ras. Han angrep istället den internationella storfinansens med något påklikt tillägg om ”mer eller mindre kroknästa herrar på Wall Street” eller ”guldets män”. Första gången var vid partikongressen i november -41.(41) Inte något enda ombud tycks ha reagerat. Samhällsklimatet var heller inte sådant att en tvetydig formulering om judisk storfinans skorrade vasst mot det allmänna talet. Tvärtom, judiska bankirer och procentare som sniket vaktade sitt guld, var en av de vanligaste, djupaste och äldsta folkliga föreställningarna i dåtidens samhälle. I förhållande till den ymniga antijudiskheten i Stockholmspressen var Flygs prövande formuleringar som en närmast ohörbar harkling. Men de räckte som lösenord,

de höll dörren på glänt för dem som inte bara ville göra upp räkningen med kapitalism och storfinans i allmänhet.

I detta avseende var Flyg ingen originell föregångsman, inte ens inom den kommunistiska rörelsen som alltid stämplats av nazisterna som just ”judisk”. Det stormiga Tyskland som Flyg besökt på 20-talet såg flera exempel på hur även kommunistiska agitatorer försökte utnyttja antijudiska stämningar. ”Den som kämpar mot judiskt kapital ... är redan en klasskämpe även om han inte vet om det”, förkunnade den ledande kommunisten Ruth Fischer för nationalistiska studenter i Berlin 1923 när kommunisterna praktiserade den så kallade Schlageter-linjen.(42) Leo Schlageter var en nazist som skjutits efter en sabotageaktion mot de franska ockupationstrupperna i Ruhr. Kominternledaren Karl Radek hyllade Schlageter som den tyska nationalismens martyrer, ”kontrarevolutionens modige soldat som också förtjänar att hyllas av oss, revolutionens soldater”.(43) Likt Flyg tjugo år senare försökte de tyska kommunisterna bryta in i den nationella miljön och ”stjäla” nazisternas nationella fråga som emellertid var indränkt i antijudisk bensin. Då och då tog den eld även i kommunistiska forum. Så sent som 1931 angrep det kommunistiska huvudorganet Rote Fahne Hitler för att ”hjälpa det judiska kapitalet”.(44)

Så Flyg var minst av allt immun. Och framförallt, han hade inte tid med Meyers dubier. Snarare övertygade de honom att forcera ännu starkare längs den inslagna vägen. Det gällde att Sverige inte hamnade i ett läge där tyskarna ansåg sig tvingade att ockupera. Det gällde att han själv och kamraterna inte tvingades in som minoritet i en rörelse under andras kontroll. Endast då fanns chansen att slippa den rävsax som de norska kamraterna sprattlade i. Men hans nya publik gav honom ingen chans att slippa undan.

Vid Forummötet i maj där Flyg ”skickligt dolt sina verkliga syften” hade han i sitt föredrag, enligt informatören, inte nämnt någonting om judarna. En kvinna i publiken hade emellertid i den efterföljande diskussionen avkrävt honom ett svar, så ”i sin slutreplik kunde Flyg alltså icke undvika att komma in på detta problem”. Enligt informatören klarade han emellertid ”också detta blindskär med en viss elegans genom att poängtera att judefrågan av honom icke ansågs som vital”. Däremot skulle Flyg ”förstås” inte ”motsätta sig en sanering även ur denna rassynpunkt” förutsatt att det handlade om att ”topphugga de svenska judarna med bland annat Wallenberg i spetsen. Några oskäligen och okontrollerbara profiter skulle icke få förekomma”. Genom att plocka in även den icke-judiska Wallenbergfamiljen i sammanhanget försökte Flyg, likt de tyska Schlageter-kommunisterna på 20-talet, trixa över de nationellas rasfråga till klasspolitikens område; det var storfinansens saken gällde, den judiska – visst, gärna det? – men också den icke-judiska. Medveten om att denna njugghet i frågan kunde ligga honom till last i den nya miljön tillfogade han emellertid sitt numera obligatoriska hysch-hysch: ”Att han icke i sitt anförande tidigare berört judefrågan förklarade han med att den soc.-dem pressen då skulle komma att göra ett stort nummer härav, varigenom en hel del av hans partikamrater ev. skulle förmås svika honom, då framlagda problem vore av för den svenske arbetaren så ömtålig natur”. Men informatören kunde inte undgå att notera: ”Man kunde se på honom att frågan icke tilltalade honom”.(45)

Nu hade han emellertid åter vapnet, Folkets Dagblad, i sin hand, och tänkte inte låta hejda sig av de nya frågornas obehag.

Fäderneslandet i fara

Under sensommaren inleddes kampanjen inför höstens val till kommuner och stadsfullmäktige. För Flyg och de gamla kamraterna vid partihögkvarteret som flyttats till Pipersgatan, var allt som förr. Det var mobilisering, offensiv och kamp; blixtingsamlingar, valupprop, mötesplanering och turneer, affischer, manifest, märken och valsedlar. Men jämfört med förr

skedde allt i miniformat. Particentralen kunde endast bistå landsorten med småupplagor av valmaterial. Kommunerna fick klara sig själva och de som hade krafter kvar bedriva sina egna valrörelser. Allt övrigt satsades på Stockholm. Och jämfört med förr talade en helt ny röst från partiets valmanifest. Visserligen fanns de invanda orden där, om kampen mot ”den ruttnande kapitalismens system” och för ett ”oberoende, folkstyrt, socialistiskt Sverige”.(46) Men allt tal om arbetarintressen och klasskamp var utmönstrat. Det var ”Sverige – fäderneslandet”, som befann sig i fara inför de starka krafter som hotade att driva landet in i kriget. ”De krafter vi här talat om består av starka storfinansiella kretsar med alla judiska kapitalister inräknade”, de var socialdemokratins och borgerlighetens toppfigurer, de ”ledande ryska agenterna” och den ”med engelska pengar betalda socialdemokratiska fraktionen ‘Trots Allt?’”. Att ”krigsaktivister” var verksamma i regering och samhällstopp visades, enligt manifestet, av bristen på åtgärder mot kommunisterna, ”hetsen mot landets poliskårer” och ”misstänkliggörandet av försvarsorganisationens officerare och underbefäl”.(47)

Flygs samarbetsplaner med övriga nationella falanger hade gått i stå. Engdahls ”Svensk Opposition” brännmärktes som högerorienterat. Nationella förbundets och SSS’ beslut att bojkotta valen hänades som en ”feg position”.(48) Genom att gira in på deras gamla domäner bland poliser, militärer och judefiender hoppades Flyg att vinna över deras väljare och ta kommandot på den nationella sidan. Med sin återuppståndna dagstidning började han redan få ett försprång. Och med en intensiv kampanj i huvudstaden kanske saken skulle bli klar.

Stalingrad

Långt borta i öster närmade sig under samma sensommarveckor de tyska styrkorna Volga. Där, vid flodens mäktiga krök, låg knutpunkten för Sydrysslands kommunikationer och centrum för den sovjetiska rustningsindustrin, nyckeln till Asien. När von Paulus armé bröt igenom Röda arméns försvarsställningar i Stalingrads förorter, inleddes världskrigets egentliga slutstrid. Vid Stalingrad skulle avgörandet stå? Det var också budskapet som hamrades ut dag efter dag i press och radio världen över.

Resonansen var inte annorlunda i Sverige, där krevaderna från slaget vid Volga sände sina vibrationer in i folkhemmets alla skrymslen. De svarta bokstäverna STALINGRAD formade sig till en stridsappell för alla politiska grupperingar och polariserade det politiska livet. Inom socialdemokratin vann anhängarna av Ture Nermans Trots Allt! och dess kompromisslösa attityd mot Tyskland mark. I Stockholms arbetarkommun och socialdemokratiska fullmäktigegrupp samlade Zäta Höglund växande stöd mot eftergiftspolitik. Samtidigt hade Linderots kommunister definitivt sprängt sig ur isoleringen och kände luft under vingarna.

Men även bland dem som hoppades på Tyskland svällde känslan av att allt stod på spel, att förlösningen var nära. För Flyg, som såg Stalins välde inte bara som tsarismens blodiga renässans utan också som västkapitalismens viktigaste allierade, handlade slaget rätt och slätt om socialismens öde. Men i motsatt mening mot den gängse. ”Vår lilla falang i svensk politik svor trohet mot socialismens idé i svunna ungdomsår. Det har förunnats oss styrkan och glädjen att icke bli edsvikare. Vi har icke sålt oss för fett mandat i borgarstaten. Vi har bara en önskan att få stupa såsom vi levat samt att först få uppleva denna borgarstats förintelse och grundläggningen av ett arbetets och socialismens Sverige i broderskap med Europas övriga länder och folk. Med Stalingrads fall, med de tyska truppers frammarsch till Volgas strand, har dagen för vår dröms förvandling till verklighet kommit väsentligen närmare. Ty Stalin är en av hörnpelarna under kapitalismens reaktionära system”.(49)

I den tyska propagandan var det inte bara nationalsocialism mot bolsjevism som avgjordes vid Stalingrad. Det var civilisation mot barbari, Europa mot Asien. När Hitler höll sitt stora tal i Berlins sportpalats den sista brittsommarkvällen i september var det med de storslagna orden

om ett Europas korståg mot Asien han eldade massorna. ”De germanska frivilliga i våra Waffen SS-legioner är verkligen Europa som har sökt sig samman precis som en gång i forna tider mot hunnernas och mongolernas horder”.(50) Vad som avgjordes vid Stalingrad var den europeiska civilisationens öde. Men inte i dess borgerliga form. Kunde någon tro, utslungade Hitler, att de miljontals europeiska soldater som utkämpat slutstriden i öster skulle acceptera att återvända till det borgerliga förfallets och massarbetslöshetens Europa? Nej, när segrarna återvände skulle de endast godta en verkligt nationalsocialistisk folkgemenskap där arbetet inte guldets, där folket inte storfinansens, stod i främsta rummet. ”Intet borgerligt statssystem överlever kriget!”(51)

Rid i natt

Flygs dagar flimrade förbi. Till det dagliga arbetet på Folkets Dagblad med redigering och ledarskrivierier kom valarbetet och arbetet med Tidens Röst vars utgivning fortsatte var fjortonde dag. Sista veckan före valdagen var en enda oavbruten kraftansträngning med agitation på utomhusmöten kväll efter kväll. Och Flyg talade timmevis för inte obetydliga skaror. Medborgarplatsen, onsdag kväll, succ& Kanske inte femtusen åhörare som Folkets Dagblad räknade, men minst tusen, rapporterade säkerhetspolisen med ett tillägg att ”Flyg för kvällen var i en strålande form”.(52) Östermalmstorg, torsdag kväll, ”det suveräna rekordet för alla valrörelsens möten på denna plats ... ett hav av människor, tätt sammanpressade”. Polisen räknade till ettusen deltagare.(53) Högalidsparken, fredag kväll, Folkets Dagblads ”tusen på mötet...” trodde inte polisen på, men väl trehundra ”de flesta yngre, många barn...” Medan ”visslingar och diverse ljud” och ”ilskna protester” mötte Herman Johansson och Arvid Olsson från förmodade kommunistiska åhörare blev det annat när ”kamrat Nils Flyg” ämnade talarstolen. Och till och med säkerhetspolisens rapportörer bugade: ”Han var för kvällen i ett briljant lynne, och hans tal blev ett litet mästerverk oratoriskt sett, väl kryddat med humor och lämpliga svordomar. Han talade till folket på folkets språk.”(54)

Det var här ute, från talartribunen på stora folkmöten, en bra bit från kattrakandet och de okända djupen i de ”nationellas” salonger, som Flyg åter rätade ut sig i sin forna längd, som han på nytt var den upproriske trädgårdsmästarpojken med näven knuten mot grosshandlarvillan. Och i hans tal fanns inte ett ord av dubbelspelet från Forummötena. Det var klassiskt bolsjevikiska tongångar om att riksdagen styrs av Wallenberg som i sin tur är en del av den internationella storfinans som ”arbetarna måste sammansluta sig mot och utrota, om människorna skola kunna bli lyckliga igen”. Och det var de antistalinistiska socialisternas uppgörelse – som under Spanienkriget och Moskvarättegångarna – med Stalin för att denne ”förstört den kommunistiska icken”.(55)

Flyg hade trots alla nederlag sin publik och det kvarvarande partifolkets återuppvaknande entusiasm var inte att ta miste på. ”Dånande leverop för ett socialistiskt Sverige i ett socialistiskt Europa”, som Folkets Dagblad rapporterade det, på välbesökta utomhusmöten var man inte längre bortskämda med. Tumult och glåpord från Linderots folk ökade bara dramatiken och känslan av kamp och strid.

Rubriken för Flygs anföranden var ”Budkavlen går! Rid i natt.”, efter Vilhelm Mobergs nyutgivna och omtalade bok som just gick som pjäs på Dramaten. Den riktade sig egentligen mot den svenska eftergiftspolitik för Hitlertyskland. Mobergs stolte och frie Svedjebonde vägrade kröka rygg för sin tyske godsherre medan feglingarna bröt sin ed och utförde sina dagsverken av fruktan för striden. Flyg ändrade bara rolltolkningen till att låta Svedje vara upprorsmannen mot det rådande systemet som lade allt tyngre bördor på folket i den internationella storfinansens intresse. Identifikationen med den upproriske bonden i Brändebols by, som vägrade följa med strömmen och tog till vapen mot övermakten, passade Flyg som hand i handske. Var han inte just den fredlöse, den okuvlige som vägrat utföra sina dags-

verken? Känslan av samhörighet med Mobergs skapelse gick djupare än så. Var han inte just på väg att dela skogslöparens öde, den jagade, hungrige och plågade rebellen som hade förlorat allt för sin vägran att böja sig; gården, jorden, vännerna och Botilla med brudgumskjortan? Skulle han inte sluta just som Svedje, med sista kulan avfyrad och jordtuggan i munnen på två alnars djup i kärret? Kanske var det just under dessa dagar han rafsade ner några av de många versrader som lät ana att han kände slutet närma sig. Rader han stoppade undan i skrivbordslådan för någon att finna efteråt.(56)

*Jag vill ej slockna i kvalmig säng
jag vill ingen sliten begravningsrefräng
om en snäll och högst skötsam
resonabel man som på ålderns dar sin klokhet fann
Efter år av envist rebelleri
vill jag dö som jag levt – trotsig och fri*

*Jag önskar se mina drömmars tid
varda dagens vardande verklighet
men ber: låt mig stupa i öppen strid
jag vill bara ett, blott det.
Efter år av envist rebelleri
vill jag dö som jag levt – trotsig och fri*

Samlingsformeln

Men Flyg levde i en annan värld än de flesta som inte kunde tolka maningen till motstånd för rättens sak som annat än att stå upp mot tyrannen i söder. De såg inte Flyg som den rebelliske odalmannen utan snarare som herr Klewens bedräglige fogde. Valresultatet gav klart besked. Socialistiska partiet hade ställt upp med de flesta av sina gamla trogna namn till Stockholms stadsfullmäktige men bara erövat 3 800 väljare jämfört med drygt elvatusen vid fullmäktigevalet -38, som ju även det varit en katastrof med halverat röstetal.(57)

Att röstsiffrorna för Socialistiska partiet tycktes skorra mot uppslutningen på Flygs möten var logiskt. Publiken hade i långt högre grad varit Flygs än partiets. De ”nationella” sympatisörer som i Flyg funnit sin ledargestalt hade inte samma förtroende för hans parti med dess röda fanor och prägel av arbetarrörelse. Och Flyg fanns inte med på någon lista till stadsfullmäktige.

Det nya nederlaget – för vilken gång i ordningen? – hade raderat ut det lilla som fanns kvar av partiets väljarbas. Några kommunala mandat här och var ute i landet kunde inte väga upp intrycket från Stockholm. Men resultatet för socialisternas del kommenterades med närmast förstrött intresse i Tidens Röst och Folkets Dagblad. Det hela ”var väntat” på grund av ojämlikheten i resurser, ansåg Hilmer Sylvén, medan Flyg klamrade sig fast vid sin liknelse om den isolerade upprorsmannen. Socialisternas röstetal angav bara styrkan hos ”den vakna eliten av Sveriges folk – de rebelliska ättlingarna i nuet till Mobergs Svedjebonde”. Framgångarna för Bondeförbundet visade också, menade Flyg, att det fanns en stark nationell opinion även om inte Socialistiska partiet lyckats kanalisera den.(58)

Men valresultatet var samtidigt en alarmklocka av andra skäl än det egna nederlaget. Framgången för kommunisterna och dem som hoppades på de allierade skulle, enligt Flyg, försätta Sverige i ett högst allvarligt läge. Redan omedelbart efter valet hade den tyska pressen kommenterat det svenska valresultatet i irriterade ordalag. Att det svenska politiska livet vreds i antitysk riktning just när slutstriden utkämpades i öster var förstås, i Flygs ögon, rent katastrofalt. Inte längre bara för att risken ökade för Sveriges egen del att ockuperas

söderifrån. Utan än mer för själva utgången av slaget. Framgångar för Stalins anhängare och västvänliga krafter i Sverige var som att bygga upp en fiende i de tyska arméernas rygg?

Det var bara två år tidigare, under vinterkriget, som Flyg i riksdagen krävt att kommunisternas verksamhet skulle förbjudas. Då hade Folkets Dagblad kunnat tala om hotet från ”nazi-kommunismen” med hänvisning till pakten mellan Hitler och Stalin och vunnit gehör inom delar av socialdemokratin. Nu var rollerna ombytta. Det var Flyg, inte Linderot, som var i bundsförvantskap med Europas nazister, medan Linderot stod på demokratiernas sida. Kravet på förbud mot den kommunistiska verksamheten kunde därmed endast utgöra samlingsformeln för dem som av hela sitt hjärta hoppades på Tredje riket.

När Flyg talade om ”kommunismen” menade han stalinismen, det visste hans gamla partigarde. De övergav aldrig föreställningen att endast de själva stod för den ursprungliga kommunism som så skändligen förrått av Stalin, men ansåg att termen bytt innebörd. Ibland kunde de emellertid inte hålla tungan rätt i mun, som när Herman Johansson inför ett stort kampmöte ”mot kommunismen” avslutade med att inför den häpna publiken utbringa ett rungande ”Leve kommunismen!”(59) Och när den tyska propagandan talade om att de tyska arméerna räddade Europa från bolsjevismen, kunde inte ens Flyg hålla sig utan skrev: ”Det är inte sant. Vad som en gång var bolsjevism har Stalin definitivt utrotat inom ryska gränser”.(60)

Men allt sådant var för sofistikerat för de åhörarskaror han sökte nå i den kampanj som skulle bli den sista.

Frontsoldaten

Redan i slutet av september knäade Flyg på nytt och tvingades ta sig till Bragnums klinik. Hjärtat hade inte klarat tempot och sviktade åter. Men nu jagade Flyg timmarna och kunde omöjligen stanna. I Stalingrad slogs tyskar och ryssar från gata till gata, från hus till hus. Och från den finska fronten nåddes Flyg av läsarbrev som formligen ångade av blod, lera och stridsrök. Läsare av Folkets Dagblad, av hans ord, offrade livet framför de ryska vapnen. En fältväbel Olov Göthlin vid Svenska Frivilligkompaniet som beställer en bunt tidningar ut till de främsta linjerna skriver: ”Här ute i barbariets urskogar försöka vi rädda det lilla som finns kvar av Sverges ära och anseende i ett nytt och bättre Europa. Som goda vapenbröder anser jag att vi kunna räcka varandra handen. Ni krigar med talet och pennan – vi kämpar med vapnen i hand. Vår kamp har samma mål – ett nytt och äktsvenskt Sverige. Vår fiende är gemensam – den barbariska arbetarmördande bolsjevismen”.(61)

Hur kunde han då slockna i kvalmig säng? Hur kunde han hänga upp sig vid en term, ett ord? Verkligheten, den avgjordes varje minut därborta av stål och eld, liv och död. Vad betydde formen och bokstäverna eller fanornas symboler? Andra socialister av Flygs typ, som Doriots franska folkpartister, offrade sedan månader tillbaka livet som frivilliga på den ryska fronten. Doriot hade själv gått ut i spetsen för sina män och inte ens tvekat att dra på sig tyskarnas fältgrå.(62) Och Flyg ropade sitt svar genom spalterna ut till skyttesoldaterna i frontlinjen: ”Vet, ni kamrater med vapen i hand därute i Rysslands skogar – vi skall icke svika, icke kapitulera – vi skall slåss som ni, till seger eller stupal!”(63)

Att ligga kvar på hjärtkliniken var förstås omöjligt och Bragnum kommenterade det hastiga besöket: ”Jag såg med vemod vartåt det bar”.(64) Flyg måste ha anat det själv. Hans tid och kraft rann bort medan den stora möjligheten ryckte närmare. Den möjlighet bara han själv förstod och kunde förvalta. Så nära?

Under Hitlers stora tal den 30 september hade Flyg legat hjälplös på kliniken, fjättrad av EKG-elektroder och läkarens order. Men talets socialistiska anstrykning med maningen till

alla att ”bekänna färg” och inte acceptera en återgång till den gamla borgerliga ordningen efter kriget, var mer än han kunnat önska sig. Det var just sådana ord han behövde för att hävda sin position inom den protyska miljön. Så med Hitlers tal i femspalt över hela första sidan på Folkets Dagblad inledde Flyg och hans följeslagare det nya försöket att ta ledningen bland de nationella.(65) Under parollen ”För Sverige – mot kommunismen?” drog den sista kampanjen igång.

Det var inte bara så att Flygs hjärta bultade för frontsoldaterna som gick mot döden i öster. I viss mening delade han deras öde. Liksom dem var han uttryckt från sitt forna sammanhang och avskuren från sina gamla rötter, med bara minnen och inre drömmar som länk till ett annat liv. Liksom dem var hans dagar räknade även om han som i yrsel försökte hålla dem kvar. ”Starkare än all mänsklig dröm, tro, vilja och kamplust, starkare än döden är livet självt?”, raspade han ner i allt hastigare och slängigare stil. Han samtalade inte med någon Gud eller biktfader, utan med livets evighetsström. Livet som en gång lockat honom med allt, ”med kamp och bragd för min förtryckta klass, med kärlekens lycka”, med att ”något kunna bli och något kunna ge”, men som ”format om mig liksom många andra”, slagit ”blödande hål i min panna” och ”krossat unga drömmars ideal”. Han hade inte kunnat rå på evighetsströmmen, han skulle bli till stoft utan att få ”uppleva drömlandet”. Men livet skulle flyta vidare och nya fötter bära människan vidare mot drömmarna i fjärran. Livets ström mot mänsklighetens mål, så gärna han ville följa den ännu en liten bit, få ”tjäna den” ännu några ögonblick ... Den enda sanna och bestående i tidens kaos, ”medan allt levande förintas”. (66)

Blodigt allvar

De gamla socialisterna kring Flyg visste med ryggraden hur propaganda skulle läggas upp och fokuseras, möten förberedas och ramas in och hur en stämning av gemensam kamp och styrka kunde byggas upp. När de hade en klar paroll, en avgränsad uppgift och, inte minst, ekonomiska resurser till sitt förfogande, blev de ett väloljat maskineri där alla kuggar automatiskt gjorde sitt. Och de visste att koncentrera de numera så fåtaliga krafterna till en inte obetydlig kraftutlösning.

Den första veckan i oktober -42 drog kampanjen igång. Sponsorer var kontaktade, kampanjmaterial klart, turnéruterna inprickade, lokaler och annonsplatser bokade. Kampanjparollen ”För Sverige – mot kommunismen?”, var ingen lös propagandafras ut i det blå, ingen förflugen formulering som kunde tas tillbaka eller någon tvetydighet öppen för olika tolkningar. Den vände sig till folk som tog varje stavelse på blodigt allvar. ”Du som är antikommunist, bär antikommunistnålen, rekvirera petitionslistor för att förbjuda de ryska partisanerna, köp och läs kampanjlitteraturen”.(67) Bland litteraturen återfanns inte bara Flygs skrifter utan också den nazivänliga opinionens bästsäljare, ”Bolsjevismen i Sverige. Dokumentariska fakta om det kommunistiska mullvadsarbetet i vårt land”, utgiven på C E Carlbergs nazistiska Svea Rikes förlag.(68)

Med den antikommunistiska silvernålen på rockslaget, petitionslistor mot kommunistfaran och litteratur mot bolsjevismens mullvadsarbete i näven skulle de gamla kämparna gå ut till folket. För några var det till sist alltför mycket och de gled ljudlöst ut ur kretsen. Men andra höll envist fast och gjorde, för tusende gången, sin partiplikt. De sporrades att inte falla ur ledet av ledarna som offrat så mycket genom åren och åter gick i spetsen. Paul Almén, vars tvivel plågat honom så oupphörligt år efter år, kunde inte heller denna gång svika Flyg och partiet. Under vinjetten ”Varför jag bär SILVERNÅLEN” tog han på sig uppgiften att övertyga veteranerna om att partiet inte övergivit sina gamla linjer utan tvärtom stod kvar vid de ursprungliga principer som Lenin och Trotskij representerat. Men efter Stalins förräderi kunde det inte längre förnekas att det var ”nationalsocialismen av idag” som fullföljde ”många av de krav som vi tidigare uppställde för oss”. Parollen ”För Sverige – mot

kommunismen” betydde i tidens omkastade förhållanden kamp ”mot alla som går storfinansens ärende”. Därför skulle han och alla partimedlemmar både ”med hänsyn till troheten för våra tidigare linjer och med hänsyn till framtidens mål: Sverige – för socialismen”, bära nålen med heder.(69)

Samtidigt som världen nåddes av meddelandet att de tyska trupperna intagit Stalingrad, slängde sig Flyg ut i kampanjen. Ett livs erfarenheter hade lärt honom att halvhet och otydlighet inför stora folkmassor, i synnerhet i kaotiska tider, bara skapade förvirrad osäkerhet. Hans budskap var därför spikrakt. Ingen skulle få sväva i tvivelsmål om vem som var kommunismens dödsfiende, vilken kraft som här i Sverige fullt ut representerade de segerrika trupperna i öster.

Ny publik

Flygs sista möteskampanj blev, trots hans tillstånd, lika intensiv som någonsin under den unga tiden. Vecka efter vecka kastade han sig mellan redaktionen och raden av möten, som bara blev längre. Kampanjen artade sig till en framgång och nya möten fick gång på gång planeras in för alla dem som tvingades vända utanför fullsatta lokaler. Redan vid det första mötet som förstås hölls på det östermalmska Forum – söder var mindre lämpligt för mötesrubriken – tvingades arrangörerna också förhyra en angränsande sal där de som inte fått plats kunde lyssna på föredraget genom högtalare. Ändå tvingades ett hundratal personer vända av utrymmesbrist.(70) Tillströmningen av åhörare måste ha påverkat vankelmodiga medlemmar. Till formen var ju allt som förr. De röda fanorna, de socialistiska blåsorkestrarna, leveropen för socialismen. Men i publiken märktes en tydlig förändring. På den gamla tiden hade så gott som varenda mötesdeltagare varit arbetare, men nu riktades annonserna uttryckligen till ”alla folkskikt”. ”Auditoriet utgjordes nog inte så mycket av gamla Flyganhängare som fastmer medlemmar tillhörande de olika nazistpartierna”, konstaterade den obligatoriska polisrapportören.(71) Och bland dem som i partiets press förklarade att de med stolthet bar silvernålen övervägde knappast företrädare för arbetarklassen. Den gamle storsvensken och Hitlervännen Sven Hedins tack för den vackra nålen lyftes fram som en stående annons för kampanjen: ”Kommunismen är en farsot, vars baciller äro lika farliga för själen som kolerans för kroppen ... Nålen är en symbol för hela det rättänkande svenska folkets beslutsamhet att bekämpa den pestsmitta som med östliga vindar föres in över Sveriges bygder och som icke blott är en dödlig fara för vårt folk och vår framtid utan också är en skam för vår ära”.(72) De åhörare som lockades av sådana tongångar var knappast några första majdemonstranter. Men det var heller inte meningen. Nu var det de nationella kretsarnas tur. Och trots Flygs framgångsrika utomhusmöten hade ju valrörelsen visat att bland arbetarna fanns just nu inte mycket att hämta.

”Jag måste säga att jag mistat hoppet att kunna tala till arbetare mera”, skrev Almén till Flyg mitt under kampanjen. ”De är ju de mest konservativa element som finns. Här gäller det att få tag i nya krafter, som är villiga att gå in med entusiasm för det som skulle vara självklart för våra kamrater.”(73)

”För Sverige – mot kommunismen”. Flygs sista mötespublik på Berns i Stockholm befann sig långt ifrån den arbetarklass han drömt om att leda in i socialismen.

Och de nya krafterna kom. Vid den första silvernålsfesten på Berns i november -42, som samlade över femhundra gäster kring dukade bord och kuvert för en bra slant, var publiken ”sammansatt av ett stort antal yrkesutövare, som representerade ett tvärsnitt av hela det svenska folket och skänkte festen en prägel av verklig folkgemenskap”.(74) På podiet fick de röda fanorna sällskap av de svenska färgerna och bland de personer som förärades silvernålen för ”betydande insatser i kampen mot kommunismen” återfanns idel borgerlighet. Att de

antikommunistiska mötena sponsrades av borgerliga kretsar är också tydligt. I ett brev till Flyg inför dennes möte i Göteborg skrev Möllman-Palmgren att två Göteborgsdirektörer lovat stå för lokalkostnaderna tillsammans med ”likasinnade köpmän”.(75)

Inför den pronazistiska miljön var Flygs och socialisternas kampanj nästan överväldigande. Att, som exempel, inom loppet av en vecka i november genomföra två massiva inomhusmöten med sammanlagt långt över tusen deltagare – på Berns och Vinterpalatset, gamla Auditorium, i Stockholm – visade på en respons som imponerade.(76) Och Flyg började få motta samma nationella och tacksamma brevström som under Finlandsvåren. Även medlemmar ur de andra nationella organisationerna började beställa nålar och kampanjmaterial. Ett brev från Hallström i Umeå illustrerar med vilken oro de övriga falangerna såg Flygs framfart. ”Din idé med nålen var utmärkt. Iden med kampanjen mot kommunismen var likaledes utmärkt, men den har genast upptagits av alla de nationella oppositionsgrupperna. Till äventyrs hava de fått iden på egen hand och kunna icke anses plagiera. Iden med nålen har, såvitt jag kan se, icke plagierats. Frågan är, om denna nål möjligen skulle kunna bli en gemensam symbol i kampen mot kommunismen. Vad skulle Du säga härom? Förutsättningen skulle givetvis vara att Du avstode från att monopolisera nålen såsom en symbol för Ditt partis kamp. En annan förutsättning skulle vara att de olika grupperna finge hela förtjänsten på vad de sälja. Du skulle alltså begå en mycket osjälvisk handling, men frågan är om Du icke skulle vinna på den i det långa loppet.”(77)

Men nu hade Flyg medvind och ingen som helst avsikt att släppa ifrån sig initiativet. Han stod redan huvudet högre än konkurrenterna och kände att han var på väg att ta täten. Gunnar Furugård, vars bror Birger mött Flyg halvannat år tidigare i Falun, var en av dem som under kampanjveckorna till sist lät sig övertygas.

– Jag litar helt på människan och politikern Nils Flygs ärlighet, förmåga och kraft, skrev han till Ove Adlers.

– Han är den ende nationellt socialistiske ledarpersonlighet som kan föra svenska folket ut ur försumpningens och folkfrontens af röta stinkande träsk och storma folkförledarnes och riksförädarnes fästen. Han är den ende, som med sina djupa försänkningar i folkdjupet är mäktig att bli styresman för alla de olika svenskt inställda riktningarna.(78)

Ja, Flyg var den ende. Och kampen om den rollen krävde inte bara att han framstod som härföraren mot ”pestsmittan från öster”. Han kunde inte heller visa alltför stor tveksamhet inför det mest bottenlösa djupet. Hitlers septembertal hade förstås varit späckat av utfall mot den internationella judendomen. Det var, enligt Hitler, judarna som hade utlöst världskriget för att ”utrota Europas ariska folk”. Men följderna skulle istället bli ”judendomens egen utrotning”.(79) Bland de åhörarskaror Flyg ville vinna vägde Hitlers ord blytungt och kunde inte nonchaleras. Frågan om judarna kunde omöjligen undvikas ens offentligt.

Strax efter valet hade en skribent släppts fram i Folkets Dagblad för att under vinjetten ”Dagens debatt” gå i svaromål på kritik mot orden i socialisternas valmanifest om de hotfulla judiska kapitalisterna.(80) Debattören framhöll att socialisternas ståndpunkt rent sakligt sett var riktig. Ingen kunde väl förneka att en seger för Tyskland vore ett nederlag för världsjudentheten medan en seger för de allierade skulle innebära motsatsen. Följaktligen kunde judar inte vara neutrala i den pågående kraftmätningen. Det var endast utifrån den sakliga värderingen socialisterna gjort sitt ställningstagande. Artikelnen var undertecknad A M-d. Det kan knappast ha varit någon annan än Axel Molund, redaktören för den antisemitiska Dagens Eko, som släppts in i spalterna för att försvara partiets valmanifest.

När Flyg några dagar efter Hitlers tal tog upp saken i en ledare bredde han på formuleringarna: ”Vi bara konstaterar, att storfinanserna nu som förr, är i hög grad krumnäst – vi

konstaterar att judarna slåss tillsammans med det gamla systemets övriga krafter för sitt liv och att de följaktligen är fiender till oss alla andra som vill det nya – farliga fiender ity de hava guldkalven med sig”.(81) Ja, judarna slogs för sina liv i ordets mest bokstavliga mening. Folkets Dagblad avfärdade förstås, i likhet med stora delar av pressopinionen, alla rykten om gasningar och massmord som ren krigspropaganda.(82) Just så grova var, menade tidningen, de klassiska propagandamyterna i alla krig. De syftade bara till att utmåla fienden som monster för att motivera massbombningarna av civila och andra illdåd. Och ännu hösten 1942 sipprade berättelser från förintelsen knappast fram ens i droppform genom svenska tidningsspalter.

Men Flygs ord haspade av den sista regeln mot nazismens rashat. Judarna var farliga fiender till ”oss alla andra”, inte för att de var av någon underlägsen eller parasitär ras, som ras-teoretikerna brukade hävda, utan för att de bar upp stora delar av storfinansens och gjorde gemensam sak med de allierade. För nazistiska rasbiologer var sådant tal förstås löjligt ytligt, men för att klargöra på vilken sida socialisterna stod i kampen mot judenheten räckte det gott. Efter Flygs ledare blev också de antijudiska slängarna i Folkets Dagblad fler. Inte så att de ännu flödade över spalterna som i den vanliga anisemitiska pressen. Men då och då påmindes läsarna om den judiska storfinansens roll för att ingen skulle behöva tvivla.(83)

Vände blad

De sista veckorna jagade förbi i samma rasande tempo och koncentrerad världshistoria skrevs under loppet av dygn. När Flygs kampanj hade inletts i början av oktober tycktes den tyska segern vara klar vid Stalingrad. Det var bara några spridda motståndsnästen i de sammanstörtade stridsvagnsfabrikerna som skulle rökas ut. Mot slutet av november inleddes emellertid Röda Arméns motoffensiv som skar av von Paulus’ styrkor och göt sin järnring runt Stalingrad. Fälttåget mot bolsjevismen var på väg att förvandlas till ”försvaret av den europeiska fästningen”. Den tyska segerraden var bruten och historien gjorde sig redo att vända blad. De små turkosa lapparna från SIS, Statens Informationsstyrelse, med förhållningsorder till pressen bytte försiktigt tonläge från tyskanpassat till västorienterat. Och Möllman-Palmgren, som väntade på ett fängelsestraff för en otillåten artikel i Sverige Fritt, skrev till Flyg: ”Fan vad det har blivit ruggigt och otrivsamt i detta land. Nu återgår jag till Beethovens 5:e i radion. Det är en bättre värld.”(84)

Flygs krafter förbrukades snabbt i det hårda kampanjtempot men han forslades vidare mellan talarstolarna och partikamraternas soffor.(85) Och varje dag kunde sätteriet på Folkets Dagblad knacka ut hans ledarmaterial som eldade de kvarvarande partisoldaterna vidare. Under turnén i Skåne i slutet av oktober kunde ingen åhörare undgå att se i vilket skick talaren var. Och vid den stora silvernålsfesten i Göteborg kring lucia sa Flyg ett slags farväl; ”Det är nog sista gången jag talar inför er”.(86) Men det var på talartribunen och vid skrivmaskinen han höll sig uppe. ”Varje stund fjärran från arbetet har blivit sömn, en slags dvala, ett bortdomnande...” skrev han till Möllman på nyårsaftonen och återkom gång på gång till sin plågade trötthet, till kroppens och själens längtan efter ro.(87)

Han skulle aldrig återse Folkets Dagblads redaktion. Den sista ledaren 2 januari skrevs från Bragnums klinik med frågan: ”Skall 1943 bli Europas dödsår? Skall den hittills ledande världsdelen tvingas under Asiens och Amerikas kontroll och ledning?”(88)

Kanske hade Flyg börjat inse att utgången av kriget inte alls var given, att Europas samverkande produktivkrafter inte var så oövervinnliga. Kanske var det ändå inte otänkbart att segerpalmen slutligen hamnade hos de utlevade borgerliga demokratierna i väst och hos Stalin. I Nordafrika hade Rommel tvingats retirera 250 mil efter nederlaget i El Alamein någon månad tidigare och förlorat oerhörda mängder folk och materiel. I Fjärran östern var

amerikanerna på väg att driva ut den kejsrerliga japanska armén från Nya Guinea. Och i Stalingrad krympte den tyska försvarsfickan för varje dag.

Uno Modin tog över redigeringen av tidningen och ledarskriverierna. Om det var det skiftet som orsakade förändringen eller den allmänna skärpningen av angreppen mot judar efter Hitlers nyårstal, är okänt. Men under de första dagarna i januari letade sig den antijudiska propagandan fram till Folkets Dagblads rubrikplats. De judiska flyktingarna från Norge brännmärktes som dagdrivare och läsarna varnades för "JUDEINVASIONEN".(89) Tidningen tycktes också hitta en egen judefråga: "tattarplågan". "En kommission är just nu sysselsatt med att lösa tattarproblemet. Strängt taget är det första gången denna för vårt folk ur flera synpunkter angelägna fråga underkastas en speciell och grundligare utredning", hävdades i en positiv bokanmälan.(90) Även zigenarfrågan borde tas upp till behandling, ansåg anmälaren.

Kanske hade Flyg haft invändningar, kanske inte. Det var av mindre betydelse nu. Han domnade bort i sin sjuksäng medan slaget gick vidare utan honom. Men på trettondagsaftonen skulle han nyårstala vid Silvernålens midvinterfest på Berns. Då fick han inte utebli. Kamraterna hade annonserat bra. Och det var Nils Flyg skarorna kom för att höra. "Han fick ej lämna sängen och gå och hålla föredrag på kvällen som han tänkte. Det kunde gälla livet", skrev Bragnum.(91) Men vem skulle ha kunnat hindra honom?

För sista gången klädde han sig och förberedde kvällens tal. Hur många hade det blivit sedan de första försöken i ungdomsklubben, ett liv bort. Sedan tiden som "farbror Svante", som studieledaren, bolsjeviken, riksdagsmannen ... För att inte förlora krafter tog han en droska ner till Berzeli park. Snön dämpade trafikljuden och de snötyngda träden utanför Berns glimmade kallt i skenet från lyktorna. Men i den varma salongen var stämningen tät och förväntansfull och lokalen fylld till sista plats. De mäktiga ackorden från hans egen socialistiska Engelbrecktsmarsch tonade ut när han till stående ovationer besteg tribunen.

Flygs tal denna sista kväll formade sig till ett politiskt testamente från en man som gått hela vägen, som till sist stod under sina forna dödsfienders fanor och manade de trogna till kamp in i döden mot allt de en gång hållit heligt.(92) Men gjorde han det längre med ångest och vanda? Eller var den tiden förbi? Hade föreställningen att han vadade genom politikens smuts och bedrägeri för sitt högre ursprungliga mål, trängts undan av en ny och växande övertygelse? Ödeskampen utkämpades i det innevarande ögonblicket, inte någonstans långt i framtiden. Och ingen fick tveka om det nödvändiga i just den kampen. Ändå ansåg han sig ha full kontakt med sitt förflutnas ideal och drömmar. Han hade bekämpat storfinsansen och det borgerliga systemet, socialdemokratin och stalinismen så länge han kunde minnas för den verkliga socialismens skull. Men den socialismen hade tonat bort som en stjärna i fjärran. Åren av nederlag och förödelse hade reducerat målet till hans rörelses – och hans egen – kamp. "Framtiden beror av oss och ingen annan", hade blivit kärnan i hans ideal, givit honom nya fiender och nya allierade, nya handlingslinjer och en ny verklighetsuppfattning.

Under dånande applåder och leven för socialismen lämnade han kamraterna och kände vinternattens kyla mot ögonlocken.

Flyg levde ytterligare ett par dagar men sjönk gång på gång ned i sin dvala. En ny infarkt tillstötte med svåra plågor. "Nils kämpat hela dagen hos dr Larsson", skrev Elsa i dagboken på fredagen.(93) När Calle Bergström från redaktionen, den "ende vännen", besökte honom under lördagen kunde de skämta om att första ronden var vunnit. "Få se hur det går med den andra".(94)

Snön föll tyst och tät i skymningsljuset utanför fönstret. Nyhetssändningen från TT knastrade bort med den senaste bulletinen från det obevekliga tyska nederlaget vid Stalingrad. I

hjärtpatientens enkelrum hade Flyg under ett par timmar utkämpat sin egen slutstrid. Och för enda gången i livet tvingats kapitulera. Kanske slog väggklockan i den dunkla korridoren på andra våningen halvslag när Flyg gav upp. Visarna stod på halv tre lördagseftermiddagen den 9 januari 1943 och till Elsas nervösa telefonanteckningar på kristidsnämndens papper har i efterhand tillfogats: ”Snöstorm. Olle o jag hann ej till Nils.”(95)

Nils Flyg fick dö ensam, utan sitt parti och sina nära, och med sig själv som enda försvinnande fasta punkt. Slutligen löst från det evighetslöfte om kamp och strid som förbränt hans liv. Som fört honom från de ljusaste visionerna till de mörkaste källarvalven. Som brutit sönder hans inre och förvandlat den reslige ynglingen med den trotsiga pannan till en askgrå spillra. Till sist hade han ändå undsluppit och ”kommit bort från människorna”. Och mitt i den tunga förtvivlan kunde Elsa känna det som om hon nåddes av ett trött men lättat leende och skrev vid hans bädd: ”Nils, så ung, så vacker”.(96)

Inga tårar

I den gamla arbetarrörelsen fälldes inga tårar över Nils Flyg. För kommunisternas Ny Dag var det hela bara den logiska slutpunkten för renegaten från 1929 som, enligt bladet, alltsedan dess stått i förbindelse med nazisterna och sjunkit djupare ”än någon arbetarledare i Sverige någonsin gjort”. Flyg hade sålt sig till än den ena än den andra för att kunna utge sitt ”vidriga nazistiska smutsblad”. För Sveriges arbetare var han ”död långt innan han dog”, som en ”förgrämd politisk bankruttör. Utanför femtekolonnen finns ingen som sörjer honom”.(97)

Rickard Lindström tecknade i Social-Demokraten porträttet av en man som av sin ”brännande personliga ärelystnad” drivits att ständigt söka ”den lättaste vägen till makten och härligheten”. Hans verksamhet hade präglats av ”konspirationer och attacker mot medarbetare och partivänner” och hans talekonst av en alltmör ”svassande stil och påträngande divalater”. Det var en ”inbilsk och övermaga” person som ”försökte uppehålla illusionen att han var ledare för ett ‘socialistiskt’ parti”. Hans livsöde var en tragedi, men inte för svensk arbetarrörelse utan endast för honom själv, då han inte saknat personliga gåvor ”men var renons på andra ideal än de som gynnade hans personliga framgång”. Och Lindström summerade:

”Han hade skrivit sitt verk i vatten. Vad han på slutet kämpade för skall heller icke, lika litet som träden, växa in i himlen. Kanske var han medveten därom? Kanske spanade han mot nya möjligheter? Något hinder för att gripa dem funnos icke i hans själ. Han var den misslyckade opportunisten. Livet och hans egen ävlan bedrog honom. Man kan ha medlidande med honom. Sörja honom kan man aldrig.”(98)

Den ende avvikande rösten i kören om den ärelystne opportunisten, var Ture Nermans i Trots Allt!, som vanligtvis alltid stavade Flygs namn med tyskt ”Det är lätt att skriva en dödsruna i hatets och synismens tecken. Men det är för billigt och ingen har någon glädje därav”, skrev den forne vännen. Av intresse var istället att försöka förstå ”hur en tidigare socialist och kulturintressent” kunde gå Flygs väg. Nerman mindes tiden då hans kamrat varit en ”personligt charmerande man, humorist, poet, fiolspelare, folkbildare, intresserad för kultur och teori, idealist, en av de ljusaste figurerna från den gamla ungdomsrörelsen.” Vad hade förändrat honom? ”Isoleringen, viljan att spela en roll och hans tidnings ekonomiska trassel”... Kanske hade ”härsklystnaden” funnits där någonstans men viktigare hade måhända varit Flygs avsaknad av ”ett eget program i de olika frågorna”. Nerman sade sig själv ha manat Flyg efter valnederlaget -38 att lägga om Folkets Dagblad till en ”antifascistisk aftontidning, en partilös demokratisk kamptidning”, men han slog ifrån sig och fortsatte sin egen väg.

”Senast såg jag Nils Flyg en dag förra vintern”, berättade Nerman. ”Då var han redan klar nazist. Vi möttes på en gata och mötet blev kort. ‘Vad tänker du göra nu?’ frågade jag. ‘Jag ska rädda Sverige’, svarade han. ‘Och dig med!’ Jag tackade och sedan sågs vi aldrig mer.”

”Om man vill se så vackert som möjligt”, fortsatte Nerman tvekande, ”tror jag Flyg trodde sig vara villkoret för Sveriges räddning. I varje fall sprider hans anhängare den läran. Speciellt då det gäller arbetarklassen. De säger så här: Tyskland kommer ju att vinna kriget. Då gäller det att vi samlas kring en ledare som har Hitlers förtroende. Endast Nils Flyg har det som arbetarledare ... Möjligen trodde vederbörande inte det, sista tiden.”(99)

Och till Elsa skickade Ture Nerman en ömsint kondoleans som ett uttryck för den vänskap som en gång varit så stark.(100)

Trefaldigt hell

Om eftermälet i arbetarpresen var hånfullt och förödmjukande var tonen förstås helt annorlunda bland Flygs nationella anhängarskaror. Bestörtning omväxlade med storordiga kamploften till den fallnes minne – och med vanmäktig sorg. ”Käre oförgätlige, döde vän”, förtvivlade Möllman-Palmgren i en sista hälsning ”från ett fängelse till en grav”.(101)

”Ja, ja Nisse, vi marscherar!”, ropade Anna Stina Pripp desperat till svar på Flygs maning att partiet inte fick fastna i diskussioner när han var borta, utan måste marschera vidare.(102)

”Vi känner oss så små inför uppgiften, kanhända vi inte lyckas”, suckade Almén insiktsfullt.(103)

I Folkets Dagblads spalter passerade de nationellas framträdande namn revy med hedersbetygelser och minnesord.

”Flyg förblev övertygad socialist, men han var självständig nog att se och ärlig nog att erkänna var en äkta socialism förverkligades, vilken regering som folkets väl, det arbetande folkets väl, låg varmast om hjärtat”, skrev den nazistiska författarinnan Annie Åkerhielm.(104)

”Jag fann vilken ärlig sanningssökare Nils Flyg var. I sitt sökande hade han faktiskt nått till ‘helvetets port’ och klappat på. Han hade hejdat sig och sökt sig vägen tillbaka och funnit de evigt bestående värdena”, ansåg dr Larsson-Bragnum.(105)

”Då han genomskådat socialdemokratins halvhet drev detta hat honom till Moskva. Vad han där såg lärde honom emellertid att socialismen icke kunde förverkligas i en international utan blott nationellt. Socialisten Flyg hade blivit nationell. Vi många andra ha gått en annan väg ... Ännu hade våra åsikter ej nått full överensstämmelse men på många punkter hade vi mötts”, skrev Gunnar Prawitz från Lindholmsnazisterna.(106)

”Tack vare honom ha tiotusentals svenska arbetare från den judiska internationalismens gungfly återförts till fosterlandet, åter börjat tänka sunt och fritt, svenskt och europeiskt”, menade C. E. Carlberg. (107)

Som en fura i storm. Kämpen framför alla andra. Den älskade och hatade. Resligare än någon annan i arbetarrörelsen. Sann fosterlandsvän. Rakryggad och bra karl. En riddare utan fruktan. Brinnande i andan med ärligt uppsåt. Drömmaren och verklighetsmänniskan på en gång ... superlativen tycktes ousinliga.

Och det stora minnesmötet som fyllde Vinterpalatset till sista plats måste ha formats just som Flyg skulle ha önskat. Under ett gigantiskt porträtt av den döde med jättebanderollen ”För Sverige mot kommunismen” i fonden, förenades den brokiga nationella floran med Socialistiska partiets kvarvarande kämpar i ett pampigt avsked, refererat i Folkets Dag-

blad:(108) ”När klockan slog åtta och marschen Carolus Rex’ tunga och ödesmättade toner ljödo stod talarstolen tom med sitt svarta krusflor mellan tvenne fanbärare med det svenska och socialistiska partiets florbehängda fanor. I fonden blickade den fallne kämpe ut över salen – in i framtiden. I hans ansikte tyckte man spåra ett tragiskt vemod. Den långa hårda kampen hade satt sina spår, men där fanns också ett stänk av evigt gosskynne parat med det vikingasinne som drev honom att stå främst i striden, ännu när han visste att döden grep efter honom med ett för varje timme allt starkare grepp...” Ett vemodigt violinsolo spelade Schuberts Ave Maria, skådespelaren Einar Falkenhagen reciterade Flygs sista kampdikt varpå de gamla kamraterna Herman Johansson, Arvid Olsson, Hilmer Sylvin och Agaton Blom talade innan Socialisternas Engelbrecktsmarsch brusade ut över bänkraderna.

Till reportaget från massmötet fogades avskedshälsningen från Birger Furugård:

”Låtom oss, Dina meningsfränder, hylla Dig och Ditt ljusa, förpliktande minne så som våra förfäder hälsade sina höfdingar på tinget! Utöfver tidens och rummets gräns hylla vi Dig med uppsträckt hand och ett trefaldigt Hell!”

Men långt ifrån den pompösa hyllningskören och de högtravande ideologiska utfästelserna låg bland Flygs papper några ord han skrev ned när de sista veckorna rann bort: (109)

*Allt vad du vackrast drömmer
är likt stjärnor i det blå
– likt allt vad du djupast längtar
kan du dem aldrig nå.
Du kan ropa, bedja, förbanna
men din dröm blir ej verklighet
och din längtan tvingas stanna
vid gränsen till ensamhet.*

Epilog

*En gång när vi alla unga är gömda
djupt under tuvorna där fejden hetast stod
skall våra handlingar ej vara glömda
av framtidsfolket, som är barn av vårt blod*

ur Flygs ”Oss alla unga”

Tidigt på morgonen den 31 maj 1945 anhölls Herman Johansson i sin bostad på Hedvigslundsvägen i Älta. Samtidigt körde kriminalpolisens bilar upp framför Folkets Dagblads redaktionslokaler på Klara Norra och partikansliet på Pipersgatan.

Tillsammans med vittnen från Statens informationsstyrelse stegade konstaplarna in i lokalerna för en grundlig husrannsakan. Prenumerations- och medlemsregister, räkenskaper och propagandamaterial stuvades ner i säckar och kånkades iväg. Agaton Blom och August Andersson bevitnade tyst slutakten.(1)

Två och ett halvt år tidigare, en evighet bort, hade Flyg lämnat dem. Blom hade korats till ny ordförande, Arvid Olsson till ny redaktör för Folkets Dagblad. De flesta ur den gamla kärntruppen hade stått kvar. Men samtidigt fylldes leden på av nya namn, särskilt i Stockholm och på particentralen. Forna furugårdare och lindholmare anslöt sig. Bruna gardet rekommenderade sina medlemmar att gå med.(2) Och de gamla socialisterna hade inte mycket att invända. Tvärtom, de behövde varena man. I juni anställdes Holger Möllman-Palmgren som utrikesredaktör på Folkets Dagblad och hans tidning Sverige Fritt blev ytterligare ett språkrör för partiet. Samtidigt ändrades partinamnet till Svenska Socialistiska Partiet – SSP.(3)

Hammaren blev kvar som partiets symbol men med motsatt innebörd mot den ursprungliga. ”Hammaren krossar hakkorset”, hade devisen lytt så sent som 1939. Nu var det Tors hammare mot kommunism och judisk storfinans.

Innan 1943 var till ända kunde ingen utomstående längre se någon betydelsefull skillnad mellan SSP och den klassiska nazismen.

När Flyg var borta fanns ingen bland de gamla veteranerna som längre kunde upprätthålla någon distinktion mellan hans ”nationella socialism” och nazisternas ”nationalsocialism”. Hela paketet slank med, från avskyn mot judarna och demokratin i alla dess former till dyrkan av ledaren och ”den nordiska rasen”. Den lilla socialistiska lämningen utgjorde egentligen inte ens den typ av nazistisk ”vänster” som försökt värva inom arbetarklassen alltsedan bröderna Strassers dagar i nordtyska industristäder på 20-talet. Medan denna var antiklerikal och antiroyalistisk, organiserade strejktöd och agiterade mot såväl kapitalism som junkervälde blev SSP ett ideologiskt durkslag för hela nazimiljön. Ur Folkets Dagblad strilade allt som rörts ihop av svenska nazisters och högerextremisters olika falanger genom åren; anti-semitism, kristen tro och asamystik. Företagarliberalism och korporativism. Revolutionär folkgemenskap och konservativa konungahyllningar. Klasskampsbetonad fackföreningsretorik och motstånd mot strejker. Om denna roll var resultatet av ett medvetet försök att bli samlingsplatsen för alla så kallade nationella eller bara av idéupplösningen kan vara osagt. Inför varandra upprätthöll emellertid det gamla gardet bilden av sig själva som arvtagare till Lenins bolsjeviker, firade de gamla högtiderna, demonstrerade på första maj och sjöng sina arbetarsånger. Och kanske kände de vid sina Kata Dalström-fester en slags obruten kontinuitet till sin egen ungdomstid i Nacka, trettiofem år tidigare, när Kata själv gästade ungdomsklubben. Nu var det hennes son som talade vid sammankomsterna, advokaten Björn Dalström, avslöjaren av Unmanaffären. Han hade varit lindolmarnas propagandachef och var känd för sin antisemitism. 1943 gick han över till SSP.(4)

Vid Hitlers självmord 1945 kunde få nazister överträffa hyllningen i Folkets Dagblad: ”En av mänsklighetens störste har gått bort – kanske den allra största näst Jesus kristus”.(5)

När Berlin föll och allt bröt samman i mitten av maj -45 samlades den gamla kärnan en eftermiddag på Pipersgatan till sitt sista möte. Där var Herman Johansson, August Andersson, Anna Stina Pripp, Agaton Blom och Uno Modin. Endast en nykomling var upptagen i kretsen, Möllman-Palmgren.

August Andersson rapporterade:

– Kolportörerna i Stockholm vägrar att försälja tidningen i fortsättningen. Pressbyrån beslutar troligen sammanlunda. I Göteborg och Malmö försvinner våra tidningsbuntar.

– Vi måste inse det. Tidningen kan inte längre upprätthållas. Personalen får full lön månaden ut.

Och när den sista förstasidan gjorts ut – JUDISK STORFINANS OCH BOLSJEVISM MÖRDAR FOLKETS DAGBLAD – gick de gamla kamraterna upp till Anna Stina på Kungsklippan och åt avslutningsmiddag.(6)

Andersson talade

Redan de första polisförhören som hölls den 4 juni med August Andersson kunde fastställa att tidningen alltsedan 1942 finansierats med stora månatliga belopp från anonyma bidragsgivare. Sammanlagt handlade det om cirka 500 000 kronor för de tre åren, plus 80 000 kronor i andelskapital, även det till stor del från anonyma givare.(7)

Andersson underströk att pengarna kommit från svenska medborgare, vilket också hade varit hans villkor för att jobba på nya Folkets Dagblad. Det handlade, menade han, om ett fyrtiotal personer som regelbundet bidragit med större belopp och ytterligare lika många som bidrog då och då. Det var han själv, Herman Johansson och Agaton som samlat in pengarna, plus ytterligare två personer vars namn han vägrade uppge. Han vägrade också blankt att ge namnen på några av dem som önskat vara anonyma. Att pengarna skulle komma från tyska myndigheter såg han som rent nonsens. På tidningen hade man kommit överens om att inte befatta sig med några andra bidrag än från svenska privatpersoner och firmor.

Under fortsatta förhör och genomgång av tidningens räkenskaper framkom emellertid snart att nära 400 000 kronor av de insamlade förmedlats genom en enda person, Herman Johansson. Detta fransett andelsbeloppen från 1942 samt ytterligare några tiotal tusen som alla anskaffats genom Flyg när denne levde. Johansson och Flyg hade i sin tur fått pengarna från det konsortium av bland andra svenska affärsmän som Flyg hade talat om, Schéle, Carlberg med flera. Dessa förnekade emellertid helt uppgifterna.(8)

Efter två veckors återkommande förhör, utan att vika en tum från sin version, brast Andersson. Varför hade han, i september 1944, plötsligt förändrat sättet att redovisa bidragen till Folkets Dagblad? Varför redovisades inte längre klumpsummor utan mindre poster uppdelade på olika initialer? Hade det samband med att Rutger Esséns tidning Dagsposten just i september -44 åtalats för mottagande av tyska subsidier? Var ni rädda för att också ni skulle åtalas?

Andersson talade, först trevande och styckevis, sedan alltmer öppet.

Jo, i september -44 hade Herman Johansson ”försagt sig” och berättat att pengarna för tidningen hämtades hos tyskarna genom en kvinna. Detta var just när utredningen mot Dagsposten pågick så Andersson hade snabbt föreslagit en ändring av bokföringsrutinerna. Också partiordföranden Agaton Blom hade informerats och godkänt förändringen. Att alla tre var fullt på det klara med pengarnas ursprung rådde det inget tvivel om. Varje månad mottog sedan Andersson mellan 15 000 och 17 000 kronor till Folkets Dagblad från Herman Johansson, pengar som han visste var från tyskarna. Dessutom kom cirka 8 000 kronor av partiets årliga omkostnader på 12 000 kronor från tyskarna via Herman Johansson. Till det kom cirka 12 000 kronor för valrörelsen 1944. Pengarna bekostade lönerna för de flesta av partiets anställda, kontorslokalerna, flygblad och affischer. Att tyskarna skulle haft några villkor förbundna med stödet ”kände han inte till”.(9)

Herman förnekade

Herman Johansson hävdade emellertid envetet att talet om tyska pengar var ”en ren fantasi-produkt”, att han kämpat för socialismen och ingenting annat i hela sitt vuxna liv och att pengahärvan kring Folkets Dagblad var något han ”av omständigheterna drivits in i”.(10)

Det var Flyg som hade ordnat för tidningen och någon gång 1942 berättat att socialister av ”svensk, finsk-svensk och svensk-tysk härkomst” satsat pengar. En eller två veckor efter Flygs död hade Herman fått besök på partiexpeditionen ”av en för honom obekant kvinna”. Hon sa att hon var ombud för konsortiet och kommit för att överlämna pengar, något under femtusen kronor. Han uppfattade det så att hon talade med finländsk brytning. Kvinnan återkom därefter två till tre gånger i månaden fram till årsskiftet 1944-45. Därefter måste Herman själv hämta pengarna i hennes bostad på Jungfrugatan 5 på Östermalm. Det var först då han fick veta hennes namn, Anna Kistenmacher.

Vid ett tillfälle i mars -45 hade istället en annan kvinna varit i bostaden. Hon talade god svenska men med utländsk brytning.

Möjligen hade han sett henne någon gång tidigare tillsammans med en dr Heinz Krüger. Jaså, var han vid tyska legationen? Det var först långt senare han fick veta att hon hette Helena Feldtange.

Att pengarna hon gav honom kom från tyska myndigheter hade han inte förstått. Tvärtom trodde han att hon representerade Flygs konsortium av nationellt sinnade socialister.

Inte ens när den första kvinnan, Kistenmacher, redan på våren 1943 sammanfört honom med en herr Finke i dennes bostad på Sibyllegatan 7 hade han anat sambandet. Dagen före sin död hade nämligen Flyg från sjukbädden sagt: "Om det är så att någon låter höra av sig som heter Finke, så är det en person som står konsortiet nära". Så Herman stegade upp för trapporna till tredje våningen, eller var det möjligen fjärde, och ringde på klockan. En mansperson öppnade. Det var Finke. Han kunde bara tyska och Herman bara svenska, men med hjälp av en ordbok frågade tysken: "Hur går det för Folkets Dagblad?" "Vi har ekonomiska problem", svarade Herman. "Konsortiets pengar räcker inte". Ja, sedan hade han väl träffat Finke ett femtontal gånger, men att pengarna han fick från Kistenmacher skulle ha något att göra med tyskarna ...!

Det var först vid årsskiftet 1944-45, i samband med processen mot Dagsposten, som Herman Johansson såg i tidningen att Finke var anställd vid tyska legationen. Att också Kistenmacher och Feldtange var anställda där fick han veta först vid polisförhören.

Agent 142/36

August Finke hade i april 1942 anmälts för svenska UD som "biträdande handelsattaché" vid tyska legationen i Stockholm. I själva verket bedrev han underrättelseverksamhet för SS och Gestapo under Himmlers ledning.(11) I februari -45 hade Finke och Kistenmacher lämnat landet men den 24-åriga Helena Feldtange förhördades av kriminalpolisen och vittnade bakom lykta dörrar i den följande rättegången.(12)

Hon hade kommit till Sverige sensommaren 1943 för att tillträda en sekreterarplats hos Oberreierungsrat Finke. Kort efter ankomsten fick hon i uppgift att sköta förmedlingen av agentrapporter från "Büro Finke" till den tyska säkerhetstjänsten i Berlin. En av Finkes agenter hade nummer 142/36 och gick under beteckningen "Karlsson". Han avlade rapport varje vecka som översattes till tyska av fröken Kistenmacher. Feldtange försåg rapporterna med agentnummer och underrättade Finke om innehållet, innan de sändes iväg. "Karlssons" information hade inte handlat om "rena militäruppgifter" utan framförallt om "Sveriges politiska inställning". Som exempel nämnde hon ett "hemligt svenskt riksdagssammanträde där Sveriges inställning till Norge behandlades". Berlin hade också frågat om prominenta svenskers politiska inställning och bakgrund. Agent "Karlsson" hade givit besked om fem, sex fall, bland annat om socialminister Gustav Möller.

Men bland rapporterna skulle också ha funnits uppgifter om de norsk-danska lägren för polisutbildning i Sverige, svenska truppförflyttningar vid norska gränsen samt den svenska kullagerexporten till England via Lysekil.

Agenten hade inte fått någon direkt ekonomisk ersättning, men han hade fått pengar till sitt parti och sin tidning, och för reseersättning åt andra agenter.

Hon identifierade honom som Herman Johansson.

Såg filare till låns

Herman Johansson nekade, i ett alltmer desperat tonläge. Feldtange försökte bara ställa sig in hos svenska myndigheter för att få stanna. Hans advokat menade att det enda brott Johansson gjort sig skyldig till var godtrogenhet och oförsiktighet.

Men det värsta återstod.

I början av juni hade SSP-ombudsmannen i Malmö, Bertil Ragnar Anzén anhållits. Han var en tidigare lindholmsnazist som hösten -42, under Flygs sista kampanj, gått med i partiet. Samtidigt åtalades de forna furugårdarna Stig Gustav Westborg och Börje Thorwald Appelberg som även de hade anslutit sig 1942. De anklagades för organiserat spioneri. Och Herman Johansson stod tillsammans med Agaton insyltad upp över öronen.

Det gällde spioneri mot norska polistrupper i Övertorneå. Säkrandet av en hemlig förbindelseled vid svensk-norska gränsen. Samt olovlig radioverksamhet.(13)

Enligt åklagaren hade Anzén skickats till Haparanda där han sammanträffade med en flottningschef för att få uppgifter om de norska polistrupperna i Övertorneå. Uppgifterna lämnade Anzén vid återkomsten till Stockholm i ett slutet kuvert till en ovetande kvinna som bara trodde att hon gjorde partiet en tjänst. Där kunde sedan Herman Johansson hämta dem för att avlägga rapport till Feldtange.

Anzén skulle också ha försökt förmå flottningschefen att sätta sig i förbindelse med en lokal polischef och passkontrollör för att ordna någon förbindelse med tyskarna och de finländare som ännu kämpade på tysk sida. Anzén nekade till att ha känt till brevets innehåll och trodde ”att det bara var politiskt”.(14)

Spionfråga två – om förbindelseleden över norska gränsen – hade förgrenat sig in i partiet och slingrat sig om ordförande Blom via den så kallade SSS-härvan i Arvika. Lindholmarna hade länge smugglat sina SSS-män över gränsen för att ansluta sig till Waffen SS i Norge. I mars 1943 fick en av smugglarnas kontaktmän i Arvika, chefen för busscentralen, meddelande att tre män skulle lotsas över. Två av dem var från Socialistiska partiet i Stockholm.

När smugglingen av frivilliga till Waffen SS och Feldtanges uppgifter om agent ”Karlsson” utreddes, framkom det att Agaton Blom hösten 1944 gjort en resa till Värmland. Där hade han besökt en pastor i Skillingmark som tidigare varit lindholmare men nu sympatiserade med Socialistiska partiet. Tillsammans hade de cyklat över till småbrukaren Emil Wiréns gård vid gränsen. ”Vi diskuterade bara politik och Blom föredrog situationen”, vidhöll Wirén i polisförhören. Men ett halvår senare, i april -45, hade ett av pastorns barn kommit springande till gården: ”Blom är här, men måste resa redan klockan tio, kom fort!” Blom hade förklarat för dem att de diplomatiska förbindelserna mellan Sverige och Tyskland när som helst kunde bli avbrutna. Då skulle partiet och Folkets Dagblad inte ha andra uppgifter att hålla sig till än TT:s. ”Dessa är icke tillförlitliga.” Om möjligt måste de därför försöka ordna en kurirförbindelse över Norge. Det hela rörde, bedyrade Wirén, ”ingenting militärt, bara nyheter i ozensurerat skick”. Även pastorn försäkrade att Blom varit helt öppenhjärtig. Det handlade om uppgifter från Norge till Sverige, ”inte alls spioneri”!(15)

Men enligt Feldtange var det hon som bett agent ”Karlsson” att få fram en mellanhand för brev mellan Sverige och Norge. Det var alltså genom Herman Johansson Blom fått uppdraget. Och bland rapporterna från ”Karlsson” till den tyska legationen återfanns två skisser över en järnvägsstation, en kyrka och en gård som, enligt polisen, ”stämde bra med trakten kring Wiréns gård”.(16) Efter att ha tagit sig på skogsstigar över gränsen var det tänkt att kurirerna skulle knacka på hos Wirén och be att ”få låna en sågfil”. Lösenordet hade antagligen kläckts under viss munterhet. ”Sågfilare” var ju de ryska spioner som antogs härja i landet under första världskriget.

Själva hade ju socialisterna en gång varit ”ryssar”, men var nu till låns för andra syften.

En nedsläckt toalett

Och så var det radiotrafiken. De två partimedlemmarna som gick över norska gränsen vid Arvika våren -43 var inte på väg till något stridande SS-förband. Det var Appelberg och Westborg som skulle lära sig radiotelegrafi i Berlin. Vid återkomsten till Sverige var planen att upprätta hemliga radiostationer. Allt var klart och erkänt.

Herman Johansson slet sitt allt tunnare hår. Det var Flyg som i slutet av -42 uppmanat honom att skicka två kamrater till Tyskland för en politisk kurs. Politisk, alltså? Han hade aldrig anat att det rörde utbildning i radiotelegrafi. ”Flyg hade icke ens antytt något sådantl.”(17) Men Appelberg vittnade inför domstolen att han vid återkomsten i augusti -43 besökt parti-expeditionen i Stockholm och berättat för Johansson vad de hade lärt sig.(18) Och Feldtange gav inte sin forne agent någon nåd. Det var legationen som via ”Karlsson” betalt de två lärlingarnas resa och legationstjänstemannen Hans Schiller som ansvarat för projektet.(19) Våren 1944 hade legationen satt sig i kontakt med de upplärda radiotelegrafisterna för att anordna radiostationer i Stockholms närhet. Det hela utvecklade sig till rena parodin på de billiga deckarhäften stormklockorna bekrigat i sin ungdom.

Kistenmacher kontaktade Herman Johansson och meddelade att en person önskade träffa Westborg, men utan att de kunde se varandra. Herman lånade Anna-Stina Pripps lägenhet uppe på Kungsklippan 14 och placerade Westborg i badrummet med ljuset släckt. På uppgjort klockslag släppte han in ”en tysk man” som i fem, tio minuter samtalade med Westborg i mörkret. Medan den en gång så hängivne Saltsjöbadskommunisten vaktade dörren gav Himmlers man spiondirektiv på en mörk toalett hemma hos den kommunistiska kvinnorörelsens skapare. Slutstationen för deras ungdoms drömmar.(20)

Appelberg berättade inför rätten om vedermödorna med att anskaffa stugor utanför stan, lämpliga för radioanläggningar. Till slut lyckades man införskaffa en i Träkvista på Ekerö. Legationen betalade och Herman gav till och med Feldtange kvitto på köpet. Nu gällde det att få dit radion. Kriget höll obönhörligen på att ta slut.

Men när den sista striden rasade om de sista kvarteren kring Rikskansliet i Berlin kånkade Agaton Blom ett trasigt paket och en sliten portfölj stinn av radioutrustning ut till Träkvista där han fick hjälp av Westborg. Han hade hämtat det vid bågspännarens staty på Kornhamstorg av Feldtange som höll på att städa ur legationens lokaler inför de nya tiderna.(21)

Herman nekade inför rådhusrätten till allt. Blom likaså. August Andersson tog däremot tillbaka det han sagt om att Herman och Agaton visste. Han hade blivit ”lurad” i polisförhören. Istället tog han själv på sig det fulla ansvaret för att ha ändrat i bokföringen när han insåg varifrån pengarna kom.(22)

Rätten fann det styrkt att Herman Johansson under perioden januari 1943 till maj 1945 mottagit 406 915 kronor för Folkets Dagblads och 22 000 kronor för partiets räkning av tyska myndigheter. Likaså att han under samma period lämnat skriftliga översikter av politiskt innehåll till tyskarna samt förberett och genomfört olovlig underättelseverksamhet. Domen löd på straffarbete i ett år och åtta månader.

Även Agaton Blom dömdes för mottagande av utländskt understöd samt förberedelse till olovlig underrättelseverksamhet, till tio månaders straffarbete. August Andersson fick ett års straffarbete för de tyska pengarna, Westborg och Appelberg ett och ett halvt respektive ett år och två månader för olagligt innehav av radioanläggning. Anzén frikändes.

De tre i partiledningen dömdes också att solidariskt återbetala ”till kronan” hela det väldiga beloppet de mottagit under två och ett halvt år från tyskarna.

Rättegångsprotokollen hemligstämplades fram till 1960.(23)

*

Det är dags att packa ihop kartongen med de dammiga broschyrerna och gummerade klistermärkena. De flesta av dem som stred, segrade eller gick under är borta sedan länge.

Den oberoende kommunistiska eller socialistiska miljön pulveriserades mellan världskrigets huvudkrafter. Den nationalsocialistiska ”vänstern” där några av mellankrafterna hamnade begravdes i Tredje rikets ruiner. Medan Mosley internerades i Storbritannien försökte Doriots anhängare efter Normandie organisera en ”revolutionär” fransk motståndsrörelse mot de allierade styrkorna. På väg till ett möte med ärkerivalen Marcel Déat för att äntligen slå samman styrkorna upptäcktes Doriots mercedes av allierat jaktflyg. Den forne kommunistledaren sköts i smulor på en landsväg utanför Neustadt en klarblå februaridag 1945. Déat flydde till Norditalien där han under antaget namn slutade sitt liv i kloster.(24)

Herman Johansson bytte efter avtjänat fängelsestraff namn till Säfsund. Liksom partikamraten Hilmer Sylvin fick han hjälp av fastighetsmäklarna Ossian och Urban Lindhe, som tillhört Flygs nationella supportrar, att komma in i fastighetsbranschen. I det Nacka där de i närmare fyrtio år försökt väcka massorna blev de istället hyfsat framgångsrika villaförsäljare och den gamla particentralen på Pipersgatan gjordes om till fastighetsbyrå.(25) Herman talade inte mer om politik men i ett brev till Elsa efter en vänträff i januari 1953 gav han en känslös minnesbild över sin personliga erfarenhet: ”För tio år sedan låg jag på knä på golvet, med huvudet i mina armar och grät över förlusten av kamraten sedan 1914, vilken jag träffade så gott som varje dag till dödsdagen, grät över det ansvar som lades på mina axlar och som jag var för svag att bära – men ändå måste...”(26) Hilmer gick 1987 in i Förbundet Sverige-Sovjetunionen. 83 år gammal, vit i håret med plirande ögon, pratade han gärna om gamla tider. Däremot kunde han aldrig riktigt begripa vad som hände med ”parti’t”. Likt många andra som var med till slutet sa han sig ta avstånd från nazismen. ”Det var ju aldrig allvarligt menat”. Och han kände sig istället tacksam för att Nisse Flyg ”gjorde att jag blev marxist”. ”Anklaga sig själv ... kan ju andra göra, som har dåligt samvete”.(27) Hilmer dog 1990, Herman 1973.

Agaton Blom försvann ur politiken och blev enligt uppgift frukthandlare i Stockholm. Fruktaffären låg på samma gata som den forna particentralen där han under några stormiga år kunnat titulera sig ”ordförande”. Han dog någon gång under 60-talet. Också Arvid Olsson förefaller helt ha övergivit den politiska verksamheten och arbetade under en tid på arbetsförmedlingen på söder i Stockholm där han avled 1958.(28)

Typiskt nog lämnar August Andersson inga andra spår efter sig i den skrivna arbetar- och folkrörelsehistorien än en fotnot om att han avled 1955.(29) Inte heller de gamla veteraner jag haft chansen att träffa vet något om hans öde. Han kom i tysthet, slet i tysthet, tog sitt straff och försvann i tysthet.

Anna Stina Pripp ägnade sig de första åren efter kriget åt att försöka stödja och uppmuntra sina norska kamrater i den ”socialistiska” delen av NS. Särskilt brevväxlade hon med Kåre Rein som under NS-regimens sista skälvande dagar upphöjts till LO-ordförande och nu satt fängslad på Grini, dömd till sex års straffarbete.(30) Också flera av de övriga vänsternämnen dömdes till hårda straff i processerna mot ”landssvikerna”. Halvard Olsen och Erling Olsen fick vardera sju års straffarbete. Albin Eines fick fyra men avled kort efter domen. Eugne Olausen dömdes till två och ett halvt år, Sverre Krogh till två år och tre månader medan Håkon Meyer fick det strängaste straffet, tio års straffarbete. ”Det var först i fängelset efter krigets slut han började känna verklig gemenskap med de övriga NS-medlemmarna”, skrev en

bedömare.(31) Efter frigivningen flyttade Meyer till Sverige och startade en importfirma. Han avled 93 år gammal 1989.(32)

Anna Stina Pripp fick anställning som översättare på Svenska Institutet där hon arbetade fram till pensioneringen. Hon samlade ibland de åldrande socialistiska kvinnorna i den forna Stockholmsgruppen i sitt hem på Kungsklippan och grubblade mycket över existentiella frågor. Hon blev också inblandad i ett försök att åter skrapa ihop delar av den national-socialistiska miljön i ett märkligt uppsamlingsheat, Frihetliga socialistpartiet. Det hela var en fantasifull pyttipanna av antimilitarism och Hitlerdyrkan, antirasism och judefientlighet. Lokalorganisationerna kallades ”arbetarsovjeter” och bedrev under 50-talet en viss aktivitet, bland annat i form av schackturneringar. Hon avled 1974.(33)

Uno Modin övergav politiken och började skriva ungdomsböcker. ”Brandklipparen – Karl XI:s stridshäst”, ”Spökbrigaden” och ”Radiobil 10 anropar” var några av de titlar 50- och 60-talets skolpojkar växte upp med. För flickorna var det ”Cirkusprinsessan” och ”Bonni – rådjurskidet” med flera i serien ”BW:s flickböcker” som skrevs av den forne socialistledaren under pseudonymen Inger Ber-gå. 1956 blev Modin ordförande i Sveriges ungdomsförfattarförening. Han avled 1969.(34)

Calle Bergström anställdes efter kriget på ”Hjälpkommittén för Tysklands barn” under grevinnan Hamiltons ledning. Verksamheten upphörde i slutet av 50-talet när grevinnan omkom i en trafikolycka. Bergström gick då i pension och avled 1983.(35)

L H Landén lämnade kretsen i samband med Folkets Dagblads konkurs 1940. Den proallierade inställning han antytt i tidningen förde honom efter en tid över till att bli redaktionssekreterare för ”Nyheter från Storbritannien”. Efter kriget flyttade han till London där han ibland gästades av gamla kamrater på turistresa. Bland annat av August Spångberg med fru i början av 60-talet. Då hade Spångberg gått i pension efter nära tjugo år som socialdemokratisk riksdags- och kommunalman.(36)

Paul Almén var kvar till slutet. Han förstod, till skillnad från Sylvin, vilken utveckling det hela tagit men kunde inte svika sitt löfte till Flyg. ”Troheten till ett parti är fruktansvärd”, förklarade han i en hågkomst.(37) Efter kriget ägnade han sig åt yrkesskolan i Hällefors och åt agitation för Riksteatern. Han pensionerades 1961 och blev fem år senare aktiv i solidaritetsrörelsen för Vietnam. Som ordförande i Hällefors Vietnamkommitté tog han revoltåret 1968 mod till sig och sökte medlemskap i Vänsterpartiet Kommunisterna. Likt Hilmer kom han att återvända till en positiv syn på Sovjetunionen.(38)

Victor Herou var med ytterligare något år efter Flygs död men gick sedan över till Bondeförbundet och var välkänd kommunpolitiker i Österfärnebo till 1952. Han avled 1970.(39)

Gottfrid Nyberg från Nävekvarn som på sista kongressen avfärdat allt tal om att partiet närmat sig nazismen – ”snarare är det nazismen som anammat en del av vår socialistiska lära” – blev kvar i det längsta. Efter kriget deltog han i ett kortlivat försök att bygga upp ett trotskistiskt parti – Revolutionära socialister – tillsammans med bland andra Evald Höglund från ungdomsförbundet.(40) Evald Höglund hade då brutit med Albin Ströms lilla vänstersocialistiska parti som upprätthölls av Ström fram till dennes död 1962. Tidningen SE:s bildkollage i maj 1961 under rubriken ”En bruten kämpes 46:e majtal”, visar hur Ström bärs till talarstolen på Heden i Göteborg. ”En partikamrat stöttade honom när han med fast stämma i en skröplig kropp dundrade mot atombomben, nazismen, kronans försämring och de uschla folkpensionerna ... En tyst publik lyssnade. En partigångare höll fanan. En kvinna grät stilla”.(41)

Runt om i landet var det inte ovanligt att veteranerna i partiets lokalorganisationer upprätthöll aktiviteten under krigsåren utan att nämnvärt bry sig om vad som hände på particentralen och

Folkets Dagblad. I småländska Bodafors, som exempel, bröt den lokala socialistkommunen kontakten med particentralen någon gång kring 1941 och fortsatte som lokalt arbetarparti med kommunal representation till slutet av 50-talet. Partibeteckningen var ”arbetare” men i folk-mun kallades man ”Arona-partiet”, efter den lokale företrädaren Aron Johansson. På andra håll knogade man vidare ännu längre, som i värmländska Glava samt Särna högst upp i Dalarna.

Där satt övervintrade socialister kvar i fullmäktige under beteckningen ”arbetarfolket” eller ”fackföreningsfolket” ända fram till 1970.(42) Inte sällan handlade överlevarna om gamla kämpar som vunnit en stark personlig popularitet, som snickaren Gottfried Lindau från den ursprungliga kärnan i Nacka. Han fortsatte som oberoende kommunpolitiker i Saltsjöbaden in på 60-talet. Hur lång tid som då hade gått sedan hans kommunistiska premiär i fullmäktige illustreras av kravet i hans första motion 1919: ”mot höjning av tillåten hastighet för bilar från tio till tjugo kilometer i timmen”. Han avled 1977.(43)

Exempel fanns också på partikommuner som lade ned verksamheten under de värsta åren, men, som i Nynäshamns fall, återuppstod efter krigsslutet och till och med återvann kommunala mandat.(44)

På de flesta håll upphörde emellertid det som var kvar när particentralen upplöstes. Henning Carlssons socialistiska pappersarbetare i Iggesund, till exempel, behöll en stark ställning inom Pappers och bland bruksortens invånare kriget igenom men lade ned den socialistiska arbetarkommunen 1946. Flera av de gamla socialisterna innehade emellertid ledande fackliga uppdrag till slutet av 50-talet.(45)

Georg Stenqvist däremot, ordföranden på järnbruket i Boxholm som tillhört de kritiska rösterna på kongressen -41, hängde med till slutet men berövades sina fackliga uppdrag efter kriget. Även Johan Öberg, järnbruksklubbens ordförande i Hofors som på kongressen inte kunnat svälja partiets tyskvänliga linje, stannade kvar ända till -45. Därefter anslöt han sig till SKR Uno Persson – ”är jag nu nasse?” – från Gislaved flyttade till Stockholm och fick 1944 jobb som försäljningsinspektör på HSB. ”Jag tror inte han följde Flyg”, säger en anhängig. K G Elvstrand från textilarbetarna i Borås som hoppats att 1917 skulle upprepa sig ”när allt tycks som mörkast”, följde aktivt med ända in i den mörkaste tiden. Efter kriget blev han enligt uppgift homeopat.(46)

Bland dem som bröt längs vägen har vi redan berört några av Kilboms följeslagare som fick mer eller mindre framträdande uppdrag inom socialdemokratien och folkrörelsevärlden. Även Ture Nerman kom till sist att ansluta sig till skaran av återvändare och blev socialdemokratisk riksdagsman några år i slutet av 40- och början av 50-talet. Innan han avled 1969 hann han för många inom den nya 60- talsvänstern förknippas med antikommunism och motstånd mot sexuell frigörelse. Många av de övriga fortsatte att träffas under FiB-redaktören Einar Ebes ledning i ”Lunmakargatans vänner” ända in på 80-talet. Vid middagarna på Rådhusrestaurangen eller Hotel Carlton i Stockholm pratade de politik och minnen och sjöng de gamla sångerna. De hörde till dem som i en annan tid brutit med Flyg. Ändå fanns han där när de åldriga kilbomarna stämde upp ”Oss alla unga” eller ”Hundragrupprens sång” med Nils Flygs texter.(47)

Bland de nationella som följde eller hyllade Flyg upphörde de flesta med politiskt arbete efter kriget och ägnade sig åt sina yrkeskarriärer. Men många kunde också senare återfinnas inom det borgerliga etablissemanget. Som exempel kan nämnas SSS-ledaren och chefredaktören för tyskungstödda Nya Dagligt Allehanda, Gunnar Prawitz, som efter kriget blev redaktionschef inom Näringslivets Information och engagerad inom högerpartiet – nuvarande moderaterna – i Stockholm. När han inte ägnade sig åt Publicist-klubbens styrelse, Rotary, sommarställena i skärgården och insatserna som kyrkvärd i S:t Görans församling.(48)

Holger Möllman-Palmgren däremot, blev på sitt sätt trogen löftet att inte ge upp. Han verkade efter kriget inom det marginella Sveriges Nationella förbund, SNF, och som mångårig redaktör för dess lilla tidning Fria Ord. Ordförande i SNF var under den perioden Åke Lindstén, en av de ungdomar som i mars 1940 uppmanat Flyg att stödja ett kupp försök av Finlandsfrivilliga. 1982 brann Möllman-Palmgrens villa i Bromma utanför Stockholm ned till grunden. Han hade hyrt den av Håkon Meyer vars dotter Karin blivit hans livskamrat. 81 år gammal omkom han i lågorna.(49)

Elsa var bara 47 år när Nils Flyg dog. Och en svår tid följde. Inte bara på grund av den personliga förlusten. Bouppteckningen hamnade på många tusen minus och Tomtebo tycktes vara förlorat. Men med nya borgenärer och många tröttsamma övertidstimmar lyckades familjen undgå att hamna på bar backe. Elsa fortsatte sitt arbete på kristidsnämnden kriget igenom men gled efterhand ut ur partiets aktiviteter. Det var istället den kooperativa föreningen och kvinnogillet hon ägnade sin fritid. Efter kriget fick hon anställning som sekretare på Södermalms bilskola fram till pensioneringen på 60-talet. Hon flyttade ifrån Tomtebo när barnen gifte sig. Mot slutet av livet hyrde hon ett litet annex, nästan som ett lusthus, till en vacker röd trävilla på Rådjursvägen i Ektorp. I villan bodde Martin Andersson, motståndaren i ungdomsklubben på 10-talet och genom ett kvarts sekels kommunala stridigheter. Martin Andersson, som en gång valde socialdemokratin och blev kommunens pamp, Elsa Flyg, som följt med revolutionärerna till det djupaste nederlaget – stormen hade bedarrat. Den livslånga kampens tid var över.

Elsa dog en sensommardag 1977. (50)

Svaret på gåtan

För magister Åkerblom i Nya Elementar, min historielärare på 60-talet, hade Nils Flygs öde knappast varit en gåta. I Åkerbloms politiska cirkeldiagram möttes alltid yttersta högern och yttersta vänstern. Den måttstock mot vilken all världshistoria mättes var det brittiska imperiet, samhällsutvecklingens krona. Proletariatets diktatur, det leninistiska ”kaderpartiet”, marxismens utvecklingslära och den utomparlamentariska klasskampen kunde för Åkerblom – liksom för många av dagens konservativa och liberaler – lika gärna bära mot nazismen som kommunismen. Och bara en blind kan undgå att se hur element i Komintern-tänkandet användes för att legitimera Flygs kurs – men också hur de slutligen måste överges för den nya vägens behov. Och för långt fler socialister och revolutionärer i mellankrigstidens kätterska kommunistiska miljö användes begreppen istället som pansar för att uthärda i kampen mot både nazism och stalinism. Den överväldigande majoriteten av dem som utgjorde den radikalaste politiska vänstern följde aldrig Åkerbloms cirkel utan förblev den radikalaste högerns oförsonligaste dödsfiende.

En mer övertänkt variant av cirkelförklaringen gavs av Erik Lundberg i Svensk Tidskrift en gång i tiden. Bortsett från en dumhet om att Flygs drivkraft skulle ha varit ”ett hat mot England som man måste beteckna som patologiskt” finns här några rader att begrunda: ”Man har en beklämmande känsla av förstelning när man studerar Flyg, av att något definitivt hakat upp sig, av något sjukt: han är den oföränderlige och konsekvente, han står 1940 där han stod 1929, det är bara det att alla andra har flyttat sig och han därigenom hamnat i en ny omgivning. ‘Sådana halsbrytande saltomortaler som hr Flyg utfört under sitt politiska liv har jag i alla fall inte gjort’, säger Per Edvin Sköld 1940. På sätt och vis hade inte Flyg gjort saltomortalen; världen, livet eller vad man vill hade gjort en saltomortal som han inte deltagit i och plötsligt hade den gamle motståndaren till engelsk imperialism, till Nationernas Förbund, till stalinism och svensk socialdemokrati som enda bundsförvant – nazisterna.”(51)

Det är inte dumt. Den som inte förstod tidens omkastningar och förmådde orientera sig i de nya mönstren kunde hamna var som helst. Att inte röra sig när världspolitiken öppnade nya förkastningssprickor kunde innebära den längsta förflyttningen. Men vi har samtidigt sett att även Flyg i det verkliga livet, principtroheten till trots, tog språnget från det gamla. Och bröt sin rörelses politiska nacke.

Bland andra som grubblat över ”gåtan Nils Flyg” är det Flygs personliga karaktärsdrag som stått i centrum. Särskilt gäller detta naturligt nog hans forna kamrater inom arbetarrörelsen. Både bland dem som kände sig lurade eller svikna och bland dem som spjälkades av under de hårda fraktionsstriderna återkommer ständigt Flygs ”dubbelnatur” och ”lättsinne”, särskilt i ekonomiska spörsmål, som förklaring. Flyg var den principlöse opportunisten som för personlig vinnings skull eller av omåttlig härsklustnad bedrog allt och alla.(52) Rollen som politisk marionett i tyskarnas sold var bara den logiska och ärelösa slutstationen för en sådan människa.

På många sätt hade de rätt. Flyg blev genom livet en alltmer kluven person. Både i det lilla gentemot Elsa och familjen, och i politiken. Han slets mellan lojaliteter och löften, drömmar och vardagsbestyr. Det gäller förstås rätt många människor. Men för den som dessutom ställer sig uppgiften att i grunden förändra ett helt samhälle blir klyftan ofrånkomligen stor, i synnerhet i tider av krig och våld, brutalisering och bedrägeri. Var Flyg mer av en ”dubbelnatur” än de som tjänade pengar på järnmalmsexporten till Tyskland, de som begärde ett stort J i tyska judars pass eller handlade med bytet från koncentrationslägeroffren? Var han mer kluven än de som försvarade demokratiska rättigheter mot fascismen men samtidigt stödde eller såg genom fingrarna med Stalindiktaturen i Sovjetunionen? Eller de som fördömde Hitlers erövringar men aldrig höjde ett ögonbryn över kolonialimperierna?

De flesta klövs mellan ideal och realiteter. Det var snarare Flygs uppfattning om dessa realiteter – en uppfattning grundad på hans sönderfallande politiska doktrin och hans växande isolering – som blev alltmer verklighetsfrämmande. Den världsbild och de programmatiska verktyg han format sig – och som format honom – fram till slutet av 20-talet bröts successivt ned och kunde inte längre hjälpa honom att förstå tidens realiteter. I kombination med den växande politiska och personliga desperationen krävde den nya föreställningsvärld han trodde sig härleda ur sin gamla, ökande doser av självbedrägeri och bedrägeri mot sin omgivning. Att Flyg under lång tid mer eller mindre medvetet stretat i en annan politisk riktning än den han uppfattades som garant för bland anhängarna, är uppenbart. Liksom att han blev alltmer hänsynslös i de personliga sonderingar han dolde för sina kamrater tills de blivit fullbordade politiska fakta och förött hans egen moral.

Väl över tröskeln till tyska legationen och beroende av tyska pengar fanns ingen återvändo. Torbjörn Tännsjö skriver att Flyg ”tycks ha resonerat på samma ‘affärsmässiga’ sätt, som de kapitalägare som sålde järnmalm och kullager till Tyskland. Transaktionen var tänkt att vara till ömsesidig nytta”.(53) Men Flyg var inte kapitalägare och hade bara sin övertygelse och sina politiska kamrater att erbjuda.

”Principlös opportunist” förefaller knappast som något träffande generellt omdöme om Nils Flyg även om jakten på nya anhängarskaror blev alltmer hämningslös och skrupelfri. Snarare en oförmåga att överföra principerna till den föränderliga verkligheten – eller ompröva dem på ett genomtänkt sätt. Istället bet han sig fast vid allt torrare teser tills han en dag fick spotta ut dem som sand. Den ”egna vinningen” hade, som för så många andra radikaler, legat inom räckhåll om han bara svalt stoltheten, strukit flagg och ställt sin omvittrade kapacitet i den segerrika socialdemokratins tjänst. Istället valde han den politiska ättestupan. Av ”maktlystnad”? Kanske. Om man med det avser den proportionslösa självuppfattning som

stöptes fram av idealet om de ”unga gudarna”, de politiska amputationerna och bolsjeviseringens syn på ”läraren, ledaren”.(54)

”Ekonomiskt lättsinne”? Visst. Den fattige trädgårdsmästarpojken fick ägna sitt liv åt att jaga pengar och täta läckor för att inte allt skulle gå förlorat. Han hade aldrig själv klättrat upp till några höga inkomsthöjder, ärvt någon förmögenhet eller kunnat bygga upp något sparkapital. Tomtebo hade köpts med svärfars lån. Partiet hade skapats av bidrag från medlemmarna – och stöd från Komintern. Tidningen likaså. Han hade blivit Setterwalls jämlike men kunde när som helst förlora bilen, huset, tidningen och partiet. Och stå lika tomhänt som fadern en gång, på grosshandlarvillans trapp. När rörelsen smalt bort kunde han bara följa den i djupet – eller söka stöd på annat håll.

Gjorde han det av ny övertygelse, eller som en chansartad taktik? Många har givit motstridiga svar. Bland Flygs motståndare när det begav sig råder knappast någon tvekan. Det handlar bara om tidpunkten för Flygs övergång till nazismen. Där är Kilbom mest generös och daterar den till så tidigt som 1935 medan Otto Grimlund talar om en ”sakta glidande utveckling” som inte fullbordades förrän 1942.(55)

Vännerna förnekar oftare att någon sådan ideologisk övergång ens ägde rum. Herman Johansson-Säfsund underströk i en intervju 1961 att Flyg aldrig lämnade ”Lenins uppfattning att revolutionen kunde genomföras i världen”. Men för det krävdes att Tysklands arbetare stod starka i ett förenat Europa med Tyskland som centrum. ”Sedan skulle det bli socialistisk revolution och till slut ett kommunistiskt samhällsskick”.(56)

Sentida skildrare tycks i allmänhet dela en liknande uppfattning och hänvisar till att Flyg aldrig kom att omfatta nazismens rasideologi. På den punkten har de som stod Flyg nära varit mycket bestämda. Och de har inte ifrågasatts. ”Han omfattade aldrig – eller gav i alla fall aldrig uttryck åt – någon nationalsocialistisk ideologi; det väsentliga i denna – rasmyten – står han helt främmande för”, menade Erik Lundberg. (57) ”Han torde inte ha uppvisat något tecken på nazistiskt rastänkande och kan därför ej alls betecknas som nazist i egentlig bemärkelse”, sammanfattade Björn Rondahl.(58) Ett liknande synsätt har Torbjörn Tännsjö som hävdar att Flyg bara spekulerade i att en tysk seger ”skulle skapa möjligheter till framgång i den fortsatta kampen för socialism”. Det var, menar Tännsjö, först efter Flygs bortgång som en ”ideologisk nazism” och antisemitism blommade upp bland dem som blev kvar.(59)

Också Torbjörn Nilsson som i mitten av 80-talet publicerade den mest gedigna genomgången av socialisternas utveckling under Flyg, konstaterar: ”Först efter Flygs sjukdom och död i januari 1943 skedde den totala nazifieringen. Flyg står som en symbol för partiets urartning till nazismen men ironiskt nog förefaller hans person ha bromsat den utvecklingen”.(60)

Livets väv

Ja, och nej. Vi har sett att Flyg aldrig inför sig själv och sina kamrater betecknade sig som nazist utan försökte stjäla nazismens politiska utrymme. Vi har sett att hans prövande angrepp mot judar egentligen inte motiverades av ras eller religion utan rent partitaktiskt. Att hoppet i hans huvud inte handlade om Hitler eller ens fosterlandet utan om socialismen, så som han uppfattade den. När han fjättrade det hoppet – och sin rörelsens existens – till Tysklands seger agerade han förstås motsatsen till broms. Han accelererade aktivt, med sina trogna på släp, rakt in i en ”politisk dödsfälla”, som Grimlund uttryckte det.(61) Det var inte först och främst stämningen i partileden som drev honom dit, noterade en uppsatsskribent, utvecklingen var, med några undantag, ”uppifrån dirigerad”.(62) Flyg hade någon slags egen plan och föreställning om historiens u-sväng där socialismens gamla krafter förbrukats och nya skulle formas på Tysklands sida i det pågående kriget. Att utvecklingen av denna syn bara skulle ha

varit ett sätt att rättfärdiga jakten på tyska pengar är en bedömning som kan tyckas nära till hands. Men i verkligheten växte, som vi sett, Flygs strategi fram som ett samspel mellan politisk omprövning och jakt efter materiella resurser, där det ena gav det andra.

Flyg själv försökte hålla sin vassa tunga rätt i mun. Men strategins verklighetsförankring illustreras kanske bäst av vad som hände honom själv och hans budskap det sista året, för att inte tala om hans egna vänner när de lämnades ensamma.

Och en annan sak: Vad bryr sig egentligen det verkliga livet om motiven? För koncentrationslägrens offer var ”innersta tankar” och ”yttersta motiv” likgiltiga. Liksom för Hiroshimas, Dresdens och Gulags. Det är handlingarna och handlingarnas följder som räknas.

Den som letar efter grundbulten till Flygs öde letar förgäves. En människas karaktärsdrag, ställningstaganden och handlingar flätas av tusen trådar till den väv som blev hennes liv. Vi följde bara några av dem, de politiska i första hand. Och kanske ligger hela rotnystan kvar, inte under ”tuvorna där fejden hetast stod” visserligen, men väl under de motorvägar, hyreskomplex och köpcentra som intagit stridsplatsen.

Kyrkviken har delvis fyllts igen för industrier och trafiksystem. Där Flyg tog sina morgondopp från bryggan rusar Järaledens trafik fram under en vilsen strandpil. Setterwalls egendom Finntorp kommunaliserades under folkhemsåren och är nu mest beteckningen på ett höghusområde. Och kanske hörde någon ett skratt från Flygs grav på Nacka kyrkogård när grosshandlarvillan för en tid gjordes till säte för hans ABF i Nacka.(63)

Idag är emellertid villan åter privat egendom. Där Flyg och vänsterns storheter härjade rivs i skrinlagda OS-planers följd. Ångturbin ska bort och ersättas av bostäder. Atlas' väldiga industriområde har sedan några år ersatts av Sickla stormarknad. På reklamkylten vid Hammarbyberget där flyttlasset knirrade fram för hundra år sedan faller bilarnas strålkastare på texten: ”Bra varor. Lågt pris. Lägg dig i högerfilen.”

Noter

Förord

1. ”Svensk självhävdelse, ny tid – nya män”, var Nils Flygs anförande på urtima riksdagen 1940. Det utgavs samma år som broschyr på Folkets förlag med kritiska citat från bland andra Allan Vougt, Harald Åkerberg m fl. ”Jag tror på lång fred”, var rikskansler Hitlers tal inför ”första stortyska riksdagen” 30 januari 1939. Det utgavs på Svea rikets förlag samma år i översättning av Holger Möllman-Palmgren. ”Sveriges Antijudiska Kampförbund” grundades av Einar Åberg i november 1941 och syftade till ”judendomens i Sverige totala förintelse”. Dess tidningsorgan var ”Dagens Eko” och medlemmarna undertecknade en skriftlig förbindelse att ”vid min heder och ära som svensk” kvarstå i förbundet tills ”förbundets mål: judendomens i Sverige totala förintelse är nått”.

2. Av särskilt intresse har här varit Jean-Paul Brunets biografi över den franske fascistledaren Jacques Doriot från 1986, Philippe Burrins ”La Derive fasciste – Doriot, Ekat, Bergery” l'Univers historique 1986 samt Dan S. Whites ”Lost Comrades – Socialists of the Front Generation 1918-1945”, London 1992, om bl a Hendrik de Mans, Oswald Mosleys och Marcel Déats utveckling.

3. I ”Fra Marx til Quisling”, Oslo 1983, följer historikern Øystein Sørensen de norska kommunister och vänstersocialister som under, eller inför, kriget gick över till Nasjonal Samling. I ”Hitler eller Quisling”, Oslo 1989, studerar Sørensen de olika ideologiska strömningarna inom Nasjonal Samling, inklusive de ”nationella socialister” som kämpade mot mer borgerliga riktningar om utrymmet i quislingrörelsen. Även Tore Pryser uppmärksammar

de norska socialister och radikala arbeiderpartister som gick över till NS i sin "Arbeiderbevegelsens historie i Norge" del 4 "Klassen og nasjonen 1935-1946", Oslo 1988.

4. Några försök har gjorts att teckna Nils Flygs och/eller Socialistiska partiets öde. Men de har alla saknat tillgång till Nils Flygs egna papper och de tyska arkiven och följer i allmänhet Folkets Dagblad eller partiprotokoll. De är:

Otto Grimlunds kortfattade och starkt vinklade personbiografi i Svenskt Biografiskt lexikon, Stockholm 1964,

Björn Melins uppsats för statsvetenskapliga proseminariet (utan ort) 1944 "SP under Nils Flyg",

Erik Lundbergs tänkvärda artikel "Nils Flygs väg till nazismen" i Svensk Tidskrift häfte 8-9/1963,

Björn Rondahls uppsats för proseminariet i statskunskap 1963 (utan ort) "Nils Flygs väg till nazisterna", där intervjuer ingår med flera som var med, bland andra Ingeborg Björklund, Herman Säfsund (Johansson) och Holger Möllman-Palmgren.

Per-Anders Lundhs 40-poängsuppsats vid sociala linjen på högskolan i Örebro 1983 "Socialistiska partiet – från socialism till politisk bankrutt 1929-1945", som särskilt uppehåller sig vid partiets förändrade syn på Sovjetunionen,

Henrik Berggrens 40-poängsuppsats i historia vid Stockholms universitet 1982 "Socialistiska partiet 1936-41: ett trettioårsöde" där diskussionerna i partiledningen och Flygs utveckling följs, inte minst vad gäller synen på militärfrågan,

Anders Hagströms och Thomas Rahmbergs uppsats vid ekonomisk-historiska institutionen på Göteborgs universitet (utan år) "Bidrag till diskussionen om Socialistiska partiet", som mer behandlar det idémässiga sammanhang som partiet befann sig i och stannar vid 1939,

Torbjörn Nilssons mycket gedigna uppsats i Historisk tidskrift 1985:1 "Från internationell socialism till nationell folkgemenskap. Socialistiska partiet 1938-45" som koncentrerar sig på den politisk/ideologiska övergången, samt förstås

Bernt Kennerströms stora avhandling "Mellan två internationaler. Socialistiska partiet 1929-37" Arkiv avhandlingsserie 2, Kristianstad 1974, som emellertid inte behandlar partiets senare politiska utveckling. [Avhandlingen finns på marxistarkivet: [Mellan två internationaler - Socialistiska Partiet 1929-37](#)]

I sammanhanget bör också nämnas Bernt Kennerströms uppsats "Socialistiska partiet och spanska inbördeskriget – den problematiska principfastheten" i Arkiv nr 6 1974.

I tidskriften Fjärde Internationalen nr 4 1990 finns också en sammanställning av den ryske exilrevolutionären Leo Trotskijs olika bedömningar av det svenska Socialistiska partiet mellan åren 1933-36.

5. Ur en postum dikt publicerad i Tidens Rösts, (TR), minnesnummer över Flyg 23/1 1943. Dikten skrevs efter den sista partikongressen i nov 1941.

Inledning

1. Möteskildringen bygger på rapporten i Folkets Dagblad, FD, 7/1 1943.
2. FD 3/1 1942

1. Rebellerna

1. ”Oss alla unga”, Flygs kända text till den polska frihetssången Warszawianka ur ”Folkets sånger, samlade och utgivna av Nils Flyg”, Stockholm 1920.
2. Skildringen bygger på artikeln ”Ur ungdomsklubbens historia” av signaturen Svante (Nils Flyg) i tillfällighetstidningen ”Nackapolitik” 1919, utgiven av Nacka socialdemokratiska ungdomsklubb och Nacka nya arbetarkommun.
3. Ur ”Berättelse framlagd på ungdomsklubbens 12-årsdag i april 1922”, möjligen nedtecknad av Elsa Flyg.
4. Personlig upplysning av Olof Flyg, (OF).
5. Manuskript ”Biografiskt”, Nils Flygs arkiv, (NFark), personlig ägo OF (persOF).
6. Torbjörn Tännsjö, ”Det röda Nacka – en historik”, Stockholm 1988 s 5, 19. Skildringen av sekelskiftets Nacka har också hämtats från Hilmers Sylvins ”Där idyll och fattigdom möttes i sekelskiftets Nacka”, Särtryck ur Nackaboken 1976 samt av samma författare ”Sickla park – en ond saga”, Särtryck ur Nackaboken 1977 och ”Kring Sicklaberg och Svindersviken”, Särtryck ur Nackaboken 1979.
7. Manuskript ”Vi voro ej rika”, NFark persOF.
8. ”Ett bokslut”, postum dikt, TR 23 jan 1943.
9. Citerat ur Ture Nermans ”K.J. Gabrielsson (Karolus)” Stockholm 1942 s 161.
10. Stormklockan 3/1 1914.
11. Stadgar för Sveriges Socialdemokratiska ungdomsförbund (SDUF), Stockholm 1913 s 7.
12. Beslut på Nacka SDUK:s möte 11 aug 1910, ur ”Berättelse...” aa.
13. Protokoll fört vid SDUFs V kongress, Stockholm 1914.
14. Ture Nerman ”Samlad vers”, Stockholm 1930, s 42, ”Hellre dö på gatan”.
15. Brand nr 1/1898.
16. ur ”Upprop mot smutslitteraturen” författat av Zeth Höglund och antaget av SDUFs II kongress i Stockholm 1907.
17. Einar Ljungberg ”En appell i förbudskampen”, Stockholm 1924.
18. Uttalande från SDUFs IV kongress i Stockholm 1912, författat av Ture Nerman.
19. Verksamhetsberättelse från SDUFs VII kongress i Stockholm 1919. Förbundets upprop ”Kamp mot kortspelet” hade spridits i 50 000 exemplar.
20. Samma källa. Uttalandet mot revykulturen föreslogs av Henrik Spak och antogs enhälligt.
21. Citatet är hämat från Henrik Berggrens ”Seklets ungdom – retorik, politik och modernitet 1900-1939”, Stockholm 1995 s 88.
22. Verksamhetsberättelse från SDUFs II kongress Stockholm 1907.
23. Tännsjö s 22. 389
24. Verksamhetsberättelse SDUFs IV kongress Stockholm 1922.

2. Krig och revolution

1. Brev från Nils Flyg (NFG) till Elsa Flyg 16 dec 1915.

2. Nacka SDUK 24 april 1912, "Berättel
3. Samma källa, fjärde mötet 1910.
4. Samma källa mötena 14 juli, 19 juli, 25 aug 1910.
5. Enligt verksamhetsberättelsen talade Spak 1911, Texas 1914, Zäta 1915.
6. Samma källa mötet 24 nov 1910.
7. Tännsjö s 14.
8. "Folkets sånger" 3e uppl Stockholm 1922.
9. Nacka SDUK, "Berättelse...".
10. Klubbkamraten nr 1 redigerad av Hilmer Nilsson. Hilmer Nilssons-Sylvins arkiv, ARA.
11. Nacka SDUK, "Berättelse...", mötet 23 maj 1913. Sångtexten från "Kommunistungdomens vandringsång" i "Folkets sånger".
12. Tännsjö s 41.
13. Samma källa s 16.
14. Samma källa s 35 f
15. Medlemskort i NFark persOF. "De frommas förhoppningar kom dock sorgligt på skam. Den kristlige ynglingen var också intelligent nog att inte bara sjunga utan även att tänka", menade Ture Nerman i en gratulation på Flygs 40-årsdag, Folkets Dagblad 9/6 1931.
16. Nacka SDUK, "Berättelse...". Mötesreferatet är utan datum men bör ha ägt rum i sept/okt 1910. Klubben gjorde då och då särskilda försök att dra med kvinnliga medlemmar. I juni 1911 fattades det första beslutet om speciell agitation bland kvinnorna och 25 exemplar av socialdemokratiska kvinnoförbundets Morgonbris togs hem. Genom dansaftnar och kaffefester "för att få fler närvarande på mötena – särskilt kvinnor" (28/5 1911) ökade också successivt det kvinnliga deltagandet. Typisk är en anteckning (14/11 1912) efter att Carl Malmros haft med sig en ny kvinnlig kamrat. "Att Kalle hade dragningskraft kan man förstå, för på mötet därpå inoterades tre nya kvinnor". Men kvinnorna satt tysta. Författaren till verksamhetsberättelsen noterar som historiskt ett möte i mars 1915, fem år efter klubbens bildande: "där vill jag nämna att det var första gången en av klubbens kvinnliga kamrater, Ingrid Johnsson, deltog i diskussionen".
17. NFg brev till Elsa, Bonniers tryckeri 11/ 3 1913.
18. NFg brev till Elsa, odaterat.
19. NFg brev till Elsa, "natten 26-27 dec 1914 kl 1".
20. Samma källa.
21. NFg brev till Elsa 16/12 1915.
22. NFg brev till Elsa 10/4 1912. Och jo, servetten finns kvar.
23. "Inskriftsbok för nr 387 46/1911 Flyg, Nils Svante", NFark persOF.
24. NFg brev till Elsa 16/4 utan år samt militärt "kortbref 28/9 1913.
25. NFg brev till Elsa, Kyminge 4/5 1915
26. "The Draft Resolution Proposed by the Left Wing at Zimmerwald", Lenin Collected works vol 21, Moskva 1964, s 345 ff.

27. Verksamhetsberättelse från SDUFs VI kongress i Stockholm 1917.
28. Den socialdemokratiska partisprängningen 1917 har behandlats i en mängd historiker och biografier. Här ska bara nämnas Knut Bäckström som i "Arbetarrörelsen i Sverige" del 2, Kungälv 1977, s 220 ff ger den klassiska vänsterbilden av splittringen. Nils-Olof Franzén ser den utifrån Brantings utgångspunkt i "Hjalmar Branting och hans tid", Kristianstad 1985 s 301 ff. Agne Gustafssons uppsats "Mellan höger och vänster" i antologin "Bilden av Branting" under red av Jan Lindhagen, Kristianstad 1975 innehåller ett längre avsnitt om sprängningen s 274 ff, liksom Anders Isakssons "Per Albin" del 1, Borås 1985 s 280 ff.
29. Händelserna 1917 skildras – för att ge några tips – bl a av Carl Göran Andrea "Revolt eller reform – Sverige inför revolutionerna i Europa 1917-1918", Stockholm 1998, Sigurd Klockare i "Svenska revolutionen 1917-1918" Halmstad 1967, Ragnar Casparsson i "LO under fem årtionden" del 1 Stockholm 1947, Karl Kilboms "Rådsrörelsen i Sverige. Arbetarråden", Stockholm 1920, ARA, Lars-Gunnar Wänstrands uppsats "Oroligheterna i Västervik i april 1917", Stockholms universitet 1970, Anders Isakssons "Per Albin – del 2, Revolutionären", Helsingborg 1990 samt av Hans Nyström i "Hungerupproret 1917", Falun 1994.
30. Verksamhetsberättelse från SDUFs VII kongress aa.
31. Folkets Dagblad Politiken 28/4 1917. Vad gäller Stockholms frivilliga skyddskår se uppsats av Thomas Poetsch "Stockholms frivilliga skyddskår 1917", Stockholms universitet 1972.
32. Nerman "Samlad vers" s 55, "Massornas dag".
33. Protokoll från SDUFs V kongress aa, ombudsförteckning.
34. Samma källa. För personuppgifter "Tvåkammarriksdagen 1867-1970", "Svenska Folk rörelser del I, Stockholm 1936", Bäckström aa.
35. Protokoll från SDUFs V kongress aa.
36. Uppgifter från Sørensen "Fra Marx till Quisling" aa.
37. Tännsjö s 6 f samt Nackapolitik 1919 aa.
38. Manuskript "Vi voro ej rika", NFark persOF.
39. ABFs verksamhetsberättelse för 1917, "femte arbetsåret juni 1916 – maj 1917" s 9. Flyg finns dessförinnan, "Fjärde arbetsåret", antecknad för en studiecirkel med tio deltagare inom Typografiska föreningen i Stockholm under perioden juni 1915 till maj 1916 samt för en i Nacka SDUK med sex deltagare.
40. Maja Sandler presenterade ABF för Nackaklubben 25/2 1915. Nacka SDUK "Berättelse...".
41. NFg brev till Elsa från Brunnsvik, odat.
42. Protokoll från SDUFs VI kongress aa.
43. Kilbom, "Ur mitt livs äventyr", Stockholm 1953.
44. I havet av litteratur om den ryska Oktoberrevolutionen kan exempelvis läsas Edward Hallet Carrs klassiska "The Russian Revolution, from Lenin to Stalin 1917 -1929", London 1979, Alfred Rosmers "Moskva under Lenin" Halmstad 1971 för att inte tala om Leo Trotskijs "Ryska revolutionens historia", band 1-3, Stockholm 1988. För den post-kommunistiska synen på Oktoberrevolutionen är det i första hand Richard Pipes "Den ryska revolutionen", Falun 1997 som gäller.

45. Ture Nerman, "Allt var rött", Stockholm 1950 s 220.
46. Notan från Piperska muren 29/7 1916 och inbjudningskortet från Reinhold o Charlotta Ströberg sparades förstås noga av Elsa, NFark persOF.
47. Nerman, "Samlad vers" aa s 169 "Storm över Asien".
48. Protokoll från SDUFs VII kongress aa.
49. Samma källa samt "Svenska folkrörelser".
50. Samma källa. "Tolstoyaner" syftar på den ryske greven och författaren Leo Tolstoj 1828-1910 som predikade ett religiöst-moraliskt kärleksbudskap i motsättning till tidens revolutionära upprorsrörelser.
51. VI Lenin, Staten och revolutionen, Moskva 1955 s 50 ff.
52. Protokoll från SDUFs VII kongress aa.
53. Samma källa.
54. Samma källa.
55. Samma källa.
56. Samma källa.
57. Se Stormklockan under perioden och Stormklockans studienummer inför studieveckan 21/9 1918, "Vårt studiearbete – studieplaner av Dr Erik Heden, fil kand Yngve Hugo mfl" samlade av Nils Flyg, Stockholm 1918, SDUF verksamhetsberättelse 1920, barntidningarna Solglimt och Smällkaramellen 1917 och -18.
58. Protokoll från SDUFs VII kongress aa.
59. Brevkopieböckerna finns i NFark ARA. Enligt Flygs rapport till sjunde SDUF-kongressen handlar det om 360 ingående och 524 utgående skrivelser under perioden.
60. Enligt ABFs verksamhetsberättelser höll Flyg 30 föredrag 1920, fem år senare, 1925 höll han 123 föredrag under verksamhetsåret. Och ytterligare några år framåt i tiden, 1928, var han ABFs mest anlitade föreläsare med 162 föredrag, tätt följd av Ture Nerman. Under hela perioden 1918-1928 höll Flyg 548 föredrag i ABFs regi, endast fyra andra föredragshållare i landet var mer anlitade.
61. Manus, NFark persOF
62. NFg:s brevkopieböcker 1919-1922.
63. NFg brev till Elsa, Brunnsvik 11/7 1920.
64. SDUFs verksamhetsberättelse 1920.
65. NFg brev till Elsa, Köpenhamn 25/11 1919
66. NFg brev till Elsa, Berlin 2/12 samt 15/ 12 1920.
67. Handskriven odaterad lapp av den typen finns det åtskilliga i NFg persOF. "Jag lägger en lapp här i din säng. Den får motsvara mig själv. Och så går jag ut i snön och blåsten."

3. Komintern

1. Tes två i "Teser om den borgerliga demokratin, Internationalens huvuduppgifter. Villkor för anslutning till Kommunistiska Internationalen", Röda Häften 6/7, Halmstad 1970 s 63 ff.
2. "Teser: ..." aa. s 67f Följande bygger på samma källa.

3. "Teser..." aa. s 63
4. "Partiets demokratiska grundlagar" ur Protokoll fört vid Socialdemokratiska Vänsterns konstituerande kongress i Stockholm 13 -16 maj, maj 1917 s 64
5. Protokoll fört vid Socialdemokratiska vänsterpartiets fjärde kongress i Stockholm 2529 mars 1921. 173 ombud röstade för Kom-interns 21 teser, 34 mot. Enligt kongressens verksamhetsberättelse hade den allmänna omröstningen om de 21 teserna som genomfördes i februari resulterat i 5 432 ja, 1 549 nej och 97 neutrala. Av 17 230 registrerade medlemmar deltog 7 078 i omröstningen.
- Partisprängningen 1921 behandlas bl a i Erland E Josephsons "SKP och Komintern 1921-24" Uppsala 1976.
6. Enligt Zeth Höglunds rapport på SKP:s andra kongress, Stockholm 1923, förlorade partiet vid sprängningen cirka 6 000 medlemmar, 160 kommuner, två tidningar (varav en daglig), två hela partidistrikt, flertalet riksdagsmän, landstingsmän och kommunala representanter. Enligt "vennerströmarnas" egen verksamhetsrapport för perioden 1921-22 (framlagd inför deras socialdemokratiska vänsterpartis kongress i januari 1923, innan de återgick till SAP) var medlemsantalet 3 562 i 136 kommuner. Av dessa var dock i slutet av 1922 bara 1 864 "fullt klara".
7. Protokoll fört vid SDUFs VIII kongress (Sveriges Kommunistiska Ungdomsförbunds konstituerande kongress) i Stockholm 14-15 maj 1921. Omröstningen bland ungdomsförbundets cirka 16 000 medlemmar om de 21 teserna hade givit 5 278 för och 1 516 mot. På kongressen röstade emellertid endast två ombud mot.
8. Samma källa.
9. NFg brev till Elsa, Petrograd 1/6 1921.
10. NFg brev till Elsa, Moskva 5/6 1921.
11. NFg brev till Elsa, Moskva 1/7 1921.
12. NFg brev till Elsa, Moskva 25/6 1921.
13. NFg brev till Elsa, Moskva 5/6 och 10/6 1921.
14. NFg brev till Elsa, Moskva 1/7 1921.
15. Samma källa.
16. Centraliseringen på KI:s fjärde kongress 1922 behandlas av Josephson aa s 98 ff. Dokument från kongressen finns i "Till massorna – teser och resolutioner antagna å Kommunistiska Internationalens fjärde världskongress, Moskva 5 nov – 6 dec 1922" Stockholm 1923.
17. Tännsjö s 44.
18. NFg brev till Elsa, Moskva 1/7 1921.
19. Personuppgifterna från bl a "Svenska Folkrörelser" aa.
20. Protokoll fört vid SKPs andra kongress 10-13 maj 1923 i Stockholm, Ströms angrepp s 43, Z Höglunds "huru änglalik verkar icke Flyg" s 54 som också kritiserar Flyg för att i Stormklockan talat för partisprängning genom "bortopererande av icke-kommunistiska element".
21. NFg brev till Elsa, Moskva 8/11, 12/11, 16/11 samt 23/11 1922.
22. NFg brev till Elsa, Moskva 2/12 samt 7/ 12 1922.

23. Ett brev från 4 januari 1921 till Zettervall ”med anledning av Edert vänliga och om ädelt sinnelag vittnande nyårsbrev” anger något av stilen. ”Edert tal om att jag om jag vill får flytta är ej heller för första gången. Att flytta kan ju vara tämligen lätt för den som har våning i staden eller stor villa, väl inredd och bonad på landet. Men för mig står problemet lite annorlunda. Och för övrigt, jag trivs utmärkt. En älskvärd och förekommande värd, råttor på vinden, i källaren, under golvet och i väggarna, en iskall fukthåla till tambur och garderob, allt detta gör att man trivs och ej lämnar lägenheten i första taget. Men till sist... Jag har rätt att fordra på ett hövligt brev ett hövligt svar. Edert uppträdande har jag fördragit förut men ämnar ej göra det längre. Dylika fasoner passa ej i vår tid... Betrakta detta gärna som en hyllning på Eder högtidsdag. Eder tacksamme hyresgäst, Nils Flyg.”

24. Personteckning i Folkets Dagblad på Bo Bergströms 40-årsdag 30/12 1936, av Nils Flyg samt personliga uppgifter av sonen Bo Bergström 1997.

25. NFG brev till Elsa, Moskva 2/12 1922.

26. NFG brev till Elsa, Moskva 12/11 1922.

4. Hårdstensbolsjevikern

1. Brev från Yrjö Sirola till NFG 4/6 1924.

2. Protokoll från SKPs andra kongress aa. s 54 f

3. För sprängningen av SKP 1924 se bl a Josephson aa.

4. Om utvecklingen inom det ryska bolsjevikpartiet under denna tid se bl a Leo Trotskijs ”Den nya kursen” i ”Kampen mot Stalin”, Falun 1982, Isaac Deutschers ”Den väpnade profeten”, Mölndal 1971 s 362 ff samt tidskriften Fjärde Internationalen nr 4/ 1992 som ägnar hela numret åt dokument och artiklar om den så kallade Vänsteroppositionen från 1923 inom bolsjevikpartiet.

5. För KI:s femte världskongress se exempelvis Fernando Claudíns ”Krisen i den kommunistiska rörelsen, från komintern till ko-minform”, del I, Surte 1980 s 169 ff ”Ultracentralism och förryskning” samt Josephson aa s 125

6. Verksamhetsberättelse från SKP:s sjunde kongress i Stockholm 3-6 juni 1927.

7. Flyg var den som jämte Anna Stina Pripp valdes med flest röster, 80 st, till partiets ledande arbetsutskott, AU, med dess nio ledamöter. ”I kampens tecken – förhandlingar och beslut vid Sveriges kommunistiska partis sjätte kongress 22-24 nov 1924”, Stockholm 1925 s 53.

8. Socialistiskt bibliotek utgavs på Frams förlag i Stockholm i femton band med marxismens och de ryska bolsjevikernas olika klassiker från 1925 till 1929.

9. ”Lenin – läraren, ledaren, kämpan”, en antologi redigerad av Nils Flyg på Frams förlag, Stockholm 1925.

10. Brev från Alice Wallenius till NFG, Moskva 7/8 1923.

11. Brev från Yrjö Sirola till NFG, Moskva 15/ 3 1925

12. Brev från Allan Wallenius till NFG, Moskva 25/1 1925.

13. Se ABF:s verksamhetsberättelser för åren samt kap 6, ”Isolering”.

14. Ingeborg Björklunds beskrivning av agitatorn Olov Bring (NFG) i romanen ”Han som sjöng”, Malmö, 1945. s 79.

15. pers. upplysning OF

16. Samma källa
17. NFG brev till Elsa, Boden 23/7 1923
18. NFG brev till Elsa 13/8 1926
19. NFG brev till Elsa 23/3 1927
20. NFG brev till Elsa, Jönköping 10/10 1927
21. Samma käll

5. Sprängningen

1. "Mitt möte med boken, 20 svenska författare berättar", FiB:s förlag, Stockholm 1943
2. Arvid Vretling brev till NFG 15/12 1925
3. För Ljungdahl se Jan Stenqvists "Arnold Ljungdahl, Clarté och 20-talet", Stockholm 1971. Vg förhållandet mellan NFG och Ingeborg Björklund, pers upplysningar av OF och Bertil Björklund.
4. Björklund, "Han som sjöng".
5. Samma källa
6. NFG brev till Elsa 10/10 samt 29/7 1927.
7. NFG brev till Elsa 10/10 1927.
8. Om kollektiviseringen se t ex Alec Nove "Sovjets ekonomiska utveckling. Från 1913 till våra dagar" Stockholm 1971 s 152 ff, Moshe Lewins "Russian peasants and Soviet power" London 1968 samt "The Soviet Industrialisation debate 1924-28" av Alexander Erlich, Cambridge Mass. 1960. Om sjätte världskongressen och ultravänsterismen se Claudín aa s 223 ff "Socialdemokrati = socialfascism = huvudfiende" samt Leo Trotskijs "The Third International After Lenin", New York 1970. Sjätte världskongressens program och stadgar finns på svenska i bl a KommunistiskTidskrifts skriftserie 4, Stockholm 1971.
9. "Enhetskommittén och Sveriges kommunistiska partis sprängning 1929" 40-poängsuppsats, hist inst vid Sthlms universitet 1972, Håkan Blomqvist.
10. Se "Komintern om svenska frågan – en dokumentinsamling 1921-1929", Aurora Stockholm 1974, s 145 ff.
11. För personuppgifter, "Svenska folkrörelser" aa samt Bäckström aa.
12. Ur "Kommunistiska Internationalens EK:s öppna brev till Sveriges kommunistiska parti 31 augusti 1929" citerat i "Komintern om...", aa s 158.
13. Yrjö Sirola brev till NFG 27/6 1924.
14. Kennerström, "Mellan två..." sid 14 f.
15. Samma källa.
16. Elsas dagbok från Ryssland juli 1928, NFG persOF.
17. Samma källa.
18. NFG brev till Teodor Holberg i Mora 14/ 6 1929.
19. NFG brev till Elsa, Moskva 6/7 1929.
20. Anförandena publicerades i Folkets Dagblad sista veckan i augusti och första i september 1929. Kuusinen FD 6, 10 och 12/9 1929.

21. Flygs anförande publicerades i FD 27 och 28/8 -29.
22. Samma källa.
23. NFg brev till Elsa, Moskva 13/7 1929.
24. FD 31/8 -29
25. KI:s EK:s öppna brev i "Komintern om..." aa.
26. SKP:s AU:s protokoll 9/10 1929.
27. FD 10/10 1929.
28. "För Komintern", tillfällighetsblad utgivet av SKP (minoriteten).
29. Kennerström, "Mellan två..." s 26 ff.
30. Samma källa.
31. NFg brev till Manfred Norberg i Härnösand 18/10 1929.
32. NFg brev till Harald Henriksson i Fagerviksverken 31/10 1929.
33. NFg brev till Paul Almén i Hällefors 29/10 1929.
34. Samma källa.
35. Se exempelvis "Flyg fattar ett beslut" i "Bolsjevismen i Sverige", Svea Rikes förlag, Stockholm, 1942, s 74 där Flyg påstås ha beslutat sig redan under striden mot Zeth Höglund 1924 att "förvandla bolsjevikpartiet till ett oavhängigt svenskt nationellt och socialistiskt parti".
36. NFg brev till Harald Henriksson 31/10 1929.
37. NFg brev till Erik FVestberg i Frånö 23/ 9 1929 samt till "Broder Erik" (troligen Erik Höglund) 23/9 1929.
38. NFg brev till J P Dahlén i Kiruna, odat 1929.
39. NFg brev till Erik F Vestberg 23/9 1929.
40. Samma källa.
41. NFg brev till Reinhold Westerberg i Hallstavik, odat 1929.
42. NFg brev till Paul Almén 29/10 1929.
43. Samma källa.
44. Nerman "Samlad vers" s 168, "Deklaration".

6. Fascismen

1. Se Lewin aa
2. Se Claudín aa s 231 ff samt Leo Trotskijs "The Struggle Against Fascism in Germany", New York 1971, med kunnig introduktion av Ernest Mandel.
3. Se Blomqvist, "Enhetskommittén..." aa, "De antifackliga klasslagama, Kommunistisk tidskrifts skriftserie 3/71" samt Tom Olssons "Pappersmassestrejken 1932, en studie av facklig ledning och opposition", Arkivs avhandlingsserie nr 10, Kristianstad 1980 s 113 ff
4. Blomqvist aa.
5. FD 23/9 1929.

6. NFG brev till Reinhold Westerberg odat 1929.
7. NFG brev till Hjalmar Gille i Österbybruk 5/3, utan år.
8. August Spångberg, "I tidens ström", Karlstad 1966 s 187 f
9. Björklund, "Han som sjöng" s 267.
10. Verksamhetsberättelse för ABF 1928, 1929, 1930, 1931.
11. NFG brev till Elsa 17/4 1927.
12. NFG brev till Elsa 1/4 1930.
13. pers uppl OF
14. För RFO se exempelvis Christina Carlsson mfl "SKF och 30-talet" i antologin "Från SKP till VPK", redigerad av Sven E Olsson Zenitserien nr 18, Lund 1976 s 151 ff.
15. Kennerström, "Mellan två..." s 224.
16. Lundh s 65 ff.
17. NFG brev till "Broder Erik" 23/9 1929.
18. Karl Kilbom brev till NFG 27/5 1929.
19. Se bl a FD 27/6 -30.
20. AU 12/12 1930.
21. Samma källa.
22. För kortfattat om IVKO se Kennerström, "Mellan två..." s 118 ff. Oppositionens historia ges av Theodor Bergmann "Gegen den Strom – die Geschichte der Kommunistischen Partei Opposition" VSA-verlag, Hamburg 1987.
23. Kennerström "Mellan två..." s 129 ff.
24. NFG brev till Elsa, Berlin 5/7 1932.
25. För IAG se Kennerström, "Mellan två..." s 135 ff
26. Kennerström "Mellan två..." s 126.
27. Sveriges Officiella Statistisk, Allmänna val 1928 – 1932
28. För den tidiga svenska nationalsocialistiska rörelsens väljarstöd se Helene Lööw, "Hakkorset och Wasakärven – en studie av nationalsocialismen i Sverige 1924 -1950", Munkedal 1990, s 41 ff.
29. Claudín s 250 ff.
30. FD 31/1 1933, osign ledare.
31. Samma källa.
32. Samma källa.
33. FD 23/2 1933.
34. AU 14/3 1933.
35. Enligt FD exempelvis i Uppsala mars 1929 och Boden 1930.
36. FD 23/2 1933.
37. Social-Demokraten 23/9 1932.

38. NFG brev till Paul Almén 29/10 1929.

39. AU 14/3 1933.

7. Folkfronten

1. ”Teser om den borgerliga...” aa, tes 6 s 65.

2. För folkfrontsvändningen se Claudín s 240 ff.

3. För sillénkommunisternas utveckling, se exempelvis Per-Olov Zennströms tendensiösa ”Klasskampen 1917-1939. En kommunistisk krönika”, Lund 1977 eller antologin ”Från SKP till VPK” aa s 151 ff.

4. FD 9/5 1935, NFG ledare.

5. FD 2/5, 9/5 och 21/5 1935.

6. Kennerström, ”Mellan två...” s 139 f

7. NFG brev till Elsa 28/8 1933.

8. Strömbrytningen se Kennerström, ”Mellan två...” s 98 ff.

9. FD 9/6 1931.

10. Pers uppl av Sven George Pettersson (SGP), som arbetade på socialistiska ungdomsförbundet under perioden.

11. Många skrönor går om Flygs bilar. Torbjörn Tännsjö berör dem i ”Det röda Nacka” aa, OF samt SGP har lämnat uppgifter. Bordsvisan finns i NFark persOF

12. Kennerström, ”Mellan två...” s 107.

13. Framställningen bygger på Brunet s 15 if

14. För Mot Dag se Pryser aa.

15. För POUM se Felix Morrow, ”Spanien 1931 – 1937, revolution och kontrarevolution”, Stockholm 1976 s 105 ff. och M. Casanovas trotskistiska agitationspamflett ”Spanska inbördeskriget och stalinismens förräderi”, Kristianstad 1972 s 83 ff.

16. Kennerström, ”Mellan två...” s 140 f.

17. För folkfrontsvändningen se som ovan exempelvis Claudín samma källa.

18. Arbetaren 19/8 1935.

19. Ur fredsuppropet ”Massfront för neutralitet och fred. Mot sanktionskrig och rustningar”, FD 7/9 1935.

20. Se exempelvis Alf W Johansson om s och bojkottkravet i ”Den svenska socialdemokratin och fascismen på trettioalet” ur ”Diplomati och historia. Festskrift till Wilhelm Carlgren”, Stockholm 1987, s 157.

21. Kennerström, ”Mellan två...” s 156 f

22. Fredsuppropet i FD 7/9 1935.

23. FD 12/7 1935

24. AU 3/9 1935

25. Karl Kilbom, Cirkeln Slutes, Stockholm 1955, s 259.

26. AU 8/10 1935

27. Samma källa

28. För Hoare-Lavalplanen och spelet om Abessinien se bl a Winston Churchill "The Second World War" vol 1 London 1948, s 141 ff

29. Churchill s 137.

30. ur Protokoll fört vid Socialistiska partiets 10e kongress 10-13 april 1936.

8. Förhoppningens tid

1. George Orwell, Hyllning till Katalonien, Uddevalla 1971, s 8.

2. För utvecklingen i Spanien, se bl a Pierre Broué & Emil Temine "The Revolution and the Civil War in Spain", London 1972, Franz Borkenau "The Spanish Cockpit", The University of Michigan press 1963, Hugh Thomas "The Spanish Civil War", London 1965 samt Leo Trotskij "The Spanish Revolution (1931-1939) New York 1973 med diger introduktion av Les Evans.

3. För denna period i Sovjetunionens historia se exempelvis Robert Conquest, "Den stora terrorn – Stalins skräckvälde under 30-talet", Vänersborg 1973 samt Isaac Deutscher "Den avväpnade profeten", s 191 Borås 1972 och Isaac Deutscher "Stalin, en politiska biografi", Göteborg 1972.

4. För den Kommunistiska Oppositionen och dess blad Proletär Enhet se Kennerström, "Mellan två..." s 170

5. Flygs öppningsanförande på Socialistiska partiets 10e kongress 10-13 april 1936, manus samt kongressprotokollet.

6. Samma källa.

7. Kennerström, "Mellan två..." s 181 f

8. Med Kominterns kursändring förändrades också de svenska Kominternanhängarnas förhållningssätt till Socialistiska partiet. Från att så sent som våren 1934 ha stämplat kilbomarna som en "socialfascistisk kampgrupp" (CK-resolution 17-19 mars 1934) började de kommunistiska förslagen om enhetsfront dugga tätt. Sven Linderot uttryckte offentligt sitt beklagande över en "olycksaliga" partisplittringen 1929 (Ny Dag 19/ 8 1935) och förutskickade möjligheten av att slå samman de kommunistiska och socialistiska partimedlemmarna inom ramen för ett parti. Åtminstone borde de två partierna kunna gå samman i en valkartell. Och kilbomarna som angripit sillenarna för splittring kunde knappast avböja. Flyg som visste att rivalerna var ute på fiskafänge hade emellertid tvekat in i det längsta. Ja, året innan hade han i Folkets Dagblad (10/5 1935) prompt avvisat de nya samarbetsinverterna med ett principiellt: "Med brottsliga skadegörare, splittrare och småborgerliga frasrevolutionärer har vi gjort upp räkningen 1929. Vi har ingenting vidare att tillägga". Men även Flyg tvingades ge sig, bara det hela inte utvecklades till någon generande politisk överenskommelse. "Vi får inte ge någon som helst anledning att man kan tala om de 'förenade kommunistpartierna'." (AU 19/5 1936) Så samarbetet hade stannat vid en röstteknisk kartell.

9. Protokoll från SP:s tionde kongress aa s 94.

10. Flygs radioföredrag 9/9 1936, Arkivet för ljud och bild, Stockholm.

11. Samma källa.

12. För Moskvarättegångarna se Pierre Broué, "Les proces de Moscou", Julliard, Frankrike 1964 samt "Not Guilty – report of the commission of inquiry into the charges made against

Leon Trotsky in the Moscow trials” av John Dewey mfl, New York, 1938 och ”Stalin’s Frame-Up System and The Moscow Trials” av Leo Trotskij, New York 1950.

13. Flygs radioföredrag.

14. Marx, Lenin och Engels prydde försättsbladet på Socialistisk tidskrift fram till nedläggningen 1939.

15. Alla följande citat från Flygs radioföredrag.

16. ”För en kämpande demokrati” var en av partiets huvudparoller i valkampanjen och återfanns på affischer och valplakat.

17. S-D 28/8 1936.

18. Ett framträdande exempel var makarna Sidney och Beatrice Webb med sin ”Soviet Communism: a New Civilisation?” vol 1-2, London 1936.

19. Ny Dag 25/8 1936.

20. ”Sveriges Officiella Statistik, Allmänna val, Riksdagsmannavalen åren 1933-1936.” En genomgång av valresultatet görs av Kennerström, ”Mellan två...” s 183 f och av Lundh aa s 67 ff.

21. Kennerström, ”Mellan två...” samma källa.

22. ”Riksdagsmannavalen 1933-1936”, aa s 46.

23. Refererat efter Kennerström, ”Mellan två...” s 188.

24. AU 25/9 1936.

25. Samma källa.

26. Samma källa. 27. AU 22/9 1936.

28. Ett extremt uttryck för detta var Paul Alméns valutvärdering i Socialistisk Tidskrift, häfte 11-12, nov, dec 1936: ”Är arbetarklassen stark i Sverige för att socialdemokratien har segrat i de sista årens val? Om det är sant – och det är det – att arbetarklassen endast kan segra genom socialismens förverkligande, led arbetarklassen i Sverige sitt mest fruktansvärda nederlag med den socialdemokratiska valsegern 1936”.

29. Citerat i Broué/Témime aa s 100.

30. Morrow aa s 123 ff.

31. Litteraturen om spanska inbördeskriget (se ovan) behandlar ingående noninterventionen. Här har uppgifterna hämtats från översikten Christen-Lorents ”Världen igår och idag – från spanska inbördeskriget till våra dagar” band 1, Stockholm 1957, s 18 ff.

32. Komintems och det spanska kommunistpartiets roll har granskats kritiskt i mängder av historiker från anarkistiskt, socialistiskt och liberalt håll. Morrow, Casanova och Broué/Témime samt Claudín aa utgör några exempel på kritik från vänster.

33. Exempelvis FD 21/7 1936.

34. Emil Andersson ”Spanien i revolution. Vad lär oss den blodiga kampen för demokrati?”, Stockholm 1936.

35. Se Bernt Kennerströms uppsats ”Socialistiska partiet och spanska inbördeskriget...” aa, s 36 f. ”I månads-skiftet september/oktober bildades en tillfällig spanienkommitté av representanter för SP, SAC och SKR. De två första organisationerna var beredda att genast träda i verksamhet, men alla försök i den riktningen strandade på SKP:s motstånd;

komunisterna ville istället vänta tills man kunde få anslutning från socialdemokraterna och LO”.

36. Samma källa. Se också Richard Jändel, ”Kämpande solidaritet”, Stockholm 1996 om den internationella och svenska Spanienrörelsens framväxt.

37. Exempelvis invändningen på AU 2/2 1937: ”Det värsta är att POUM inte får ett öre utan detta får sossarna och i någon mån kominternarna”. Och Kennerström konstaterar i ”Sp och spanska inbördeskriget...” s 38: ”SP:s roll i spanieninsamlingen blev istället främst den att utföra en stor del av grovarbetet bakom insamlingen – att man där gjorde en helhjärtad och energisk insats råder det ingen tvekan om – utan att partiet samtidigt fick någon påtaglig politisk utdelning därav.”

38. Pravda 17/12 1936, citerat efter Broué/ Temin.

39. Ny Dag 14/12 1936, 2/2 och 11/3 1937.

40. Se Evald Höglunds återkommande rapporter i Folkets Dagblad i februari 1937 samt i ungdomstidningen Avantgardet, ex vis nr 2/1937.

41. FD 3/5 1937.

42. AU 6/10 1936.

43. Samma källa.

44. Regeringen sa i november -36 nej till ett krav från SKP om svensk vapenförsäljning till Spanien.

45. Kennerström, ”Sp och spanska inbördeskriget...” s 40.

46. Avantgardet nr 1/1937. De som utan militär utbildning for till Spanien hade inte verkligt solidariska motiv, menade tidningen: ”Många lägger utan tvivel romantiska synpunkter på krigföringen, hjälteglorian hägrar osv... Andra åter räknar kallt med att om arbetarna segrar, blir det mycket arbete efteråt och att de frivilliga då har arbetsplatserna vikna.”

47. Kennerström, ”Sp och spanska inbördeskriget...” s 41. 188 ledamöter i riksdagens andra kammare, inklusive kommunisterna, röstade för frivilligförbudet, endast Sp:s sex riksdagsledamöter röstade mot.

48. Samma källa s 31.

49. Samma källa.

50. SocialistiskTidskrift häfte 4, april 1937 s 101.

51. Samma källa s 110.

52. AU 14/1 1937.

53. Hur den sovjetiska hjälpen gynnade kommunistpartiet se Claudín aa s 313 och Morrow s 98 ff samt Borkenau s 180 f.

54. AU 14/1 1937.

56. För striden om telegrafstationen se bl a Morrow s 140

57. Se exempelvis S-D 7/5 1937.

58. FD 5/5 1937.

59. FD 12/5 1937.

60. S-D 18/5 1937.

61. Tvåsidigt manus av Ture Nerman till FD, NFark persOF.
62. Samma källa.
63. Vid rapporter i FD 19/5 1937 samt 28/ 5 från Spanienmöten i Stockholm återfinns inte Nerman bland talarna trots att han utannonserats på förhand. I ett brev 24/5 1937 till NFG skriver Nerman att såväl möten som planerade Spanien-artiklar bör avhysas.
64. FD 27/5 1937.
65. Protokoll fört vid SP:s CK 17 -18 okt 1936.
66. Samma källa s 21.
67. Samma källa.
68. Samma källa s 26.
69. Samma källa.
70. Folkets Maj, Stockholm 1937.
71. Kennerström, "Mellan två..." s 201 f
72. Inbjudningskort och till och med kvitton finns kvar. De stora FD-festerna gick under benämningen "Röda Nejlikan" och ägde rum i Blå hallen i Stockholms stadshus med välkända artister som underhållare.
73. AU 11/5 1937.
74. Protokoll fört vid utvidgade CK-mötet i Stockholm 22-23 maj 1937. Med röstsiffrorna 22 mot 4 avvisades kravet på en extrakongress och med siffrorna 21 mot 4 godkändes uteslutningarna.
75. Samma källa.
76. NFG ledare i FD 12/5 1937.
77. Carl Malmros på CK-mötet aa s 21.
78. Maskinskrivet brev från Frans Norrblom "Till Socialistiska partiets A.U." odat NFark ARA.
79. Kennerström, "Mellan två..." s 206 ff gör en genomgång av SP:s medlemsutveckling och sönderfall i samband med sprängningen. I början av maj 1937 bör partiet, enligt Kennerström, reellt ha omfattat drygt 11 000 medlemmar medan partiets medlemstal efter reorganiseringen "bör ha legat mellan 5-6000". "Om vår bedömning varit riktig så skulle under 1937 c:a 5-6000 medlemmar ha lämnat SP."
80. För Kilboms vidare öden se Kilbom, "Cirkeln..." s 301 ff. För de övrigas Kennerström "Mellan två..." s 262. Till det kommer personliga upplysningar från SGP, OF och Erik Svensson (EN) Stockholm.
81. Samma källor samt "Tvåkammarriksdagen..." aa.
82. Samma källor.

9. Nederlagen

1. NFG brev till Elsa från Sundsvall 19/10 1937.
2. För de finska exilkommunisternas öde se exempelvis Aino Kuusinens "Vi skola nästan alla dö", Falköping 1972 samt Arvo Tuominens "Kremls klockor", Stockholm 1958 s 228 ff. Enligt Tuominen s 239 drabbades Sirola av hjärnblödning på Leninskolan i Moskva efter ett

nervsammanbrott till följd av det skärpta terrorklimatet. Wallenius hade häktats redan hösten 1935 i samband med en förräderiprocess mot finska exilkommunister. Under krossandet av Sovjetkarelen 1937 och deportationerna av de finska kommunisterna försvann Wallenius likt många andra i sovjetiska gulag. Enligt uppgift av Lars Björlin, som forskar i de sovjetiska arkiven, sköts Wallenius 1942.

3. ”Svenska folkrörelser”.

4. Spångberg s 192.

5. I brev till NFG 24/5 1937 förklarar Ture Nerman ”det steg jag fann mej nödsakad att ta igår” med att han inte följer oppositionen men ställer sig ”avvaktande ... Jag vill inget hellre än att vi alltjämt ska kunna respektera varandra och i det väsentliga samarbeta”.

6. För omröstningen och medlemsutvecklingen se Kennerström ”Mellan två...” s 206 f samt Henrik Berggren s 4.

7. NFG brev till Elsa från Sundsvall 19/10 1937

8. Samma källa.

9. Moskvas ekonomiska stöd till SKP/VPK har sällan behandlats av partihistorikerna. Inte ens den mest självkritiska ”Lik i garderoben? – en rapport om SKP/VPKs internationella förbindelser” av Lars-Arne Norborg, Sven-Eric Liedman och Ulf Nymark, Lund 1992, ägnar saken något större intresse. Lars Björlin har i sin artikel ”Röd skandinavism i komintern. SKPs kris och splittring 1924”, Arbetarhistoria nr 1/1994 s 29 f, givit en del uppgifter om det finansiella stödet från Moskva till det svenska kommunistpartiet under perioden 1921-1927. Enligt Kominternarkivet i Moskva fick exempelvis oppositionen mot Zeth Höglund över 11000 sv kr av exekutivkommittén, EKKI, för den interna partikampen. Exakt hur mycket pengar som totalt överfördes, anser Björlin osäkert, men anger som minimisiffror; 1921 400 000 sv kr, 1922 100 000, 1923 ca 80 000. Beloppen utbetalades kvartalsvis i guldrubel.

10. Kilbom ”Cirkeln...” s 246 ff.

11. FD 22/7 1927. För Aschberg, Oktoberrevolutionen och kommunisterna: Olof Aschberg ”Gryningen till en ny tid”, Stockholm 1961.

12. Kilbom ”Cirkeln...” s 252 ff.

13. I ett protokoll fört den 11/5 1919 vid ”Kommittén för åstadkommande av ett fredsmonument hugfästandet minnet av Jaurés och Liebknechts kamp mot kriget” antecknas följande närvarande: Dir Olof Aschberg, Fredrik Ström, Karl Kilbom, Nils Flyg och Hugo Sillen.

14. Pers uppl OF.

15. NFG brev till Elsa från Bryssel 7/10 1937: ”Denna resan är bara motigheter. Fick ej träffa Asch. i Paris...”

16. Brev till NFG från Olof Aschberg, Paris 5/10 1929: ”Broder. Härmed reversen under-skriven. Jag har följt konflikten i Folkets Dagblad, nu vore det roligt om Du vid tillfälle gav mej en skildring över situationen... Vännen Olof Aschberg”. Samt brev till NFG från Aschberg, Paris 29/12 1929: ”...Vad placeringen av in-teckningen beträffar vill jag gerna vara Dig behjälplig... Tror det vore bäst om Du tog ett riksbankslån eller om detta icke går ett lån i jordbrukarebanken som jag är villig att ställa mig för tillsammans med ytterligare tvänne borgensmän”.

17. NFG brev till Elsa, Stockholm 17/8 1932.

18. NFG brev till Elsa, Karlstad 4/2 1935.

19. Kilboms uppgifter i "Cirkeln..." s 277 f måste visserligen tas med den vanliga portionen salt, men kontakterna med åtminstone Weibull bekräftas av OF. Kilbom skrev: "Tidningen fick en kort tid gott om pengar. Men även en del av medarbetarna kunde utan svårigheter placera lån och växlar, i vissa fall t o m utan inlösningsskyldighet. Genom en tillfällighet blev det snart uppenbart, att de som en kort tid satsade pengar var vissa storbanksintressen – efter borgen av herrar Weibull och ingenjör Karlberg". I ett brev till Elsa 4/7 1938 från Karlskrona som bör syfta på Weibull skriver också NFG: "En kväll skall jag få tala med dubbla W, måndag eller tisdag".

20. NFG brev till Elsa från Sundsvall 19/10 1937

21. Edoff Andersson var förste ombudsman inom Försvarsverkens civila personalförbund och avled 1934.

22. NFG brev till Elsa från Sundsvall 19/10 1937.

23. Samma källa.

24. Socialistisk Tidskrift sommaren 1936, citerat efter Lundh s 25 f

25. Samma källa.

26. Samma källa.

27. Noteras bör emellertid att Flyg sällan skrev mer ingående om Sovjetunionens utveckling. Det handlade då om dagsaktuella kritiska kommentarer i Folkets Dagblad. I Socialistisk Tidskrift finns för åren 1937-1939 ingen artikel av Flyg om Sovjetunionen. Det är istället genom artiklar av andra ledande partimedlemmar, exempelvis Evald Höglund, och officiella resolutioner som partiets analyser av Sovjet presenteras.

28. I ett brev till Kilbom på 50-talet tecknar Ingeborg Björklund en bild av hur hon såg Flygs känslomässiga förändring: "Han var en generös... en god människa. Och glad, tills han hetsades in i den bittraste kamp för livet. Han var i grunden inte hänsynslös... han var fri från småsinne, men då hans heder blev angripen på det mest infama sätt – av sillenarna – fick han ett brinnande begär att hämnas. Då blev han, som inte känt hat förut, till den mest intensiva revanschsökare." Citerat i Kilbom, "Cirkeln..." s 268 f

29. Kilbom skriver i "Cirkeln..." s 269 f, att Per Albin i januari 1937 omtalat för honom att Flyg via Sigvard Cruse (som Flyg känt sedan tiden som typograf på Bonniers) tagit kontakt för att diskutera övergång till socialdemokratin. I ett brev från Cruse 13/6 1955 som Kilbom återger, bekräftar denne historien. Spångberg tror också, "I tidens..." aa s 188, att Flyg vid någon tidpunkt hoppades på återinträde i socialdemokratin. Exemplet han nämner tyder emellertid snarare på att Flyg inte principiellt avvisade en slags politisk operation med syfte att vinna över socialdemokrater. Just det som Per Albin, enligt Kilbom, misstänkte. Enligt OF utgjorde ryktet en återkommande källa till vrede hos NFG som talade om att stämma upphovsmännen för ärekränkning. Något som senare – 1942 – också tydligen föranledde NFG att tillfråga advokat Sven Hallström i Umeå om hjälp att föra talan i saken.

I tre brev (5/3, 8/3 samt 17/3 1942) informerar Hallström om sina överläggningar med andra jurister samt slutsatsen: "att man i Sverige icke åtnjuter något skydd i ett fall som det föreliggande. Under sådana omständigheter måste jag avråda Dig från att föra talan".

30. Socialistisk Tidskrift häfte 12, dec 1935.

31. FD 30/4 1938.

32. S-D 17/6 1938.

33. Socialistisk Tidskrift häfte 9, 1936.
34. Se exempelvis-Maurice Agulhon "The French Republic 1879 – 1992", Oxford 1993, s 234 ff.
35. För Doriots ställningstaganden under denna period se Brunet s 188 ff.
36. För Déat se Dictionnaire Biographique du mouvement ouvrier francais, Paris 1985 s 135 ff, Burrin aa samt White aa s 100
37. NFG brev till Elsa 31/5 1937. "Någon Doriot blir jag aldrig".
38. FD 31/5 1937.
39. Enligt partisekretariatet 4/10 1940 hade partiet bara lyckats registrera 3 332 säkra medlemmar efter splittringen 1937 samt 2 500 rapportklara av 4 000 registrerade medlemmar i 130 kommuner 1940. Siffran 4 000 för 1938 kan därmed vara rimlig. Se Henrik Berggren s 10.
40. För Münchenkrisen se exempelvis Anders Persson "Vi är förrådda! Tjeckoslovakiens undergång 1938", Stockholm 1978, Eugene V Erdely "Tjeckoslovakiens öde efter München", Stockholm 1942 samt Gösta Perssons något protyska samtida dagbok "Tjeckoslovakiens ödestimma", Stockholm 1938.
41. FD 11/4 1938.
42. FD 12/4 1938.
43. För den Hitlertyska uppfattningen om Tjeckoslovakien som "konstlad statsbildning" Erdely s 28 ff. Hitlers tal 28 april 1939 inför storryska riksdagen, utgivet på svenska av Svea Rikes förlag, Stockholm 1939 under titeln "Hitler svarar Roosevelt" innehåller ett längre avsnitt om "Problemet Böhmen-Mähren" och Münchenavtalet, s 16 ff.
44. Socialistisk Tidskrift häfte 4/1937 s 107.
45. FD 12/4, 11/5 1938.
46. FD 12/4, 15/6, 9/9 1938.
47. FD 9/9 1938.
48. FD 2/6 1938.
49. Brev till NFG från partimedlem i Näverkvärn 30/10 1938.
50. FD 3/6 1938.
51. Pers uppl OF samt Elsas anteckningar på baksidan av Flygs brev från riksdagen med meddelande om biljetterna 5/3 1938.
52. Brev från NFG till advokat Herr Rising angående process mot försäkringsbolaget Göta, oktober 1938.
53. AU 15/2 1938.
54. Samma källa.
55. AU 27/9 1938.
56. Motioner om att avskaffa Åkarpslagen hade ställts av kommunisterna och sedan av socialisterna alltsedan 1925. Vid 1937 års riksdag motionerade både SP:s Arvid Olsson och SKP:s Knut Senander om lagens avskaffande, vilket också skedde våren 1938.

57. Raset innebar att SP definitivt passerades av SKP röstmässigt. Siffrorna för de tre arbetarpartierna fördelades enligt följande landstingsmannavalen 1934 och 1938:

	1934	1938
SP	58 854 (3,5%)	34 364 (1,6)
SKP	42 226 (2,5)	65 980 (3,2)
AP	696 480 (41,5)	1 024 851 (49,5)

Kommunalt hade SP efter valet 1938 fortfarande 346 lokala mandat i 151 kommuner och i 123 av dessa var man alltså större än SKP. Sveriges Officiella Statistisk, Kommunala valen 1938 av Statistiska Centralbyrån, Stockholm 1939.

58. Valet utvärderas vid AU-mötena 27/9 och 5/10 1938. Flyg behandlar resultatet i tre ledare i FD 19/9, 20/9 samt 22/9. Uno Modin summerar resultat i ST häfte 10/ 1938.

59. Modin aa.

60. Modin aa.

61. Modin aa. Flyg gjorde vare sig internt på AU-mötena eller utåt i FD några försök att dölja att bakslaget var ”av politisk karaktär”. Partiets uppfattning var ”lite efterfrågad bland väljarna just nu”. Men att det skulle behövas för den stormtid som väntade om hörnet var han och de övriga AU-ledamöterna säkra på. Men skulle de kunna överleva? ”Vi befinner oss i en återvändsgränd där fienderna gör allt för att täppa utgången”, menade exempelvis Axel Lenndin på AU-mötet 27/9.

62. Brev till NFG från Ture Nerman 26/9 1938.

63. Brev från NFG till Elsa odat 1938 på riksdagens brevpapper, som fortsätter: ”Har 25 kr – lånade. Du får 15. Det är ingenting men allt jag kan för tillfället”. Om vidden av Flygs växande ekonomiska problem vittnar ett brev från Södertörns domsaga 12/12 1938 till Elsa om indrivning av tio dagsböter å 10 kr p g a en obetald skuld.

64. Aftonbladet 13/10 1938.

65. Den första upplagan av ”Folkets Sångar” utgavs på Frams förlag 1920. Här har använts tredje upplagan, Stockholm 1922.

66. NFG anteckningar till rådshusrätten, NFG persOF. Dom avkunnades 10/11 1938.

67. Tännsjö s 36.

68. FD citerar förstås ofta kritiskt fackföreningsfolk men vid AU-mötet 18/10 1938 rapporterar dock Albin Ström om den tilltagande passiviseringen inom fackföreningarna. ”Det är 50-60 stycken på möten där det förr var 1000-tal. Arbetarna tycker ingenting tjänar till, förbundet bestämmer allt.”

69. AU 28/2 1939.

70. Stödarbetet för POUM och dess flyktingar är ett alltmer återkommande tema i FD och Avantgardet från sommaren 1938. AU 28/2 1939 diskuterar behovet förbättra klädinsamlandet för POUMs flyktingar.

71. AU 4/4 1939.

72. För Ålandsfrågan i historisk belysning se exempelvis Erik Tudeer ”Det åländska folkets historia”V:1 1920 -1990, Ekenäs 1993, s 15 ff

73. För Ålandsplanen (Stockholmsplanen) se Tudeer aa s 100 ff samt Yngve Möllers ”Rickard Sandler – folkbildare, utrikesminister”, Stockholm 1990 s 352 ff.

74. Tudeer aa s 43 samt s 104 där en av de åländska ledarna bankdirektör Jan Sundberg citeras: ”Efter självstyrelsens tillkomst blev befrielsen från värneplikt synonym med självstyrelsen, och för gemene man blev denna befrielse den enda påtagliga och personliga förmån han visste till och över huvud hade av självstyrelse”.

75. Inom den gamla Ålandsrörelsen från 1918 fanns starka svensk-chauvinistiska och rent av rasistiska drag. I Ålandstidningen 26/5 1920 angreps exempelvis den finska kampanjen för öarna med ord som: ”De finska tidningarna gjorde klokare i att söka höja moralen i det till hälften röda finsk-Finland, än att på alla sätt smutskasta ålänningarna, vilka alltid stått och fortfarande står ett trappsteg högre än finnarna”. Den 1/ 3 1922 jublade Tidningen Åland över att en ålänning vunnit ett nordiskt pris ”såsom god företrädare för den rena svenska rasen”. Dessa strömningar fanns också kvar bland svenska militärer och nationalister i den nya Ålandsrörelsen.

76. För den starka opinionen på Åland mot militariseringen se Tudeer s 104 om exempelvis ”bondetåget” som samlade en mycket stor del av landskapets befolkning. Under tryckandet av ålänningarnas vilja (de vägrades också deltagande och insyn i förhandlingarna om planen) påminde om junikrisen 1920 då högförräderidomar avkunnades mot Ålandsrörelsens ledare.

77. Under NF-förhandlingarna i juni 1921 ställde Hjalmar Branting till visst rabalder med sitt stöd åt ålänningarnas krav, se bl a Tudeer s 52. Brantings ståndpunkt ska bl a ses mot bakgrund av folkomröstningen i de dansktalande delarna av Slesvig som därefter överfördes till Danmark som Sönderjylland. Georges Clemenceau ansågs ha lovat ålänningarna samma sak. Av de bofasta ålänningarna var 1920 19 650 svensktalande och 766 finsktalande (Tudeer s 17). Den socialdemokratiska vänstern var emellertid starkt kritisk mot vad man kallade ”Ålandsaktivismen”. 1916 utgav Frams förlag en broschyr med titeln: ”Sverges självmord, general Rappes paroll” som riktade sig mot ”Rappes, Steffens och Molins landsfarliga hets i Ålandsfrågan”.

78. Se exempelvis Möllers 371 ff.

10. ”Nazikommunismen”

1. FD 1/9 1939

2. Michael Balfour mfl i ”1900-talet: Vår tids historia i ord och bild”, band 15, Malmö 1976, presenterar lättfattligt med statistik och grafiska illustrationer det andra världskrigets omfattning.

3. Sirio di Giuliomaria gör i ett längre förord till den svenska utgåvan av Leo Trotskijs ’Till marxismens försvar’, Borås 1972, en genomgång av den problematik som mötte revolutionära socialister världen över i synen på Sovjetunionen under denna avgörande period. Trotskijs bok utgör i sig en polemik mot dem inom hans rörelse i USA som gjorde en liknande bedömning som Flyg i Sverige. Den forne revolutionsgeneralen höll fram till sin död i augusti 1940 fast vid försvaret av Sovjetunionen som ”arbetarstat”.

4. Leopold Trepper, Röda kapellet, Stockholm 1977, s 67. ”Tretton av de nitton armékårscheferna, hundratio av de hundratrettiofem divisions- och brigadcheferna, hälften av alla regementscheferna och de flesta av de politiska kommissarierna blev avrättade”, skriver Trepper.

5. Stalin 24 augusti 1939, citerat efter Kenth-Åke Anderssons ”Lögnens renässans”, tidskriften Fjärde Internationalen 7-8 1972 s 75.

6. Molotovs tal inför Högsta Sovjets femte extraordinära session 31/10 1939, citerat i Cahiers du bolchevisme, organ theorique du Partie Communist Francais (SFIC), 2e Se-mestre 1939-jan 1940, s 48 f
7. Yvonne Hirdman "Sveriges kommunistiska parti 1939-1945", SUAV, Stockholm 1974, s 41 ff, Claudín s 385 ff.
8. Arthur Koestler, "Och vi som älskade Frankrike", Stockholm 1942 s 91 f
9. P A Hanssons radiotal 1/9 -39, Arkivet för ljud och bild, Stockholm.
10. FD 2/9 -39
11. Säkerligen var siffrorna som publicerades i Folkets Dagblad bl a 5/9 och 25/9 starkt överdrivna liksom de triumferande framgångsrapporterna vad gäller rekrytering och tidningsförsäljning. Henrik Berggren ifrågasätter i sin uppsats aa s 10 f den upplaga för Folkets Dagblad som uppges med viss reservation i Sven Tollins "Svensk Dagspress" 1967: 25 800 ex per dag 1939 – den i sådana fall högsta i tidningens historia. En sådan upplaga, menar Berggren, blir helt orimlig i förhållande till bl a de rapporter som finns om partiets medlemsutveckling. "Att 1938-39 skulle utgöra några slags mirakelår... stämmer inte", skriver Berggren kritiskt mot en intervju med amaltheamannen och sp-funktionären Anton Nilsson i tidningen Internationalen 30/5 1980. Också internt noteras emellertid vid AU-mötet 3/10 1939 att 130 möten hållits under kampanjen och att "krisen höjt FD:s upplaga men också fördyrat tidningen". Flyg andades optimism på mötet: "Vi har säkert alla förnummit att folk i allmänhet nu lyssnar mer på oss än de gjort på mycket länge. Jag har fått de bästa intryck av de möten som jag hållit. Senast exempelvis i Bomhus och Ludvika där folk mött upp för att lyssna, som våra kamrater aldrig tidigare hade sett på några politiska möten". Att partiverksamheten och antalet nya medlemmar ökat konstateras även vid partisekretariatets möten 17/10 och 16/11 samt AU-mötet 1/12.
12. Exempelvis i FD 7/10 1939. Sp-ledningen var under våren 1939 mycket kritisk till den nybildade Antifascistisk Samling trots att man deltog i organisationen, bl a för att "bevisa att vår rörelse är med i en antifascistisk organisation trots att Ny Dag vill kalla oss fascister" (Arvid Olsson vid CK-mötet 27-28 maj 1939). Vid AU-mötet 9/5 1939 förklarade sig Modin "chockad" över förslag i Antifascistisk Samling att "kartlägga nazistisk verksamhet" med hjälp av exempelvis "klipp från Ny Dag vari bland annat vårt parti stämplas som nazistisk agentur". Lenndin underströk att organisationen inte fick bli "en stalinistisk stödorganisation", Bergström trodde att de ekonomiska krafterna bakom var "de amerikanska judarna", medan Flyg fruktade "att den egentliga meningen med denna samling är... att vara en krigsaktivistisk organisation", en ståndpunkt han vidhöll vid CK-mötet 27-28 maj 1939 då uppfattningar framfördes från andra ledamöter att partiet borde lämna organisationen.
13. FD 10/10 1939. Redan på CK-mötet 27-28/5 1939 hade Flyg i sitt inledningsanförande förklarat: "Dock är det självklart att utvecklingen kan bringa det därhän att vi i vissa frågor tvingas att förändra vår inställning. Så är ju exempelvis förhållandet evad det gäller Sovjet-Unionen. Detta land som vi förut räknade med som ett stöd för våra socialistiska strävanden och som en stark fredsfaktor, måste vi idag konstatera, att det kommit in på vägar som endast en nationalistisk och imperialistisk stat ger sej in på". Men någon definitiv offentlig bestämning av Sovjetunionen som imperialistisk stat sker inte förrän efter Hitler-Stalinpakten och angreppet mot Polen.
14. Ny Dag 23/8 och 24/8 1939.
15. Ny Dag 1/9 1939.
16. Norrskensflamman 2/9 1939

17. Sovjetunionens invasion av Polen 17/9 hälsades av Ny Dag 21/9 som "ett aktivt ingrepp för fredens sak". Kring den 20 september äger också, enligt Hirdman s 39 ff, den svängning rum som lyfter bort den gamla parollen om kriget mot fascismen.

18. FD 5/9 1939.

19. Det är kring de dagar då SKP tonar ner sin antifascism, som Folkets Dagblad regelmässigt börjar använda formuleringar som "Sovjetnazisterna i Ny Dag" (20/9) eller "Vi anklagar nazikommunisterna" (26/9). Första gången beteckningen "de svenska nazi-kommunisterna" används i FD är emellertid redan 5/9 1939. Social-Demokraten började termen användas allmänna från den 23/9. Även syndikalisterna anammade efterhand smädesordet, särskilt efter utbrottet av Finlandskriget. Se exempelvis ungsyndikalisternas tidning Storm 2/1940 som använder begreppet "nazikommunist" och hävdar att "bolsjevismen bör förintas". SAC:s AU anklagade vid det sovjetiska angreppet det svenska kommunistpartiet för att utgöra "en agentur för den rovhungliga ryska imperialismen". "SAC 1910-1960", Stockholm 1960 s 216.

20. FD 2/10 1939.

21. FD 25/8 1939 talar ännu om "stalinisternas dubbelspel" medan tidningen den 20/9 introducerar termerna "intresseorgan" och "spionorganisation". Det vill säga det språkbruk Ny Dag samtidigt använde mot Socialistiska partiet, exempelvis 20/9: "nazisternas femte kolonn, trotskisterna i Folkets Dagblad".

22. FD 10/10 1939.

23. FD 12/10 1939

24. FD 9/11 1939.

25. FD 5/10 1939

26. Den 5/10 välkomnar FD beslutet från styrelsen för Stockholms socialdemokratiska arbetarekommun att "isolera kommunisterna", den 9/10 att kommunisterna dagen innan uteslutits ur Antifascistisk Samling och den 10/10 att de uteslutits ur Stockholms Spanienkommitté. Socialdemokratiska arbetarkommunens stora möte mot kommunisterna rapporteras i FD 7/11.

27. FD 12/12 1939 samt 13/1 1940 applåderar de fackliga utrensningarna av kommunistiska förtroendevalda. I valet till Stockholms grovarbetarefackföreningen sade sig SP avstå från att delta för att stoppa SKP (FD 5/2 1940).

28. FD 12/12 1939

29. Debatten, som hölls mellan Sven Landin från ungsommunisterna och Torsten Nilsson från SSU rapporteras i Ny Dag 28/9 utan att nämna den incident som Dagens Nyheter 29/9 rapporterar och FD 29/9 1939 samt S-D 30/9 nämner. Debatten hölls en dryg vecka efter den sovjetiska interventionen i Polen. Att Ny Dag så entusiastiskt hyllat Röda Arméns krigföring i Polen bidrog till den uppskrivade stämningen. Några av tidningens rubriker var "Röda Armén hälsas som befriare" (19/9), "Gripande scener då friheten vanns" (20/9), "Borgerlig skräck för Sovjets hjälp till det polska folket" (25/9).

30. Lenin "Den proletära revolutionens militärprogram" sept 1916 Valda verk Band 1, del 2, Moskva 1956, s 601.

31. Vid CK-mötet 27-28 maj 1939 inledde Flyg en längre diskussion om militärfrågan för att försvara en mer positiv militärpolitik med krav på en "försvarsorganisation helt sammanvuxen och kontrollerad av de breda folkliga organisationerna" samt saklig kritik av hur de militära

budgetmedlen användes. ”Vår inställning har följande aldrig varit pacifistisk även om vi vid vissa tillfällen funnit det vara taktiskt att lägga upp saken på en sådan bog”, understök Flyg. Hans inriktning kritiserades både från en närmast pacifistisk antimilitaristisk ståndpunkt (Rahmström, Sandviken) och från leninistisk proletärbeväpningshåll (Evald Höglund som, liksom vid tidigare diskussioner ställde krav på ”arbetarklassens beväpning”).

Henrik Berggren följer i sin uppsats aa s 5 ff SP:s brottnings med försvarsfrågan, inte minst om man skulle stödja civilförsvaret och luftskyddet från vårvintern 1938. Medan AU 25/1 1938 debatterade luftskyddet hade utskottet en lång debatt om hela militärfrågan 10/5 1938 efter en resolution antagen av göteborgsavdelningens påskonferens samma vår. Denna uttryckte medlemmarnas känsla av otillräcklighet inför den gamla parollen om ”inte en man, inte ett öre” i det då rådande krigsklimatet under Sudetkrisen. I försöken att formulera sig mer positivt på leninistiskt vis hade, enligt Flyg, Ville Johansson föreslagit att partiet åter borde driva frågan om proletariatets beväpning. Flyg själv hade inte tyckt det vara klokt ”under nuvarande period”. De enades istället om det mer luddiga: ”En försvarsordning i samband med och kontrollerad av en kämpande demokrati”. Gentemot Höglunds argument för proletärbeväpning hade Flyg svarat AU våren 1938: ”Arbetarbeväpning är en sak som kan göras till föremål för teoretisk behandling. Men vem kommer vapnen att vändas emot om socialdemokrater och stalinister får dem i sina händer? Stalinisterna tvekar nog inte att vända dem mot oss till och med före mot fascisterna. En idag förverkligad arbetarbeväpning skulle inte jag vilja vara med om”. En försvarsordning i händerna på en kämpande demokrati plus kritik av militaristiskt slöseri och felsatsningar blev den inriktning som gällde från vårdebatten 1938. CK-mötet ett år senare gick vidare på den vägen. Berggren ser CK-stödet åt Flygs linje i maj 1939 som ”en anhalt på SP:s väg ifrån den antimilitaristiska ståndpunkten” men missförstår därmed också till en del innebörden av Flygs, på leninistiskt vis, rent taktiska antimilitarism.

32. FD 15/8 1939.

33. FD 11/9 1939.

34. FD 22/9 1939.

35. FD 23/9 1939.

36. FD 24/8 1939.

37. Se vidare avsnittet om Axel Gyllenkrok och Carl Ossbahr s 170. Att notera är emellertid att denna dubbelhet ofta kritiserades internt. Exempelvis av Olsson, Fagersta på CK-mötet i maj 1939: ”Vad har vi för anledning att gråta över det dåliga försvaret. För oss är det bättre ju sämre den nuvarande militärapparaten är – vi har i varje fall att räkna med den som riktad mot oss.”

38. FD 6/9 1939.

39. FD 3/10 1939.

40. FD 11/10 1939.

41. Även om Alf W Johansson i ”Per Albin och kriget-samlingsregeringen och utrikespolitiken under andra världskriget”, Falköping 1988, s 61 menar att statsministern ”med gott samvete” kunde fälla orden om den goda beredskapen då Statens reservförråd byggt upp stora lager för folkförsörjningen alltsedan 1937, (en bild som Hans Hederberg i ”Lögnen i Sverige”, Borås 1994 s 35 ff belägger), var tumultet vid beredskapsinkallelserna omvittnat. Ture Nermans ”Sverige i beredskap”, Stockholm 1942, s 27 ff. utgör en kritisk granskning författad när det begav sig.

42. FD 11/9 1939.
43. FD 23/9 1939.
44. FD 26/9 1939.
45. FD 12/9 1939.
46. FD 15/9 1939.
47. FD 12/10 1939.
48. FD 3/11 1939.
49. FD 26/10 1939.
50. Samma källa.
51. FD 4/10 1939.
52. ”Idag militariserar den imperialistiska bourgeoisin inte bara alla vuxna män utan också ungdomen. I morgon kanske den också börjar militarisera kvinnorna. Till detta bör vi säga: Så mycket bättre? Snabbare framåt? Ju snabbare det går desto snabbare kommer vi det väpnade upproret mot kapitalismen”. Lenin ”Den proletära revolutionens militärprogram” aa s 596.
53. Ett exempel är rabaldret när den franske socialisten Alexandre Millerand år 1899 inträdde i den borgerliga radikala Waldeck-Rousseau-regeringen, en fråga som fick upprörda debatter att skölja igenom sekelskiftets arbetarrörelse om ministersocialism och revisionism.
54. Exempelvis i samband med Leon Blums franska folkfrontsregering för att inte tala om Negrins folkfrontsregering i Spanien.
55. FD 25/10 1939.
56. FD 7/11 1939.

11. Finland

1. FD 30/12 1939
2. Hilding Hagbergs ”Röd bok om svart tid”, Uddevalla 1966, är förstås starkt politiskt tendensiös, men fäster uppmärksamheten på storfinsk agitation som inte saknade betydelse, exempelvis Aito-Suomilainen-kartan från 30-talet s 106 ff.
3. För Finlands mellankrigstid se t ex L A Puntila ”Finlands politiska historia 1809-1966, Helsingfors 1972 s 124 Paavo Haavikkos ”Finlands linje”, Keuru 1979 s 118 ff och Anders Perssons ”Finlands sak var svår”, Stockholm 1979 s 170 ff.
4. Knut Mineurs beskrivning av vinterkriget i sin i andra avseenden gripande biografi ”Tukthus, en proletärs minnen”, Finland 1970, s 220 är ett extremt exempel på denna syn. Att Tyskland stödde Sovjetunionen i detta första krig tycks helt ha undgått Mineur.
5. Haavikko s 165, Persson ”Finlands sak...” s 72
6. Citerat i Max Beloffs, The Foreign Policy of Soviet Russia, Vol II, New York 1949, s 310.
7. Terijokoregeringens program återges i Persson ”Finlands sak...” s 54 ff.
8. Ny Dag 10/2 1940
9. Sven Linderot vid Stockholms kommunistiska arbetarekommuns möte 26/11 1940, citerat efter Hirdman s 53.
10. Partikonferensen 27/2 1940, citerat efter Hirdman s 55 ff.

11. Samma källa.

12. FD 8/12 1939. Kaj Björk beskriver i "Ett krig – minnen och funderingar", Kristianstad 1986 s 29 f hur Eyvind Johnsons, Harry Martinssons, Vilhelm Mobergs med flera arbetarförfattares ställningstagande i finska vinterkriget "lade grunden till min varaktiga skepsis i fråga om skönlitterära författares förusättningar att bättre än vanliga medborgare bedöma internationella problem".

13. Kaj Björk utgör ett av undantagen och skildrar atmosfären: "Dag efter dag skapade stadens tidningar en domedagsstämning, där läsarnas slutsats borde bli att Sverige i en eller annan form måste med i kriget på andra sidan Östersjön om nationen inte skulle gå under... När jag häftigt motsatte mig ett svenskt engagemang i vinterkriget trodde jag mig tillhöra en liten minoritet. Det är svårt att påminna sig någon tidpunkt i Sveriges historia när klyftan varit större mellan pressopinionen i huvudstaden och den verkliga folkopinionen." aa s 9 f Se även Alf Johanssons avhandling "Finlands sak – opinion i Sverige under vinterkriget", Stockholm 1973 om skillnaden mellan pressopinionen i Stockholm och folkopinionen, särskilt s 173 ff.

14. AU 1/12 1939

15. ur Upprop antaget på AU 1/12 1939

16. Samma källa.

17. Alla de följande citaten är hämtade från AU-protokollet 30/11 1939.

18. Samma källa

19. Samma källa.

20. AU 1/12 1939. Protokollet innehåller dessutom en oklarhet vad gäller Bloms närvaro vid mötet. Hans namn finns inte med under punkten "närvarande", men återkommer under debatten vid en senare punkt på dagordningen.

21. AU 30/11 1939

22. AU 1/12 1939

23. FD 1/12 1939

24. FD 5/12 1939

25. FD 21/12 1939

26. Samma källa.

27. Samma källa.

28. FD 26/10 1939

29. FD 15/11 1939

30. FD 29/11 1939

31. FD 28/11 1939

32. Finlandssolidariteten under kriget finns noggrant kartlagd av Erik Carlqvist i arbetet "Solidaritet på prov – Finlandshjälpen under vinterkriget", Stockholm 1971, varifrån dessa uppgifter om insamlingsresultatet är hämtade, s 117.

33. Carlqvist s 82 ff.

34. En detaljerad redovisning över frivillig-kårens roll finns i "Finlandskommitténs verksamhet och de frivilliga svenska förbanden i Finland 1939-40" författad av styrelsen för föreningen Finlandskommittén, Stockholm

1941. Av 12 705 anmälda till kåren enrullerades 8 260. Enligt Lars Ericsons "Svenska frivilliga – militära uppdrag i utlandet under 1800- och 1900-talen", Lund 1996, s 96 ff hann 8 402 av Frivilligkårens deltagare, alltså en något högre siffra, anlända till Finland innan vapenstilleståndet. Dessutom deltog 695 norrmän i den svenska frivillig-kåren. 33 av kårens medlemmar stupade under de korta veckor frivilligförbanden hann delta i striderna. Detta kan jämföras med Spanien där över femtusent av den internationella brigadens cirka 40 000 frivilliga stupade och fler än var tredje svensk.

35. I "Finlandskommitténs verksamhet..." redovisades följande yrken: Jordbruksarbetare 969, industriarbetare 1 775, byggnads- och grovarbetare 911, sjöfolk 213, lägre kontorsanställda 729, järnvägsanställda och chaufförer 1 006, statsanställda 122, sjukvårdsanställda 78, övriga lägre yrken 514, officerare 178, underofficerare och manskap 685. Över 5000 av de enrullerade var mellan 20-30 år. Nästa större åldersgrupp var 1 100 i åldrarna 35-45 år. Huvuddelen av de frivilliga kom från Stockholm, Göteborg, Norrköping, Borås, Kalmar, Uppsala och Östersund. Enligt Kaj Björk aa s 19 utgjordes 15 procent av de frivilliga av medlemmar i socialdemokratiska ungdomsförbundet. Syndikalistiska ungdomsförbundets ordförande Olov Jansson som gick ut som frivillig berättade efter återkomsten till Sverige (Storm nr 6/1940): "Frivilligkåren överraskade mig positivt. Efter den vanvettiga patriotiska propaganda som fördes i Sverige för kåren hade jag verkligen inte tänkt mig få finna så mycken renhårighet bland dem man skulle komma i kontakt med. Det var skilda sorters folk, bland annat flera syndikalister... Några nassar såg jag inte till." I högsta befälet för Frivilligkåren ingick emellertid grundaren av det nazistiska Nationalsocialistiska Blocket överstelöjtnant Martin Ekström.

36. FD 4/12 1939

37. FD 14/12 1939

38. FD 15/12 1939

39. FD 7/12 1939

40. FD 11/12 1939

41. FD 7/12 1939

42. FD 9/12 1939

43. FD 5/12 1939

44. FD 7/12 1939

45. FD 18/12 1939

46. Samma källa

47. FD 22/12 1939

48. FD 18/12 1939

49. Se exempelvis FD 11/12: "Finland vädjar till alla kulturfolk om hjälp. Finska riksdagen: 'Vår ställning som den västerländska civilisationens förpost ger oss rätt därtill'", FD 18/12 stor annons för frivilligbyrå med Tegnér's dikt "Det eviga", FD 19/12 annonsrubriken "Ett folk i fara" med bild på von Döbeln för att associera till finska kriget 1808-09 samt i FD 13/1 1940

annonsen. ”Nu vet världen vad det är att vara finne -VISA DU VAD DET ÄR ATT VARA SVENSK”.

50. FD 7/12 1939

51. FD 23/12 1939

52. FD 20/12 1939

53. FD 22/12 1939

54. Rapporterna publicerades under uppgivet datum i FD.

55. FD 30/12 1939

56. FD 9/1 1939

57. Samma källa

58. FD 18/1 1940

59. FD 16/1 1940

60. FD 4/12 1939. Men klargjorde samtidigt: ”Med detta tar vi icke avstånd från tidigare kritik mot hr Sänders utövande av sin viktiga funktion”.

61. Citerat i FD 8/1 1940

62. Samma källa

63. Samma källa

64. FD 9/1 1940

65. FD 12/1 1940

66. Se uppsatsen ”Den syndikalistiska ungdomsrörelsen” av Olov Jansson i Meddelanden från Arbetarrörelsens Arkiv och bibliotek nr 14-15 1980, s 50 ff. För de mest genomarbetade argumenten från syndikalistiskt vänsterhåll till stöd för Finlands kamp, se Harry Järvs bidrag i debatten i Vasabladdets 1987-88 samlade i Vasa Krigsveteraners två volymer: ”Finland 1939-1945”, Vasa 1989.

67. Arbetaren 2/12 1939.

68. Olov Jansson aa s 65 ff.

69. Samma källa.

70. Samma källa.

71. FD 9/1 1940

72. FD 10/1 1940

73. FD 24/1 1940

74. FD 29/1 1940

75. För februarikrisen se Alf W Johanssons ”Per Albin...” s 121 ff.

76. ”Numera vet man”, skriver Björk s 22 att Flyg ”hade fått nyheten från K A Bratt... och Bratt hade i sin tur fått den från försvarsstabschefen Axel Rappe”. Flyg hade också den 15/2 1940 i Folkets Dagblad gjort en mycket positiv anmälan av K A Bratts och N Ahnlunds agitationsskrift ”Finlands öde – och Sveriges”.

77. FD 17/2 1940

78. Samma källa

79. FD 19/2 1940. Svenska Arbetskåren organiserades gemensamt av LO och SAF och arbetade med att bygga finska försvarslinjer. Som mest omfattade den, enligt Ericson s 102, 900 svenska arbetare och ingenjörer.

80. Några av breven efter 16 februari; från redaktionssekretare Erik Swartling 17/2, Harald von Rosen 18/2, Greta Köbler 20/2.

81. FD 8/1. Ville Johansson i Göteborg hade också redan 29/12 rapporterat i Folkets Dagblad att man ”tyvärr märker bland en del socialdemokratiska stadgeträlar en viss benägenhet att släta över när det gäller åtgärder mot de utländska agenterna”.

82. FD 17/1 1940

83. FD 31/1 1940

84. FD 2/2 1940

85. FD 12/1 1940

86. FD 16/1 1940 citerar Helsingin Sanomat odat.

87. FD 17/1 1940

88. FD 13/1 1940

89. Samma källa

90. Samma källa

91. FD 2/3 1940

92. FD 21/10 1939

93. FD 30/12 1939

94. Utan att ange källan citerar FD 15/1 1940 Marx i följande lydelse: ”Detta är den goda sidan hos kriget: den ställer en nation på prov. Liksom mumierna ögonblickligen sönderfaller om man utsätter dem för den atmosfäriska luften, så faller kriget sin dödsdom över alla sociala institutioner vilka icke mer besitter någon livskraft”.

95. Karl Kvist brev till NFg, Deje 18/2 1940

96. Einar Fyrlund brev till NFg, Oxelösund 16/2 1940

97. 6 partimedlemmar i Borås brev till NFg 18/2 1940

98. Textilingenjör i Borås, anonym, brev till NFg 26/1 1940

12. I ny vandring

1. Avantgardet dec 1939.

2. FD 13/3 1940.

3. Samma källa.

4. FD 14/3 1940.

5. Samma källa.

6. Samma källa.

7. FD 13/1 1940.

8. FD 30/12 1939.
9. FD 13/3 1940.
10. Samma källa.
11. AU 17/2 1940.
12. FD 23/2 1940.
13. Samma källa.
14. AU 23/4 1940. Splittringen med Ström slogs emellertid upp stort av Arbetaren och Ny Dag, "Flyg i krig med sitt eget parti. Albin Ström segrar i upproret i Göteborg", lydte exempelvis ND:s rubriker 23/2 1940.
15. AU 21/5 1940.
16. Persson, "Finlands sak..." s 79 f
17. Alf W Johansson, "Per Albin..." s 133.
18. Samma källa s 128 f
19. FD 14/3 1940.
20. Brev till NFG under perioden mars-juli 1940 NFGarkARA.
21. Samma källa.
22. Brev till NFG från Jan Christer Edman och Åke Lindsten, Stockholm 23/3 1940.
23. Samma källa.
24. För Finlandskommitténs utveckling se Alf Johansson "Finlands sak..." s 201
25. Alf W Johansson, "Per Albin..." s 125.
26. Samma källa s 123 ff.
27. Brev till Axel Gyllenkrok från Axel Klingenskierna, Karlstad 6/2 -40, KA.
28. Värmlands folkblad 13/2 1940.
29. Telegram till Axel Gyllenkrok från K A Bratt 10/2 1940, KA.
30. FD 16/2 1940.
31. Alf W Johansson, "Per Albin..." s 125.
32. Brev till NFG från Axel Gyllenkrok, Karlskrona 14/3 1940
33. Svenskt biografiskt lexikon, Stockholm 1964 s 583 ff.
34. Samma källa.
35. Samma källas 584. Se även brev till Axel Gyllenkrok från Torgny Segerstedt 16/5 1938, KA.
36. FD 30/1 1938.
37. Kilbom, "Cirkeln..." s 267.
38. Ossbahr var ledamot av styrelsen för svensk-tyska föreningen sedan 1928 och 1938 en av dem som grundade Riksföreningen Sverige-Tyskland, se bl a Karl N. A. Nilsson "Svensk överklassnazism", Stockholm 1996, s 155 ff.
39. Brev till Axel Gyllenkrok från NFG 24/2 -36, KA.

40. Samma källa.
41. Spöknippet 31/1 1929.
42. Nationell Tidning 17/4 1937.
43. Sverige Fritt 21/5 1937.
44. Citerat efter Ny Tid 9/6 1937.
45. Kilbom, ”Cirkeln...” s 271.
46. Den Svenske Nationalsocialisten 7/10 1937. Flyg fick t o m ett gratulationsbrev 24/ 5 1937 med inledningsorden ”Hell Dig! Nisse”, undertecknat ”nationalsocialist”.
47. Sverige Fritt 21/5 1937.
48. FD 14/11 1938.
49. FD 23/9 1938
50. Den Svenske 9/11 1938.
51. Ny Dag 29/1 1938.
52. FD 2/2 1938
53. Sveriges roll i Ålands militarisering, utan ort, 1939.
54. Göteborgs Aftonblad 28/2 1939.
55. Aftonbladet 20/1 1938
56. Göteborgs Aftonblad 27/2 1939, Sverige Fritt 10/3 1939.
57. Brev till NFg 25/2 1939.
58. Brev till NFg 12/3 1939. Hyllningsbrev för Flygs Ålandstal finns på ARA och kom från signaturer som ”tidigare sosse”, ”högerman”, ”överstelöjtnant”, ”gammal patriot” och även; ”jag kanske närmast skall betraktas som ‘nasist’ ”. Men också från partimedlemmar och antinazister.
59. Brev till NFg 29/3 1940 från ingenjör Nils M Bergsmark i Nyköping.

13. Sammanbrottet

1. Cirkulär till partiorganisationerna inför 1 maj 1940.
2. Persson, ”Finlands sak”, s 82 f
3. Churchill s 420 ff samt 457ff för ”Operation Wilfred”
4. AU 9/4 1940.
5. Samma källa
6. Churchill s 432.
7. Izvestia 11/4 1940, citerat i FD 12/4.
8. Citerat i Tore Gjelsvik, ”Hjemmefronten – Den civila motståndsrörelsen i Norge under den tyska ockupationen 1940-1945”, Falköping 1979, s 15.
9. Pryser s 400 ff.
10. FD 12/4, 13/4, 15/4 1940 mfl.

11. FD 15/4 1940.
12. FD 12/4 1940.
13. FD 15/4 1940.
14. FD 18/4 1940.
15. För den danska utvecklingen se exempelvis Werner Ring, "Leva med fienden -anpassning och motstånd i Hitlers Europa 1939-45", Stockholm 1983, s 36 if.
16. FD 7/5 1940.
17. AU 19/4 1940.
18. FD 10/4 1940.
19. FD 20/4 1940.
20. Samma källa.
21. Ny Dag 12/4 1940.
22. FD 20/4 1940.
23. Samma källa.
24. FD 7/5 1940.
25. FD 30/4 1940.
26. FD 29/4 1940.
27. Samma källa.
28. Samma källa.
29. Samma källa.
30. FD 3/5 1940.
31. Samma källa.
32. Ny Dag 3/5 1940.
33. S-D 2/5 1940.
34. FD 3/5 1940.
35. FD 10/5 1940.
36. FD 11/5 1940.
37. Ring s 73.
38. Se exempelvis samma källa s 86 ff om de tyska beställningarna och den europeiska arbetskraften. Ernest Mandels "The Meaning of the Second World War", London 1986, innehåller också en grundlig genomgång av världskrigets ekonomiska förhållanden.
39. Ring s 93 if.
40. För den svenska orienteringen av ekonomi, politik och kultur gentemot Tredje Riket se exempelvis Alf W Johansson "Per Albin...", Gunnar Richardson "Beundran och fruktan – Sverige inför Tyskland 1940-1942", Stockholm 1996 samt Maria-Pia Boëthius "Heder och samvete – Sverige och andra världskriget", Stockholm 1992.
41. För denna period se t ex Ture Nerman "Trots allt?", Stockholm 1954, s 75 ff.

42. Se diskussionen om Allan Vougt, Rickard Lindström och Harald Åkerberg i Ture Nermans "1940 års män", Stockholm 1944 samt i Alf W Johanssons "Per Albin..." s 184 ff
43. En av dem var Hans Hedtoft vars ställningstaganden diskuteras av Alf W Johansson "Per Albin...", s 187 ff.
44. En kortfattad historik över Kreugertidningarnas roll under denna period finns i Sven Sörmarks "På Aftonbladet – ett reportage inifrån", Stockholm 1971, s 23 ff För en överslättande apologi över Stockholms-Tidningen under samma period se Eric Carlsson "Dramatik kring Stockholms-Tidningen", Stockholm 1966. Börje Brilioth var, enligt Karl N A Nilsson "Svensk överklassnazism" aa s 117 ff, ledande inom den pronazistiska organisationen Svenska Arbetsförbundet fram till sitt tillträde som Stockholms-Tidningens chefredaktör 1938.
45. Gunnar Prawitz var propagandachef hos Svensk Socialistisk Samling, de s k "lindholmsnazisterna". Se Löow s 67.
46. AU 18/7 1940.
47. Samma källa.
48. Samma källa.
49. Brevkort till NFg från Axel Gyllenkrok, feldaterat 13 januari, ska enligt poststämpeln vara 13/3 1940.
50. Pers uppl OF.
51. Uppgift i Axel Gyllenkrogs arkiv på KA.
52. Det framgår av Axel Wenner-Grens dagbok för mars 1940 (Axel Wenner-Grens arkiv, RA). Under sina dagar i Stockholm 5 -15/3 1940 noterar Wenner-Gren flera politiska träffar med Nothin där bland annat finlandsfrågan och regeringsfrågan diskuteras. Andra han träffar dessa dagar är bl a Börje Brilioth, Torsten Kreuger och Jacob Wallenberg. Den 13/3 finns en notering: "Var på Häringe under kvällen, sov över, präktig middag, synnerligen intressant och trevlig kväll". Vilka som i övrigt deltog är inte noterat. Några gästböcker finns inte förvarade i arkivet. Leif Leiflands "Svartlistningen av Axel Wenner-Gren", Södertälje 1989 nämner heller ingenting om någon träff med Gyllenkrok eller Flyg våren -40 och tonar över huvud taget ned Wenner-Grens engagemang i de regeringsfientliga diskussionerna som "grönköpingsmässigt", s 130.
53. Flygs fickkalendrar är inga utförliga dagböcker utan innehåller nästan uteslutande ekonomiska anteckningar samt mötesdatum.
54. Alf W Johansson, "Per Albin..." s 181 f
55. Personakt för Nils Flyg, Rikspolisstyrelsen, RPS. Akten innehåller ett par hundra sidor material fördelat på fyra mappar, varav en avsedd endast för tidningsklipp. Även de övriga tre mapparna innehåller mycket klipp från offentliga tidningskällor. 18 sidor har inte utlämnats för forskning då de "innehåller källuppgifter". Materialet ger ett mycket ofullständigt intryck, ofta hänvisas till bilagor och koder som inte finns med i personakten. Inte heller finns något om Flygs internationella kontakter och resor redovisade, vare sig från sovjetresorna på 20-talet, londonbyråns möten på 30-talet eller resor till Tyskland. En förklaring kan vara att sådana uppgifter registrerats av någon annan del av säkerhetspolisen, kanske den militära?
- Det första sirligt skrivna registerkortet innehåller noteringar från så tidigt som 1920. Också ett par små personbilder på Flyg – en av dem en karikatyr, har klippts ur pressen och klistrats på kortet.

56. Hemligt cirkulär till Postmästaren Stockholm 6 samt Postmästaren i Nacka 28/6 1940, p-akt NFG, löpnr 2, RPS.
57. PM till ärende 10/2 1941 där det framgår att T- och P-kontroll varit anordnad på Flyg under perioden 28/6 1940 till 4/12 1940, ”då den tillfälligt avbröts men återupptogs den 16/1 1941 och pågå fortfarande”. På PM:et är tillagt i handskrift den 3/2 1941: ”Kontrollen bör fortgå”, p-akt NFG, löpnr 2, RPS.
58. P-akt NFG, löpnr 3, RPS.
59. PM till ärende 10/2 1941. Till uppgifterna om modetecknerskan finns en uppgift tillagd till akten så sent som 2/6 1970.
60. FD 5/7 1940.
61. FD 8/7 1940.
62. FD 15/7 1940.
63. FD 16/7 1940
64. Samma källa.
65. FD 10/6 1940 66.AU 18/7 1940.
67. Samma källa.
68. Citerat i Gjelsvik 15 f
69. I artikeln ”With Trotsky in Norway”, Revolutionary history, vol 2, no 2 1989, berättar trotskisten Nils Dahl om den norska trotskistgruppens öden.
70. Pryser s 205.
71. Sørensen, ”Fra Marx...” s 81 f
72. Se exempelvis det stora arbetarmötet i Bergen 21/6 -40, samma källa s 88.
73. Samma källa s 86.
74. Samma källa s 89.
75. Mötet på kafé Engebret skildras i samma källa s 90.
76. Samma källa s 50 och 65.
77. Samma källa s 59 ff och s 96 ff.
78. Brev till NFG från Hakon Meyer, Oslo, 5/ 10 1936. Flyg fick också Meyers bok ”Bak Moskvaprosessene” sig tillskickad sommaren 1937 med hopp om anmälan i Folkets Dagblad och en hälsning att de borde ha ”mer förbindelse” (handskrivet på omslaget 30/6 -37), boken är emellertid osprättad, NFark persOF.
79. FD 29/7 1940.
80. Vid partisekretariatets möte två månader senare, 4/10 1940, fanns cirka 4 000 medlemmar registrerade, men bara 2 500 i 130 kommuner var ”rapportklara”.
81. FD 7/8 1940.
82. Samma källa.
83. FD 20/7 1940.
84. FD 7/8 1940.

85. Citerat i FD 15/8 1940.

86. Anteckning till Elsa, odat.

87. FD 16/8 1940.

88. Samma källa.

89. Citerat i FD 9/8 1940.

90. FD 15/8 1940.

91. Alf W Johansson, "Per Albin..." s 181ff beskriver sommaren och hösten 1940 som "höjdpunkten på de reaktionära strömningar som varit så framträdande under hela 30-talet. Vad som kom att utmärka stämningen i Sverige var i hög grad känslan av att man snart skulle ställas inför ett avgörande val." I ett tal den 8 juli, skriver Alf W Johansson, lovade den nazistiske ideologen Alfred Rosenberg de nordiska staterna en lysande framtid om man accepterade ett vasallförhållande. Och i borgerliga kretsar var uppfattningen stark att det var "bättre att man på ett tidigt stadium visade en positiv vilja till anpassning än att senare bli tvingad till förödmjukande eftergifter".

Helene Löow, aa s 113, skriver (dock utan att ange primärkällor) om hur uppgifter från Berlin spreds inom den svenska "nationella" miljön 1940-41 att tyskarna ville ha en "politisk omgestaltning i Sverige". Medan Rosenberg skulle ha velat tvinga igenom förändringar utifrån förespråkade Herman Göring, enligt Löow, förändringar underifrån. Tyska förhoppningar knöts, också enligt Löow, till fr a Bondeförbundet, men också till Lindholmarnas SSS och Flygs Socialistiska partiet. Löow skriver: "Lindholm, Flyg och Essen (från SNF, HB:s anm) var inte påtänkta för några avgörande roller i det framtida Sverige. Lindholm var föreslagen som ledare för den svenska ungdomen och Flyg för arbetarna." Enligt ett polis-PM 14/1 -41 sägs emellertid den svenska radiomannen Hillblad vid ett möte i Umeå ha förmedlat ryktet att "varken 'Lindholmare' eller 'de nationella' voro något att bygga på här i landet", p-akt NFG, löpnr 2, RPS. I ett annat PM, så sent som 11/12 -41, rapporteras däremot om ett samtal med Lindholmarnas ortsruppchef i Berlin, Svante Kronwall, där denne skulle förklarat: "Tanken hade från början varit att Nils Flyg skulle så att säga taga hand om arbetarna, men hade man numera kommit till den slutsatsen att Nils Flyg inte var kapabel till detta uppdrag", p-akt NFG, löpnr 3, RPS.

92. FD 15/8 1940.

93. Anteckning till Elsa, odat.

94. Brev från NFG till Elsa, 1/7 1939.

95. Anteckning till Elsa, odat.

96. AU 3/10 1939.

97. AU 23/5, 6/5 samt CK-mötet under pingsten 1940.

98. Partisekretariatet 1/6 1939.

99. Partisekretariatet 6/7 1939.

100. Pressen skrev flitigt om Flygs örfil och uteslutningen, se ex.vis Arbetaren 26/9 1939.

101. AU 1/12 1939.

102. AU 21/5 1940.

103. Samma källa.

104. FD 18/5 1940.

- 105. AU 21/5 1940.
- 106. FD 6/7 1940 redovisas 4 118 kr i den sista insamlingsnotisen.
- 107. AU 18/7 1940.
- 108. Arvid Olsson på ledarplats i FD 31/7 1940.
- 109. FD 2/8 1940.
- 110. FD 3/8 1940.
- 111. FD 10/8 1940.
- 112. Brev från NFG till Elsa, Långholmen 27/3 1941.
- 113. FD 22/8 1940.
- 114. Enligt Aftonbladet 10/10 -40 och Ny Dag 11/10 1940 stämde Typografiska fackföreningen Folkets Dagblad för 30 000 kronor i inestående löner. Enligt Social-Demokraten 9/11 1940 var tidningen skyldig personalen 50 000 kronor.
- 115. FD 10/8 1940.
- 116. Brev från NFG till Elsa 13/9 1940.
- 117. FD, litet extrablad 30/8 1940.

14. Steget över

- 1. Protokoll fört vid Socialistiska partiets II kongress i Stockholm 15-16 nov 1941.
- 2. Flyg återkommer ofta till bilden av att "ta sig igenom smutsen". Herman Johansson återger för uppsatsförfattaren Björn Rondahl 1961, Flygs ord om att "en politiker måste arbeta i en 'dynghö' och först på kvällen kunde tvätta sig ren". Rondahl s 55.
- 3. Siffrorna från andrakammarvalet -40 visar vidden av vad som hade inträffat på arbetarsidan sedan valet -36. SAP hade ökat med 208 684 röster till 1 546 804. SKPs ökning var 4 905 till 101 424 väljare, medan SP hade förlorat 101 424 väljare och landat på närmast obefintliga 18 430.
- 4. AU 20/9 1940.
- 5. Samma källa.
- 6. Protokoll (delvis handskrivet) fört vid utvidgat CK-möte med socialistiska partiet i Eriksdalssalen Stockholm den 5 och 6 oktober 1940.
- 7. Samma källa, s 15 f
- 8. Samma källa s 10 ff
- 9. Samma källa, s 16.
- 10. Samma källa.
- 11. Samma källa.
- 12. Samma källa, s 19.
- 13. Partisekretariatet 4/10 1940.
- 14. CK-möte okt 1940, s 9.
- 15. AU 20/9 1940.

16. CK-möte okt 1940, s 6.
17. Möllman-Palmgren berättar för Rondahl s 52 att han "hade på känn att Flyg befann sig i ett gränsläge och kunde vinnas för den 'nationella oppositionen'. Flyg ställde sig dock vid denna tidpunkt avvisande, men efter krigsutbrottet ställde han sig efter en ny framstöt från Palmgren villig till samarbete". En liknande version ger Möllman-Palmgren i ett tal om Nils Flyg på Läkarsällskapets lokal i Stockholm 12/1 1944. Manus, NFark persOF
18. Rättegången mot Folkets Dagblad, Stockholms rådhusrätt, femte avdelningen, ur polisförhören 19/6, 20/6 och 25/6 1945.
19. Armas Sastamoinen, "Hitlers svenska förtrupper" Stockholm 1947 s 153
20. Lööw s 110 ff I Flygs p-akt på RPS finns också under denna period några underrättelser som passar in i den bilden. Brevkontroll hade visat att Carlberg bett MöllmanPalmgren att denne skulle meddela "hur det låg till med Flygs sak", PM 17/9 1940. Möllman-Palmgren själv hade också försökt "skaffa pengar åt redaktör Flyg", meddelade ett annat PM, 21/9 1940.
21. Sastamoinen s 155.
22. Brev till NFg från Lars Hallström, dec 1940, "Broder".
23. Lööw s 114.
24. Erik Lönnroth "Den svenska utrikespolitikens historia" band V, Stockholm 1959, s 161 f
25. Åke Thulstrup "Med lock och pock – tyska försök att påverka svensk opinion 1933-45", Stockholm 1962 s 192 ff
26. Politische Archiv des Auswärtigen Amts, Bonn.
27. Brev från Below till Herr von Grundherr, Stockholm 1/6 1938, Aamt.
28. Pers uppl OF samt Elsa Flygs fickkalender för 1937.
29. Nils Flygs fickkalender 1937.
30. Brev från Below aa.
31. Samma källa.
32. Samma källa.
33. Samma källa.
34. Samma källa.
35. Samma källa.
36. För NV se Thulstrup s 22.
37. Brev från von Grundherr till Dr Dräger Berlin 3/6 1938, Aamt.
38. Brev från Dräger till von Grundherr, Berlin 9/6 1938, Aamt.
39. Förslag från Dr Dräger till Tyska legationen i Stockholm 21/7 1938, Aamt.
40. Förslag från Dr Dräger aa. Drägers formulering lyder: Ich bemerke in diesem Zusammenhang, dass Herr Flyg vor einigen Wochen bei mir vorgespochen und gebeten hat, ihn sachlich bei der Durchführung dieser Studienreise zu beraten.
41. Förslag från Dr Dräger aa.
42. Lönnroth s 161.
43. Nils Flygs fickkalender 1938 samt annons i FD 17/5 1938.

44. Thulstrup s 193.

45. FD och partiet har under hela denna period – trots kritikernas ord – en mycket tydlig anti-nazistisk profil. Några exempel: Under april genomför partiet en kampanj för ”bojkott mot nazismen” (FD 29/4) och första maj demonstrerar man under parollen ”Mot nazism och fascism – för socialismens seger’.” (FD 30/4). Exempel på rubriker och formuleringar under perioden: ”Protestera mot stövelparaden på södergatorna” (28/4), ”Tyskland vill erövra Ukraina och Georgien från Sovjetunionen – Österrike och Tj eckoslovakien blott etapper på vägen till Stortysklands mål: Baku!” (25/5), ”Nazistisk draksådd på smygvägar” (samma dag), ”Hitler med blodsfanan från 1923 i handen” (14/9), ”Hitlers hetstal bär blodig frukt” (14/ 9), ”Fasansfulla judeprogromer i Tyskland” (11/11), ”Nazibarbariet” (15/11). Partiet genomför en höstkampanj i november under parollen ”Mot reaktion och nazistisk diktatur” (4/11).

46. Brev från legationssekreterare Kurt Brunhoff, Stockholm 2/12 1938, till legationssekreterare Schlemann i Berlin, Aamt.

47. Samma källa.

48. Samma källa.

49. Samma källa.

50. Samma källa.

51. Samma källa.

52. Samma källa.

53. Brev från Dr Hesse på propagandaministeriet, Berlin 7/1 1939, till Ausw Amt, Aamt.

54. Telegram (geh. Ch.V.) till Ausw Amt, Stockholm 3/5 1939 kl 20.40 , Nr. 41 vom 3.5. ”Wied”, Aamt.

55. Telegram från Ausw Amt, Berlin 5/5 1939, till Gesandtschaft Stockholm, Aamt.

56. Brev från Brunhoff, Stockholm 15/7 1939, till Herr Schlemann, Ausw Amt, Aamt.

57. Samma källa.

58. Brev från Lucia van der Linde, Bonn 29/4 1993.

59. Brev från Brunhoff, aa.

60. Lönnroth s 162.

61. Tidens Röst, TR, nr 1-2/1941.

62. PM 30/12 1940, p-akt NFG, löpnr 2, RPS.

63. Samma källa.

64. Tillagt till PM 27/12 1940, RPS.

65. PM 14/1 1941, RPS.

66. Samma källa.

67. NFG brev till Elsa, Långholmen 6/5 1941.

68. NFG brev till Elsa, Långholmen 7/4 1941.

69. NFG brev till Elsa 6/5 1941.

70. Skrivelse av advokat Sven Aronsson, 23/ 5 1941.

71. NFG brev till Elsa, Långholmen 29/4 1941.

72. NFG brev till Elsa, Långholmen 22/4 1941.
73. Pers uppl OF.
74. NFG brev till Elsa, Långholmen 7/4, 30/ 3 och 14/4 1941.
75. NFG brev till Elsa 6/5 1941.
76. Manus NFGarkpersOF samt brev till NFG från Hilmer Sylvin 23/4 1941: ”Mottag min komplimang för det du skrivit till Hinke-festen. Det var en liten bra sak som gjorde sig utmärkt till talkör. Pojkarna och flickorna gjorde det mycket bra och bifallet var stort.”
77. Flygs släkting har önskat vara anonym, en önskan jag valt att respektera. Hans namn betecknas därför med N.
78. NFG brev till N, Långholmen 12/4 samt 12/5 1941. Dessutom NFG:s ledare i TR 115/4 1941 vilken Flyg rekommenderar N.
79. Samma källor.
80. Samma källor.
81. Brev till NFG från Uno Modin 2/4 1941.
82. Hilmer Sylvin i TR 1-15/5 1941.
83. Samma källa.
84. Uno Modins ledare i TR 1-15/5 1941.
85. Hilmer Sylvin i TR 1-15/5 1941.
86. Brev till NFG från Hilmer Sylvin, 15/5 1941.
87. Torbjörn Nilsson s 40.
88. TR 15-31/5 1941.
89. TR 1-15/4 1941.
90. För Barbarossa se exempelvis Eddy Bauer, ”Operation Barbarossa”, Wiken 1990.
91. Bagges ord föll vid ett tal den 29/9 1941, här citerat ur Ernst Wigforss ”Minnen” del III, Stockholm 1954 s 179. För det politiska spelet i Sverige se ”Sverige inför Operation Barbarossa – Svensk neutralitetspolitik 1940-1941”, Stockholm 1971.
92. TR 1-15/7 1941.
93. Samma källa.
94. Samma källa.
95. Återgivet i Ture Nermans ”Svensk arbetarrörelse i ord och bild 1881-1955”, Stockholm 1956, s 154.
96. TR 15-31/5 1941.
97. TR 1-15/7 1941.
98. Samma källa.
99. TR 1-15/8 1941.
100. TR 16-31/7 1941.
101. TR 16-31/10 1941.

102. Brev till NFG från Uno Persson, Gislaved 29/6 1941.
103. Samma källa.
104. Samma källa. Ett annat exempel på 414 vad som hände också i medlemsleden ges i en rapport från Herman Johansson 12/5 1941 till Flyg på Långholmen från ett medlemsmöte i Södertälje. Johansson talar om en tyskorienterad "opposition" i avdelningen: "Det var flera stycken, bl a en gammal partikamrat som nu är stadsbud som efter disk. mycket bestämt och medvetet förfäktade att Tyskland gjort mera gott än England någonsin gjort för arbetarklassen. Disk fick tillsvidare utgöra svar på frågan".
105. Brev till NFG från Lars Hallström, Umeå 7/10 1941.
106. Nilsson "Svensk överklassnazism" s 125
107. Samma källa s 126.
108. Brev till NFG från Lars Hallström, Umeå 10/10 1941.
109. Samma källa.
110. Brev till NFG från Holger MöllmanPalmgren 7/11 1941. I ett annat brev till NFG från Möllman-Palmgren 23/12 1941 tackar denne inte bara för 200 kr utan också för "god kamratskap och alla goda och intressanta dagars samvaro under detta år. Jag hoppas innerligt att vi skola få fortsätta att slåss för samma stora mål och att den dag icke skall vara långt borta, då segern blir vår till sist".
111. Protokoll fört vid Socialistiska partiets 11:e kongress i Stockholm den 15-16 november 1941. Till största delen handskrivet.
112. Verksamhetsberättelse för Socialistiska partiet under tiden 14 april 1936 -15 nov. 1941.
113. Uno Modins presentation av verksamhetsberättelsen, samma källa.
114. NFG inledningsanförande, samma källa.
115. Modins presentation, samma källa.
116. Flygs kongresstal publicerades tillsammans med kongressens principdeklaration och inrikespolitiska resolution i den 30-sidiga pamfletten "Vad vill Socialistiska Partiet? Appell till Sveriges folk", Stockholm 1941. Här citeras emellertid ur Flygs maskinskrivna manus från kongressen, NFG persOF.
117. Samma källa s 13
118. Samma källa s 21.
119. Samma källa s 10 och 22.
120. Samma källa s 22 f.
121. Kongressprotokollet -41 aa s 8. De följande inläggen är citerade från protokollets s 9-29.
122. Flygs kongressmanus aa s 19.
123. För norska Fagopposisjonens förhållande till tyskarna se Gjelsvik s 16 f och Sørensen, "Fra Marx..." s 80 ff.
124. Sørensen, "Fra Marx..." s 98 f
125. För Fossum och "vänstern" inom NS se Sørensen, "Hitler eller Quisling..."
126. Sørensen, "Fra Marx..." s 102.

127. Flygs kongressmanus aa s 16.

128. Samma källa s 20

129. Kongressprotokollet -41, aa s 29.

130. Flygs kongressmanus är fyllt med anvisningar om strykningar och korrigeringar till sätteriet varav de flesta innebär att kritik mot nazismen tonas ned och positiva referenser till termer som "proletär", "marxist" och "kommunistisk" stryks. Exempelvis lyfts en mening som att det egna partiet har "en mer eller mindre utpräglad antagonistisk eller hatisk inställning" till nazismen ut, liksom att man ska se till "att häri Sverige icke blir plats för en nationalsocialistisk rörelse i tysk mening". Medan Flyg i sitt tal förklarade: "Vi nästa skiljeväg står det till kommunism-nazism, men vår väg, socialismens väg..." stryks ordet "nazism" i den version som ska publiceras.

15. Slutet

1. Citerat efter Thulstrup s 195. Under rättegången mot tidningen Dagsposten 1946 hävdade, skriver Thulstrup, tyska legationens kansler Carl Eichler att Folkets Dagblad "varit Himmlers affär". Frågan om FD:s finansiering sköttes, enligt Eichler, av Gestapo- och SS-mannen Finke som i april 1942 anmäldes som handelsattaché vid tyska legationen.

2. Walter Schellenberg hävdar i sina memoarer (Memoirs, London, 1956, s 253 och 256) att det var han själv som under vintern 1941/42 kontaktade Flyg och erbjöd pengar i utbyte mot upplysningar om Ryssland och kommunisterna. Flyg skulle, enligt referat i Dagens Nyheter 15/11 1956, lämna rapport var fjortonde dag. Och Ny Dag 16/ 11 1956 citerar Schellenberg: "Mitt intryck av honom var inte ogynnsamt fastän han fysiskt tycktes vara ett vrak. Men jag trodde i alla fall att han kunde göra ett gott arbete under vid pass två eller tre år". Thulstrup sätter dock inte större tilltro till Schellenbergs version då den innehåller faktiska felaktigheter vad gäller tidsangivelser m m.

3. Bland Flygs papper och tidningsklipp finns åtskilliga som berör Lenins resa genom Tyskland våren 1917 samt anklagelserna att denne stod i tysk sold. Även Flygs egen antologi om Lenin ägnade ett avsnitt åt saken, "Lenin – läraren..." aa s 90 f. Det var i slutet av juli 1917, efter den bolsjevikiska väpnade demonstrationen i Petrograd, som provisoriska regeringen lät offentliggöra dokument som hävdade att Lenin finansierades av tyska generalstaben. Syftet sades vara att förmå Ryssland att sluta separatfred. Det krävs ingen större fantasi att föreställa sig vad Flyg skulle ha besvarat belackare som påstod att han mottog tyskt stöd. Bolsjevikerna hade på sin tid svarat: "En oerhörd anklagelse riktas mot kamrat Lenin för att han synbarligen har mottagit eller mottar pengar från tyska källor för sin propaganda. Tidningarna har redan offentliggjort detta ohyggliga förtal. Syftet är uppenbart. Kontarrevolutionen vill halshugga..." osv (uttalande från RSDAP:s CK, citerat ur Hans Watrang, "Ryska revolutionen i dokument", Lund 1970 s 76). I Flygs Leninantologi finns en formulering av Krupskaja om Lenins reseuppgörelse med tyskarna som i sammanhanget har sitt intresse: "Steget var djärvt ej blott därför, att vi hotades av förtal och beskyllning för landsförräderi utan också därför att det icke fanns någon som helst övertygelse om att Tyskland verkligen skulle släppa oss igenom, utan istället internera oss".

För Lenins resa och uppgörelse med tyskarna se också Hans Björkegrens "Ryska posten – de ryska revolutionärerna i Norden 1906-1917", Kristanstad 1985 s 212 ff.

4. Pers uppl OF.

5. Elsa Flygs "KF:s fickdagbok" 1942.

6. Pers uppl OF.

7. PM 12/3 1942, p-akt för NFG, löpnr 3, RPS.
8. Brev till NFG från Fredrik Schéle 20/4 1942.
9. Sastamoinen s 154, vilket bekräftas av Schéles inbjudan till NFG 28/5 1942 till "en ny sammankomst i min bostad" den 5 juni. Ta gärna med "ytterligare en person". Ännu ett möte äger rum den 10 oktober, men på Samfundet Manhem, och Flyg uppmanas av Schéle (3/10 1942): "Samla så många som möjligt av dina närmaste män". Att Flyg i detta skede sedan en tid invigt den ledande partikretsen visas bl a av ett brev från Agaton Blom till NFG 20/11 1941, alltså alldeles efter kongressen, där Blom redovisar sina intryck av en samling som ägt rum efteråt på hotell Continental: "Ja, jag har inte gripits av skräck eller krankhet – nej om så själva f-n – men jag måste säga att en del verkar på mej – ja, jag vet inte hur – som ingav inget förtroende, de var inget virke i karlar. Däremot den mitt emot oss å den som skrattade så gott ibland på den förres högra sida – där fanns det något som tydde på att de ville något. Visst begriper jag att man inte får välja bland folk som dessa utgående från tillfälliga intryck å stämningar utan endast ur nyttosynpunkt, men jag hade en känsla av en del av hr. såg på oss från sina nyttosynpunkter. Ja, ungefär så här reagerade jag. Jag vet i övrigt inte va det var för kurrar som presenterade sej." NFGark persOE
10. Brev till NFG från Carl-Axel Lansell, Engelbrektsförbundet, 9/4 1942.
11. Brev till NFG från Carl Steen, Getinge 5/6 1942.
12. Rapport från socialistiska partiet internt möte på Forum, onsdag 20 maj 1942 kl 2023, p-akt för NFG, löpnr 3, RPS.
13. Samma källa.
14. Det var Ove Adlers som, enligt PM 12/3 1942, var Flygs "emissarie" inför mötet i Örebro i mars. Av mötesrapporten att döma fungerade Adlers, genom sitt förflutna, just som en länk mellan de olika miljöerna.
Enligt Sastamoinen, s 150 stod Larsson Bragnum uppsatt för ett större belopp innan tidningen Dagens Eko lades ned 1941. Beloppet tycks emellertid ej ha betalats in.
15. Folkkalendern, tjugosjunde årgången, Stockholm 1942.
16. Polisrapport från Sp-möte å Forum 19/3 1942, p-akt för NFG, löpnr 3, RPS.
17. Brev till NFG från Viktor Thorstensson, juli 1942.
18. Brev till NFG från f d partikamrat (oläslig namnsignatur)) 30/6 1942.
19. Polisrapporten från Sp-mötet på Forum samt flygblad inför mötet.
20. Flygblad utgivet av "Socialistiska oppositionen" i Stockholm, 1942.
21. Pers uppl Erik Svensson, (ES).
22. Pers uppl Matts Nilsson, (MN).
23. NFG brev till Elsa 28/5 1942.
24. Dr Larsson Bragnums minnesord i FD 12/1 1943.
25. Elsas fickdagbok 20/6 1942.
26. Larsson Bragnums minnesord FD 12/1 1943.
27. FD 4/7 1942.
28. Brev till NFG från anonym kommunanställd 4/9 1942.

29. Se exempelvis Earl R Beck "Under the Bombs – The German Home Front 1942-1945", The University Press of Kentucky 1986, s 106 ff.
30. Sørensen, "Hitler eller..." s 155.
31. Samma källa s 166 ff.
32. Sastamoinen, s 153 ff.
33. Brev till NFG från Håkon Meyer, Kragero, Norge, 25/6 1942. Brevet är öppnat av tyska censuren.
34. I brev till NFG från Håkon Meyer, Oslo 13/5 1942, ber Meyer om trycksaker som kan ge ett intryck av Flygs uppfattningar.
35. PM 28/7 1942 över Håkan Ludwig Meyers resa, p-akt NFG, löpnr 3, RPS.
36. PM 31/7 1942 över Håkan Ludwig Meyers resa, p-akt NFG, löpnr 3, RPS, .
37. Pryser s 433.
38. Sørensen, "Fra Marx..." s 105 f samt s 111 f, om hur Meyer hjälpte norska judar att fly till Sverige.
39. Flygs ledare i FD 4/5 1938 kritiserar Judisk Krönika, stundtals i en upprörd ton, för att inte informera den dagliga pressen tillräckligt om förföljelserna så att "den smygande antisemitiska propagandan bemöttes och bekämpades på sitt eget verksamhetsfält... Man inser inte att denna passiva låt-gå- och hopp-och-tro-taktik leder till samma uppvaknande i förskräckelse som den nu senast gjort i Österrike... Vad som nu kräves är aktivitet. Den som sitter med armarna i kors, medan fienden gör undan förberedelserna för anfallet, den är indirekt medansvarig för följderna".
40. Se exempelvis uttalandet om nazismen – "något mer barockt än denna företeelse kan jag inte tänka mig" – på CK-mötet okt 1940 aa s 16. Inte någon av dem som forskat eller skrivit om Flyg (se källförteckningen) har heller påvisat något utvecklat antisemitiskt rastänkande från hans sida.
41. Flyg sa om en allierad seger i världskriget: "Det betyder att man förvandlar Europa till den amerikanska storfinansens koloni, och att ni, svenska arbetare, ni därborta i Hofors och ni därnere i Borås, inte blir annat än slavar åt mer eller mindre kroknästa herrar i Wall Street som sitter och behärskar Europa och världen." Kongressmanus, aa s 17.
42. Citerat i Enzo Traverso "The Marxists and the Jewish Question – the history of a debate 1843-1943", New Jersey, 1994 s 193 f.
43. Samma källa.
44. Samma källa.
45. Rapport från internt Sp-möte 20/5 -42, RPS. Enligt fascismforskaren Helene Lööw räknades familjen Wallenberg, trots att den inte var judisk, ibland till kategorin "andliga judar" i nazistiska kretar, på grund av dess storfinansiella verksamhet. Flyg bör därmed inte ha haft allför svårt att få gehör för sin sammanklumpning av den gamla socialistiska måltavlan med den nya.
46. Socialistiska partiets valmanifest "Med folket för landet", Stockholm 1942.
47. Samma källa.
48. ED 18/9 1942.
49. TR 1-15/8 1942.

50. Hitlers tal refereras i FD 8/10 1942.
51. Samma källa.
52. PM 17/9 1942, Medborgarplatsen, pakt NFG, löpnr 3, RPS, samt FD 16/9 1942.
53. PM 18/9 1942, Östermalmstorg, RPS aa, samt FD 17/9 1942.
54. PM 19/9 1942, Högalidsparken, RPS aa, samt FD 18/9 1942. Även ett möte på Nytorget med 400 åhörare inklusive ”en del tjänstefria polismän” rapporteras i PM 10/9, RPS aa.
55. Samma källa.
56. FD 19/1 1943.
57. FD 21/9 1942. Medan Sp fick drygt 3 800 röster, fick SKP drygt 30 000 och SAP 139 000. Gustaf Larssons ”Socialistiska opposition” fick 489 röster. I riksdagsvalet 1940 fick Sp 5 500 röster i Stockholms stad.
58. FD 21/9 1942.
59. Pers uppl Hilmer Sylvén samt anekdot i ett bordsvisehäfte på Herman Johanssons 50-årsdag, Ahlsén & Moberg Tryckeri 1943. Under rubriken ”Unser Herman” berättar signaturen Unkas, dvs Uno Modin: ”Sådan är han – talaren och predikaren. Någon enstaka gång kan det hända att en av bokstäverna kommer ut baklänges. Som då han vid ett antikommunistmöte i Vinterpalatset, efter en intensiv och långvarig eldförberedelse mot publikens uppmärksamhet fyrade av ett så grovkalibrigt: ‘Leve kommunismen!’ att hela främre parkett blev lätt bedövad”.
60. TR 1-15/8 1942
61. Brev till NFG från fältväbel Olov Göthlin, Finska fronten 1/10 1942.
62. Brunet, s 353 ff.
63. FD 10/10 1942.
64. Larsson Bragnums minnesord i FD 12/1 1943.
65. FD 1/10 1942.
66. Postum dikt FD 23/1 1943.
67. FD 26/9 1942
68. ”Bolsjevismen i Sverige...” aa.
69. FD 5/1 1943.
70. FD 9/10 1942. Uppgifterna bekräftas av polisens PM 9/10 1942, p-akt NFG, löpnr 3, RPS.
71. Samma källa.
72. TR nr 11 samt nr 12 1942.
73. Brev till NFG från Paul Almén, Hällefors 18/10 1942.
74. TR nr 22/1942
75. Brev till NFG från Holger Möllman-Palmgren, Göteborg 7/10 1942: ”Jag har talat med dir Hj. Gabrielsson och dir Aug. Holmqvist om lokal för ditt föredrag. Mässans C-sal som kan ta 1200 pers – i största laget. Kostnad för mötet 800-1000 kr, dessa pengar sammanbringas av Gabrielsson och Holmqvist, dels genom insamling bland likasinnade köpmän”.
76. Mötena ägde rum 13/11 på Berns samt 20/11 på Auditorium/Vinterpalatset.

77. Brev till Nfg från Lars Hallström, Umeå 20/10 1942.
78. Brev till redaktören Ove Adlers från Gunnar Furugård, Möckelsnäs, Diö 8/11 1942.
79. Citerat i FD 8/10 1942.
80. FD 30/9 1942.
81. FD 7/10 1942.
82. Exempelvis FD 25/9 1942.
83. Som i Flygs ledare 2/1 1943: ”En seger för förnuftet i London betyder, att makten i England grepes av män, vilka äro oberoende av storfinansens skurkar i City och Wall Street-män vilka sätter brittiska folket och rikets intressen före judiskt guldinnehav och profitlystnad”.
84. Brev till Nfg från Holger MöllmanPalmgren 7/10 1942.
85. Pers uppl av MN som intervjuat finlandsveteranen Åke Olsson om Flygs tillstånd vid besöket i Göteborg.
86. Stig R:son Marks hågkomst i FD 14/1 1943.
87. Holger Möllman-Palmgrens hågkomst i FD 18/1 1943.
88. FD 2/1 1943.
89. FD 8/1 1943.
90. FD 4/1 1943. FD var emellertid inte särskilt originellt i frågan om ”tattarplågan” som var ett vanligt tema i både socialdemokratiska och borgerliga tidningar under 30-talet. Se exempelvis liberala Dagens Nyheters söndagsbilaga 5/12 1935 med stort uppslagna ”Tattarplågan kostar 10 miljoner om året”.
91. Larsson Bragnums minnesord i FD 12/1 1943.
92. FD 7/1 1943.
93. Elsas fickdagbok 8/1 1943.
94. Carl J Bergströms hågkomst i FD 11/1 1943.
95. Elsas anteckningar, NFark persOF.
96. Samma källa.
97. Ny Dag 11/1 1943.
98. S-D 10/1 1943.
99. Trots Allt, 15-21 jan 1943
100. Brev till Elsa Flyg från Ture Nerman 10/1 1943: ”I minnet av gammal vänskap ber Nora och jag att till dej och barnen få uttrycka vårt innerliga deltagande i den stora förlusten.”
101. FD 18/1 1943.
102. FD 11/1 1943.
103. FD 12/1 1943.
104. FD 11/1 1943.
105. FD 12/1 1943.
106. Samma källa.

107. FD 11/1 1943.

108. FD 16/1 1943. Minneshögtiden var förstås också övervakad av säkerhetspolisen som räknade till omkring tusen närvarande. PM 15/1 1943, p-akt NFG, löpnr 3, RPS.

109. TR 2/43. Dikten daterad 25/4 1942.

Epilog

1. Protokoll fört vid husrannsakan Klara Norra Kyrkogata 17 samt Pipersgatan 31 31/5 1945. Materialet från processen mot Folkets Dagblad vid Stockholms rådhusrätts femte avdelning i juni-juli 1945, finns på Stockholms stadsarkiv. Källan kallas i fortsättningen endast SR.

2. Sastamoinen s 134.

3. Uppgifter av red Carl Magnus Björklund och Anna Stina Pripp i polisförhören, SR.

4. Lööw s 112. Folkets Dagblad var en av de tidningar som i mitten av 30-talet, alltså före Kilbom-splittringen, drev Unman-fallet och i Flygs efterlämnade arkiv finns flera kompendier i saken. Dalström noterade själv vid den tiden: ”De enda tidningar som verkligen tagit upp saken på allvar hava varit Folkets Dagblad och Den Svenske Nationalsocialisten... Särskilt är det ägnat att förvåna det stora intresse Folkets Dagblad visat saken, ty den tidningen tillhör ju de marxistiska partierna och från det hållet har man ju vant sig att endast vänta ett mycket långt arbete när det gäller att bekämpa korruption”, Björn O Dalström, ”Var är Unmans pengar?”, Stockholm 1937 s 197 f. Om inte annat hade affären ett rent lokalpolitiskt intresse för Flyg. ”Unmans udde” med egendomen som ansågs ha försvunnit av rådman Lundqvist, låg ett stenkast från Fågelbo.

5. FD 7/5 1945.

6. FD 15/5 1945 samt uppgift i polisförhöret med Arvid Olsson 13/6 1945, SR.

7. Polisförhör med August Andersson 4/6 1945, SR.

8. Polisförhör med Decker, Bolle, Schéle, Carlberg och Edman 19-25/6 1945, SR.

9. Polisförhör med August Andersson, SR.

10. Polisförhör med Herman Johansson 31/ 5 1945, s 23 ff, SR.

11. Thulstrup s 196.

12. Polisförhör med Hanna Frida Helena Feldtange 25/6 1945, SR.

13. Polisrapport nr 1 samt åtalen mot Anzén, Westborg och Appelberg, SR.

14. Rättegångsförhör med Anzén, SR.

15. Polisförhör med Emil Wirén 15/6 1945, SR.

16. Förhör med Feldtange samt polisrapport, SR.

17. Polisförhör med Herman Johansson, SR.

18. Rättegångsförhör med Appelberg, SR.

19. Polisförhör med Feldtange, SR.

20. Förhören med Feldtange, Johansson och Westborg, SR.

21. Förhör med Westborg samt med Agaton Blom (häktad 9/6), SR.

22. Rättegångsförhandlingarna 13/7 -45, SR

23. Domarna i målet mot Folkets Dagblad, SR

24. Brunet s 488 samt "Dictionnaire..." aa s 139f.
25. Pers uppl HS, OF samt Bertil Sävström (BS).
26. Brev till Elsa Flyg från Herman Johansson-S äfsund 15/1 1953.
27. Tännsjö s 46.
28. Pers uppl BS samt "Tvåkammarriksdagen" aa, del 1, s 157.
29. Bäckström s 297.
30. Brevväxlingen mellan Kåre Rein och Anna Stina Pripp finns i hennes arkiv på ARA i Stockholm.
31. Sørensen, "Fra Marx..." s 196.
32. Folk og Land nr 1/1990 samt pers uppl av dottern Karin Meyer.
33. Pers uppl MN samt stencilerade blad: "Frihetsfacklan" nr 2 dec 1946, "Tidens Röst – meddelande från socialistiska partiets ledning" 1948, "Allnordisk Samling" 1948 samt stadgar och programförklaring för "Sveriges Frihetliga Socialistparti" nov 1947.
34. Svenskt författarlexikon, Stockholm 1968, 267 f samt "Vem är vem?", Örebro 1964, s 922.
35. Pers uppl av sonen Bo Bergström.
36. Uppgifter i Spångberg aa.
37. Citerat i C H Hermanssons "Kommunister", första boken, Stockholm 1977, s 93.
38. Samma källa.
39. "Tvåkammarriksdagen" aa del 5, s 139.
40. Pers uppl BS.
41. Pers uppl BS samt, för Ström, "Tvåkammarriksdagen" aa del 4 s 154 och tidningen SE nr 20, maj 1961.
42. Pers uppl MN samt Margret Johansson, Bodafors.
43. Tännsjö s 33 f samt pers uppl HS.
44. Pers uppl MN som sedan många år forskat i vad som blev av Socialistiska partiet lokalt samt inom fackföreningsrörelsen.
45. Samma källa.
46. Samma källa samt pers uppl Bo Pellnäs.
47. Pers uppl SGP samt Luntmakarvännernas protokoll under perioden 1977-1982.
48. Publicistklubbens porträttmatrikel 1952, Stockholm 1951, "Vem är vem?" aa s 1063.
49. Fria Ord 10/4 1976 samt pers uppl Georg Löwenhielm, Ungsvenska klubben/SNF och Karin Meyer.
50. Pers uppl OF.
51. Erik Lundberg s 302. Att Flyg skulle närt någon slags "patologiskt hat" mot England är gripet ur luften. Det är Flygs gamla motstånd mot kolonialismen och imperialismen – där England under hans formativa år var världsimperiet nummer 1 – som in till slutet präglar Flygs inställning. I andra sammanhang kunde han vara närmast "proengelsk" som i en

beundrande ledare över den fria och högljudda debatten i det brittiska parlamentet som kontrast till klimatet i den svenska riksdagen, FD 10/5 1940.

52. Grimlund s 224, lägger ytterligare en personkaraktäristisk till de vanliga: Flyg ”utvecklade tidvis vad psykologerna kallar energitäthet både vad det gäller arbete och nöjen men försjönk dessemellan i perioder av lättja och ansvarslöshet”.

53. Tännsjö s 38.

54. Zeth Höglund gör i ”Revolutionernas år”, Stockholm 1956, s 147 följande beskrivning av ett av Leninkultens och bolsjeviseringens resultat: ”En av de yngre, lovande begåvningar, som på detta sätt förstördes och fördes till storhetsvansinnets gräns, var Nils Flyg... Efter att ha deltagit i fem söndersprängningar av den vänstersocialistiska–kommunistiska rörelsen i Sverige förde han sin återstående lilla grupp över till Hitler i början av 40-talet”.

55. Kilbom, ”När cirkeln...” s 379, Grimlund s 225. Säkerhetspolisen gör i en liten sammanfattande historik ungefär samma bedömning som Grimlund, p-akt NFg löpnr 3, RPS. Inom parentes kan nämnas att Grimlund, som lämnat politiken efter sprängningen 1929, också slank med på ett hörn i polisens övervakning av Flyg. Det var kriminalpolisen i Visby som börjat undra över hur Grimlund våren 1942 var istånd att inköpa ”en av de största gårdarna på Gotland” och betala 150 000 kronor kontant – trots att karin hade försatts i konkurs året innan. Vis-bypolisen vill ha utrönt: ”står han fortfarande i förbindelse med sin gamla partikamrat Nils Flyg?” Brev till krim.polis sjätte rotel från Visby 30/11 1942, p-akt NFg, löpnr 3, RPS.

56. Citerad i Rondahl s 55.

57. Lundbergs 301.

58. Rondahl s 56.

59. Tännsjö s 39.

60. Nilssons 49.

61. Grimlund s 224.

62. Melin aa.

63. För Settervallsvillans öde pers uppl Gerhard Loch, Nacka.

Referenser

Arkiv

Arbetarrörelsens Arkiv och bibliotek i Stockholm (ARA)

Nils Flygs arkiv (NFark ARA), Hilmer Sylvins och Anna Stina Pripps arkiv, organisationsarkiv

Arkivet för ljud och bild

Politische Archiv des Auswärtigen Amts, Bonn

Pol VI Schweden

Krigsarkivet

Axel Gyllenkroks arkiv

Nils Flygs arkiv personlig ägo Olof Flyg (NFark persOF) se nedan

Riksarkivet

Axel Wenner-Grens arkiv

Rikspolisstyrelsen

Personakt för Nils Flyg

Stockholms Stadsarkiv

Stockholms rådshusrätt femte avdelningen

Nils Flygs arkiv (persOF)

(En del av materialet, i huvudsak breven till Nils Flyg samt Elsa Flygs dagbok från Ryssland och Flygs ABF-brevpärmar, har under arbetets gång överförts till NFark ARA). I NFark persOF finns främst breven från Nils Flyg, manuskript, fickdagböcker, militär inskrivningsbok, körkort, ekonomiska och andra handlingar av privat natur samt Elsa Flygs fickdagböcker och personliga handlingar

Manuskript, anteckningar, tidningsklipp

Brev

från Nils Flyg till:

Almén, Paul

Flyg, Elsa

Dahlen, JP

Gille, Hjalmar

Gyllenkrok, Axel

Henriksson, Harald

Holberg, Teodor

Norberg, Manfred

Rising, advokat

Vestberg, Erik F

Westerberg, Reinhold

Zettervall, Jacob

till Nils Flyg från:

Almén, Paul

Aschberg, Olof

Bergsmark, Nils M

Blom, Agaton

Edman, Jan Christer

Fyrlund, Einar

Gyllenkrok, Axel

Göthlin, Olov

Hallström, Lars

Kilbom, Karl Kvist, Karl

Kösler, Greta

Lansell, Carl-Axel

Lindsten, Åke Meyer,

Håkon Modin, Uno

Möllman-Palmgren, Holger

Nerman, Ture

Persson, Uno

Schéle, Fredrik

Swartling, Erik
 Sirola, Yrjö
 Steen, Carl
 Ströberg, Reinhold o Charlotta
 Sylvin, Hilmer Thorstensson, Viktor
 von Rosen, Harald
 Vretling, Arvid
 Wallenius, Allan
 Wallenius, Alice

Övriga brevskrivare:

Adlers, Ove
 Bratt, KA
 Furugård, Gunnar
 Johansson-Säfsund, Herman
 Klingenstierna, Axel
 Pripp, Anna-Stina

Otryckta källor samt organisationstryck

Arbetarnas Bildningsförbund, ARA
 verksamhetsberättelser

Luntnmakarvännerna, pers. ägo Sven Georg Pettersson
 verksamhetsberättelser och protokoll 1977-1982

Nacka Socialdemokratiska ungdomsklubb, NFark ARA
 berättelser, Klubbkamraten

Socialistiska partiet, ARA
 protokoll från kongresser, CK, AU samt partisekretariatet, verksamhetsberättelser,
 resolutioner och manifest.

Sveriges Antijudiska Kampförbund, pers. ägo Håkan Blomqvist
 stadgar och förbindelser.

Sveriges Frihetliga Socialistparti, pers. ägo Matts Nilsson
 stadgar och programförklaring.

Sveriges Kommunistiska Parti, ARA
 kongressprotokoll, AU-protokoll, berättelser.

Sveriges Socialdemokratiska Ungdomsförbund, ARA
 stadgar, kongressprotokoll, verksamhetsberättelser

Sveriges Socialdemokratiska Vänsterparti, ARA
 kongressprotokoll

Personliga upplysningar

Bo Bergström
 Bertil Björklund
 Lars Björlin
 Olof Flyg, OF
 Margret Johansson
 Gerhard Loch
 Georg Löwenhielm

Helene Lööw
 Karin Meyer
 Matts Nilsson, MN
 Bo Pellnäs
 Sven George Pettersson, SGP
 Erik Svensson, ES
 Hilmer Sylvin, HS
 Bertil Sävström, BS

Tryckta källor

Litteratur

- Agulhon, Maurice: "The French Republic 1879-1992", Oxford 1993.
- Andrae, Carl Göran: "Revolt eller reform – Sverige inför revolutionerna i Europa 1917-1918", Stockholm 1998.
- Aschberg, Olof: "Gryningen till en ny tid", Stockholm 1961.
- Balfour, Michael m fl: "1900-talet: Vår tids historia i ord och bild", Malmö 1976.
- Bauer, Eddy: "Operation Barbarossa", Wiken 1990.
- Beck, Earl R: "Under the Bombs – The German Home Front 1942-1945", The University Press of Kentucky 1986.
- Beloff, Max: "The Foreign Policy of Soviet Russia", vol II, New York 1949.
- Berggren, Henrik: "Seklets ungdom – retorik, politik och modernitet 1900-1939", Stockholm 1995.
- Bergmann, Theodor: "Gegen den Strom – die Geschichte der Kommunistischen Partei Opposition", VSA-verlag, Hamburg 1987.
- Björk, Kaj: "Ett krig – minnen och funderingar", Kristianstad 1986.
- Björkegren, Hans: "Ryska posten – de ryska revolutionärerna i Norden 1906-1917", Kristianstad 1985.
- Björklund, Ingeborg: "Han som sjöng", Malmö 1945.
- Björklund, Ingeborg: "Mitt möte med boken, 20 svenska författare berättar", Stockholm 1943.
- Boëthius, Maria-Pia: "Heder och samvete – Sverige och andra världskriget", Stockholm 1992.
- Borkenau, Franz: "The Spanish Cockpit", The Univ. of Michigan press, 1963.
- Broué, Pierre & Emil Témime: "The Revolution and the Civil War in Spain", London 1972.
- Broué Pierre: "Les procès de Moscou", Julliard 1964. [sv. övers.: [Moskvaprocesserna](#).]
- Brunet, Jean-Paul: "Jacques Doriot – du communisme au fascisme", Balland 1986.
- Burrin, Philippe: "La Derive fasciste – Doriot, Déat, Bergery", l'Univers historique 1986.
- Bäckström, Knut: "Arbetarrörelsen i Sverige", Kungälv 1977. [Arbetarrörelsen i Sverige [del 1](#), [del 2](#)]
- Carlqvist, Erik: "Solidaritet på prov – Finlandshjälpen under vinterkriget", Stockholm 1971.
- Carlsson, Eric: "Dramatik kring Stockholms-Tidningen", Stockholm 1966.
- Carr, Edward H: "The Russian Revolution, from Lenin to Stalin 1917-1929", London 1979.

- Casanova, M: "Spanska inbördeskriget och stalinismens förräderi", Kristianstad 1972. [[Spanska inbördeskriget och stalinismens förräderi](#)]
- Casparsson, Ragnar: "LO under fem årtionden", Stockholm 1947.
- Christen-Lorents: "Världen igår och idag – från spanska inbördeskriget till våra dagar", Stockholm 1957.
- Churchill, Winston: "The Second World War", London 1948.
- Claudín, Fernando: "Krisen i den kommunistiska rörelsen", Surte 1980. [på marxistarkivet: Krisen i den kommunistiska rörelsen [band 1](#) och [band 2](#)]
- Conquest, Robert: "Den stora terrorn – Stalins skräckvälde under 30-talet", Vänersborg 1973.
- Dalström, Björn O: "Var är Unmans pengar?", Stockholm 1937.
- Deutscher, Isaac: "Den väpnade profeten", Mölndal 1971. [[Den väpnade profeten](#)]
- Deutscher, Isaac: "Den avväpnade profeten", Borås 1972. [[Den avväpnade profeten](#)]
- Deutscher, Isaac: "Stalin, en politisk biografi", Göteborg 1972. [[Stalin](#)]
- Dewey, John mfl: "Not Guilty – report of the commission of inquiry into the charges made against Leon Trotsky in the Moscow trials", New York 1938. [[Icke skyldig. Deweykommissionens slutrapport om anklagelserna mot Leo Trotskij under Moskvarättegångarna](#)]
- Erdely, Eugene V: "Tjeckoslovakiens öde efter München", Stockholm 1942.
- Erlich, Alexander: "The Soviet Industrialisation debate 1924-28", Cambridge Mass. 1960.
- Flyg, Nils (red): "Lenin – läraren, ledaren, kämpan", Stockholm 1925.
- Franzén, Nils-Olof: "Hjalmar Branting och hans tid", Kristianstad 1975.
- Gjelsvik, Tore: "Hjemmefronten – Den civila motståndsrörelsen i Norge under den tyska ockupationen 1940-1945", Falköping 1979.
- Hagberg, Hilding: "Röd bok om svart tid", Uddevalla 1966.
- Haavikko Paavo: "Finlands linje", Keuru 1979.
- Hederberg, Hans: "Lögnen i Sverige", Borås 1994.
- Hermansson, C H: "Kommunister", första boken, Stockholm 1977.
- Hirdman, Yvonne: "Sverges Kommunistiska Parti 1939-1945", SUAV, Stockholm, 1974. [[Sveriges Kommunistiska Parti och 2:a världskrigets första år](#) och [Sverges Kommunistiska Parti och 2:a världskriget 1941-45](#)]
- Höglund, Zeth: "Revolutionernas år", Stockholm 1956.
- Isaksson, Anders: "Per Albin", del 1 Borås 1985 samt del 2 Helsingborg 1990.
- Johansson, Alf: "Finlands sak – opinion i Sverige under vinterkriget", Stockholm 1973.
- Johansson, Alf W: "Den svenska socialdemokratin och fascismen på trettioalet" i "Diplomati och historia. Festschrift till Wilhelm Carlgren", Stockholm 1987.
- Johansson, Alf W: "Per Albin och kriget – samlingsregeringen och utrikespolitiken under andra världskriget", Falköping 1988.
- Josephson, Erland E: "SKP och Komintern 1921-24", Uppsala 1976.
- Jändel, Richard: "Kämpande solidaritet", Stockholm 1996.

- Järv, Harry: "Finland 1939-1945. Debatten i Vasabladet 1987-88 samlade av Vasa Krigsveteraner", Vasa 1989.
- Kennerström, Bernt: "Mellan två internationaler. Socialistiska partiet 1929-37", Arkiv avhandlingsserie 2, Kristianstad 1974. [[Mellan två internationaler](#)]
- Kilbom, Karl: *Ur mitt livs äventyr*, Stockholm 1953.
- Kilbom, Karl: *Cirkeln slutet*, Stockholm 1955. [[Cirkeln slutet.](#)]
- Klockare, Sigurd: "Svenska revolutionen 1917-1918", Halmstad 1967. [[Svenska revolutionen 1917-1918](#)]
- Koestler, Arthur: "Och vi som älskade Frankrike", Stockholm 1942.
- Kuusinen, Aino: "Vi skola nästan alla dö", Falköping 1972.
- Leifland, Leif: "Svartlistningen av Axel Wennergren", Stockholm 1989.
- Lenin, V I: *Collected Works*, Moskva 1964.
- Lenin, VI: "Staten och revolutionen", Moskva 1955.
- Lewin, Moshe: "Russian peasants and Soviet power", London 1968.
- Lindhagen, Jan (red): "Bilderna av Branting", Kristianstad 1975.
- Lönnroth, Erik: "Den svenska utrikespolitikens historia" band V, Stockholm 1959.
- Lööv Helene: "Hakkorset och Wasakärven - en studie av nationalsocialismen i Sverige 1924-1950", Munkedal 1990.
- Mandel, Ernest: "The Meaning of the Second World War", London 1986.
- Mineur, Knut: "Tukthus, en proletärs minnen", Finland 1970.
- Möller, Yngve: "Rickard Sandler – folkbildare, utrikesminister", Stockholm 1990.
- Morrow, Felix: "Spanien 1931-1937, revolution och kontrarevolution", Stockholm 1976. [[Spanien 1931-1937](#)]
- Nerman, Ture: "Allt var rött", Stockholm 1950. [[Allt var rött](#)]
- Nerman, Ture: "K.J. Gabrielsson (Karolus)", Stockholm 1942.
- Nerman, Ture: "1940 års män", Stockholm 1944.
- Nerman, Ture: "Samlad vers", Stockholm 1930.
- Nerman, Ture: "Svensk arbetarrörelse i ord och bild 1881-1955", Stockholm 1956.
- Nerman, Ture: "Sverige i beredskap", Stockholm 1942.
- Nerman, Ture: "Trots allt!", Stockholm 1954. [[Trots allt! Minne och redovisning.](#)]
- Nilsson, Karl NA: "Svensk överklassnazism", Stockholm 1996.
- Norborg, Lars-Arne mfl: "Lik i garderoben? – en rapport om SKP/VPKs internationella förbindelser", Lund 1992. [[Lik i garderoben?](#)]
- Nove, Alec: "Sovjets ekonomiska utveckling. Från 1913 till våra dagar", Stockholm 1971.
- Nyström, Hans: "Hungerupproret 1917", Falun 1994.
- Olsson, Sven E (red): "Från SKP till VPK", Zenitserien nr 18, Lund 1976. [[Zenit om SKP/VPK – en artikelsamling](#)]

- Olsson, Tom: "Pappersmassestrejken 1932, en studie av facklig ledning och opposition", Arkivs avhandlingsserie nr 10, Kristianstad 1980. [[Pappersmassestrejken 1932](#)]
- Orwell, George: "Hyllning till Katalonien", Uddevalla 1971.
- Persson, Anders: "Finlands sak var svår", Stockholm 1979.
- Persson, Anders: "Vi är förrådda'. Tjeckoslovariens undergång 1938", Stockholm 1978.
- Persson, Gösta: "Tjeckoslovariens ödestimma", Stockholm 1938.
- Pipes, Richard: "Den ryska revolutionen", Falun 1997.
- Pryser, Tore: "Arbeiderbevegelsens historie i Norge", Oslo 1988.
- Puntila, L A: "Finlands politiska historia 1809-1966", Helsingfors 1972.
- Richardson, Gunnar: "Beundran och fruktan – Sverige inför Tyskland 1940-1942", Stockholm 1996.
- Ring, Werner: "Leva med fienden – anpassning och motstånd i Hitlers Europa 1939-45", Stockholm 1983.
- Rosmer, Alfred: "Moskva under Lenin", Halmstad 1971. [[Moskva under Lenin](#)]
- Schellenberg, Walter: *Memoirs*, London 1956.
- Sastamoinen, Armas: "Hitlers svenska förtrupper", Stockholm 1947.
- Schmidt, Werner: "Kommunismens rötter i första världskrigets historiska rum", Stockholm 1996.
- Spångberg, August: "I tidens ström", Karlstad 1966. [[I tidens ström](#)]
- Stenqvist, Jan: "Arnold Ljungdahl, Clarté" och 20-talet", Stockholm 1971.
- Sørensen, Øystein: "Fra Marx til Quisling", Oslo 1983.
- Sørensen, Øystein: "Hitler eller Quisling? Ideologiske brytninger i Nasjonal Samling 1940-1945", Oslo 1989.
- Sörmark, Sven: "På Aftonbladet – ett reportage inifrån", Stockholm 1971.
- Thomas, Hugh: "The Spanish Civil War", London 1965.
- Thulstrup, Åke: "Med lock och pock – tyska försök att påverka svensk opinion 1933-45", Stockholm 1962.
- Tollin, Sven: "Svensk Dagspress", Stockholm 1967.
- Traverso, Enzo: "The Marxists and the Jewish Question – the history of a debate 1843-1943", New Jersey, 1994.
- Trepper, Leopold: "Röda kapellet", Stockholm 1977. [[Röda Kapellet](#)]
- Trotskyj, Leo: "Kampen mot Stalin", Falun 1982. [[Den nya kursen](#)]
- Trotskyj, Leo: "Ryska revolutionens historia", Stockholm 1988. [[Ryska revolutionens historia del 1](#)]
- Trotskyj, Leo: "The Spanish Revolution 1931-1939", New York 1973. [[Trotskyj om Spanien](#)]
- Trotskyj, Leo: "Till marxismens försvar", Borås 1972. [[Till marxismens försvar](#)]
- Trotskyj, Leo: "Stalin's Frame-Up System and The Moscow Trials", New York 1950. [[Slutförande inför Dewey-kommissionen](#)]

- Trotsky, Leo: "The Struggle Against Fascism in Germany", New York 1971. [[Kampen mot nazismen i Tyskland](#)]
- Trotsky, Leo: "The Third International After Lenin", New York 1970. [[Tredje internationalen efter Lenin](#)]
- Tudeer, Erik: "Det åländska folkets historia" V 1920-1990, Ekenäs 1993.
- Tuominen, Arvo: "Kremls klockor", Stockholm 1958. [[Kremls klockor](#)]
- Tännsjö, Torbjörn: "Det röda Nacka – en historik", Stockholm 1988.
- Wattrang, Hans: "Ryska revolutionen i dokument", Lund 1970.
- Wigforss, Ernst: "Minnen", del III, Stockholm 1954.
- Webb, Sidney & Beatrice: "Soviet Communism: a New Civilisation?" vol 1-2, London 1936.
- White, Dan S: "Lost Comrades – Socialists of the Front Generation 1918-1945", London 1992.
- Zennström, Per-Olov: "Klasskampen i Sverige 1917-1939. En kommunistisk krönika", Lund 1977.
- Utan angiven författare:*
- "Bolsjevismen i Sverige", Svea Rikes förlag, Stockholm 1942.
- "Finlandskommitténs verksamhet och de frivilliga svenska förbanden i Finland 1939-40" av styrelsen för Finlandskommittén, Stockholm 1941.
- "SAC 1910-1960", Stockholm 1960
- Uppsatser, artiklar*
- Berggren, Henrik: "Socialistiska partiet 1936-41: ett trettioårsöde", 40-poängsuppsats i historia vid Stockholms universitet 1982.
- Blomqvist, Håkan: "Enhetskommittén och Sveriges kommunistiska partis sprängning 1929", 40-poängsuppsats i historia vid Stockholms universitet 1972.
- Grimlund, Otto: "Nils Flyg", Svenskt Biografiskt lexikon, Stockholm 1964.
- Hagström, Anders och Rahmberg, Thomas: "Bidrag till diskussionen om Socialistiska partiet", uppsats vid ekonomisk-historiska institutionen på Göteborgs universitet (utan år). [[Bidrag till diskussionen om Socialistiska Partiet](#)]
- Kennerström, Bernt: "Socialistiska partiet och spanska inbördeskriget – den problematiska principfastheten", Arkiv nr 6 1974. [[Socialistiska partiet och spanska inbördeskriget](#)]
- Lundberg, Erik: "Nils Flygs väg till nazismen", Svensk Tidskrift häfte 8-9/1963.
- Lundh, Per-Anders: "Socialistiska partiet – från socialism till politisk bankrutt 1929-1945", 40-poängsuppsats vid sociala linjen på högskolan i Örebro 1983. [[Socialistiska Partiet 1929-1945](#)]
- Nilsson, Torbjörn: "Från internationell socialism till nationell folkgemenskap. Socialistiska partiet 1938-45", Historisk tidskrift 1985:1.
- Melin, Björn: "SP under Nils Flyg", uppsats för statsvetenskapliga proseminariet (utan ort) 1944.
- Poetsch, Thomas: "Stockholms frivilliga skyddskår 1917", Stockholms universitet 1972.

Rondahl, Björn: "Nils Flygs väg till nazisterna", uppsats för proseminariet i statskunskap 1963 (utan ort).

Wänstrand, Lars-Gunnar: "Oroligheterna i Västervik i april 1917", uppsats vid Stockholms universitet 1970.

"Leo Trotskij och Socialistiska partiet 1933-36", tidskriften Fjärde Internationalen nr 4 1990. [[Trotskij om SP](#)]

Broschyrer

Andersson, Emil: "Spanien i revolution. Vad lär oss den blodiga kampen för demokrati?", Stockholm 1936. [[Spanien i revolution. Vad lär oss den blodiga kampen för demokratin?](#)]

Bratt KA & Ahnlund N: "Finlands öde – och Sveriges", Stockholm 1940.

Flyg, Nils (red): "Folkets sånger", Stockholm 1920, samt 3 uppl 1922.

Flyg, Nils: "Svensk självhävdelse, ny tid – nya män", Folkets förlag, Sthlm 1940.

Flyg, Nils: "Vad vill Socialistiska Partiet? Appell till Sveriges folk", Stockholm 1941.

Flyg, Nils (red): "Vårt studiearbete", Stockholm 1918.

Hitler, Adolf: "Jag tror på lång fred", Svea rikets förlag, 1939.

Hitler, Adolf: "Hitler svarar Roosvelt", Svea rikets förlag, 1939.

Kilbom, Karl: "Rådsrörelsen i Sverige. Arbetarråden", Stockholm 1920.

Ljungberg, Einar: "En appell i förbudskampen", Stockholm 1924.

Spångberg, August: "Spanien i revolution", Stockholm 1937. [[Spanien i revolution](#)]

"Sveriges självmord, general Rappes paroll", Fram 1916.

"Sveriges roll i Ålands militarisering", utan ort, 1939.

Sylvin, Hilmer: "Där idyll och fattigdom möttes i sekelskiftets Nacka", särtryck ur Nackaboken 1976.

Sylvin, Hilmer: "Sickla park – en ond saga", särtryck ur Nackaboken 1977.

Sylvin, Hilmer: "Kring Sicklabergsen och Svindersviken", särtryck ur Nackaboken 1979.

"Komintern om svenska frågan – en dokumentsamling 1921-1929", Aurora, Stockholm 1974 [[Dokument från SKP 1922-24](#) och [Dokument från partisprängningen 1929](#).]

"Tesar om den borgerliga demokratin, Internationalens huvuduppgifter", dokument från KI:s världskongresser 1919 och 1920, Röda Häftan 6/7, Halmstad 1970. [[Kominterns första kongress](#), 1919]

"Till massorna – teser och resolutioner antagna å KI:s fjärde världskongress", Stockholm 1922. [[Kominterns fjärde kongress](#)]

Tidningar; tidskrifter; blad

Aftonbladet

Allnordisk Samling

Arbetaren

Arbetarposten

Avantgardet

Brand

Cahiers du bolchevisme

Dagens Eko
Dagens Nyheter
Den Svenske Nationalsocialisten
Fjärde Internationalen
Folkets Dagblad, FD
Folkets Maj
Frihetsfacklan
För Komintern
Göteborgs Aftonblad
Internationalen
Kommunistisk Tidskrift
Meddelanden från Arbetarrörelsens Arkiv och bibliotek
Nackapolitik
Nationell Tidning
Norrskensflamman
Ny Dag
Revolutionary History
Se
Smällkaramellen
Social-Demokraten
Socialistisk Tidskrift, ST
Spöknippet
Solglimt
Storm
Stormklockan
Sverige Fritt
Tidens Röst, TR
Värmlands Folkblad

Uppslagsverk

Dictionnaire Biographique du mouvement ouvrier francais, Paris 1985
Publicistklubbens porträttmatrikel 1952, Stockholm 1951
Svenska folkrörelser, Stockholm 1936 Svenskt Biografiskt lexikon, Stockholm 1964
Svenskt författarlexikon, Stockholm 1968
Sveriges Officiella Statistik, Allmänna val
Tvåkammarriksdagen 1867-1970, Stockholm 1988
Vem är vem? Örebro 1964